MUSTAFA ALI MEHMED

ISTORIA TURCILOR

Editura
Științifică și Enciclopedică

„Popoarele sînt stăpînii adevărați ai pămîntului pe care îl ocupă, dar ele se află pe acel pămînt și ca reprezentanți ai umanității". „Suveranitatea aparține poporului fără nici un fel de condiție. Sistemul de guvernare se bazează pe principiul conducerii destinului său propriu de către poporul însuși". „Dacă se dorește o pace continuă, atunci trebuie luate măsuri pentru îmbunătățirea situației maselor populare". „Dacă nu există liniște și bună conviețuire în lume și între popoarele lumii, atunci nici un popor, orice ar face pentru el, nu poate avea liniște". „Astăzi toate popoarele lumii s-au înrudit oarecum între ele sau sînt pe calea înrudirii. De aceea orice om trebuie să se gîndească și la liniștea, ca și la bunăstarea tuturor popoarelor din lume, așa cum se gîndește la dăinuirea și la fericirea poporului căruia îi aparține".

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK (din diferite cuvîntări)

Editura științifică și enciclopedică

Redactor: Gheorghe Vasile

Supracoperta şi coperta
Vasile Socoliuc

Mustafa Ali Mehmed

Cercetător ştiinţific principal la Institutul de studii sud-est europene al Academiei de ştiinţe sociale şi politice a Republicii Socialiste România

ISTORIA TURCILOR

Editura ştiinţifică şi enciclopedică
BUCUREŞTI, 1976

„A scrie istorie este tot atît de important ca şi a făuri istoria. Dar dacă cel care o scrie nu rămîne credincios celor care au făurit-o, atunci adevărul, invariabil, capătă un conţinut care derutează omenirea".

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

CONSIDERAŢIUNI GENERALE

De la început se cuvine mărturisirea că prezentarea în cîteva sute de pagini a istoriei unui popor impune eliminarea unor fapte şi momente importante din desfăşurarea istoriei lui. Din acest punct de vedere, riscul este şi mai mare îndeosebi în cazul poporului turc, al cărui trecut merge adînc în istorie şi se întinde pe spaţiul uriaş dintre Extremul Orient şi Oceanul Atlantic. Dificultăţile cresc şi mai mult dacă ţinem seama şi de faptul că o bună parte din istoria acestui popor zace încă acoperită de nisipurile Asiei Centrale, iar izvoarele narative sau documentare, ajunse pînă la noi, diferă unele de altele, de obicei după proveniența lor, prezentînd un mozaic de informaţii, adeseori contradictorii fie chiar şi pentru evenimente sau fapte bine cunoscute.

Cercetînd trecutul popoarelor turce, învăţatul francez I. Deguignes ajunsese, încă pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, la convingerea că „turcii sînt atît de răspîndiţi, încît istoria lor se leagă aproape de istoria tuturor neamurilor"[1]. Într-adevăr, de la Pacific la Atlantic, pe întinderile Asiei, Europei şi Africii, grupurile de popoare turcice, în deplasarea lor permanentă dintr-un loc în altul, au preluat unele de la altele ştafeta istoriei, creînd, în decursul veacurilor, un număr impresionant de formaţiuni politice distincte[2]. Unele din aceste formaţiuni politice s-au manifestat sub forma unor confederaţii de triburi, iar altele au luat propor-

[1] I. DEGUIGNES, *Histoire générale des Huns, des Turks, des Mongols et des autres Tartars Occidentaux avant et depuis J.C. Jusqu'à présent*, Tome I/P. I — II, Paris, 1756, (vezi P.I., p. IX-*Preface*).

[2] *Türkiye Ansiklopedisi*, vol. VI, Istanbul, 1958, p. 14.

ţiile unor imperii puternic centralizate, după cum unele s-au dezintegrat odată cu dispariţia făuritorilor lor, în timp ce altele au dăinuit secole de-a rîndul, şi chiar peste jumătate de mileniu, cum a fost, de pildă, cazul Imperiului otoman. În acest context nu poate fi contestat nici rolul diferitelor grupuri de popoare turcice (avarii, pecenegii, uzii, cumanii ş.a.) mai ales în formarea popoarelor din Europa răsăriteană [3].

De relevat este şi faptul că, în decursul existenţei lor, turcii au trecut prin toată gama situaţiilor posibile în istorie. Astfel, uneori ei au trăit ca supuşi ai altor popoare, alteori au servit ca mercenari în armatele străine, iar în anumite perioade au dominat alte popoare, după care a trebuit ca ei înşişi să lupte pentru cucerirea independenţei lor naţionale, cum a fost războiul de independenţă condus de Mustafa Kemal Atatürk — făuritorul Turciei moderne.

Dar, fie în calitatea lor de „cavaleri ai Orientului", cînd cutreierau stepele Asiei, sau de cuceritori ai Anatoliei, pe vremea selciukizilor, fie în epocile de mari încleştări cu lumea europeană, sub sultanii otomani, turcii şi-au făurit propria lor istorie în interferenţă permanentă cu istoria altor popoare, iar după primul război mondial au creat o Turcie nouă, cu limite teritoriale bine definite şi cu un popor ale cărui aspiraţii diferă fundamendal de ale înaintaşilor lor.

Fără îndoială, în decursul acestor epoci, turcii au îndeplinit şi rolul unui popor de legătură între Orient şi Occident. Fluxurile şi refluxurile repetate ale diferitelor grupuri de popoare turcice mai cu seamă spre Apus au imprimat acestor legături un caracter aproape constant, încît nu se poate trasa o linie de demarcaţie între Orient şi Occident. Dealtfel, culturile şi civilizaţiile celor două zone s-au întrepătruns fără contenire, fiecare popor aducîndu-şi contribuţia sa la patrimoniul comun al umanităţii [4]. Este incontestabil faptul că neglijarea, vreme îndelungată, a studierii multilaterale a istoriei popoarelor din Asia Centrală şi Orientul Mijlociu a favorizat persistenţa teoriei europocentrismului, mergîndu-se uneori pînă la reducerea istoriei lumii vechi la „antichitatea clasică", reprezentată doar de greci, romani sau de lumea occidentală în genere. Nu pot fi însă contestate nici *efortul* şi nici *aportul* popoarelor Orientului, deci *nici ale turcilor*

[3] LUCIEN MUSSET, *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chretienne (VII-e—XI-e siècles)* Paris, (1965), 297 p.

[4] „Orient-Occident", vol. I, nr. 1/1958, p. 8.

lor, în îmbogățirea patrimoniului culturii și civilizației umane, moștenite, pînă în zilele noastre, din generație în generație.

În această privință savantul austriac Ostwald Menghin recunoaște că „participarea turcilor la istoria mondială nu poate fi limitată; este neîndoielnic faptul că istoria turcilor a fost o forță care a impulsionat istoria omenirii spre marea desăvîrșire" [5]. Dealtfel, s-au scris și studii speciale referitoare fie la rolul istoric al popoarelor turcice, fie la contribuția lor la asamblarea civilizațiilor Europei și Asiei încă în perioadele vechi ale istoriei [6].

De fapt, astfel de precizări înlesnesc definirea locului popoarelor turcice pe scara evoluției istoriei mondiale. De aceea se poate spune că, pe lîngă chinezi sau indieni, perși sau bizantini, printre creatorii și purtătorii culturii și civilizațiilor vechi din Asia un loc important ocupă fără îndoială și popoarele turcice, care și-au mutat mereu dintr-un loc în altul centrele lor politice și de cultură, ele putînd fi urmărite, rînd pe rînd, la Kașgar, la Buhara sau la Samarkand, la Kabul sau la Delhi, ca și în inima Asiei Mici, la Konya sau la Brusa *(Bursa)*, pentru a-și face ultimul popas important la Istanbul.

Printre triburile cele mai înaintate care au depășit prima dată, în istoria omenirii, epoca „barbariei" și au intrat în epoca „civilizației", *creînd prima mare diviziune socială a muncii*, Engels înclină să includă și triburile „turanice", numele de *Turan* desemnînd generic spațiul populațiilor turcice de altădată, în opoziție cu *Iran*, care circumscria popoarele „iraniene".

„La cîteva dintre semințiile cele mai înaintate — scrie Engels — arienii, semiții, *poate chiar și turanienii* (subl. n.), principala ocupație a fost mai întîi domesticirea animalelor și abia după aceea creșterea și îngrijirea lor. Din masa celorlalți barbari s-au desprins triburile de păstori: *prima mare diviziune socială a muncii*" [7].

[5] Vezi la HALIL ÎNALCIK, *Türk Tarihi ve Atatürk'te Tarih Şuuru (Istoria turcă și conștiință istorică la Atatürk)*, în *„Türk Kültürü"*, Ankara, Nr. 7/1963, p. 6.

[6] E.H. PARKER, *The Services of the Turks in Joining the civilizations of Europe and Asia*, Extras din „Sbornik Trudoff Orchonskoi Expeditsyi" (Collection of the Works of the Orchon Expedition); D. Sinor, *The Historical Role of the Turk Empire*, în „Cahiers d'Histoire Mondiale", vol. I, nr. 2/1953, p. 427—435; ș.a.

[7] FR. ENGELS, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, în MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 21, București, 1965, p. 155.

Într-adevăr, săpăturile arheologice de prin zonele nordice ale Asiei învederează faptul că îngrijirea animalelor fusese realizată în Asia Centrală și nordică de triburile uralo-altaice încă pe la sfîrșitul epocii paleolitice [8].

●

Aproape toate aspectele și toate perioadele istoriei popoarelor turcice au fost cercetate, într-un fel sau altul, întocmindu-se studii și lucrări care alcătuiesc o bibliografie, practic, inepuizabilă. Dar, dintre toate, *istoria turcilor-otomani* i-a interesat cel mai mult pe europeni, datorită faptului că Imperiul otoman a influențat direct desfășurarea istoriei universale timp de peste șase veacuri. Referindu-se la faptul că pentru „elevul de astăzi" cuvîntul *Türk* reprezintă echivalentul lui *otoman (Osmanlı)*, savantul Claude Cahen scrie: „În ciuda slăbirii și, în cele din urmă, a destrămării Imperiului otoman, nimeni nu poate contesta că totuși acesta a fost cea mai mare realizare a turcilor din punctul de vedere al *formării de state* și că tocmai istoria acestui imperiu se cunoaște cel mai bine" [9].

În ce privesc sintezele asupra istoriei Imperiului otoman, alături de Hammer sau Zinkeisen, numele savanților români ca Dimitrie Cantemir și Nicolae Iorga stau, fără îndoială, la loc de cinste. Dar istoria turcilor în general a fost mereu completată prin cercetările unor serii de specialiști, care și-au extins investigațiile lor și asupra perioadelor central-asiatice, atît din punct de vedere istoric, cît și lingvistic, valorificînd totodată și descoperirile arheologice din diverse zone ale Asiei.

Dealtfel, dată fiind importanța istoriei popoarelor turcice în contextul istoriei mondiale, seria preocupărilor în acest domeniu rămîne permanent deschisă, ea îmbogățindu-se mereu cu alte studii și monografii, unele mai limitate iar altele mai cuprinzătoare fie sub raport cronologic, fie sub aspectul tematicii [10]. În aceste lucrări, unele cu caracter de analiză iar altele de sinteză, s-au făcut o serie de constatări

[8] Cf. ZEKI VELIDI TOGAN, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (Introducere în istoria universală a turcilor), Istanbul, 1970 (ed. II), p. 10.

[9] CLAUDE CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history, 1071—1330*, Londra, 1968, p. 369.

[10] Unele din aceste lucrări vor fi amintite în cursul expunerii.

și s-au emis numeroase judecăți de valoare asupra istoriei turcilor, în conexiunea ei cu istoria universală.

Ținînd seama de dimensiunile relativ reduse ale lucrării de față, ne vom strădui, în cele ce urmează, să prezentăm pe scurt principalele aspecte și momente ale trecutului popoarelor turcice din perioada istoriei lor central-asiatice, să analizăm procesul de desprindere a turcilor moderni din această *mare familie*, urmărind deplasarea lor seculară din Asia Centrală spre Europa și Africa, pentru a-i regăsi apoi în limitele hotarelor de astăzi. Vom încerca, în felul acesta, să reliefăm atît *continuitatea* cît și *caracterul unitar* al desfășurării istoriei turcilor de-a lungul vremurilor.

Cu alte cuvinte, vom avea în vedere mai întîi *istoria comună a popoarelor turcice* din întinderile Asiei Centrale, pentru a desprinde din ele pe *turcii-selciukizi*, după care vom analiza istoria *turcilor-otomani*, ca să ajungem apoi la *turcii din zilele noastre*.

PARTEA ÎNTÎI

Turcii, din cele mai vechi timpuri pînă la turcii-otomani

Capitolul I
DESPRE ETNOGENEZA POPORULUI TURC

Istoria turcilor a fost şi va rămîne o temă inepuizabilă. Dar, dintre toate aspectele trecutului lor, problema cea mai controversată o reprezintă, fără îndoială, definirea genezei turcilor ca popor şi, concomitent cu aceasta, delimitarea zonelor geografice în care s-au format şi de unde s-au răspîndit pe suprafeţe întinse, încorporînd mereu alte grupuri de populaţii dintre care unele şi-au pierdut trăsăturile lor iniţiale în cadrul *„sistemului popoarelor de limbă turcă"*, după cum, în alte împrejurări, grupuri mai mult sau mai puţin importante de populaţii turcice (avari, pecenegi, uzi, cumani ş.a.) au intrat în componenţa altor popoare. Deşi condiţiile constituirii poporului turc din cuprinsul hotarelor Turciei de astăzi diferă într-o măsură oarecare de acelea ale marii familii a popoarelor turcice din întinderile Asiei Centrale, totuşi ele se prezintă ca două sau mai multe faze ale unui proces istoric general, care ni se înfăţişează cu un caracter mai mult sau mai puţin continuu şi unitar. De relevat este însă faptul că, dacă filiaţiunea turcilor de astăzi din „cei de ieri", reprezentaţi de *turcii-otomani (Osmanlı)*, sau descendenţa acestora din urmă din turcii cunoscuţi sub denumirea de *selciukizi* sînt considerate ca fapte istorice bine definite şi, de asemenea, dacă legătura directă dintre turcii-selciukizi şi familia turco-oguză de dinaintea lor nu poate fi contestată din punct de vedere istoric, în schimb, cu cît mergem înapoi, devine tot mai dificilă sincronizarea opiniilor specialiştilor în ceea ce priveşte definirea etnogenezei diverselor grupuri de populaţii de limbă turcă, iar de la o anumită limită se deschide, în această privinţă, cîmp larg ipotezelor de tot felul.

Dealtfel, Asia a reprezentat dintotdeauna un „creuzet" uriaș, în care s-au succedat mereu „marile revoluții etnice" [1], cu consecințe deosebit de importante chiar și pentru istoria Europei. Dar în acest proces de metamorfozare continuă a fizionomiilor etnice și de limbă, turcii și-au menținut în genere, de fiecare dată, individualitatea și identitatea lor. Mai mult, răspîndirea treptată a diferitelor dialecte ale limbii turce, în procesul de simbioză cu alte grupuri de populații, mai mult sau mai puțin apropiate din punct de vedere etnic, a dus la crearea acelei „mari familii de popoare turcice", cu toate diferențierile ei etnogenetice și de limbă, așa cum se constată la uiguri, kirghizi, avari, pecenegi, cumani sau la populațiile mongolo-tătare etc., unii specialiști incluzînd în această familie și popoarele denumite fino-ugriene, ale căror urmași sînt finlandezii și ungurii de astăzi.

Din istoria turcilor, mai ales perioada de pînă la veacul al V-lea al erei noastre este definită adesea ca „Marea epocă turcă", deși dimensiunile spațiale și temporale ale acestei epoci nu au fost bine definite nici pînă astăzi. Unii specialiști o extind pe întreg spațiul uriaș al continentului Eurasia, alții duc începuturile acestei epoci pînă la fruntariile preistoriei, spre deosebire de o serie de alți specialiști care situează în veacul al VI-lea apariția turcilor în istorie sub denumirea de *Tu-kiu*, așa cum sînt pomeniți pentru întîia oară în izvoarele scrise chinezești de pe atunci sau ceva mai devreme.

Desigur, aceste probleme, deosebit de importante, dar și tot atît de complexe, nu vor putea fi elucidate decît prin cooperarea specialiștilor în domeniul istoriei popoarelor turcice, popoare care au dus adeseori o viață mai mult sau mai puțin comună în condiții geografice în genere asemănătoare. Dar pînă atunci, ipotezele și teoriile cu privire la perioada central-asiatică a istoriei poporului turc se vor prezenta uneori în forme contradictorii, iar alteori în termeni echivoci sau imprecizi.

DENUMIREA DE *TÜRK*. Numele poporului turc a suscitat, și suscită și astăzi, un viu interes în rîndurile turcologilor, sinologilor, sau ale altor specialiști [2].

[1] LOUIS HALPHEN, *Les Barbares. Des grandes invasions aux conquètes Turques du XI-e siècle*, Paris, 1948, p. 11.

[2] Pentru discuții și bibliografie vezi IBRAHIM KAFESOGLU, *Tarihte „Türk" adı* (Numele de *Türk* în istorie), în *Reşid Rahmeti Arat için*, Ankara, 1966,

Astfel, simbolurile chinezești care desemnau numele turcilor vechi au fost transcrise sub diverse forme, cum ar fi: *Toukiue* sau *T'oukiue*, *Tu-cue* sau *T'uchüeh* etc. Unii savanți au propus citirea respectivelor simboluri ca *Türküt* sau *Türkit*, în timp ce alți sinologi au emis părerea că, de fapt, ar trebui redate prin *Törküz*. Ultimele studii se opresc asupra formei *Tŏrküt*[3], apropiindu-se și mai mult de pronunția inițială. De asemenea, se știe că în analele rusești unele popoare turcice erau denumite *Torki* (sing. *Tork)*, iar arabii au adoptat denumirea de *Turk* (pl. *Etrak)*, în timp ce grecii au transcris numele turcilor sub forma de *Tourkos*.

În propriile izvoare scrise, denumirea acestui popor apare sub două forme principale: *Türk* și *Türük*. Dar specialiștii, supunîndu-le unor analize istorico-lingvistice, au încercat să argumenteze că formele inițiale ar fi fost *Törük* sau *Tŏrŏk*, așa cum se pronunță și astăzi în limba maghiară [4], denumirea monosilabică de *Türk* încetățenindu-se ulterior, ca urmare a unor transformări fonetice. În unele lucrări de specialitate, popoarele turcice vechi sînt denumite *tiurci (tiurc)*, spre deosebire de *turcii* de astăzi, deși cuvîntul *Türk* a avut în genere o accepțiune largă încă din trecut.

Cît privește semnificația cuvîntului *Türk*, aceasta, de asemenea, a dat naștere unei serii de interpretări. În analele vechi chineze se spune: „Unul din munții Kin-Chan (Altai) are formă de *coif;* și cum în limba lor coifuluii se spune *Tu-Kiu (Tou-Kiue)*, ei și-au tras de aici numele neamului lor" [5]. Unii specialiști au căutat geneza cuvîntului *Türk* în *tur* sau *tir*, însemnînd „a trage" sau „a atrage". Alții au fost de părere că provine din *turku*, care în limba sciților ar avea sensul de „omul de pe țărmul mării". Presupunerile în privința semnificației cuvîntului *Türk* merg pînă acolo încît arabii au spus că provine din *terk*, cu sensul de „popor părăsit dincolo de

p. 413, nota 43 (P. Pelliot, *L'origines de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs*; P.A. Boomberg, *Three Notes on the T'u-chüeh Turks ș.a.)*.

[3] H.W. Haussig, *Theophylakts Exkurs über die Skythischen Völker*, în „Byzantion", vol. XXIII/1953, p. 310, nota 92.

[4] Louis Bazin, *Notes sur les mots „Oguz" et „Türk"*, în „Oriens", Leiden, vol. VI, nr. 2 (1953), p. 315—322.

[5] Stanislas Julien, *Documents Historiques sur les Tou-Kiue (Turcs) traduits du chinois*, Paris, 1877, p. 3 și 25 (Extras din „Journal Asiatique", 4/1864).

Zidul chinezesc" sau popor care locuieşte într-un ţinut pustiu [6].

În literatura turcă veche se insistă asupra „originii divine" a numelui de *Türk*, atribuindu-i-se şi sensul de „maturitate", aşa cum apare în *Divanul* [7] lui Mahmud Kaşgari din veacul al XI-lea.

Dar cercetarea inscripţiilor şi altor texte vechi turco-uigure i-a dus pe unii savanţi la convingerea că cuvîntul *Türk*, găsit în aceste materiale, ar avea semnificaţia de „forţă" sau „putere" [8].

După izvoarele chineze, iniţial, *Türk* ar fi fost numele unei persoane, una din primele căpetenii ale populaţiilor care vor lua mai tîrziu acelaşi nume [9]. În alte lucrări se presupune că ar proveni din numele unui trib care intra în componenţa uniunii cu aceeaşi denumire [10]. Dar specialiştii dau acestui termen şi o semnificaţie *politică*, fiind folosit iniţial şi ca nume simbolic, pentru desemnarea unei uniuni statale [11].

Fie că desemna, la origine, numele unui *trib* sau al unei *familii de suverani*, fie că avea o semnificaţie *politică* sau una *etnică*, cuvîntul *Türk* a cunoscut o răspîndire rapidă pe întinderile Asiei Centrale cu o dublă semnificaţie, *politică* şi *etnică*, păstrîndu-şi în aceeaşi măsură şi înţelesul de „forţă, putere".

S-a emis şi opinia că termenul de *Türk* desemna mai degrabă o „stare socială", îndeosebi „pătura dominantă" [12], ceea ce nu exclude totuşi sensul de „forţă" sau „putere". Doar în perioada Imperiului otoman, cînd idealul bazat pe principiul *ümmet* (unirea celor de credinţa profetului Mahomed) a căpătat, la un moment dat, predominanţă în societatea otomană, noţiunea de *Türk* a însemnat „om simplu" sau „ţăran", aşa cum se întîlneşte şi la cronicarii turci sau în unele proverbe turceşti.

[6] Pentru detalii vezi I. KAFESOGLU, *op. cit.*, p. 315—316.

[7] *Divan-i Lügat-it-Türk* (Dicţionarul limbii turce).

[8] *Encycl. de l'Islam*, vol. IV, Leyden, 1934, p. 948; A. CAFEROGLU, *Eski Uygur Türkçesi Sözlügü* (Dicţionarul limbii turco-uigure vechi), Istanbul, 1968, p. 258 (cu bibliografie).

[9] Vezi ST. JULIEN, *op. cit.*, p. 4.

[10] *Istoria Universală*, (trad. din limba rusă), vol. III, Bucureşti, 1960, p. 14 şi nota 1.

[11] A. CAFEROGLU, *Türk Dili Tarihi* (Istoria limbii turceşti), vol. I, Istanbul, 1970, p. 106.

[12] A. N. BERNŞTAM, *Soţialno-ekonomiceskii stroi Orhono-Eniseiskih tiurok VI—VIII vekov...*, Moscova, 1964, p. 84.

PRIMELE MENȚIUNI DESPRE TURCI. Ca și în istoria multor altor popoare, primele mențiuni despre turci aparțin domeniului legendelor. Astfel, *Türk* ar fi fost numele unuia dintre fiii lui Jafes, urmașul lui Noe și „părintele popoarelor turanice" [13].

Pe de altă parte, denumirea de „Targhitaos", amintită de Herodot, i-ar desemna pe turci. „Se pare—spun unii istorici—că numele de *Türk* a apărut prima oară sub denumirea acestui popor" [14]. Savantul Tomaschek a emis ipoteza că poporul desemnat de Herodot sub numele de *„Yurkae"* sau *„Turkae"* ar fi de fapt turci. Alții sînt de părere că și cuvîntul *„Turu"* din inscripțiile Urartu, de prin secolele IX—VII dinaintea e.n., s-ar putea să-i reprezinte pe „turci", ca și cuvîntul „Turcae" sau „Turkae" din *Istoria naturală* a scriitorului *Pliniu cel Bătrîn* (23—79). Mergînd pe această linie, unii specialiști ai istoriei turcilor vechi afirmă că dacă denumirea de *„Tik"* ar exprima într-adevăr pe cel de *„Türk"*, atunci primele mențiuni despre turci ar merge pînă în veacul al XIV-lea înaintea e.n., așa cum apare termenul *Tik* în izvoarele chinezești din perioada respectivă sau și mai devreme [15].

De remarcat sînt și considerațiile din literatura bizantină, după care turcii ar fi înrudiți cu *troienii* de altădată, iar vechea formă a numelui de *Türk* ar fi fost de fapt *Troia*. Problema raporturilor dintre turci și troieni a constituit chiar și obiectul unor cercetări speciale [16]. Prin ocuparea Bizanțului (1453), turcii ar fi răzbunat pe strămoșii lor asupra nepoților grecilor de altădată, care luaseră Troia prin „vicleșug" [17].

Deși majoritatea acestor ipoteze prezintă valoare științifică limitată, totuși ele învederează, pe de o parte, *diversitatea*, iar pe de altă parte *vechimea* mențiunilor despre istoria de altădată a poporului turc.

IPOTEZE PRIVIND ETNOGENEZA POPORULUI TURC. Realitatea cuprinsă în legendele sau în considerațiile expuse mai sus

[13] *Türkiye Ansiklopedisi*, Istanbul, vol. VI, 1958, p. 5.

[14] JOSEPH VON HAMMER-PURGSTALL, *Histoire de l'Empire Ottoman* (ed. Hellert), vol. I, p. 1.

[15] Pentru discuții, vezi Z.V. TOGAN, *op. cit.*, p. 400—401, nota 29 b și 30 și IBRAHIM KAFESOGLU, *op. cit.*, p. 307—308.

[16] A. ECKHARDT, *La Legende de l'origine troyenne des Turcs*, în „Körösi Csoma-Archivum", Budapest, nr. 2/1926, p. 422—433.

[17] GYULA MORAVCSIK, *Byzantinische Hümanisten über den Volksname „Türk"*, în „Körösi Csoma-Archivum", Budapest, nr. 5/1930, p. 381—385.

presupune legături de înrudire a turcilor propriu-zişi cu o serie de popoare care s-au perindat pe scena Asiei.

În această privinţă, una din problemele cele mai importante o constituie, în primul rînd, existenţa sau inexistenţa unor legături directe sau indirecte ale turcilor propriu-zişi cu popoarele *mongolice* sau cu *hunii*, care apar în secolele IX—VIII înaintea e.n., în izvoarele chineze sub denumirea de *hien-yun*, iar apoi de *hiung-nu* şi pe ai căror urmaşi europenii i-au numit mai tîrziu *huni* [18]. Dar punerea unor astfel de chestiuni ridică probleme şi mai generale, care merg pînă la necesitatea delimitării apartenenţei turcilor fie la grupul popoarelor de tip *mongoloid* (rasa galbenă), fie la cele de tip *europoid* (rasa albă).

Este neîndoielnic faptul că stabilirea unei legături cu „hunii" sau cu popoarele „mongolice" extinde, dintr-o dată, istoria turcilor cu mai multe secole înaintea erei noastre, schimbînd totodată şi consideraţiunile cu privire la *etnogeneza* popoarelor de limbă turcă în genere şi a poporului turc în speţă, pe întinderile Asiei.

Ipoteza hunică. Se ştie că hiong-nu (sau *hiung-nu)*, care stăpîneau regiunile Mongoliei, apăruseră cu mai multe secole înaintea erei noastre la hotarele Chinei, silindu-i pe chinezi să construiască „Marele zid". Dar triburile hiung-nu, trecînd peste această „minune a istoriei", se stabilesc totuşi în nordul Chinei pentru aproape trei secole (sec. II î.e.n. — sec. I. e.n.), formînd acolo un adevărat imperiu. Dar componenţa etnică a „poporului" *hiung-nu* nu este încă bine definită. Unii socot că ar fi vorba de o confederaţie de triburi de *mongoli, tunguzi, turci* şi *fini*, sub stăpînirea unei caste militare, în care predominau, după toate probabilităţile, elemente mongolo-tunguze [19]. De asemenea, cît priveşte pe *hunii* de mai tîrziu, înrudirea lor cu *hiung-nu* este exprimată de unii specialişti în termeni probabilistici [20], iar alţii presupun că, după căderea imperiului hiung-nu în sec. I al e.n., unele grupuri au emigrat spre vest, de unde au pornit apoi marele lor puseu spre Europa sub denumirea de huni [21]. De aceea specialiştii se pro-

[18] René Grousset — Emile G. Leonard, *Histoire Universelle, vol. I. Des origines à l'Islam*, Bruges (Belgique), 1956, p. 1580.

[19] *Encyclopaedia Britannica*, vol. 11, Chicago-London-Toronto, 1955, p. 609.

[20] *Collier's Encyclopedia*, vol. 9, New York, 1961, p. 637.

[21] *Encyclopedia Americana*, vol. 14, New York, 1965, p. 509.

nunță diferențiat asupra hunilor de pe vremea lui Atilla. Unii îi socot de origine *mongolă* sau *turanică* (turcă), iar alții consideră că spațiile întinse din Asia, cuprinse în limitele geografice dintre Tibet, China, Siberia și Turkestan, constituie leagănul „rasei turco-mongole" [22]. În această privință, dificultățile sînt cu atît mai mari cu cît *condițiile istorico-geografice asemănătoare* contribuiau la formarea unor popoare cu o serie de *trăsături comune*, concretizate adeseori într-o viață de cavalerie, impusă de necesitatea deplasărilor permanente după pășuni, ca și într-un spirit războinic deosebit de dezvoltat fie din cauza conflictelor necontenite cu celelalte triburi sau popoare vecine, fie din cauza certurilor dinlăuntrul aceloraşi confederații de triburi.

În unele lucrări hunii sînt declarați popor „de rasă turcă" [23]. Alți specialiști, referindu-se la forțele asiatice, din zona Baicalului și a munților Altai, care au determinat schimbarea necontenită a distribuției populațiilor în Asia Centrală, comentează că *„două popoare* trăiau în această regiune, popoare care aveau multe trăsături comune, dar care se deosebeau tot mai mult prin limba lor: *turcii* și *mongolii*", iar „începînd din jurul erei noastre, în izvoarele chineze se găsesc mențiuni mereu mai numeroase despre *popoarele aparținînd* acestei familii" [24]. De aceea înșiși hunii au fost socotiți uneori *turci*, alteori *mongoli* sau *fini* și chiar *slavi* [25]. Totuși, apartenența lingvistică a hunilor „e un indiciu al caracterului mai degrabă *proto-turc*, decît *proto-mongol* al vorbirii grupului conducător *hiong-nou* în sec. III înaintea e.n." [26]. De asemenea, și cei care au studiat condițiile de formare a popoarelor „sistemului de limbă turcă", tocmai pe teritoriile locuite altădată de huni, presupun cu multă certitudine că *„anume graiuri turce* au predominat la huni și la uniunea tribală a hunilor" [27].

Pe de altă parte, se poartă discuții și în legătură cu problema dacă denumirea de *hun* exprima de fapt un *popor distinct*

[22] *Encyclopaedia Britannica*, vol. 15, p. 706.

[23] FRANÇOIS L. GANSHOF, *Histoire des relations internationales, Le Moyen Âge*, vol. I, Paris, 1953, p. 7.

[24] BERTOLD SPULER, *Les Mongols dans l'histoire*, Paris, 1961, p. 11.

[25] A.N. BERNȘTAM, *Ocerk istorii gunnov*, Leningrad, 1951, p. 6.

[26] LOUIS BAZIN, *Appartenances Linguistiques des envahisseurs altaïques de la Chine du Nord au IV-e et V-e siècles A.D.*, în „Cahiers d'Histoire Mondiale", Nr. 1/1953, p. 134.

[27] A.N. BERNȘTAM, *op. cit.*, p. 56; LOUIS BAZIN, *op. cit.*, p. 35.

sau reprezenta, mai degrabă, o *organizație politică*, formată din mai multe triburi diferite. Dar constatarea unor obiceiuri ale hunilor la popoarele turcice de mai tîrziu *menține* la ordinea zilei *ipoteza unei filiațiuni*, fie directe, fie indirecte, între huni și turcii propriu-ziși. Dealtfel, majoritatea acestor populații s-au succedat pe aceleași spații asiatice, unde se va forma poporul turc, iar studiile lingvistice atestă la multe din ele o *limbă turcică*, deși au trecut pe scena istoriei înainte de apariția turcilor ca popor de sine stătător.

Ipoteza mongolă. Tot atît de interesante se prezintă și referirile la raporturile etnice ale turcilor cu mongolii. Aici se cuvine precizarea că *mongolii* erau denumiți adeseori și *„tatari"*, care reprezenta numele celui mai puternic trib al lor sau exprima denumirea populară a termenului de *mongol* [28] care, la rîndul lui, s-ar referi la tribul *Bŏrceghin*, căruia îi aparținea și Ginghiz-Han. Apărut încă în secolul V al e.n. în analele chineze sub formă de „ta-ta" [29] sau *„tatan"*, desemnînd grupuri de populații mongole, etnonimul de *tatar* s-a extins în veacurile VII—VIII și s-a generalizat în secolele XII—XIII, dar mai cu seamă odată cu înființarea imperiului inițiat de Ginghiz-Han [30], cînd triburile mongolo-tatare din Asia occidentală apar deja ca „populații de limbă turcă, drept urmare a unui îndelungat proces de fuziune reciprocă [31].

Astfel, în veacurile X—XI unii autori musulmani (ex. Gardizi) îi încadrau deja pe tătari în familia turcilor-oguzi (guzi, uzi), iar cărturarul Mahmud Kașgari îi număra printre cele zece triburi turcești din grupa septentrională a Asiei, spre deosebire de alte zece triburi din grupa meridională. Indiferent dacă astfel de aprecieri se refereau sau nu, deopotrivă, la comunitatea de limbă și de etnos, cert este faptul că, chiar și pentru veacul al IX-lea, se folosește formula: „triburi turce, ca tatarii *(Tartares)*" [32]. Alții, chiar dacă por-

[28] W.W. Barthold, *La decouverte de l'Asie,...*, Paris, 1947, p. 89.

[29] Gotthard Jäschke, *Zur Geschichte des Namens „Tatar"*, în *Reșid Rahmeti Arat Için*, Ankara, 1966, p. 278—285. (Vezi p. 279.)

[30] *Bolșaia Sovetskaia Ențiklopedia*, Moscova-Leningrad, vol. 42, 1956, p. 3.

[31] T. Yilmaz Öztuna, *Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye Tarihi* (Istoria Turciei, de la început pînă în vremea noastră), vol. I, Istanbul, 1963, p. 90.

[32] *Le Monde et son Histoire*, vol. III, Paris, 1965, p. 480.

nesc de la două popoare diferite, ajung totuși la concluzia că, în decursul istoriei, mongolii au fost antrenați în procesul *turcizării* [33].

●

În istoriografia turcă de specialitate se pornește de obicei de la premisa că „turcii aparțin popoarelor turanice, care au fost dintre cele mai vestite popoare ale Asiei" [34]. Pornind de la această teză generală, un curent susține că „turcii, întocmai ca toate popoarele turcice, aparțin rasei mongole", iar „mongolii, ca și turcii și manciurii, fac parte din grupa altaică a popoarelor Ural-Altai". Pentru reprezentanții acestui curent „este clar ca lumina soarelui că mongolii și turcii sînt popoare frați" [35]. În această privință, se amintește și de tradiția după care unul din întemeietorii dinastiei turcilor-selciukizi de pe la mijlocul secolului al XI-lea se considera, față de califul din Bagdad, descendentul împăraților hunilor de altădată [36].

Un alt curent pornește de la principiul că unitatea de limbă nu poate fi confundată cu identitatea etnică. De aceea susținătorii acestui curent deosebesc tipul turc de caracteristicile tipului mongoloid pînă și la Ginghiz-Han sau la Timurlenk, ultimul cunoscut în lumea europeană și sub numele de *Tamerlan*. Ei asemuiesc gradul de legătură dintre turci și mongoli cu raportul dintre popoarele indo-germanice, încercînd să elucideze pe această bază și trăsăturile lor comune de limbă [37].

Ipoteze lingvistice. Nu mai puțin interesante par și eforturile de a descifra originea și istoria veche a turcilor pe baze *lingvistice*. Astfel, se presupune existența unei limbi *altaice primitive*, care derivă din *turca veche*, *mongola primitivă* și *tunguza de altădată*, emițîndu-se și pe această bază ipoteza

[33] L.P. Laşuk, *Opît tipologhii etniceskih obşnostei srednevekovîh tiurok i mongolov*, în „Sovetskaia Etnografia", nr. 1, 1968, p. 95—106.

[34] *Türkiye Ansiklopedisi*, vol. VI, Istanbul, 1958, p. 5—6.

[35] Zeki Velidi Togan, *Mogollar, Cengiz ve Türklük* (Mongolii, Ginghiz-Han și Turkizmul), Istanbul, 1941, p. 5.

[36] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk — Islâm Medeniyeti* (Istoria Selciukizilor și civilizația turco-islamică), Ankara, 1965, p. 30 (după Abu'l-Faradj).

[37] Ibrahim Kafesoglu, *Türk Tarihinde Mogollar ve Cengiz Meselesi* (Mongolii în istoria turcilor și chestiunea lui Ginghiz-Han), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 8 (1953), p. 109.

unei înrudiri între turci, mongoli şi tunguzi, ultimii stînd la baza formării poporului coreean de mai tîrziu[38]. Dar nici aceste cercetări nu au putut depăşi încă faza ipotezelor, pentru a deveni teorii care să elucideze, într-un fel sau altul, formarea limbii turce şi a poporului turc[39].

Zonele geografice ale formării poporului turc. Stabilirea principalelor zone ale formării poporului turc, ca şi a popoarelor turcice în general, a constituit obiectul unor cercetări îndelungate şi complexe, în acest scop investigîndu-se toate aspectele culturii materiale şi spirituale ale istoriei omenirii, dar mai cu seamă vestigiile arheologice, etnografice-folclorice, lingvistice sau de istorie comparată etc., fără să se fi ajuns însă la un punct de vedere comun.

Astfel, ipoteza altaică *(Wiedemann)*, cu o serie de adepţi în rîndurile savanţilor (de ex. *A. Castren, W. Schott, H. Vambery, N. Aristov* ş.a.), a fost urmată de căutarea patriei de baştină a turcilor la est de lacul Baikal (ex. Thomaschek), în timp ce alţi specialişti (E. H. Parker, G. J. Ramstedt) au mers tocmai spre Extremul Orient, dincolo de Deşertul Gobi sau în sudul Manciuriei şi Mongoliei. Pe de altă parte, unii turcologi *(Gyula Németh)*, pornind de la argumente lingvistice, şi-au îndreptat cercetările, în această privinţă, spre nord-vestul Asiei, între munţii Altai şi Urali, precum şi în zona lacului Aral, iar alţi învăţaţi (G. Almasy), ţinînd seama de conţinutul unor epopei, s-au străduit să demonstreze spaţiul de formare a turcilor de altădată ca popor în zona munţilor Tian-Şan, ceea ce, de asemenea, a cîştigat numeroşi adepţi[40]. De aceea cercetările în domeniul „patriei de baştină" a turcilor, ca şi a popoarelor turcice în general, s-au dispersat pe zone diferite şi deosebit de vaste din continentul Asiei, ele continuînd şi în zilele noastre în favoarea uneia sau alteia din tezele sau ipotezele de mai sus. Diaspora elementului turcesc a fost extinsă pînă şi în Peninsula Arabiei, găsindu-se susţinători ai ipotezei precum că Mahomed

[38] *Encycl. de l'Islam*, vol. IV, 1934, p. 948.

[39] Iulius Németh, *Die türkisch-mongolische Hypothese*, în „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", Bd. LXVI, 1912, p. 549—576. Udo Posch, *Die altaische Sprachwissenschaft. Theorie oder Hypothese?*, „Handbuch der Orientalistik", *V*, Mongolistik, 1964, p. 17—34.

[40] Pentru discuţii asupra acestor probleme vezi Z.V. Togan, *Umumî-Türk Tarihi...*, p. 9—10 şi p. 398, notele 7, 8 şi 9 (cu bibliografie).

însuși ar fi descins din strămoși turci sau, cel puțin, ar fi cunoscut limba turcă[41].

Alte ipoteze. Semnificativ este și faptul că o serie de cercetări arheologice care se efectuează în Anatolia sînt canalizate în direcția stabilirii unei legături, fie chiar și indirect, cu purtătorii civilizațiilor din antichitatea îndepărtată, cum au fost *hitiții, sumerienii* sau alte populații care au trecut pe scena Asiei Mici. S-au depus eforturi pentru a găsi chiar și similitudini între limba turcă și hitita de altădată[42]. Dar în ultima vreme se manifestă tot mai evident un curent de opoziție față de astfel de încercări, pe considerentul că ele nu au o bază trainică[43].

Cert este însă faptul că acest arsenal de culturi și de civilizații, peste care și-au adus aportul lor perșii, romanii, bizantinii etc., a trecut mai tîrziu în patrimoniul turcilor-selciukizi și apoi otomani, pentru a se încorpora în istoria poporului turc de astăzi.

CONCLUZII. Despre existența unor etnosuri aparținînd popoarelor de limbă turcă se amintește și atunci cînd este vorba de perioadele de dinainte de secolul al III-lea al erei noastre.

Astfel, în unele lucrări de sinteză se afirmă: „Pe vastul teritoriu ce se întinde de la Marele zid chinezesc și frontierele Coreei la răsărit, pînă la munții Altai și stepele Kazahstanului de astăzi la apus, de la marginea zonei păduroase a Transbaikaliei și Siberiei de sud la nord, pînă la podișul Tibetului la sud locuiau de multă vreme triburi nomade și seminomade de diferite origini, ce vorbeau limbi făcînd parte din patru sisteme lingvistice — tiurc, mongol, tunguso-manciurian și tibeto-tangut" [44]. Chiar și statul juan-juanilor, constituit în a doua jumătate a veacului al IV-lea al e.n., în adîncurile Asiei, supusese „o serie de triburi turce" [45].

[41] İSMAIL HAKKI İZMIRLI, *Şark kaynaklarına göre Müslümanlıktan evvel Türk kültürünün Arap yarımadasında izleri* (Urmele culturii turce în Peninsula Arabică înainte de islamism, în lumina izvoarelor orientale), în *II. Türk Tarih Kongresi* (Al II-lea Congres de istorie turcă), Istanbul, 1937, *Comunicări*, Istanbul, 1943, p. 280—286.

[42] Au fost întocmite vocabulare de omonime chiar și dintre limba turcă și limba coreeană.

[43] „Hayat, Tarih Dergisi" (Viața, Revistă de istorie), Istanbul, nr. 3/1969, p. 4.

[44] *Istoria Universală* (trad. din l. rusă), București, vol. III, 1970, p. 5.

[45] *Ibidem*, p. 7.

Dealtfel, una din caracteristicile cele mai evidente ale turcilor a fost că, în decursul istoriei lor, ei au fost cunoscuți sub cele mai diferite denumiri, fie după regiunile geografice unde trăiau, fie după numele unor triburi sau ale dinastiilor în jurul cărora se închega o formațiune politică sau alta. De aceea, dacă ar fi să sintetizăm procesul de etnogeneză a poporului turc, ar trebui să relevăm în primul rînd *caracterul eterogen și deosebit de complex* al acestui proces, iar în al doilea rînd *durata lui îndelungată*, eșalonată chiar pe mai multe faze, fiecare din ele prezentînd anumite trăsături specifice. Unii istorici exprimă dimensiunile acestei complexități prin formula că „turcii s-au format, încă din vremuri de demult, ca tipuri care difereau între ele mai mult sau mai puțin, fiind bruneți la sud, blonzi la nord, mongoloizi la est și indo-europeni la apus" [46].

Potrivit cercetărilor arheologice, în Asia Centrală se întîlnește atît tipul *europoid*, destul de vechi din punct de vedere istoric, cît și tipul *mongoloid*, care s-a întins pînă în aceste regiuni, din cînd în cînd, uneori mai redus, cum ar fi perioada *hiung-nu*, iar alteori în mase compacte, cum a fost pe vremea imperiului mongolo-tatar fondat de Ginghiz-Han. Așa se explică faptul că chiar și la aceleași grupuri de popoare se poate constata pînă și astăzi predominanța unui tip sau a celuilalt [47].

Cercetările din ultima vreme învederează că „popoarele sistemului de limbă turcă" au fost rezultatul unor combinații de etnosuri, iar din materialele arheologice se constată o serie de trăsături distincte între turcii propriu-ziși și huni. Totuși, cert este și faptul că procesul istoric al formării turcilor ca popor s-a desfășurat în general pe teritoriile locuite anterior de huni. Cît privește o anumită ramură a turcilor, cum ar fi cea *oguză*, aceasta se leagă direct de uniunea tribală a hunilor mai ales pe baza identității de totemuri [48].

Un text în limba chineză de pe stela funerară a lui Kül-Tigin (m. 732), fratele lui Bilge-Kagan (m. 734), împăratul turcilor vechi cunoscuți în istorie sub numele de *Tu-Kiu*

[46] Osman Turan, *op. cit.*, p. 352—353.

[47] G.F. Debets, *Trudî kirgizkoi arheologo-etnograficeskoi expedîții*, vol. I, Moscova (1956), 180 pag.; K.I. petrov, *Ocerk proishojdenia kirgizkogo naroda*, Frunze, 1963, p. 9.

[48] A.N. Bernștam, *Sotialno-ekonomiceskii stroi Orhono-Eniseiskih tiurok VI—VIII vekov...*, p. 76 și 84.

sau *Gök-Türk*, despre care vom vorbi mai pe larg în paginile următoare, glăsuiește despre venirea unui împărat de *hiung-nu* din stepele nordice pentru apărarea hotarelor Chinei, în numele împăratului chinez de atunci.

„Dacă mergem mai înapoi de acești ani — se spune în continuare în această inscripție — vedem că prietenia și apropierea noastră se întind spre un trecut îndepărtat" [49]. După cît se pare, acest paragraf pune descendența turcilor nu numai în legătură cu hunii, dar chiar și cu strămoșii acestora, care au fost triburile *hiung-nu*.

Iată de ce anume formarea turcilor ca popor presupune, pe de o parte, imensitățile spațiale ale Asiei, iar pe de altă parte participarea unor grupuri de populații a căror identificare prezintă încă multe necunoscute. Aceste particularități capătă un caracter și mai complex pe măsură ce se înaintează în istorie. De aceea turcii din zilele noastre se prezintă nu numai ca descendenții firești ai „marii familii a popoarelor turcice" de altădată, dar și ca un rezultat al amestecului cu popoarele care au trăit din cele mai vechi epoci istorice fie în Anatolia, fie în celelalte părți ale Imperiului otoman de mai tîrziu, contopindu-se „unele cu altele de-a lungul secolelor, cum au fost circazienii *(çerkez)*, albanezii, bosniecii, kurzii, gruzinii, precum și grecii, armenii sau slavii, fie prin islamizarea acestora, fie pe calea căsătoriilor" [50]. Acesta a fost un proces îndelungat și s-a desfășurat pe etape, pînă la formarea „națiunii turce" din zilele noastre [51].

Trebuie remarcat însă și faptul că acest proces îndelungat și complex a fost însoțit, de fiecare dată, de *continuitatea* anumitor trăsături distinctive ale popoarelor turcice, vizibile mai cu seamă în limbă, ca și de *supraviețuirea* unei suite de tradiții și obiceiuri, care s-au conservat peste veacuri într-o formă sau alta, deși condițiile istorico-geografice, precum și factorii de altă natură (social-economici, politici, culturali etc.) au dus treptat la o serie de diferențieri, favorizînd o instabilitate permanentă.

[49] Apud ALI KEMAL MERAM, *Ilk Türk Devleti ve Yazılı Türk Anıtları* (Primul stat turc și primele monumente scrise turcește), Istanbul, 1968, p. 68.

[50] KEMAL H. KARPAT, *Türk Demokrasi Tarihi* (Istoria democrației turcești), Istanbul, 1967, p. 230.

[51] Pentru unele detalii vezi și D.E. EREMEEV, *Etnoghenez turok (proizhojdenie i osnovnîe etapî etniceskoi istorii)*, Moscova, 1971, 272 p.

Ipoteza care își croiește tot mai mult drum este că turcii și-au făcut apariția lor în istoria Asiei, sub denumirea chineză de *Tu-Kiu* după ce populațiile *proto-turce* și *proto-mongole*, care aveau probabil strămoși comuni, exercitaseră, rînd pe rînd, hegemonia lor pe suprafețe întinse de pe acest continent, dominînd și grupurile de populații din regiunile controlate de ele. Cu alte cuvinte, procesul formării poporului turc parcursese etape îndelungate și variate pînă în veacul al VI-lea, cînd începe, de fapt, în istoria Asiei, afirmarea turcilor *ca popor deja constituit* în ceea ce privește structura etnică. De acuma asistăm la închegarea unor formațiuni politice, mergînd pînă la dimensiunile unor imperii, prin supunerea sau confederarea triburilor care vor intra în componența formațiunilor respective. În acest proces complex vor fi antrenate o serie de etnosuri mai mult sau mai puțin apropiate între ele. În felul acesta, elementele vechi turcice, la rîndul lor, vor participa la etnogeneza popoarelor Asiei Centrale, mai ales pentru formarea triburilor turcice mai compacte din anumite zone geografice, pînă în regiunea Tian-Șan, spre deosebire de zonele mai sudice (spre Pamir), unde vor predomina triburile etnice iraniene [52].

Se poate spune că, atunci cînd este vorba de perioadele de după veacul al V-lea al e.n., hegemonia asupra unor teritorii întinse din Asia se deplasează tot mai mult în favoarea elementului turc propriu-zis. În același timp, se constată și cristalizarea formațiunilor politice, care se vor succeda unele după altele atît pe versantul estic cît și pe cel vestic al munților Altai și ale altor lanțuri de munți din Asia Centrală, concomitent cu formarea primelor relații feudale timpurii [53].

[52] A.N. BERNȘTAM, *Ocerk istorii gunnov*..., p. 89.
[53] *Ibidem*, p. 40.

Capitolul II
FORMAŢIUNILE POLITICE ALE TURCILOR VECHI ŞI EVOLUŢIA LOR

PRIMII TURCI INDEPENDENŢI. După cum s-a amintit mai sus, pe la jumătatea secolului al VI-lea turcii sînt pomeniţi în izvoarele chineze sub denumirea de *Tu-kiu*, desemnînd poporul care avea să fondeze unul din cele mai formidabile „imperii nomade" în stepele Asiei. Istoria scrisă de atunci i-a surprins pe turci exploatînd minele de fier din munţii Altai, ceea ce presupune, pe lîngă nomadismul unor triburi, şi un anumit mod de viaţă sedentară. Pînă atunci ei se aflau sub dominaţia juan-juanilor, „avarii Asiei", care formaseră un mare imperiu în Asia orientală. Printre vasalii lor dinspre vest se număra şi „un popor de rasă turcă, pe care chinezii îl numeau *Tu-kiu*, descendenţi din vechii hiong-nu" [1]. Dar între anii 546—552 e.n. turcii s-au răsculat împotriva stăpînilor lor juan-juani, statul acestora trecînd în mîinile foştilor lor sclavi (turcii), care au pus astfel bazele unui imperiu, primul dintr-un şir de formaţiuni politice ce se vor succeda de-a lungul veacurilor. Istoria atribuie cauza acestei răscoale refuzului împăratului juan-juanilor de a consimţi la căsătoria unei prinţese cu căpetenia turcilor numit *Bumin*, pentru serviciile sale. În urma acestei răscoale, turcii ocupă pămînturile mongole, iar Bumin ia titlul împărătesc de *Kagan* (Hakan), fiind ajutat şi de fratele său *Istemi-Kagan* (553—576).

Bumin-Kagan (m.553) aparţinea tribului *Assena (Aşina)*, care îşi ducea existenţa pe la poalele munţilor Altai. Declarîndu-se independent, sub stăpînirea sa au trecut vreo

[1] RENÉ GROUSSET et EMILE G. LÉONARD, *Histoire Universalle*, vol. I..., p. 1662.

50.000 de corturi de uiguri [2]. Caracteristic este faptul că noul *Kaganat* cuprindea o serie de populații de limbă turcă, iar mutarea reședinței din Altai pe malurile fluviului Orhon, nu departe de viitorul Karakorum, va crea condiții și mai favorabile pentru lărgirea zonelor de influență a acestui Kaganat turcesc. Astfel începea o nouă epocă de mari transformări etno-politice pe întinderile Asiei.

Întinzîndu-și hotarele între Caucazi și munții Kingan, din răsăritul îndepărtat, *Kaganatul* turcilor s-a impus în Asia, existența lui fiind recunoscută de cele mai vestite popoare de pînă atunci din istoria acestui continent bătrîn, cum erau chinezii, perșii și bizantinii. Acest Kaganat a ținut la început sub tensiune mai ales imperiul chinez. „După ce turcii — spun analele chineze — i-au exterminat pe juan-juani *(Jou-jou)*, ei au devenit stăpîni peste toate ținuturile de frontiere și, cum posedau o oaste de 100.000 de arcași, au plănuit să invadeze China" [3].

La începutul expansiunii lor, bătătorind drumurile Asiei, turcii au ajuns pînă la Marea Galbenă, obligînd chiar și pe împărații Chinei să plătească kaganului *T'o-po (Tobo*: 572—581) „un tribut în țesături de mătase (pînă la 100.000 de bucăți anual)" [4]. Analele chineze, referindu-se la evenimentele din anul 569, spun că: „Împăratul fiind legat de ei prin căsătorie, le dădea în fiecare an cîte o sută de mii de bucăți de mătase și brocard și trata cu o liberalitate excesivă pe turcii aflați în capitala sa" [5].

Nu au fost puține cazurile cînd împărații Chinei medievale au trebuit să recurgă și la politica alianțelor matrimoniale, oferind prințese chineze unor căpetenii ale turcilor, iar în vremuri grele se aliau cu șefii turci sub „ritualul fraternizării" sau „al prieteniei". Unii împărați chinezi foloseau și detașamente de cavalerie turcă fie în luptele interne, fie în expedițiile dinafară. Se știe de pildă că un kagan turc a participat tocmai în expediția din Coreea pe vremea împăratului Jan-Huan (605—616) [6].

[2] L.N. Gumilev, *Udelno-lestvičnaya sistema u tiurok v VI—VIII vekah*, în „Sovetskaia Etnografia", nr. 3/1959, p. 11—25.

[3] Apud Stanislas Julien, *op. cit.*, p. 15.

[4] *Istoria Universală*, III, p. 14; Ahmet Caferoglu, *Türk Dili Tarihi*, vol. I, p. 104.

[5] Apud Stanislas Julien, *op. cit.*, p. 19.

[6] *Istoria Diplomației* (trad. din l. rusă), București, vol. I, 1962, p. 190—191.

După împrejurările şi după greutăţile în faţa cărora se aflau unii sau alţii, turcii şi chinezii au împărţit adeseori între ei titlul de vasal. Chiar şi întemeietorul dinastiei chineze Tan, Li-Uan (618—626), se declarase la început vasalul kaganului turc fie pe baza legăturilor de rudenie, fie pentru ajutorul primit de la acesta în lupta pentru unificarea Chinei. Atunci cînd kaganii turci primeau suzeranitatea chineză, împăraţii le trimiteau, printre alte daruri, şi o tobă şi un steag, pe vîrful căruia se afla un cap de lup din aur, „simbolul" poporului turc din perioada istoriei sale central-asiatice.

TURCII ORIENTALI ŞI TURCII OCCIDENTALI. Caracteristica generală a formaţiunilor politice ale turcilor vechi a fost aceea că ele au evoluat ca două confederaţii tribale oarecum distincte, una la est iar alta la vest de Altai. Începînd de pe la anul 581 (sau 588) această despărţire s-a accentuat şi mai mult, cei din est numindu-se *„turcii orientali"* (Mongolia), iar cei din vest *„turcii occidentali" (Turkestan* şi *Semirecie)* [7].

Nu o dată însă „turcii orientali" sau „turcii occidentali" au extins reciproc dominaţia lor şi asupra confraţilor lor, după cum tot de atîtea ori s-au dezbinat, măcinîndu-se între ei. Aceste fapte explică desele închegări şi dezmembrări ale imperiilor turceşti de pe întinderile Asiei.

●

Astfel, după prima afirmare a turcilor în istorie, intervine, spre sfîrşitul veacului al VI-lea, o lungă perioadă de tulburări interne, începînd mai ales din anul 581 cînd Tardu, fiul lui Istemi-Kagan, îşi declară independenţa în Kaganatul de Apus. Această dezmembrare a dus la vasalizarea de către chinezi, sub dinastia Tan (618—906), mai întîi a Kaganatului de Răsărit (630) iar apoi şi a celui de Apus (659). Această criză a fost depăşită abia în a doua jumătate a veacului următor, cînd „turcii orientali" s-au lansat din nou în cuceriri, mai ales sub Ilteriş-Kagan, numit şi Kutlug-Kagan (682—691), amintit în izvoarele chineze şti sub numele de *Gudulu*. Acesta a declanşat răscoala împotriva dominaţiei chineze, iar pe vremea urmaşului său *Kapagan-Kagan*, amintit şi

[7] ISTVAN ERDÉLYI, *A Tomb of the Turkic period in Northen Mongolia*, în „Belleten", Türk Tarih Kurumu, Ankara, nr. 118, 1966, p. 197—203; *Istoria Universală*, vol. III, p. 15.

sub numele de *Mocio* (691—716), kaganii turci şi-au consolidat şi mai mult dominaţia lor politică în Asia interioară, rămînînd încă o perioadă de timp suzeranii unici peste popoarele turcice „de la frontierele Chinei şi pînă în Transoxiana" [8]. Această expansiune turcă în Asia şi-a atins punctul culminant sub kaganul *Moghilian*, supranumit şi *Bilge Kagan* (716—734), în sensul de „Kaganul înţelept". Acesta a domnit în genere asociat cu fratele său *Kül-Tigin-Kagan* (716—732), dar, în scurt timp după aceasta (în 744), Kaganatul oriental începe să decadă iarăşi, făcînd loc altor formaţiuni politice ale popoarelor turcice (başmili, uiguri, karluci etc.).

Dar Kaganatul „turcilor orientali" va lăsa în urma sa unul din cele mai vechi monumente scrise în limba turcă veche şi de o importanţă inestimabilă atît pentru istoria poporului turc din perioada central-asiatică, cît şi pentru aprecierea civilizaţiei şi culturii popoarelor turcice din vremea aceea. Este vorba de vestitele texte cunoscute sub denumirea de „Inscripţiile de pe Orhon", după locul unde au fost descoperite şi despre care vom vorbi ceva mai departe.

●

Sub acţiunea jocului continuu al compunerii şi descompunerii „imperiilor de stepă", *turcii occidentali* au cuprins în sfera lor de influenţă, în perioadele de maximă expansiune din veacurile VI—VII, numeroase popoare din regiunile întinse ale Asiei, de la Altai şi pînă la hotarele Europei. Mai cu seamă după anul 560, atacurile turcilor au ajuns pînă în sud de Marea Caspică [9] sau în nordul Caucazilor. În prima jumătate a veacului al VII-lea împăratul bizantin Heraclios (610—641) a avut de luptat, în alianţă cu unele triburi onoguro-bulgare, împotriva turcilor de vest, care ajunseseră pînă în Armenia, ameninţînd suveranitatea bizantină asupra acestei provincii.

Stabilind legături diplomatice şi economice la răsărit cu chinezii, la sud cu sasanizii iar la vest cu bizantinii, statul turcilor a avut un rol deosebit de important şi în vehicularea marilor civilizaţii ale Asiei. Aceste civilizaţii treceau tocmai

[8] René Grousset, *L'Empire des Steppes...*, Paris, 1960, p. 161.

[9] *Istoria Universală*, vol. III, p. 14; R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, p. 129.

prin regiunile controlate de turci, care se mişcau pe un spaţiu imens din continentul asiatic. Dealtfel, constituirea Kaganatului turcilor marcase trecerea sub controlul acestora şi a „vechilor drumuri comerciale ce legau China de ţările din Asia Mijlocie, iar pe acestea de Asia Anterioară şi India de Nord-Vest" [10]. În felul acesta, schimburile comerciale, ca şi circulaţia valorilor spirituale iau proporţii apreciabile, încît produsele sasanide ajungeau pînă în Japonia, iar valorile spirituale (idei, credinţe etc.) circulau cu uşurinţă pe drumurile Asiei.

Spre deosebire de Kaganatul „turcilor orientali", care şi-a desfăşurat istoria cu precădere în ţinuturile Mongoliei, Kaganatul „turcilor occidentali" şi-a dus existenţa mai mult în regiunile Turkestanului apusean, recunoscînd uneori şi suzeranitatea confraţilor „orientali". De aceea hotarele dintre ele erau determinate mai puţin de considerente politice şi mai mult de condiţiile naturale, datorită masivului Altai şi a altor lanţuri de munţi.

La început (în a doua jumătate a sec. al VI-lea), profitînd de disensiunile dintre hunii albi (eftaliţi) şi perşi „turcii occidentali" s-au aliat cu perşii, desfiinţînd astfel imperiul *eftaliţilor*. Dar, după o vreme, contactul cu perşii a dat naştere unor conflicte de interese, ceea ce a dus la ciocniri din ce în ce mai dese între turci şi perşi. Această nouă conjunctură i-a pus de astă dată în mişcare pe bizantini care, pentru a-şi consolida poziţia lor în Orient, au considerat oportun să se apropie de turci contra împărăţiei sasanizilor persani.

În asemenea condiţii istorice, şeful turcilor numit *Kagan* devine o personalitate marcantă în diplomaţia Asiei. Cînd primea pe soli, el şedea înfăşurat într-o mantie de saten verde pe un tron de aur masiv, aşezat pe două roţi, şi tras, la nevoie, de cai, avîndu-şi pe lăncierii şi pe arcaşii săi, în timp ce cortul său era împodobit cu broderii de mătase. Aşa ni-l înfăţişează solul bizantin Zamarkhos, venit tocmai de la Bosfor la „Muntele-Alb" *(Ak-Dag)* pe lîngă munţii Tian-Şan, pe la anul 568 [11], ca trimis al împăratului Justinian al II-lea, iar *Hiuen-Tsang* afirma despre *kaganul turc* te totuşi să-l priveşti fără a "[12].

du Moyen Âge, Paris, 1950, p. 9.
12.

În legătură cu expansiunea rapidă a turcilor pe imensitățile Asiei a rămas consemnat în istoriile bizantine și faptul că la sosirea ambasadorului împăratului Justinian al II-lea la Istemi-Kagan (553—576), această căpetenie a turcilor occidentali s-ar fi exprimat cu lacrimi de bucurie pentru semnificația soliei bizantine: „Am auzit de la bunicii noștri — ar fi exclamat el — că atunci cînd împăratul din Apus ne va trimite solie, aceasta va însemna că a sosit de acuma vremea pentru cucerirea lumii" [13]. De remarcat că o relatare similară ni s-a transmis și din analele chineze, unde se spune că, cu prilejul unei solii trimise, de astă dată, de împăratul Chinei, în anul 545, la căpetenia turcilor, „toți oamenii regatului s-au felicitat între ei: Astăzi, au zis ei — după cum se afirmă mai departe în anale — a venit la noi un sol al unei mari împărății; deci regatul nostru va înflori" [14]. Avînd o poziție strategică la întretăierea drumurilor de uscat ale faimosului negoț de mătase, care treceau prin provinciile Turkestan și Tarim, turcii se străduiau să mențină controlul asupra acestui gen de comerț, începînd de la hotarele Chinei și pînă la Imperiul bizantin, ceea ce le aducea o serie de cîștiguri, dar în aceeași măsură afecta și interesele Chinei, Persiei și Bizanțului.

În acest cadru politico-geografic se extinde tot mai mult autoritatea *kaganului* turc asupra populațiilor vecine, el declarîndu-se la un moment dat chiar și „suveranul a șapte nații, stăpînul ținuturilor din univers", cum a făcut de pildă Tardu (576—603), kaganul turcilor occidentali [15].

Expansiunea Kaganatelor turcești nu numai spre Orient, dar mai cu seamă spre Apus va declanșa totodată și deplasarea elementului turcesc în direcția *Maveraunnehr*, regiunea dintre Sir-Daria și Amu-Daria, impulsionînd astfel procesul de *turcizare* a populațiilor întîlnite în cale. Există însă indicii că unele dinastii de aici, de pildă cele sogdiene, purtau denumiri turcești chiar și înainte de stăpînirea Kaganatelor turcilor, ceea ce explică într-o măsură oarecare și supunerea relativ ușoară a acestora de către turci, în fața pericolului expansiunii arabe.

[13] Osman Turan, *op. cit.*, p. 57 (după Michel le Syrien — *Ch.* III, p. 150).

[14] Apud Stanislas Julien, *op. cit.*, p. 5.

[15] Louis Halphen, *À travers l'Histoire...*, p. 9: *des invasions et Empires, V-e—X-e siècles*, Paris, 1

prin regiunile controlate de turci, care se mișcau pe un spațiu imens din continentul asiatic. Dealtfel, constituirea Kaganatului turcilor marcase trecerea sub controlul acestora și a „vechilor drumuri comerciale ce legau China de țările din Asia Mijlocie, iar pe acestea de Asia Anterioară și India de Nord-Vest" [10]. În felul acesta, schimburile comerciale, ca și circulația valorilor spirituale iau proporții apreciabile, încît produsele sasanide ajungeau pînă în Japonia, iar valorile spirituale (idei, credințe etc.) circulau cu ușurință pe drumurile Asiei.

Spre deosebire de Kaganatul „turcilor orientali", care și-a desfășurat istoria cu precădere în ținuturile Mongoliei, Kaganatul „turcilor occidentali" și-a dus existența mai mult în regiunile Turkestanului apusean, recunoscînd uneori și suzeranitatea confraților „orientali". De aceea hotarele dintre ele erau determinate mai puțin de considerente politice și mai mult de condițiile naturale, datorită masivului Altai și a altor lanțuri de munți.

La început (în a doua jumătate a sec. al VI-lea), profitînd de disensiunile dintre hunii albi (eftaliți) și perși „turcii occidentali" s-au aliat cu perșii, desființînd astfel imperiul *eftaliților*. Dar, după o vreme, contactul cu perșii a dat naștere unor conflicte de interese, ceea ce a dus la ciocniri din ce în ce mai dese între turci și perși. Această nouă conjunctură i-a pus de astă dată în mișcare pe bizantini care, pentru a-și consolida poziția lor în Orient, au considerat oportun să se apropie de turci contra împărăției sasanizilor persani.

În asemenea condiții istorice, șeful turcilor numit *Kagan* devine o personalitate marcantă în diplomația Asiei. Cînd primea pe soli, el ședea înfășurat într-o mantie de saten verde pe un tron de aur masiv, așezat pe două roți, și tras, la nevoie, de cai, avîndu-și pe lăncierii și pe arcașii săi, în timp ce cortul său era împodobit cu broderii de mătase. Așa ni-l înfățișează solul bizantin Zamarkhos, venit tocmai de la Bosfor la „Muntele-Alb" *(Ak-Dag)* pe lîngă munții Tian-Șan, pe la anul 568 [11], ca trimis al împăratului Justinian al II-lea, iar pelerinul chinez *Hiuen-Tshang* afirma despre *kaganul turc* că „deși e un barbar, nu se poate totuși să-l privești fără a dovedi un sentiment de respect "[12].

[10] *Istoria Universală*, vol. III, p. 15.
[11] Louis Halphen, *À travers l'Histoire du Moyen Âge*, Paris, 1950, p. 9.
[12] Louis Halphen, *Les Barbares...*, p. 112.

În legătură cu expansiunea rapidă a turcilor pe imensitățile Asiei a rămas consemnat în istoriile bizantine și faptul că la sosirea ambasadorului împăratului Justinian al II-lea la Istemi-Kagan (553—576), această căpetenie a turcilor occidentali s-ar fi exprimat cu lacrimi de bucurie pentru semnificația soliei bizantine: „Am auzit de la bunicii noștri — ar fi exclamat el — că atunci cînd împăratul din Apus ne va trimite solie, aceasta va însemna că a sosit de acuma vremea pentru cucerirea lumii" [13]. De remarcat că o relatare similară ni s-a transmis și din analele chineze, unde se spune că, cu prilejul unei solii trimise, de astă dată, de împăratul Chinei, în anul 545, la căpetenia turcilor, „toți oamenii regatului s-au felicitat între ei: Astăzi, au zis ei — după cum se afirmă mai departe în anale — a venit la noi un sol al unei mari împărății; deci regatul nostru va înflori" [14]. Avînd o poziție strategică la întretăierea drumurilor de uscat ale faimosului negoț de mătase, care treceau prin provinciile Turkestan și Tarim, turcii se străduiau să mențină controlul asupra acestui gen de comerț, începînd de la hotarele Chinei și pînă la Imperiul bizantin, ceea ce le aducea o serie de cîștiguri, dar în aceeași măsură afecta și interesele Chinei, Persiei și Bizanțului.

În acest cadru politico-geografic se extinde tot mai mult autoritatea *kaganului* turc asupra populațiilor vecine, el declarîndu-se la un moment dat chiar și „suveranul a șapte nații, stăpînul ținuturilor din univers", cum a făcut de pildă Tardu (576—603), kaganul turcilor occidentali [15].

Expansiunea Kaganatelor turcești nu numai spre Orient, dar mai cu seamă spre Apus va declanșa totodată și deplasarea elementului turcesc în direcția *Maveraunnehr*, regiunea dintre Sir-Daria și Amu-Daria, impulsionînd astfel procesul de *turcizare* a populațiilor întîlnite în cale. Există însă indicii că unele dinastii de aici, de pildă cele sogdiene, purtau denumiri turcești chiar și înainte de stăpînirea Kaganatelor turcilor, ceea ce explică într-o măsură oarecare și supunerea relativ ușoară a acestora de către turci, în fața pericolului expansiunii arabe.

[13] Osman Turan, *op. cit.*, p. 57 (după Michel le Syrien — *Chronique* — III, p. 150).

[14] Apud Stanislas Julien, *op, cit.*, p. 5.

[15] Louis Halphen, *À travers l'Histoire...*, p. 9; Pierre Riche, *Grandes invasions et Empires, V-e—X-e siècles*, Paris, 1968, p. 85.

ELEMENTELE CONSTITUTIVE ALE KAGANATELOR TURCILOR VECHI. Epoca dintre secolele VI—VIII din istoria turcilor vechi este cunoscută sub mai multe denumiri. Astfel, pe lîngă *Tu-kiu (T'ou-kiue)*, ea este amintită şi ca perioada turcilor numiţi „Gök-Türk" în sensul de „Turcii albaştri" sau „*Les Turcs Celestes*". Denumirea de *Gök-Türk* derivă din *Kök-Türk* [16] şi este pusă în legătură cu dimensiunile mari ale împărăţiei turcilor vechi, cuprinzînd „totul de sub cerul albastru", sau în legătură cu culoarea de un „albastru ciel" al steagului lor. De asemenea, ţinîndu-se seama de zona care constituia centrul coordonator al Kaganatelor, această perioadă este denumită şi ca „istoria turcilor de pe fluviul Orhon".

Din punctul de vedere al grupurilor de populaţii care s-au impus în perioada respectivă, acestea au fost reprezentate de „*turci* şi *oguzi*" sau „turci-oguzi", aşa cum sînt pomeniţi adeseori în izvoare. Unii turcologi, invocînd motivele de duşmănie dintre triburi, contestă legătura dintre populaţiile *oguze* şi cele de „*Gök-Türk*", în timp ce alţi savanţi aduc argumente în favoarea acestei legături.

Există părerea că forma arhaică a numelui de *Oguz* a fost cea de *Ogur* (*Yugur*, de unde şi *Uigur)*, care s-a folosit cu semnificaţie etnică cu mult înainte de răspîndirea numelui de *Türk*. Forma *Ogur* se explică şi prin anumite reguli specifice dialectelor limbilor turcice vechi, de pildă folosirea sunetului *R* în loc de *Z* sau invers etc. Potrivit ultimelor studii, etimologia cuvîntului *Oguz* sau *Ogur* ar fi *ugur* (în sens de noroc, şansă), sau *ok* + *uz* cu semnificaţie de *familie, trib*, sau *og* + *uz* cu sens neidentificat; dar se insistă mai mult asupra primei etimologii [17].

Denumirile de *Türk* şi *Oguz* se refereau de fapt la *elementele constitutive fundamentale* ale imperiilor turceşti din veacurile VI-XI. Cele două denumiri au coexistat multă vreme, dar

[16] *Kök* — avea sensul de „albastru", dar azi înseamnă „rădăcina" sau „temelia" (unui lucru). De aceea se preferă forma *Gök-Türk* (Vezi şi KAYAHAN ERIMER, *Eski Türkçe, Göktürk ve Uygur yazı dili* — Turca veche. Limba scrisă la *Göktürk* şi la uiguri — Ankara, 1969, p. 7).

[17] D. PAIS, *A propos de l'Etymologie de l'Ethnique OGUR*, în *Studia Turcica*, Budapest, 1971; Zeki Velidi Togan, *Oguz Destanı*.... (Epopeea Oguz), Istanbul. 1972, p. 18, 24, 82, ş.a.

cu timpul numele de *Türk* s-a generalizat, iar termenul de *Oguz* şi-a restrîns sfera, desemnînd doar anumite ramuri ale popoarelor turcice. El va dispare definitiv după veacul al XI-lea, cedîndu-şi locul în favoarea numelui de *Türk*, pentru *turcii* propriu-zişi de astăzi, în timp ce alte populaţii turcice vor lua denumiri speciale.

ALTE FORMAŢIUNI POLITICE ALE TURCILOR VECHI. Atît în perioada Kaganatelor turceşti, reprezentate de „turcii orientali" sau de „turcii occidentali", cît şi după dezmembrarea lor, pe teritoriile de sub autoritatea acestora, ca şi pe cele din vecinătăţi, s-au afirmat o serie de organisme politice fie ale *triburilor turceşti propriu-zise*, fie ale populaţiilor *turcizate* pînă atunci. Una dintre cele mai importante formaţiuni de acest fel a fost *statul hazarilor* (sec. VII), care s-a consolidat pe fundalul tradiţiilor vechi turceşti. De asemenea, s-au remarcat şi triburile numite *türkeş*, căpetenia acestora luîndu-şi chiar şi titlul de *Kagan* spre sfîrşitul veacului al VII-lea, cînd aceste triburi luaseră proporţiile unui adevărat imperiu, dar pînă la urmă au fost supuse de arabi în expansiunea lor spre Asia Centrală. Un rol important au jucat în istoria turcilor occidentali şi *karlucii*, „popor de origine indiscutabil turcă" [18] avînd în frunte o căpetenie cu titlul de *yabgu*.

Dar organismul politic care avea să reprezinte o adevărată epocă în istoria turcilor din perioada asiatică a fost, fără îndoială, statul format de *uiguri* (745—940). După unele indicii, uigurii se compuneau din elemente „scitice, persane şi turce" [19], dar care se transformaseră în aşa măsură încît în textele uigure apare adeseori expresia de *„Türk budunu"*, în sensul de „popor turcesc". Unii specialişti opinează că termenul de *uigur* exprima mai degrabă „o confederaţie de triburi" decît un anume popor diferenţiat din punctul de vedere al etnosului [20].

Uigurii au purtat mai departe aspiraţiile de independenţă ale popoarelor turcice, creînd un stat puternic, care controla suprafeţe tot atît de mari ca şi organismele politice ale turci-

[18] *Encycl. de l'Islam*, vol. IV, 1934, p. 948.

[19] MEHMED FUAD KÖPRÜLÜZADE, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Istoria literaturii turceşti), Istanbul, 1928, p. 20.

[20] BAHAEDDIN ÖGEL, *Uygur Devletinin teşekkülü ve yükşeliş devri* (Formarea şi epoca de mărire a statului uigur), în „Belleten", nr. 75/1955, p. 331—376 (vezi pag. 373).

lor din trecut, respectiv Turkestanul și o parte din Mongolia Dar după jumătatea veacului al IX-lea, sub presiunea kirghizilor, uigurii vor părăsi scena istoriei retrăgîndu-se în mare parte în regiunea Kansu din China. Dealtfel, elementul turcesc s-a extins pînă în Turkestanul Oriental, încît scriitorii arabi aveau să considere aceste ținuturi „pur turcești încă de la origine" [21].

Începînd cu secolul al X-lea *kirghizii*, la rîndul lor, vor suferi înfrîngeri repetate din partea *mongolilor*, care vor pune bazele unui imperiu specific, iar elementele turcești din Mongolia se vor deplasa mereu spre vest, antrenînd și celelalte grupuri de populații din calea lor. În felul acesta, se va declanșa un mare val de migrațiune, care va influența profund desfășurarea ulterioară a istoriei universale.

●

Dintre toate grupurile pornite pe calea peregrinărilor, cele care au lăsat urme adînci în istoria Asiei occidentale și a Europei au fost tocmai populațiile turcești *propriu-zise*, cunoscute în general sub numele de *turcii-oguzi*. Astfel, în veacurile X—XII Europa orientală a cunoscut penetrația *turcilor-oguzi* sub denumirile de *pecenegi* [22], *uzi* și *cumani (kipçak)*. Mulți dintre ei au rămas definitiv pe aceste meleaguri, pentru a intra în componența popoarelor de aici, lăsînd și numeroase urme în limbile, toponimiile și hidronimiile din această zonă, ca și în alte domenii. De pildă, referitor la regiunea carpato-dunăreană, se apreciază că, în procesul de integrare în modul de organizare socială și politică a poporului român, triburile pecenege, uze și cumane „au pătruns chiar în rîndul clasei stăpînitoare contribuind ... la întărirea formațiunilor politice locale" [23]. Nu mai vorbim de o serie de influențe economice sau militare, onomastice sau de altă natură, despre care a scris însuși marele istoric Nicolae

[21] *Encycl. de l'Islam*, vol. IV, p. 950.

[22] PETRE DIACONU, *Les Petchéneques au Bas-Danube*, Bucarest, (1970), 158 p.

[23] ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Țara Românească. De la Basarab I „Întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 17.

Iorga [24] și care sînt discutate cu noi argumente de istoricii contemporani ai trecutului poporului român [25].

Alte grupuri ale populațiilor turco-oguze au fondat imperii în Orientul Apropiat și în Asia Mică sub denumirea de *selciukizi* și apoi de *otomani*, iar aceștia din urmă și-au extins dominația lor atît în Europa cît și în Africa, împingînd mereu spre apus, timp de secole în șir, hotarele imperiului lor, așa cum se va vedea și din capitolele următoare ale lucrării de față.

[24] N. IORGA, *Imperiul cumanilor și domnia lui Basarabă: un capitol din colaborația româno-barbară în evul-mediu*, în „Analele Academiei Române. Mem. Secț. Ist.", Seria III, Tom. VIII, Mem. 3 (1927—1928), p. 5—7 (și Extras).

[25] ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *op. cit.*, p. 17—18; *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 67—71; ș.a.

Capitolul III
ORGANIZAREA TURCILOR VECHI ȘI MODUL LOR DE VIAȚĂ

UNELE CARACTERISTICI GENERALE. A studia istoria turcilor numai din punctul de vedere al manifestărilor politice ar însemna a limita sfera investigațiilor asupra trecutului acestui popor.

Or, organizarea turcilor vechi, modul lor de viață, limba și obiceiurile sau tradițiile lor, ca și arta și cultura lor etc., reprezintă domenii de cercetare tot atît de importante ca și istoria lor politică. În același timp, ele pot oferi tot atîtea motive de *unitate*, în cadrul familiei popoarelor turcice, dar și tot atîtea elemente de *diversitate*, în limitele „unității" popoarelor turcice din perioada istoriei lor vechi. Astfel, o serie de trăsături au trecut de la unele grupuri de populații la altele, deplasîndu-se totodată împreună cu ele din Asia Centrală spre hotarele ei occidentale, respectiv de la huni la Tu-kiu sau Gök-Türk și apoi la uiguri, iar de la aceștia la formațiunile statale ale hazarilor, karahanizilor și gaznavizilor, din perioada islamică, de aici la imperiile create de selciukizi și apoi de turcii-otomani, pentru ca unele din aceste tradiții să supraviețuiască pînă și astăzi în rîndurile diferitelor grupuri de populații turcești fie din Anatolia, fie din alte părți.

Din această perspectivă, se poate afirma că comunitatea de cultură și de tradiție dintre diferitele triburi sau popoare turcice a căpătat, în decursul istoriei lor comune, și trăsături comune. De aceea nu pot fi considerate întîmplătoare, de pildă, asemănările dintre mongolo-tătari, kazahi sau grupurile altaice etc., sub diferite aspecte. [1]

[1] L.P. POTOPOV, *Göçebelerin iptidaî cemaat hayatlarını anlatan çok eski bir âdet* (Un obicei foarte vechi despre viața primitivă de trib a nomazilor), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 15/1960, p. 79.

În decursul istoriei lor, turcii s-au arătat în genere *receptivi* și față de influențele dinafară, ei adaptîndu-se mereu la condițiile istorice noi, deși aceste transformări se realizau în luptă împotriva forțelor tradiționaliste și prin răscolirea profundă a însăși conștiinței unor mase mari de populații. Tocmai acest proces de permanentă acomodare a constituit de fapt un factor de seamă al vitalității poporului turc, care s-a renăscut de fiecare dată sub o altă denumire sau altundeva, ori de cîte ori s-a aflat în pragul prăbușirii sale.

Dar receptivitatea turcilor față de civilizațiile și culturile altor popoare nu înseamnă că producțiile lor materiale și spirituale, ca și formele lor de organizare politică sau socială, dintr-o perioadă istorică sau alta, ar fi rezultatul exclusiv al influențelor străine (chineze, bizantine, arabo-persane etc.). Modul de viață al turcilor de mai tîrziu, arta și cultura lor, ca și tradițiile sau obiceiurile lor își aveau geneza, într-o măsură mare, în înseși formele specifice de manifestare materială și spirituală a popoarelor turcice din perioada istoriei lor central-asiatice. Ele se transmiteau din generație în generație, ca verigile unui lanț, de la un capăt la celălalt al bătrînului continent, cu toate *elementele noi* care li se încorporau în mersul istoriei. Mai cu seamă pe vremea Imperiului otoman, această seculară moștenire asiatică s-a deplasat mereu spre apus, transplantîndu-se atît în Europa cît și în Africa. Aici, această moștenire s-a îmbogățit tot mai mult cu elemente noi, locale, dînd astfel naștere așa-numitei „civilizații otomane", care reprezintă una din cele mai importante perioade din istoria generală a poporului turc.

●

Formele de organizare. Dacă ar fi să ne referim pe scurt la primele forme de organizare a turcilor vechi, ar trebui să amintim în primul rînd de „il" (sau „el") în sensul de „țară" sau „popor", care se caracteriza, la început, prin grupări de triburi sau de clanuri în jurul unor adevărate „orașe-cetăți", iar mai tîrziu sub forma unor uniuni tribale de dimensiunile unor adevărate imperii. Astfel, cristalizarea conceptului de „il" (sau „el") la turcii vechi a contribuit la desființarea treptată a diviziunilor, care și-au cedat locul unor anumite *uniuni tribale*, mai mult sau mai puțin stabile. Condițiile formării, mai apoi, a imperiilor turcești nu se vor deosebi prea mult de ale celorlalte popoare de stepă.

Aceste imperii se închegau şi se dezmembrau după împrejurări, pentru a da naştere altor formaţiuni politice, care se succedau la intervale relativ scurte, schimbînd mereu harta politică a Asiei.

Căpetenia turcilor se numea *Kagan (Hakan)*. Uneori i se asocia la domnie şi soţia sa numită *Hatun*. Prinţii moştenitori se numeau *Tigin* (cit. *Tighin*) sau *Tekin*, iar soţiile acestora: *Konciui (Konçuy)*. Adunarea vîrfurilor aristocraţiei se numea *Kurultay*.

Dreptul de moştenire se transmitea de obicei în cadrul dinastiei domnitoare de la fratele mai mare către cel mai mic, iar în lipsa lor, fiului fratelui mai mare. Pe lîngă *tigini*, kaganii erau ajutaţi şi de o serie de alţi dregători, dintre care cei mai de seamă se numeau: *şad, yabgu, tarhan (tarkan), tudun, apa* ş.a., de fapt, nişte guvernatori de provincii în numele *kaganului*.

De asemenea, se apreciază că încă „spre sfîrşitul secolului al V-lea turcii depăşiseră stadiul relaţiilor proprii orînduirii comunei primitive. În societatea lor s-a desfăşurat intens procesul constituirii claselor; averea vîrfurilor guvernante s-a format pe baza proprietăţii asupra pămîntului (păşunilor), vitelor şi sclavilor" [2]. Dar, ca şi la celelalte popoare din Orient, în condiţiile istorice şi geografice nefavorabile, la turcii vechi rolul sclavilor s-a limitat de obicei la „robii de familie", fără să ducă la un mod de producţie, cum a fost sclavagismul din zona „antichităţii clasice". În schimb, popoarele turcice pot fi numărate printre făuritorii şi purtătorii modului de producţie denumit în genere „asiatic", cu tot ce putea oferi acesta mai caracteristic pentru stepele Asiei. „Masa nomazilor liberi se numea *budun* (popor) sau *kara-budun* (poporul negru). Dimpotrivă, neamul hanului şi aristocraţia purtau numele de *kök (albaştri)*" [3] sau *ak-budun* (poporul alb). Cu alte cuvinte, societatea turcă veche prezenta trăsăturile unei comunităţi cu clase sociale distincte, fiecare avînd interese specifice, în cadrul organizării gentilico-tribale în descompunere.

În genere, imperiul era împărţit între membrii clasei conducătoare, numiţi *beg (bei)*, care dispuneau de robi şi de sclave, iar *kaganul* era adus în fruntea societăţii turce ca fiind *beg*-ul

[2] *Istoria Universală*, vol. III, p. 14.
[3] *Ibidem*.

cel mai de vază dintre toți ceilalți [4]. Dar această ierarhizare presupunea și existența unor puternice contradicții sociale. Ele au dat naștere și la răscoale, cum a fost de pildă cea condusă de Abrui între anii 583—586.

Pentru aprecierea modului de viață a turcilor vechi o semnificație specială prezintă și supranumele de *„Dcrya Hanlari"* dat kaganilor turci de altădată. Pe lîngă sensul de „kagan înțelept" sau „luminat", acestei expresii i se atribuie și o semnificație social-economică, în sensul de „șef pentru supravegherea rîurilor mari" sau de „han al mărilor". În această privință pare semnificativ însuși numele unuia dintre prinții de seamă ai turcilor vechi, *Kül-Tigin* (cit. *Tighin*), care s-ar fi putut numi de fapt *Köl-Tegin*, cu înțelesul de „Prinț al Lacurilor" [5], după cum un alt kagan turc, care a reușit să reînvie imperiul turcilor în a doua jumătate a secolului al VII-lea, a fost numit *Ilteriș* sau *Elteriș*, avînd sensul de kaganul „care a reunit ținuturi" sau „popoare" [6].

●

MODUL DE VIAȚĂ A TURCILOR VECHI. Societatea turcilor vechi se manifesta ca un organism complex. Astfel, turcii vechi se îndeletniceau cu vînătoarea și creșterea vitelor, dar se ocupau și cu agricultura, care contribuia la sedentarizarea treptată a unor mase mari de nomazi în diverse puncte ale Asiei Centrale. În același timp, ei duceau o politică specială față de vecinii lor, mijlocind legăturile comerciale dintre China și Bizanț, ca și între celelalte imperii asiatice. În felul acesta, turcii înlesneau circulația produselor materiale și spirituale dintr-un loc în altul, în primul rînd a mătăsurilor chinezești, pe care le aduceau spre Persia și Bizanț prin faimosul „drum al mătăsii", controlat de turcii înșiși. Dar și printre turci arta țesutului luase o dezvoltare însemnată [7].

În unele morminte s-au descoperit obiecte de podoabă din aramă, argint și fier, ca și schelete de cai cu harnașamentele lor și cu împrejmuiri speciale. Pe diferite obiecte s-au găsit și inscripții cu alfabetul specific turcilor de pe Orhon.

[4] A. CAFEROGLU, *op. cit.*, p. 11.

[5] JEAN-PAUL ROUX, *Recherche des survivances pré-Islamiques dans les textes turcs musulmans: Le „Barbur-Namé"*, în „Journal Asiatique", fasc. 2/1968, p. 247—261 (vezi pag. 254).

[6] A. CAFEROGLU, *op. cit.*, p. 105.

[7] M.F. KÖPRÜLÜZADE, *op. cit.*, p. 29.

Dealtfel, turcii apar prelucrînd minele de fier din munții Altai, denumiți în izvoarele contemporane Altîn *(Aur)*.

De asemenea, în formarea statelor turcești rolul grupurilor sedentare, îndeosebi orășenești, nu a fost mai puțin important.[8] Aceasta nu diminuează, cîtuși de puțin, caracterul nomadic mai cu seamă al grupurilor de populații turcice care se dispersau din Asia Centrală în diverse direcții. Aceste fenomene sînt confirmate și de analele chineze contemporane, în care se spune că „Deși *Tu-kiu* emigrează și-și schimbă domiciliul, totuși fiecare are totdeauna și o bucată de pămînt" [9]. De fapt, o corelație generală între *nomadism* și *îndeletniciri agricole statornice* poate fi observată chiar și în cuprinsul unor zone geografice asemănătoare, ca și în cadrul unor populații de factură mai mult sau mai puțin identică [10].

Sub acest raport, mai cu seamă la popoarele turcice, *fixarea unei părți și prelungirea stării nomade a altei părți* au constituit caracteristici importante, din timpuri destul de îndepărtate pînă la porțile mileniului nostru. În genere, turcii s-au remarcat ca făuritorii și purtătorii tipici ai *„culturii și civilizației de stepă"*, care era produsul unor grupuri sociale complexe, în parte nomade iar în parte sedentare, mai ales negustori și tîrgoveți. Purtătorii acestei culturi și civilizații aveau o serie de trăsături comune, datorită condițiilor asemănătoare de viață și muncă din regiunile de stepă. Așezările urbane numite *balîk* sau *kent*, din diferite perioade istorice, stau mărturie pentru viața lor sedentară, cel puțin în parte. Călătorii arabi foloseau expresia *„Türk al-mudun"* tocmai pentru a-i deosebi pe *turcii orășeni* de cei nomazi, care erau numiți în genere *Türk-al-barari*, adică „turcii de stepă" [11]. Termenul de *Yurt*, folosit altădată pentru cortul nomazilor, va evolua, însemnînd astăzi și „țară", „patrie", pe lîngă cel de „vatră".

OBICEIURILE TURCILOR VECHI. Turcii vechi organizau vînătoare colectivă, erau meșteri în călărie, făceau exerciții de aruncare cu suliță, apucau diferite animale mici din goana

[8] M.F. KÖPRÜLÜZADE, *Ortazaman Türk Huhukî Müesseseleri* (Instituțiile juridice turcești din Evul-mediu) în *„II. Türk Tarih Kongresi"* 20—25 septembrie 1937, *Comunicări*, Istanbul, 1943, p. 383 și urm.

[9] Apud STANISLAS JULIEN, *op. cit.*, p. 11.

[10] V.I. AVDIEV, *Istoria Orientului Antic* (trad. din limba rusă), București, 1951, p. 3.

[11] Cf. Z.V. TOGAN, *op. cit.*, p. 28—29.

cailor, toate servindu-le în desele lor lupte pe care le purtau între ei înşişi, ca şi cu triburile sau popoarele vecine. De asemenea, erau meşteri în confecţionarea armelor (arcuri, săgeţi, lănci, săbii încovoiate şi topoare de luptă); executau săgeţi şuierătoare; foloseau zalele şi coiful [12].

Referindu-se la confecţionarea diferitelor obiecte necesare, unii cărturari musulmani (de ex. El-Djahiz, m. 869), scriu că „pe toate acestea, turcul le face singur şi nu cere ajutorul nimănui. Turcul — adaugă El-Djahiz — este şi cioban şi îngrijitor de cai şi negustor şi veterinar şi călăreţ. Pe scurt, el reprezintă un popor întreg" [13].

Printre băuturile lor preferate se număra şi laptele prins, de iapă, care se numea *kîmîz* şi care se consuma de obicei la sărbătorile mari, cum erau de pildă ceremoniile numite *şölen*, organizate o dată pe an de kaganii turci după un ritual devenit tradiţional.

„Pe vîrful steagului lor — scriu izvoarele chineze de atunci — pun un cap de lup din aur; nu vor să uite vechea lor origine" [14].

Unele grupuri de populaţii turcice aveau ca embleme chipuri de dragon, leu, vultur, luna sau tigrul etc. Ele îşi confecţionau totodată şi anumite semne distinctive din păr de jak, apoi din coadă de cal, sub denumirea de tui *(tug)* care, înlocuind animalul mitic, a început să fie pus în fruntea oastei ca simbol al forţei. La turcii-otomani acest obicei va căpăta o semnificaţie specială, vizirii de diferite ranguri şi sultanii deosebindu-se unii de alţii şi prin numărul tuiurilor. Astfel, existau demnitari cu un tui *(tug)*, cu două sau trei tuiuri. Marele vizir avea pînă la şapte, iar tuiurile sultanilor s-au urcat în decursul istoriei Imperiului otoman pînă la nouă. Acest obicei s-a transmis şi la domnii români, care aveau în general rangul unor viziri cu două tuiuri. Rar au fost domni care au obţinut şi trei tuiuri. Aşa a fost de pildă Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei.

De asemenea, ceremoniile de înmormîntare sau doliul constituiau la turcii vechi obiceiuri care se caracterizau şi ele prin anumite particularităţi. „Cînd moare un om — scriu analele chineze — corpul său se depune în cort. Copiii, nepoţii,

[12] St. Julien, *op. cit.*, p. 9; *Istoria Universală*, vol. III, p. 14.

[13] El-Djahiz, *Manakib Cund el — Hilafa ve Fazail el-Etrak* (Cronica oastei Califatului şi virtuţile turcilor), Ankara, 1967, p. 68 şi 82 (ed. Ramazan Şeşen).

[14] Apud Stanislas Julien, *op. cit.*, p. 9.

rudele de ambele sexe taie fiecare cîte o oaie și un cal și le întind în fața cortului ca și cum i-ar oferi sacrificiul" [15]. Ei obișnuiau să vină călare la casa îndoliată, înconjurau locuința de mai multe ori, după care făceau jertfe pentru salvarea sufletului celui dispărut și își zgîriau obrajii pînă la sîngerare, amestecînd apoi lacrimile cu sîngele scurs de pe față. Înmormîntările se făceau în anumite anotimpuri și cu ceremonial destul de complex, incinerîndu-se atît calul cît și obiectele folosite de cel dispărut, iar pe mormînt se puneau atîtea pietre cîți dușmani a ucis în viață.

Pe de altă parte, arcul și săgeata aveau și ele o prețuire aparte la popoarele turcice, arcul simbolizînd de obicei superioritate sau hegemonie, iar săgeata fiind semnul supunerii sau al robiei. Chinezii împărțeau triburile turcilor după numărul săgeților pe care kaganii le trimiteau supușilor lor, fiecare săgeată reprezentînd un trib. De pildă, în perioada *Tu-kiu* (sau *Gök-Türk*), aceștia se numeau și *„On-ok"* adică „Zece-săgeți", ceea ce însemna că erau împărțiți în zece unități administrative, kaganul trimițînd fiecărei căpetenii locale cîte o săgeată. Acest obicei s-a menținut o vreme și în perioada islamică. Astfel, califii sau alți sultani musulmani cereau ascultare din partea unor căpetenii sau popoare trimițîndu-le săgeți.

După cum ne informează tot izvoarele chineze, turcii vechi „purtau plete", iar spre deosebire de chinezi, obișnuiau „să încheie pe stînga mantiile lor și aveau mare respect față de oamenii aflați în puterea vîrstei lor". De asemenea, legile penale ale turcilor de altădată erau deosebit de aspre, dar, în același timp, ele dovedesc și o maturitate în anumite laturi ale modului lor de viață. „Ei pedepsesc cu moartea — scriu analele chineze de pe la jumătatea secolului al VI-lea — pe cei care se revoltă, care comit o ucidere sau folosesc violența asupra unei femei căsătorite", iar în cazul dezonorării unei fete, făptașul era „pedepsit cu amendă mare și silit s-o ia numaidecît în căsătorie". Tot astfel și furtul, mai ales de cai, era pedepsit cu amenzi deosebit de grele, mergînd pînă la zece ori valoarea obiectelor furate, după cum ne informează aceleași izvoare chineze [16]. Semnificativ este

[15] *Ibidem*, p. 9—10.

[16] *Ibidem*, p. 7, 8 și 9.

faptul că şi cărturarii musulmani, descriind întîlnirea unui kagan al turcilor cu guvernatorul de Khorasan, Djunaid ibn Abdurrahman (m. 733), relatează că împăratul turc, l-ar fi întrebat pe guvernator întîi de toate despre prevederile Islamului în legătură cu adulter, furt şi crimă [17].

Astfel, turcii se distingeau de alte popoare prin diferite aspecte ale modului lor de viaţă. El-Djahiz afirmă că „pentru a înţelege de unde sînt ei, nu e nevoie să apelezi la ştiinţa portului sau a fizionomiei şi nici nu simţi nevoia să întrebi pe alţii", iar un alt cărturar arab declară: „Noi am văzut că în ţinuturile turcilor totul este turcesc *(Türki)*" [18].

[17] EL-DJAHIZ, *Manakib*... (ed. Ramazan Şeşen), p. 86—89.
[18] *Ibidem*, p. 77 (după *El-Bigal*).

Capitolul IV
LIMBA ŞI CULTURA TURCILOR VECHI

LIMBA TURCĂ ŞI PRIMELE CREAŢII LITERARE. După cum se ştie, limbile turcice ocupă un loc important în clasificarea generală a limbilor de pe glob, ele reprezentînd un grup bine distinct. Înrudite, probabil, cu limbile mongolice şi tunguze (ultima stînd la baza limbii coreene), limbile turcice sînt vorbite pe un teritoriu vast, începînd din sud-estul Europei şi pînă în China, cele mai importante ramuri fiind turca-osmană, azerbadjana, limbile tatare, kirghiza, turkmena, uzbeca şi altele. Limbile Gök-Türk, protobulgara, pecenega sau cumana, fie că au dispărut, fie că au suferit modificări fundamentale odată cu purtătorii lor. Dealtfel, clasificarea limbilor turcice a rămas o problemă încă nerezolvată, în această privinţă propunîndu-se tot felul de sisteme sau variante, fără să se fi ajuns totuşi la un punct de vedere unitar [1].

În ceea ce priveşte *turca* propriu-zisă de astăzi, în ea predomină *dialectul oguz*, ale cărui rădăcini coboară pînă la perioada *Gök-Türk* şi căruia i s-au adăugat cu timpul mai ales elemente de arabă şi persană. Tot atît de complex se prezintă şi literatura turcă din perioada veche, originile ei căutîndu-se tocmai la începuturile formării triburilor turce din Asia Centrală. Iniţial, ea s-a manifestat mai cu seamă prin imnuri religioase sau cîntece ocazionale, care s-au transmis multă

[1] Pentru unele clasificări vezi: N.A. BASKAKOV, *Tiurskie iazik*, Moscova, 1960; MUHARREM ERGIN, *Türk Dil Bilgisi* (Lingvistica turcă), Sofya (reproducere), 1967, p. 5—17; AHMET CAFEROGLU, *Türk Dili Tarihi*, I, Istanbul, 1970, (ed. II), 200 p.; ş.a.

vreme pe cale orală, prin gura rapsozilor numiți *ozani*, cu nelipsitul lor instrument muzical zis *kopuz*, un fel de chitară.

Vestigiile culturii turce au fost căutate și în Peninsula Arabiei [2], găsindu-se, de exemplu, unele cuvinte turcești chiar și în Coran *(Kur'an)*, cartea sfîntă a musulmanilor. Pelerinii chinezi amintesc de prezența cîntăreților în ospățurile organizate în cinstea solilor Chinei, prin anul 630 al e.n. În astfel de ocazii se declamau și versuri, iar versurile populare ocupau un loc important mai ales în ceremoniile de doliu. Dar cele mai importante creații literare turcești din perioada veche au fost, fără îndoială, *Inscripțiile de pe Orhon*, care reprezintă punctul culminant al evoluției de mai multe veacuri a poeziei turcești [3].

Inscripțiile de pe Orhon. Expansiunea asiatică a turcilor în secolele VI—VII a fost însoțită și de o creație literară cu caracter istoric, ale cărei mărturii s-au păstrat în special în vestitele inscripții funerare aparținînd unor kagani ai turcilor vechi. Fiind descoperite în bazinul superior al fluviului Orhon, din ținuturile Mongoliei, ele se numesc și „Monumentele de pe Orhon" [4]. Asemănarea lor cu textele runice a făcut ca în unele studii de specialitate ele să fie numite și „inscripții runice turce", iar după apartenența lor la ramura turcilor care le-au creat și le-au lăsat posterității, aceste inscripții mai poartă și denumirea de „Monumentele turcilor Gök-Türk" (în izvoarele chineze: *Tu-Kiu)*.

Este vorba îndeosebi de cîteva stele funerare rămase din perioada de glorie a istoriei central-asiatice a turcilor. Una din ele a fost ridicată în amintirea prințului Kül-Tigin (m. 732), iar a doua a fost redactată de fratele său mai mare, Bilge-Kagan, înainte de moarte (734). O a treia inscripție aparține unei căpetenii de vază cu numele de *Tonyukuk* (m. 725), care a săpat în piatră atît faptele sale din perioada luptei de eliberare din primele decenii ale secolului al VII-lea cît și contribuția sa la expansiunea ulterioară a turcilor.

Monumentele de pe Orhon și Ienisei erau menționate în analele chineze contemporane; ele fuseseră semnalate încă

[2] Ismail Hakki İzmirli, *Şark kaynaklarına göre...*, p. 280 și urm.

[3] I.V. Stebleva, *Poezia tiurkov VI—VIII vekov*, Moscova, (1965), 148 p.

[4] Pentru unele detalii asupra descoperirilor de inscripții turcești în Asia Centrală vezi și A. Caferoglu, *op. cit.*, p. 113—116.

în veacul al XII-lea și de către unii învățați persani *(Djuveyni)*. De atunci, ele au atras din cînd în cînd atenția unor învățați și chiar nespecialiști. Se credea că primii europeni care au semnalat aceste inscripții ar fi fost învățatul german Daniel Messerschmidt (prin 1720—1721), dar mai ales ofițerul suedez Strahlemberg (prin 1730), căzut prizonier la ruși în bătălia de la Poltava (1709). Există însă indicii că ele au fost constatate încă în anul 1675 de omul de cultură din Moldova, Nicolae Milescu-Spătaru [5], în timpul călătoriei sale diplomatice în China, întreprinsă din însărcinarea țarului Rusiei, la curtea căruia se afla. „Aproape de craterul cel mare al Ieniseiului — scrie Milescu — este un loc stîncos, și pe stînci se văd inscripțiuni care nu se știe ce cuprind" [6].

Dar monumentele de pe Orhon și Ienisei au devenit obiectul unor cercetări speciale abia spre sfîrșitul veacului al XIX-lea cînd, alături de noi descoperiri, s-a trecut și la o adevărată campanie pentru descifrarea lor. În această privință s-a remarcat îndeosebi savantul rus W. W. Radlov, dar mai cu seamă danezul Wilhelm Thomsen (1842—1927), care a devenit un „al doilea Champollion" prin descifrarea acestor inscripții, concomitent cu publicarea lor (texte sau traduceri) [7].

Ulterior, inscripțiile turcești au fost studiate îndeosebi de specialiști sovietici, care le-au editat sub diverse forme (facsimile, transcrieri), însoțindu-le și de traduceri în limba rusă [8].

O atenție deosebită le-au acordat și specialiștii din Turcia, punîndu-le în circuitul științific mai ales prin transcrierea lor în turca modernă sau prin adaptarea lor pentru înțelegerea

[5] Gh.I. Constantin, *The Fist Mention of the Yenisei Old — Kirghiz inscriptions : The Diary of the Roumanian Traveller to China Nicolae Milescu (Spathary) — 1675*, în „Turcica, Revue d'Etudes Turques", Paris, Tome II, 1970, p. 151—158.

[6] Nicolae Milescu-Spătaru, *Jurnal de călătorie în China* (ed. Corneliu Bărbulescu), București, 1962, p. 66.

[7] De ex. W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expedition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne*, Helsingfors, 1892; W. Thomsen, *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Jenissei*, Copenhague, 1894; W. W. Radlov; *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Petersburg, 1894—1895 (I — III), 1897 și 1899; ș.a.

[8] S.E. Malov, *Pamiatniki drevnetiurkskoi pismennosti*, Moscova-Leningrad (1951), 452 p.; Idem, *Eniseiskaia pismennosti Tiurkov*, M.—L. (1952), 116 pag.; Idem, *Pamiatniki drevnetiurkskoi pismennosti Mongolii i Kirghizi*, M.—L. (1959), 112 pag. ș.a.

textului de către cititorii din zilele noastre[9]. Ele continuă să atragă și astăzi atenția oamenilor de știință [10].

Descifrarea acestor inscripții a constituit o adevărată revelație pentru elucidarea numeroaselor aspecte ale istoriei poporului turc din perioada central-asiatică, ele prezentînd o deosebită importanță atît din punct de vedere istoric propriu-zis cît și sub raport lingvistic sau literar, fiind, pe lîngă inscripțiile de pe Ienisei, mai puțin evoluate, modelele cele mai vechi ale scrierii limbii turcești de altădată.

Textele de pe Orhon sînt redactate într-un alfabet, după cît se pare, destul de original, compus din 38—39 de litere. În legătură cu acest alfabet s-au emis mai multe ipoteze. Unii avansează ideea că ar proveni din simbolurile folosite de triburile turce sub numele de *tamga (damga)*, iar alții presupun ca și-ar avea originea în scrierile aramaice. În sfîrșit, în unele studii de specialitate se argumentează faptul că acest alfabet ar proveni din anumite idiograme, cum ar fi semnele care indicau săgeata, luna, sulița etc. [11]. Oricum însă, cu acest alfabet și cu această limbă au fost exprimate în inscripții, în forme literar-artistice rar întîlnite, fapte istorice deosebit de variate, ca și idei sau stări sufletești din cele mai complexe, ele înfățișîndu-ne astfel o societate organizată, cu o structură socială și politică bine definite și cu anumite credințe și concepții destul de cristalizate ale turcilor fie asupra principiilor politice de guvernare, fie despre alte forme de manifestare a vieții în general.

Conținutul inscripțiilor de pe Orhon ne obligă, în cazul istoriei turcilor, la o anumită interpretare diferențiată a însăși noțiunii de „nomadism", care cuprinde de fapt o gamă întreagă de variații, începînd de la „modul de viață primitiv" și pînă la așa-zisa „civilizație de stepă".

[9] M.F. Köprülüzade, *op. cit.*, p. 40—44; Necip Asim, *Orhun Abideleri* (Inscripțiile de pe Orhon), Istanbul, 1922—1923 (1341 H); Hüseyin N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (Inscripțiile vechi turcești), Istanbul, vol. I (1936), II (1939), III (1940), IV (1941); Ali Kemal meram, *op. cit.*, 112 pag.; ș.a. (pentru o bibliografie vastă asupra publicațiilor privitoare la inscripțiile de pe Orhon și Ienisei vezi Kayahan Erimer, *op. cit.*, p. 47—64).

[10] Ultima lucrare în această privință îi aparține Prof. Muharrem Ergin: *Orhun Abideleri* (Monumentele de pe Orhon), Istanbul, 1973, 189 p. (text și traducere).

[11] Pentru o sinteză asupra acestor teorii vezi și A. Caferoglu, *op. cit.* vol. I, p. 117—130; M. Ergin, *op. cit.*, p. 145—149.

Inscripțiile de pe Orhon învederează faptul că diferite grupuri ale familiei popoarelor turcice parcurseseră, pînă la primul sfert al veacului al VIII-lea, etape importante din istoria lor asiatică, iar limba turcă trecuse printr-o serie de transformări evolutive, devenind o adevărată limbă comună de comunicare și de cultură pentru mase mari de populații de pe continentul Asia. Din acest punct de vedere nu este lipsită de semnificație chiar și maxima *(hadis)* atribuită mai tîrziu profetului Mahomed care, la vremea sa, ar fi recomandat poporului său: „Învățați limba turcilor, deoarece lor le e dată o lungă suveranitate" [12].

Dealtfel, limba turcă a jucat multă vreme rolul pe care l-au avut limba latină în Occident și limba arabă în regiunile islamizate din Asia și Africa. Această expansiune a limbii turce a fost o consecință fie a dominației politice a turcilor, fie a conviețuirii lor îndelungate cu alte popoare, în care, uneori, turcii înșiși vor fi dominați din punct de vedere politic, cum a fost de pildă perioada stăpînirii mongolo-tătare de după Ginghiz-Han.

Despre conținutul inscripțiilor de pe Orhon. „Monumentele de pe Orhon" ne înfățișează într-o formă succintă epopeea poporului turc, începută cu revolta de pe la jumătatea veacului al VI-lea sub conducerea lui Bumin-Kagan și a fratelui său Istemi-Kagan, cuprind o serie de date despre structura socială a turcilor vechi și despre organizarea lor statală, descriu relațiile lor cu vecinii, enumerînd aproape toate popoarele cu care au venit în contact fie pe cale pașnică, fie prin lupte, exprimă adeseori dorul de libertate și de dreptate, regretă zilele de dezmembrare politică și elogiază căpeteniile care reușeau să refacă, într-un fel sau altul, unitatea politică a poporului, ne dau elemente asupra principiilor de guvernare, consemnează rolul femeii în societatea turcă veche, ne dezvăluie credințele religioase ale turcilor înainte de Islam etc.

Cu alte cuvinte, inscripțiile de pe Orhon se referă nu numai la istoria politică a turcilor vechi, dar și la o serie de aspecte ale vieții lor sociale, ca și la modul de gîndire seculară a poporului turc în imensitățile Asiei Centrale.

Astfel, la aceste inscripții atrage atenția în primul rînd reflecția kaganului asupra originii sale divine. El repetă de

[12] *Encycl. de l'Islam*, vol. IV, 1934, p. 953 (după *Kașgari*).

mai multe ori în text formula că „întocmai ca și *Zeul Cerului (Gök-Tangri)* eu sînt *Türk-Bilge Kagan*, cel născut în Cer!" [13].

Această reflecție dovedește nu numai detașarea kaganilor turci de altădată de poporul de jos, dar și înrădăcinarea relativ timpurie în conștiința populațiilor turco-orientale a concepției despre *„caracterul divin al suveranității"*. Această concepție își găsește motivarea și în eforturile suveranilor turci de a pune geneza kaganilor în același moment cu nașterea lumii.

„Cînd au fost create cerul albastru de sus și pămîntul întunecat de jos — se spune textual în inscripții — între ele a fost creat omul *(Kişi-oglu)*, iar peste oameni au fost numiți ca împărați strămoșii mei Bumin-Kagan și Istemi-Kagan" [14]. Este izbitoare asemănarea dintre această concepție cosmogono-politică și ceea ce formulaseră cu milenii mai înainte sumerienii care, la fel, își urcau istoria pînă la originile universului, susținînd existența lor de pe vremea „cînd, sus, cerul nu era numit, și cînd, jos, pămîntul nu avea nume" [15].

Inscripțiile de pe Orhon descriu pe scurt istoria poporului turc, recunoscînd că, după vremuri de glorie, veneau adeseori și zile pline de suferințe și de umilire. Străduindu-se să găsească explicația acestor măriri și decăderi succesive, autorului inscripțiilor i se impun, ca principii supreme, *cîrmuirea dreaptă* și *unitatea poporului*, care puteau însă să fie asigurate — după cum se arată în texte — numai de împărați și de dregători luminați și cu grijă față de poporul lor. Aici se spune că, la început, „erau kagani înțelepți și viteji și respectau toate canoanele poporului turc". Tocmai de aceea „la moartea kaganilor toți îi plîngeau" [16].

Potrivit inscripțiilor, suveranii care au urmat după Bumin-Kagan (m. 553) „au fost fără știință și fără idealuri" și „au stricat rînduiala țării și canoanele poporului". Acestea fiind însoțite și de luptele dintre frați sau dintre fii și părinți, toate au dus, așa cum glăsuiesc inscripțiile, „la decăderea ținuturilor turcești și la împrăștierea atîtor populații!".

[13] Apud Ali Kemal Meram, *op. cit.*, p. 31 și 42.

[14] *Ibidem*, p. 15; *Histoire des Littératures* (Encyclopédie de la Pléiade), vol. I, Paris, 1955, p. 1099.

[15] Quillet, *Histoire Universelle*, Paris, Tome I, 1938, p. 116.

[16] Apud Ali K. Meram, op, cit., p. 16; *Histoire des Littératures*, Paris, 1955, vol. I, p. 1099.

Pare deosebit de importantă și acea parte a inscripțiilor în care este condamnată părăsirea obiceiurilor specifice ale poporului de către membrii clasei conducătoare, mai ales după trecerea sub vasalitatea Chinei. „Căpeteniile, prinții, beii — se spune aci — și-au plecat grumazul față de împăratul chinez. Beii turci, lepădîndu-și numele lor proprii, au luat numele beilor chinezi și și-au uitat trăsăturile lor proprii" [17].

Într-adevăr, păturile conducătoare și beii turci se acomodau relativ repede cu clasa feudală chineză. Referindu-se tocmai la această situație, în inscripții se conchide că „suveranitatea turcului, patria sa și canoanele sale au fost lăsate uitării" [18]. În schimb, poporul de jos își menținea limba și tradițiile, încît kaganii nu puteau să intervină pentru schimbarea lor. Acest lucru este exprimat clar într-o scrisoare de supunere, adresată de kaganul turc Șe-Tu împăratului chinez Kao-tsu, în jurul anul 585. „Dar — scria acesta — cît privește despicarea mantiilor noastre în față, desfacerea pletelor noastre, care flutură peste umerii noștri, schimbarea limbii noastre sau acceptarea legilor voastre, < pot să spun că▷ obiceiurile și tradițiile noastre sînt atît de vechi încît eu nu am îndrăznit pînă acuma să le schimb. Întreg poporul poartă aceleași sentimente" [19]. Marea răscoală de sub conducerea lui Ilteriș-Kagan (numit și Kutlug-Kagan: 682—693) și a soției sale Elbilge-Hatun, a reînviat imperiul turcilor, extinzîndu-i hotarele și mai departe decît fuseseră mai înainte. Astfel, Ilteriș-Kagan a condus iarăși pe călăreții lui în teritoriile din nordul Chinei, silindu-i totodată pe împărați să accepte condițiile puse de turci.

Al doilea imperiu al turcilor a fost mereu lărgit de fiii lui Ilteriș-Kagan, numiți Bilge-Kagan (716—734) și Kül-Tigin, care, împreună cu Kapagan-Kagan (693—716), fratele lui Ilteriș, au lansat o politică de expansiune spre nord și sud, est și vest, atacînd toate popoarele pe care le întîlneau în calea lor, fie ele turcice, fie străine. Astfel, în inscripții sînt descrise nu numai luptele cu chinezii, denumiți *tabgadji*, dar și cu populații ca: kirghizi, oguzi, türkeși etc., în primul rînd pentru reunificarea populațiilor înrudite. În legătură cu acest proces, Bilge-Kagan avea să noteze în inscripția sa proprie: „Multe țări am adăugat la stăpînirea

[17] Apud Ali K. Meram, *op. cit.*, p. 17.
[18] *Ibidem*, p. 17.
[19] Apud St. Julien, *op. cit.*, p. 55.

noastră și eu sînt cel care am înlăturat neînțelegerile dintre popoare" [20]. El anunța astfel unirea populațiilor turcice sub un singur *kagan*.

Dinamica acestor evenimente ne este înfățișată în culori vii și în inscripția lui *Tonyukuk*, care participase activ la ele încă de la începuturile mișcării de eliberare, în calitate de căpetenie militară și de sfetnic al kaganilor turci, Ilterișkagan și a urmașilor săi. „În fața înmulțirii neamului turcesc", — se afirmă în inscripția lui, — mai ales căpeteniile celor „nouă triburi de oguzi", numite *Dokuz-Oguz*, au lansat apelul pentru formarea unei coaliții cu celelalte popoare, „ca să-l nimicească pe kaganul aflat în fruntea neamului turcesc". De aceea, la sfatul lui Tonyukuk, de a nu se îngădui unirea vecinilor, kaganii turci i-au supus rînd pe rînd, atacîndu-i prin surprindere. Astfel, la răsărit au ajuns în China, iar la apus au călcat în Sogdiana, venind pînă la Porțile de Fier ale Orientului, numite *Demir-Kapu*, care era o trecătoare importantă între Samarkand și Belh.

De aceea Bilge-Kagan avea să graveze pe propria sa piatră funerară următoarele: „Potrivit poruncii Zeului-Cerului și Zeului-Pămîntului, am condus poporul meu pînă în ținuturile pe care nu le văzusem și despre care nu auzisem pînă atunci: în față, pînă la Soare-răsare, în jos, pînă la Miez-de-Soare, înapoi, pînă la Soare-apune, iar în sus, pînă la Miez-de-noapte" [21].

●

Inscripțiile de pe Orhon ridică și problema raportului dintre turci și vecinii lor, cum erau de pildă, *türkeșii*, *kirghizii*, *basmilii*, *oguzii*, *tătarii* etc. Unele mențiuni în legătură cu aceste popoare sînt mai precise, iar altele nesigure și echivoce. În inscripții întîlnim adesea formulări de acest fel: „Kaganul türkeșilor era turc *(Türk)*" sau „văzînd că populația kirghiză este turcă, i-am dat ținuturile înapoi pentru ca țara să nu rămînă fără stăpîn". Despre basmili, kaganul afirmă că „erau din neamul meu; făceau parte din poporul turc" [22].

[20] Apud ALI K. MERAM, *op. cit.*, p. 32.

[21] Apud ALI MERAM, *op. cit.*, p. 37.

[22] *Ibidem*, p. 20, 38.

Kaganul regreta răscoalele triburilor *oguze*, menționînd că „Cele nouă triburi oguze *(Dokuz-oguz)* erau turci, erau din neamul meu și din poporul meu". Un text din inscripția lui Bilge-Kagan pare să aducă și mai multă precizare în privința raportului etnic dintre *turci* și *oguzi*. Astfel, după ce afirmă că „Dokuz-oguzii erau din neamul meu", kaganul explică mai departe dușmănia oguzilor, comparîndu-i cu divinitățile vremii care, după cum se știe, erau concepute după „principiul opoziției", deși natura lor era în fond aceeași. „Oguzii — motivează kaganul — au făcut totuși întocmai cum se dușmănesc între ei Zeul-Cerului *(Gök-Tangrı)* și Zeul-Pămîntului *(Yer-Tangrı)*" [23]. Cu alte cuvinte, rivalitățile s-ar fi datorat nu atît deosebirilor etnice, cît mai degrabă tendințelor de *hegemonie* dintr-o parte sau alta, fie că era vorba de *două dinastii*, fie de *două triburi ale aceleiași familii*.

Dar denumirea de *Türk* va prinde rădăcini puternice, încît europenii așa îi vor cunoaște pe turci și așa îi vor numi chiar și atunci cînd turcii înșiși vor uita s-o folosească o perioadă de timp, autonumindu-se fie *selciukizi*, fie *otomani (Osmanlı)*, după numele unor dinastii.

●

Din textul inscripțiilor de pe Orhon se degajă și un profund sentiment al unității, ca și al dragostei față de ținuturile natale. Ele sînt străbătute de regretul pentru momentele de nepăsare, care duceau la dezmembrări, ca și de reproșuri față de cei care își părăseau locurile lor de baștină pentru a se duce în alte părți.

„Hei, neam turcesc, — se adresează de pildă Bilge-Kagan în inscripția pusă la căpătîiul fratelui său Kül-Tigin, — tresare și întoarce-te la tine însuți! De ce te înșeli pe tine? De vreme ce erai liber și stăpîn, fericit și puternic, de ce te-ai hăinit față de tine însuți? De ce ai trădat țara ta proprie și legile tale? De ce te-ai unit cu dușmanul? Cine te-a înșelat?" [24].

În inscripții sînt disprețuiți toți cei care contribuiseră la decăderea împărăției turcești.

[23] *Ibidem*, p. 26, 39.

[24] *Ibidem*, p. 21.

„Unii trădători — se spune aci — au băgat zîzanie în poporul *Türk*; poporul s-a împărțit și au pierit mulți turci" [25]. De aceea kaganul îl sfătuiește la neîncredere față de dușmani și îl îndeamnă la unitate, avertizîndu-l totodată și de consecințele pe care i le poate aduce stăpînirea străină.

„Dacă te vei încrede iarăși — se adresează Bilge-Kagan poporului său — în privirea blîndă a dușmanului, în vorbele sale dulci sau în darurile sale, hei popor turc, atunci vei pieri! Dar dacă vei apăra unitatea în ținuturile tale, atunci vei trăi" [26]. El lasă totodată pe piatra sa de mormînt o adevărată chemare, îndemnînd poporul să-și amintească mereu de zilele de nenorocire. „Să știi și să nu uiți niciodată — îi spune Bilge-Kagan — din ce cauză anume ai fost înfrînt și de ce anume ai stat în captivitate" [27].

De asemenea, preferînd pădurile de la *Ötüken*, capitala și locul venerat al turcilor de altădată, tuturor bogățiilor din alte părți, în inscripții se amintește de sfîrșitul tragic al celor care plecau în alte țări: „Voi — spune kaganul — cei care, fugind din sfîntul oraș Ötüken, v-ați dus înainte, spre răsărit, sau voi, cei care ați emigrat spre apus, ce ați cîștigat? În ținuturile acelea pribege sîngele vostru a curs ca apa, iar osemintele voastre s-au îngrămădit ca niște munți unele peste altele. Beii și-au dat feciorii ca robi, iar fetele voastre curate au devenit simple sclave" [28].

Dealtfel, ataşamentul turcilor vechi față de locul lor natal numit *yurt*, în sensul de *vatră* sau *patrie*, este menționat în diverse izvoare chineze și islamice. Astfel, autoritățile chineze, preocupate de transferarea populațiilor turcești vecine spre malurile fluviului Galben, își puneau totodată întrebarea: „De ce oare numai turcii să fie cei care să nu poată fi duși în afara țării lor?" [29].

De asemenea, cărturarul El-Djahiz (m. 869) ne transmite știrea că vestitul comandant arab Kuteiba Ibn-i Muslim, care la începutul veacului al VIII-lea ataca regiunile dinspre Asia Centrală, ar fi rostit următoarele: „Pe numele lui Allah, ei (turcii n.n.) simt nostalgia patriei lor mai mult decît o cămilă legată în altă parte" [30]. El-Djahiz însuși revine de

[25] *Ibidem*, p. 32.
[26] *Ibidem*; *Histoire des Littératures...*, vol. I, p. 1099.
[27] Apud Ali Kemal Meram, *op. cit.*, p. 33.
[28] *Ibidem*, p. 21—22.
[29] Apud Stanislas Julien, *op. cit.*, p. 193.
[30] El-Djahiz, *Manakib*... (ed. Ramazan, Şeşen, *Hilafet*...), p. 78.

cîteva ori, în opera sa, asupra ataşamentului turcilor faţă de ţinuturile lor natale.

Desigur, în anumite momente scădea entuziasmul poporului împotriva dominaţiei străine, sau se manifestau tendinţe de a părăsi locurile de baştină. Cauzele trebuie căutate în însăşi societatea turcă din vremea aceea. De pildă, inscripţiile din diferite puncte ale Asiei Centrale confirmă existenţa, în sînul societăţii vechi turceşti, a unor clase sociale bine distincte [31].

Diferenţierea socială accentua, desigur, oprimarea păturilor direct producătoare de către clasele dominante, iar în perioadele luptelor pentru supremaţie politică dintre prinţii moştenitori sau dintre diferitele triburi turce abuzurile puteau fi şi mai frecvente. Asemenea stări de lucruri determinau, într-un fel sau altul, fuga sau emigrarea în alte meleaguri, izolat sau în mase compacte, simultan cu formarea unui sentiment de dezinteres general faţă de destinele poporului însuşi.

Dar dincolo de aceste frămîntări şi ezitări, se manifestă şi un profund sentiment de încredere. Acest lucru este exprimat cu hotărîre de Bilge-Kagan în aceleaşi inscripţii: „Hei, beii turci-oguzi; poporul meu — scrie el — luaţi aminte! Pînă ce cerul de sus nu se va prăbuşi şi pînă ce pămîntul de jos nu va crăpa, cine ar putea lua — O, popor turc! — ţara ta şi cine ar putea strica legile tale?" [32].

Iată de ce, în ultimă analiză, se poate spune că *inscripţiile de pe Orhon* reprezintă un adevărat *testament politic* lăsat urmaşilor lor de turcii vechi încă din perioada cînd cutreierau stepele Asiei de la un capăt la altul.

●

PERIOADA UIGURĂ. La bogata tradiţie de cultură şi ideologie social-politică a turcilor se adaugă şi *perioada uigură* care, pe de o parte, reprezintă o continuare a epocii anterioare, iar pe de altă parte, are trăsături foarte apropiate cu cele mai vechi creaţii turceşti de mai tîrziu din Anatolia. De

[31] M. FUAD KÖPRÜLÜZADE, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Istoria literaturii turce), Istanbul, 1928, p. 27.

[32] Apud AL. KEMAL MERAM, *op. cit.*, p. 21. Textual: *Türk-Oguz begleri, budunu, işiding. Üze-Tangri basmasar, asta yir telinmeser, Türk budunu, ilining, törüning kim artali?*" (Apud VASFI MAHIR KOCATÜRK, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Istoria literaturii turce). Istanbul, 1964, p. 13.

aceea perioada uigură constituie o adevărată *punte de legătură* între manifestările de cultură materială şi spirituală ale popoarelor turcice în două epoci diferite şi în două zone geografice destul de îndepărtate.

Mai cu seamă cercetările efectuate în regiunea Turfan, centru politic şi cultural în perioada uigură, au scos la iveală o serie de opere deosebit de valoroase. Atrage atenţia îndeosebi şi existenţa unui *alfabet uigur*, care s-a răspîndit în lumea popoarelor turcice după alfabetul *Gök-Türk* şi cu care s-a scris o întreagă literatură, religioasă şi profană. Literatura scrisă uigură a stabilit o legătură directă nu numai cu societatea turcă, dar şi cu culturile altor popoare, mai ales cu literatura şi filozofia indiană. Concepută în spiritul poporului care o crea şi adaptată la condiţiile societăţii de atunci, literatura turcă-uigură a fost deosebit de bogată şi a avut, totodată, un înalt conţinut moral şi de gîndire. Modelarea elementelor exotice după peisajul şi tradiţiile locale îi conferă chiar caracterul unei producţii originale.

Pe de altă parte, şi creaţia poetică luase o dezvoltare demnă de remarcat, folosindu-se în mod curent şi „rimele de capăt", în care toate versurile încep cu aceleaşi litere, ca de pildă:

„Aklar bulit örlep kökrep	„Norii albi bubuie mereu,
Alkuka mu kar yagırur?	Oare ninge peste tot?
Ak bir saçlıg karı anam	Mama mea, femeie cu părul alb,
Acyu mu yaşların akudur?"[33]	Oare varsă lacrimi de durere?"

În proză excelau îndeosebi povestirile populare, iar odele (cîntecele funebre) constituiau la turcii vechi forme specifice de ritualuri pentru elogierea celor dispăruţi.

De asemenea, idolii aparţinînd religiilor maniheiste sau creştine, frescele cu scene mitologice, reprezentînd pe împăraţi şi preoţi, ţesăturile de mătase sau sculpturile din lemn ş.a. pot fi considerate tot atîtea mărturii ale culturii şi civilizaţiei popoarelor turcice din secolele VI—X. Un loc aparte ocupă influenţa scrisului şi a culturii uigure propriu-zise asupra popoarelor turco-mongole de mai tîrziu, chiar şi după înlăturarea scrisului uigur, începînd din secolul XI, de *alfabetul arab*, adoptat de populaţiile turcice care îmbrăţişau

[33] Vezi V.M. KOCATÜRK, *op. cit.*, p. 20 (ed. I), p. 19 (ed. II). La ed. I: *Yaşların* apare sub forma: *Yaşlarn.*

religia musulmană. Texte turceşti cu alfabet uigur se întîlnesc pînă şi la sultanii otomani, cum este de pildă scrisoarea trimisă de Mehmed al II-lea (1451—1481) unuia dintre ultimii hani ai Hoardei de Aur [34].

CALENDARUL LA TURCII VECHI. Turcii vechi s-au preocupat îndeaproape şi de măsurarea timpului, îndeletnicire indisolubil legată de modul de viaţă şi de gradul de cultură a popoarelor. Astfel, turcii vechi împărţeau anul în 12 luni calendaristice, fiecare lună purtînd denumirea specială după un animal sau altul: Şoarecele *(Sıçgan)*, Boul *(Ud* sau Şegor*)*, Tigrul *(Bars)*, Iepurele (Davanş sau *Tavişgan*), Balaurul *(Lu)*, Şarpele *(Dilom)*, Calul *(Yond)*, Oaia *(Koy)*, Maimuţa *(Biçin)*, Găina *(Toh* sau *Taguk)*, Cîinele *(It)* şi Porcul *(Dohş* sau *Tonguz)* [35].

Indiferent dacă acest calendar reprezenta o creaţie proprie sau era împrumutat de la alte popoare [36], cert este faptul că şi popoarele turco-mongole au avut asemenea preocupări din cele mai vechi timpuri ale existenţei lor, ele răspunzînd nevoilor de viaţă, corespunzător nivelului dezvoltării sociale şi culturale [37].

MITOLOGIA LA TURCII VECHI. Mitologia din perioada central-asiatică reprezintă şi ea unul din aspectele interesante ale istoriei culturii poporului turc. Ea cuprinde diferite legende care se grupează mai cu seamă în jurul a două probleme fundamentale: *naşterea universului* şi *formarea poporului turc.*

Teoria cosmogonică a fost reprezentată la turci mai ales de „Legenda lui Kara-Han", imaginat ca „Stăpînul Cerului". Acesta ar fi creat o fiinţă după chipul său încă pe cînd „totul se compunea numai din apă", dar fiinţa nouă *(Kişi)*, dorind să zboare mai sus decît Kara-Han, cade în dizgraţie,

[34] R. RAHMETI ARAT, *Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı* (Iarlicul sultanului Mehmed Cuceritorul), în „Türkiyat Mecmuası", VI, 1936—1939, p. 285—306 + fotocopii.

[35] OSMAN TURAN, *Oniki hayvanlı Türk Takvimi* (Calendarul turc cu douăsprezece animale), Istanbul (1941), 139 pag. (vezi pag. 25).

[36] EDOUARD CHAVANNES, *Le Cycle turc de douze animaux*, în „T'oung Pao", Serie 2, vol. VII, Leiden, 1906, p. 51—122; J. HALÉVY, *Nouvelle considération sur le cycle turc des animaux* (consideră că a venit din Egipt la turci prin intermediul chinezilor).

[37] Cf. M.N. TIHOMIROV, *O drenadţati mongolskih mesyatsah v starinnoi ruskoy pismennosti*, în „Sovetskaia Etnografia", 1958, nr. 3, p. 26; A. CAFEROGLU, *op. cit.*, p. 93.

din pricina tentațiilor lăuntrice. Kara-Han creează o altă ființă cu care, așa cum spune legenda, a populat pămîntul, iar încercările primei ființe de a-i abate pe noii locuitori îl determină pe Kara-Han s-o pună în situații dintre cele mai umilitoare, pînă ce a fost condamnată să stea în veci „în fundul pămîntului" sub numele de „Erik-Han", ceea ce exprimă, într-un fel, „Zeul iadului" [38].

În diverse părți ale acestei legende cosmogonice se observă atît influența filozofiei budiste cît și a celei islamice. Cu toate acestea, ea reprezintă, într-un fel, începuturile genului literar de *epopee* în istoria culturii poporului turc din perioada veche.

În istoria multor popoare se întîlnesc legende și despre eroi crescuți de animale. Unii din ei stau la baza formării popoarelor care și i-au imaginat într-un fel sau altul. De pildă, legenda întemeierii Romei ne prezintă imaginea lupoaicei alăptîndu-i pe Romulus și Remus, doi gemeni de „sînge regal". Eroul vechilor popoare germanice — Wolfdietrich — fusese crescut de o lupoaică. Despre Cyrus, regele perșilor, se spune că ar fi fost hrănit de o cățea. Tradiția spune că eroul indian Satawagan avea mamă adoptivă o leoaică, iar Sing-Baba o tigroaică.

Legende asemănătoare ne-a lăsat și mitologia turcă din stepele Asiei Centrale. Ele se referă, în primul rînd, la istoria formării poporului turc. Unele ne-au parvenit după izvoarele chineze care, la rîndul lor, le recepționaseră din tradițiile triburilor turcice, altele ni s-au transmis direct sau se găsesc în vestita *Șahname* a scriitorului persan Firdusi *(Ferdevsi)*, ca și în alte opere.

Cu toate deosebirile dintre ele, multe din aceste legende au totuși ca element comun *lupul*, totemul poporului turc în trecut.

O variantă amintește de faptul că *Tu-kiu* ar fi fost urmașii triburilor *Hiung-nu*, iar unul dintre cei 16 frați ai căpeteniei lor, *Kha-pan-pou*, ar fi avut mamă o lupoaică. Spre deosebire de ceilalți frați, el ar fi scăpat de dușmani. Unul din fiii acestuia s-a numit *Assena*, în sensul de *Lup*. De aici s-au înmulțit, formînd poporul turc.

[38] M.F. Köprülüzade, *op. cit.*, p. 55; Enver Behnan Șapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi* (Istoria doctrinelor și sectelor religioase), Istanbul, 1964, p. 52.

Într-o altă variantă se spune că poporul *Tu-Kiu* fusese nimicit de dușmani. Rămăsese doar un singur tînăr, pe care dușmanii nu îndrăzniseră să-l omoare, dar, tăindu-i mîinile și picioarele, îl lăsaseră în munți. Aici a fost îngrijit și salvat de o lupoaică. Aceasta a născut zece copii. Apoi, s-au înmulțit din generație în generație [39].

Aceste legende au supraviețuit veacuri în șir în rîndurile popoarelor turcice, îmbogățindu-se mereu cu alte episoade în alte condiții istorice.

Pe măsura islamizării, s-a născut și o mitologie turcă de factură islamică. Aici se înscrie legenda din epopeea *Șahname* (Cartea Șahului) a lui Firdusi, ca și din alte izvoare turco-islamice (Tabari, Kașgari, Al-Biruni ș.a.), despre *Afrasiyab*, căpetenia turanilor de altădată, care ar fi purtat lupte îndelungate cu perșii. El ar corespunde cu eroul *Alp-Tunga* din perioada proto-turcă, de dinaintea erei noastre, iar după unii specialiști ar fi „zeul războiului", numele lui adevărat fiind *Frangrasyan* [40].

Fiind „stăpînul turcilor", el este menționat în unele izvoare și ca *„Afrasiyab al-Turki"*, adică *„Afrasiab-Turcul"*. Venind din „Turan", el s-ar fi luptat vreme îndelungată cu perșii din „Iran", unde ar fi rămas timp de mai mulți ani, pînă ce a fost prins și ucis de împăratul persan Cyrus *(Kayhusrav)*, așa cum relatează Firdusi în epopeea sa, *Șahname*.

Pe de altă parte, formarea primelor împărății turcești este relatată pe larg și în legenda *Ergenekon*, potrivit căreia, turcii fiind nimiciți de dușmani, cei salvați au fost constrînși să se ascundă în niște munți greu de străbătut, unde s-au înmulțit și de unde au reușit să iasă din nou în lumea largă, după cîteva sute de ani, topind munții de fier, care le închideau ieșirea [41].

Dar legenda cea mai răspîndită în lumea turcă a fost cea legată de numele lui *Oguz-Han*. Această creație a evoluat de la o epopee cu trăsături preislamice spre o epopee specific islamică, pe măsura răspîndirii religiei musulmane în rîndurile populațiilor de limbă turcă. Din acest punct de vedere, epopeea despre Oguz pare să cuprindă în realitate

[39] Stanislas Julien, *op. cit.*, p. 2—3 și p. 26; M.F. Köprülüzade, *op. cit.*, p. 65—66.

[40] İbrahim Kafesoglu, *Tarihte „Türk" adı...*, p. 310.

[41] Pentru unele detalii vezi și Orhan Ural, *Üç Destan* (Trei epopei), Ankara, 1972, p. 19—27.

relatări despre faptele mai multor eroi sau figuri istorice, și chiar despre cuceririle lui Atilla [42]. De pildă, în forma inițială a legendei, Oguz, eroul primelor cuceriri turcești din Asia, este prezentat cu însușiri supraomenești și cu înfățișarea de om-animal. După numeroase vitejii în luptă cu balaurii și cu alte forțe rele, Oguz-Han a pornit cu oastea lui în expediții. Pe drum erau călăuziți de un *„lup cenușiu"*.

Oguz și oastea lui au pornit după el. Lupul dispărea și apărarea iarăși, conducîndu-i din țară în țară, pînă ce au format o adevărată împărăție. În legătură cu aceste întîmplări s-a creat și legenda *Lupului Cenușiu*, numit *Bozkurt*.

În perioada islamică, Oguz este prezentat într-o altă înfățișare și este pus să-și ucidă propriul său tată, Kara-Han, rămas păgîn, pentru a-i lua locul în vederea răspîndirii credinței musulmane [43].

Toate manifestările analizate mai sus se completează și cu o bogată cultură de natură *religioasă*, specifică epocii istorice respective și care va juca un rol important în îmbrățișarea *Islamului* de către majoritatea populațiilor aparținînd sistemului de limbă turcă.

Se poate conchide că, la intrarea în sfera lumii arabe, turcii posedau deja o cultură și o civilizație deosebit de complexe, cuprinzînd cele mai diverse domenii ale vieții lor sociale, politice sau spirituale.

[42] Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş...*, p. 457.
[43] M.F. Köprülüzade, *op. cit.*, p. 58—62.

Capitolul V
TURCII ŞI RELIGIILE

TURCII VECHI ŞI CREDINŢELE PREISLAMICE. Din punctul de vedere al credinţelor religioase, etapele parcurse de turci în trecutul lor asiatic prezintă aceeaşi importanţă ca şi celelalte aspecte ale istoriei lor. Ele exprimă în genere formele de manifestare spirituală a popoarelor, potrivit stadiilor lor de dezvoltare socială şi politică. Societatea turcă veche, ca şi alte societăţi primitive, a cunoscut o epocă *totemistă*, în care diferite animale sau plante erau simbolizate, fiind considerate ca strămoşii triburilor care le venerau.

În perioada proto-turcă totemul principal a fost *bourul* numit *öküz*, de care unii specialişti leagă şi denumirea turcilor *oguzi*. Mai tîrziu, în cursul vieţii de stepă, *lupul* a devenit simbolul sau totemul principal al turcilor, fără a constitui însă elementul fundamental de credinţă [1]. Alegerea totemului din rîndurile animalelor puternice, cu care populaţiile de stepă aveau de-a face în deplasările lor, a creat mitul descendenţei turcilor vechi din *lup*, inclusiv convingerea că acesta le-ar arăta calea biruinţei în timpul bătăliilor cu duşmanii. De aceea în izvoarele chineze, arabe sau siriace turcii vechi sînt numiţi adesea şi „fiii lupului hrăpăreţ" [2].

În istoria manifestărilor spirituale ale turcilor nu au lipsit nici credinţele *animiste*, ei închipuindu-şi, ca şi alte popoare, că obiectele din natură sînt însufleţite, iar „spiritele"

[1] Cf. IBRAHIM KAFESOGLU, *Eski Türk Dini* (Religia la turcii vechi), în „I.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi", Istanbul, 1973, p. 5.

[2] „*Nasl — ibn — i dabbat — a bâsil*", — Apud Z.V. TOGAN, *op. cit.*, p. 108 (după *Mas'udi*): *Chronique de Michel le Syrien* (ed. J. Chabot), vol. III, p. 152; ş.a.

domină întreg universul. Pentru înlăturarea lor şi turcii aprindeau „focuri sacre" care nu se stingeau. Treptat, în rîndurile popoarelor turcice s-a răspîndit şi *cultul naturii*, mai întîi sub forma veneraţiei faţă de elementele de bază ale naturii înconjurătoare *(pămîntul, aerul, apa, focul)*, la care s-a adăugat apoi şi *cerul*, cu soarele, luna şi stelele, punîndu-se astfel bazele credinţei în „cuplul forţei".

Unii soli bizantini, care au cules date interesante despre viaţa şi obiceiurile turcilor din a doua jumătate a veacului al VI-lea, ne relatează că „turcii cinstesc focul într-o manieră extraordinară... Ei venerează, de asemenea, aerul şi apa" [3]. Manifestările spirituale de acest fel reprezentau totodată şi o dovadă a unei atitudini realiste faţă de factorii fundamentali care asigurau, într-un fel sau altul, existenţa omului şi a animalelor din jurul său (turme, vite, herghelii de cai etc.).

Turcii din Asia Centrală aveau şi anumite locuri sacre, cărora le aduceau periodic jertfe. Printre acestea se număra şi muntele *Ötüken*, socotit leagănul turcilor şi venerat tocmai din considerentul de a feri pe locuitori de primejdii.

În perioada imperiului *Gök-Türk* (sau *Tu-kiu*), popoarele turcice din Asia au practicat ritualuri *şamaniste*, formă veche de cult care propovăduia credinţa că slujitorii numiţi *şamani*, sau *kami*, puteau să influenţeze spiritele bune sau rele, recurgînd la un anumit ritual, manifestat printr-un extaz religios, însoţit şi de o pantomimă, precum şi de o serie de formule magice pentru a goni „spiritele rele" şi a invita „spiritele bune" [4]. Şamanismul derivă din cuvîntul *şaman*, care avea sensul de „vrăjitor". Originea acestui cuvînt a suscitat o serie de discuţii între specialişti [5].

Unele obiceiuri *şamaniste* au dăinuit pînă în zilele noastre fie în rîndurile populaţiei din Anatolia, fie în rîndurile popoarelor din Asia Centrală sau din alte zone [6].

[3] R. Grousset — Emile G. Léonard, *Histoire Universelle*, vol. I, p. 1664; R. Grousset, *L'Empire des Steppes...*, p. 129.

[4] Pentru detalii vezi Mircea Eliade, *Le chamanisme et les techniques de l'extase*, Paris, 1951.

[5] Pentru discuţii (C. Brockelmann, W. Schott, Manzarov, E. Blochet, B. Laufer, J. Németh, W. Bang ş.a.) vezi şi Köprülüzade Mehmed Fuad, *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres mystiques musulmans*, Istanbul, 1929, p. 6—7, nota 5.

[6] Bedri Noyan, *Bektaşilik ve Şamanizimle ilgili bazı konular* (Unele teme în legătură cu secta Bektaşi şi şamanism), în „Türk Folklor Araştırmaları", Sayı 258/1971, p. 5839—5841 şi Sayı 259/1971, p. 5884—5887.

Dar, inițial, mai mult decît simpli „vrăjitori", prin eforturile lor de a domina forțele obscure, șamanii erau considerați și „tămăduitorii sufletelor", contribuind la tratarea unor boli mentale[7]. În cadrul practicilor șamaniste, obiceiul jertfirii totemului a luat caracterul unor procesiuni din ce în ce mai complexe, vizibile, la turci, mai ales în sărbătorile anuale de ospățuri colective numite *șölen*. Șamanismul nu excludea existența unor zei, fiecare reprezentînd un element sau un fenomen din natură etc. Astfel, turcii aveau zeul frumuseții numit *Ayzit*, zeul păsărilor care se numea *Ezül*, zeul mării zis *Talay*, zeița copiilor și a părinților, cunoscută sub numele de *Umay* ș.a.[8].

Pe măsura evoluției societății turcești de altădată, alături de prețuirea anumitor elemente din natură și pe lîngă zeii mai mici de cult, popoarele turcice și-au făurit și zei mai mari după principiul „cuplului forței". De fapt, încă din perioada proto-turcă credința în forțele care dominau omul se prezenta divizată în două mari categorii: *Cerul și Pămîntul*. În inscripțiile de pe Orhon credința în așa-zisul „Yer-Su" simboliza, pe cît se pare, „Zeul pămîntului și apei", în timp ce venerația față de aștrii cerești, ca soarele, luna și stelele, a dat naștere cultului Cerului numit *Gök-Tangrî (Tanrı)*, în sensul de „Devus Celsus".

O particularitate a vieții spirituale a turcilor din perioada premusulmană consta și în aceea că Zeul Cerului *(Gök-Tangrı)* era denumit uneori *Türk-Tangrî*, în sensul de „Zeul Turcilor", denumirea divinității asociindu-se astfel de numele poporului care și-a imaginat-o. Într-un alt sens, credința în *Türk-Tangrî* reprezenta o particularizare a divinității generale a lumii turco-mongole, cunoscută sub numele de *Tangrî*.

Concomitent cu înrădăcinarea credințelor care izvorau din condițiile proprii de viață, printre turci au pătruns, încă din perioada istoriei lor central-asiatice și alte religii, care se adaptau mereu spiritului tradițiilor și obiceiurilor lor. Unele au venit din India, cum a fost budismul, altele din lumea romano-bizantină (mai ales creștinismul de rit nes-

[7] Pentru șamanism vezi și Abdulkadir Inan, *Tarihte ve bugün Şamanizm* (Șamanismul în trecut și azi), Ankara, 1954.

[8] Enver B. Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi,...*, p. 52; K.A. Inostrançev, *Eski Türklerin inançları hakkinda birkaç söz* (Cîteva cuvinte despre credințele turcilor vechi), în „Belleten", T. T.K., Ankara, nr. 53/1950, p. 45—49 (traducere din limba rusă).

torian) sau din China (maniheismul la uiguri), după cum se practicau şi o serie de credinţe religioase de origine persană (zoroastrismul, mazdekismul ş.a.). Fiecare din ele căuta să atragă populaţiile din stepele Asiei, inclusiv familia popoarelor turcice. Mai cu seamă în perioada statului uigur, maniheismul devenise o religie oficială, înlocuind budismul de pînă atunci, în timp ce în popor erau răspîndite şi celelalte credinţe, ca zoroastrismul, budismul, creştinismul, mazdekismul ş.a.

Cu toate acestea, anumiţi factori au favorizat ca, pînă la urmă, turcii să adopte totuşi în marea lor majoritate *religia musulmană*, considerînd celelalte credinţe ca străine tradiţiilor lor şi modului lor de viaţă de pînă atunci. Aceşti factori se concentrau, în fond, în jurul cultului *Cerului*, zis *Gök-Tangrî*, care se detaşează tot mai mult de ceea ce putea însemna cerul ca atare. Astfel, în faza credinţelor naturaliste, *Cerul* sau *Pămîntul* erau socotite ca zei. Aceasta se oglindea şi în cuvîntul *Tangrî*, care simboliza „cerul simplu". Dar pe vremea turcilor *Gök-Türk*, din secolele VI—VIII, noţiunea de *Tangrî* se abstractizase deja, căpătînd o semnificaţie caracteristică unei religii monoteiste.

Astfel, încă în a doua jumătate a veacului al VI-lea solii bizantini menţionează că turcii „nu adoră şi nu numesc dumnezeu decît pe singurul *creator* al Cerului şi Pămîntului. Ei sacrifică pentru el cai, boi şi oi" [9]. Tot astfel, şi analele chineze din aceeaşi perioadă menţionează că turcii adorau „Spiritul Cerului" şi-i aduceau jertfe [10]. Aceste constatări contemporane demonstrează de fapt gradul de *subtilizare* a cultului despre *Tangrî* care, din exprimarea iniţială a cerului simplu, luase conţinutul unui „Cer divinizat" sau „Cer spiritualizat", devenind un factor comun de credinţă pentru majoritatea popoarelor turco-mongole *(tatare)* din Asia.

Incercările de a stabili originea cuvîntului *Tangrî* nu au dus nici pînă astăzi la vreun rezultat concret, ele neputînd depăşi faza diferitelor ipoteze. Unii presupun că ar fi de origine sumeriană *(Dingir)*, iar alţii avansează ipoteza originii sale chineze *(Teng)*. Se încearcă o explicaţie chiar şi cu substantivul turc *Deniz*, în sensul de *mare, ocean* etc., exprimînd divinitatea tocmai prin *imensitate*, pe care ar presupune-o în mod abstract. Se face legătura şi cu *tengerek* =

[9] R. Grousset — Emile G. Léonard, *op. cit.*, p. 1664.
[10] St. Julien, *op. cit.*, p. 11.

tegerek (tekerlek), în sensul de „roată", desemnînd, inițial, „cerul rotund". Credința în *Tangrî* a însoțit popoarele turco-mongole din cele mai vechi timpuri, originea ei pierzîndu-se în „obscuritățile preistoriei". Ea s-a cristalizat cu timpul, degajîndu-se dintr-un complex religios specific popoarelor din stepele Asiei.

De fapt, datorită imensității enigmelor pe care le putea conține pentru omul primitiv, cerului i-au fost atribuite însușiri divine în evoluția spirituală a multor popoare. La popoarele turco-mongole, cuvîntul *Tangrî*, evocînd divinitatea, s-a concretizat, la început, în sacralizarea unui *munte* sau a unui *lac* etc., dar cu timpul, abstractizîndu-se, a început să capete un sens din ce în ce mai *general* și *universal*. Deși nu era lipsită de o serie de elemente *politeiste* din vremea „păgînismului" popoarelor turco-mongole, totuși, credința în *Tangrî* conținea unele trăsături *monoteiste*, prin însuși caracterul de a fi „universal" și chiar *„creator"* [11].

Credința în *Gök-Tangrî* a căpătat, la o anumită treaptă a dezvoltării societății turcești, un caracter predominant [12], șamanismul și celelalte ritualuri servind ca practici auxiliare sau procesiuni legate de manifestarea acestei credințe. Treptat, *Gök-Tangrî* a devenit *Tangrî (Tanri)*, echivalînd cu credința într-o *divinitate unică*, exprimată mai tîrziu, în Orientul musulman, de religia monoteistă islamică, prin conceptul de *Allah*. Sensul acesta și-l păstrează de fapt și astăzi cuvîntul *Tangrî* (sau *Tanrı*) la toate popoarele de limbă turcă.

Iată de ce se poate spune că, drept urmare a evoluției lor atît sub raport social-cultural, cît și politic etc., turcii ajunseseră la conceptul de religie *monoteistă* cu mult înainte de contactul lor cu *Islamul* [13].

TURCII ȘI LUMEA ISLAMICĂ. *Unele considerațiuni generale.* Pînă la contactul cu lumea musulmană, societatea turcă veche parcursese etape importante din evoluția ei, maturi-

[11] Pentru unele detalii privind credința popoarelor turco-mongole în *Tangrî* vezi și JEAN-PAUL ROUX, *Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques*, în „Revue de l'Histoire des Religions", Paris, Tome CXLIX, No. 1, Janvier-Mars, 1956, p. 49—82, No. 2, Avril-Juin, 1956, p. 197—230 și Tome CL, No. 1, Juillet-Septembre, 1956, p. 27—54.

[12] Vezi și I. KAFESOGLU, *op. cit.*, p. 20 și urm.

[13] Vezi și OSMAN TURAN, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi* (Calendarul turc cu douăsprezece animale), Istanbul, 1941, p. 72.

zîndu-se atît sub raportul organizării politice, cît și al dezvoltării sociale sau culturale. Crearea unor premise sociale și ideologice în însuși sînul societății turcești a favorizat cîștigarea treptată a majorității popoarelor turcice de partea religiei islamice. La acest fenomen a contribuit și propaganda misionarilor musulmani, ca și înrolarea unor elemente turcești în oastea Califatului arab. În genere, adoptarea islamismului de către turci s-a manifestat mai degrabă ca un proces *„natural"*, decît ca o consecință a politicii de *islamizare forțată*, aplicată de cuceritorii arabi în alte părți.

Este adevărat că procesul islamizării a înrîurit modul de viață și de gîndire a popoarelor turcice. Dar îmbrățișarea acestei religii nu a modificat fundamental profilul spiritual al poporului turc, care și-a menținut multe din tradițiile sale specifice și în perioada islamică. Mai mult, asimilînd treptat religia lui Mahomed, în grupuri izolate în secolul VIII, mai accentuat în veacul următor și în mase compacte pe la mijlocul secolului X, turcii au supus unor modificări însuși *Islamul*, acesta fiind silit să se adapteze tot mai mult noilor cerințe ale societății, în continuă devenire, ca și condițiilor istorice mereu noi. Acest fenomen va culmina, în perioada otomană, cu vestitele *Coduri de legi* multilaterale, laice, numite *Kanunname*.

De fapt, una din trăsăturile caracteristice ale popoarelor turcice a fost și aceea că, pe lîngă slujirea cu credință a religiilor adoptate, acestea le-au folosit în același timp și pentru propriile lor scopuri politice. Așa au procedat de pildă și altă dată cu maniheismul, cu budismul sau cu celelalte credințe preislamice.

Pe de altă parte, în perioada trecerii turcilor la religia inițiată de Mahomed, civilizația musulmană, reprezentată pînă atunci de lumea arabă și persană, intrase deja într-o criză cu profunde implicații sociale și politice. În aceste condiții, pe măsura extinderii procesului de islamizare a turcilor, a crescut și rolul lor în cadrul lumii musulmane. Pînă la urmă, turcii au preluat asupra lor răspunderea pentru viitorul Islamului, bineînțeles, cu toată moștenirea civilizației așa-zise „arabe", care nu era însă, încă de pe atunci, o creație numai a arabilor.

Referindu-se tocmai la rolul turcilor în lumea Islamului, unii orientaliști consacrați (ex. Leon Cahun) consideră că, de fapt, „dacă nu ar fi fost eforturile turcilor, civilizația musulmană nu s-ar fi ridicat atîta și nu s-ar fi răspîndit

pe întinderi atît de vaste" [14]. În acest cadru istoric, turcii au orientat *Islamul* în direcţia realizării propriilor lor scopuri, creîndu-şi astfel condiţii favorabile pentru fundamentarea unor *imperii universale*, la început, prin *turcii-selciukizi*, iar mai tîrziu prin *turcii-otomani*.

Dealtfel, dacă de la originea sa şi pînă la moartea lui Mahomed (632 e.n.) Islamul poate fi considerat ca o operă a arabilor propriu-zişi, în schimb, după aceea începe deja o epocă de efervescenţă, în contactul permanent cu lumea din afară şi cu tradiţiile străine. Astfel, după o perioadă de supremaţie persană, în care timp se creează premisele însăşi ale contestării monopolului arab, *Islamul* a devenit, treptat, pentru aproape un mileniu, „afacerea oamenilor Asiei Centrale, mongoli, dar mai ales turci" [15].

Turcii şi-au însuşit Islamul păstrîndu-şi limba lor, după cum au existat şi populaţii care vorbeau limba turcă, rămînînd de alte credinţe religioase. „În aceste cazuri — scria savantul W.W. Barthold — Islamul s-a adaptat la limba locuitorilor" [16]. Dealtfel, în desfăşurarea marilor evenimente care au urmat odată cu irupţia turcilor-selciukizi (sec. XI), arabii au fost reduşi „în cea mai mare parte a timpului la rolul de spectatori" [17], destinele Islamului trecînd pe seama turcilor. De aceea, istoricii sînt de părere că „odată cu turcii, a fost salvată religia profetului arab" [18].

Îmbrăţişarea religiei musulmane insufla şi o anumită *unitate*, ca şi un anumit *elan*, mai ales *turcii-oguzi* lansîndu-se după aceea ca cei mai mari cuceritori din istoria Islamului. Dar caracteristica imperiilor formate de ei (fie cel selciukid, fie cel otoman) va consta în faptul că *universalismul religios* şi *universalismul politic* se vor influenţa reciproc, iar sacrificarea, în anumite perioade, a conştiinţei apartenenţei la un anumit popor distinct, în numele idealului religios de „*ümmet*" (neamul profetului), va alterna cu lupta, în cadrul

[14] Apud A. Süheyl Ünver, *Islâm tababetinde Türk hekimlerinin mevkii ve Ibni Sinanın Türklügü*, în „Belleten", nr. 1/1937, p. 274.

[15] Cf. André Miquel, *L'Islam et sa Civilisation*, Gütersloh, 1968, p. 18.

[16] W.W. Barthold, *Socineniia...*, Tom V, Moscova, 1968, p. 96 (reeditare).

[17] Ibidem, p. 181.

[18] Emmanuel Sivan, *L'Islam et la Croisade : Ideologie et propagande dans les réactions musulmanes aux Croisades*, Paris, 1968, p. 177.

lumii islamice, pentru supraviețuirea limbii turce și a tradițiilor purtătorilor ei.

Primele contacte cu arabii. Islamizarea popoarelor turcice, în general, și a turcilor-oguzi în special, care pătrundeau treptat în lumea musulmană, nu poate fi reconstituită în toate detaliile sale, acest proces afectînd uneori grupuri mici iar alteori grupuri mari de populații. De asemenea, în anumite împrejurări acest proces s-a desfășurat în mod pașnic, iar alteori a luat caracterul unor conflicte violente. Cert este însă faptul că, întinzîndu-se pe o perioadă de cîteva secole, islamizarea turcilor nu s-a produs dintr-o dată, în sensul unei convertiri violente, ceea ce, pe lîngă conservarea unor tradiții proprii, crea condiții favorabile și pentru statornicirea unei viziuni mai largi asupra principiilor Islamului.

Contactele mai strînse ale popoarelor turcice cu cavalerii musulmani coboară pînă la califul Omar (634—644), cînd Imperiul arab se afla în plină expansiune sub steagul *djihad*-ului, adică al „războiului sfînt", prin regruparea tuturor arabilor, musulmani și nemusulmani. Astfel, la sfîrșitul califatului lui Ali (m. 661), ginerele profetului Mahomed (m. 632), Imperiul arab pătrunsese deja adînc în direcția Asiei Centrale, ajungînd dincolo de Khorasan, la hotarele zonei dintre Sir-Daria și Amu-Daria, cunoscută sub numele de *Maveraunnehr*, în sensul de „Ținutul de dincolo de fluviu".

Arabii căpătaseră cunoștințe despre turci chiar și înainte de apariția Islamului, deci înainte de afirmarea lui Mahomed (n. 570—m. 632). Aceasta se reflectă și în literatura arabă din perioada „păgînă". Știrile veneau mai cu seamă prin intermediul lumii persane, în care elementele turcești se infiltraseră de timpuriu. Ca urmare a unor căsătorii reciproce, unii împărați persani ai dinastiei Sasanizilor din veacul al VI-lea purtau chiar și porecla de *Türk-oglu* sau *Türk-zade*, adică „Fiul Turcului" [19].

În veacul al VII-lea se înmulțesc în literatura arabă scrisă mențiunile despre turci, fie că era vorba de exprimarea vitejiei lor, fie de reliefarea altor aspecte din viața acestui popor. Dar, fiind perioada contactelor de ostilitate, majoritatea acestor mențiuni păstrează caracterul epocii respec-

[19] Apud RAMAZAN ŞEŞEN, *Eski Arablar'a göre Türkler* (Turcii, după vechii arabi), în „Türkiyat Mecmuası", vol. XV/1968, Istanbul, 1969, p. 12; vezi și El-Djahiz, *Manakib*..., p. 90.

tive. Chiar şi „maximele" *(hadis)* atribuite lui Mahomed reflectau această ostilitate şi teamă, mergînd pînă la afirmaţia că „nimeni, ca turcii, nu a făcut să tremure inimile ostaşilor arabi" sau „nu vă atingeţi de turci, de vreme ce ei vă lasă în pace" etc. [20]. Ele dovedesc caracterul destul de violent al primelor contacte dintre turci şi lumea islamică, reprezentată pe atunci încă de arabii propriu-zişi.

Treptat, populaţiile turcice se acomodau cu Islamul, creîndu-se astfel condiţii tot mai favorabile pentru penetraţia arabă în regiunile locuite de turci. Şi turcii, la rîndul lor, pătrundeau din ce în ce mai mult în lumea musulmană, devenind, treptat, cei mai fideli apărători ai noii lor religii, iar însuşirea principiului islamic al „războiului sfînt", numit „djihad", va da un nou impuls spiritului războinic al populaţiilor turcice, spirit creat încă de mult în condiţiile vieţii seculare de stepă.

Fenomenul turcizării şi islamizarea au răscolit profund aşa-zisul „Orient musulman", a cărui civilizaţie şi cultură sînt roadele contribuţiei, cel puţin, a trei popoare fundamentale: arabii, perşii şi turcii. În aceste condiţii, istoria turcilor a cunoscut o evoluţie deosebit de dinamică şi a trecut prin convulsiuni politice cu consecinţe dintre cele mai semnificative pentru istoria de mai tîrziu nu numai a Asiei, dar chiar şi a Europei.

Astfel, începînd de pe la jumătatea veacului al VII-lea, cînd arabii apar la porţile oraşului Herat (651), timp de un secol, turcii, aflaţi într-o perioadă de dezmembrare politică, au suferit permanent presiuni din partea celor două imperii orientale, reprezentate de arabi şi de chinezi, ale căror conflicte aveau repercusiuni profunde asupra vieţii populaţiilor turcice, fie ele sedentare, fie nomade.

Începea, după cum afirmă unii specialişti, „momente grele pentru popoarele barbare din Asia Centrală", înţelegîndu-se prin aceasta îndeosebi populaţiile turcice, care se găseau astfel în faţa unei triple încercuiri: arabe, chineze şi indiene. Drept urmare, unele din populaţiile turcice, cum au fost *hazarii*, vor căuta o ieşire spre Europa, mergînd pe urmele hunilor şi avarilor, deşi nu vor trece de hotarele naturale ale Asiei. Cît priveşte grosul populaţiilor turcice, acestea au rămas pe loc, înfruntînd vicisitudinile impuse de istorie şi suferind presiunile exercitate mai ales de rivalitatea arabo-

[20] R. Şeşen, *op. cit.*, p. 17—18.

chineză pentru dominație politică asupra Asiei Centrale. În cele din urmă, multe orașe, ca Belh, Samarkand, Buhara ș.a. au îngenuncheat în fața oștilor arabe, care la începutul veacului al VIII-lea ajunseseră pînă la Fergana, avîntîndu-se, în anul 714, chiar și asupra Kașgarului sub conducerea vestitului comandant Kuteiba, guvernator de Khorasan.

În același timp însă, contraofensiva chineză punea în primejdie cuceririle orientale ale arabilor. Acest fapt a favorizat închegarea unei alianțe turco-arabe, care s-a soldat cu vestita victorie de la Talas, din 751, cînd armatele chineze au suferit o mare înfrîngere. Această biruință turco-arabă a marcat de fapt punctul culminant al unui șir de alte succese de pînă atunci ale Islamului, căruia îi cedară treptat locul celelalte religii care se interferau în Asia anterioară și centrală. Drept consecință a acestei situații, spre religia lui Mahomed vor fi atrase și cele mai mari grupuri dintre popoarele turco-mongole (tatare), cu excepția acelor pecenegi, uzi și cumani care vor trece în Europa prin nordul Mării Negre, fără a da peste lumea islamică. Dintre aceste populații, grupurile încorporate ulterior în imperiul mongol al lui Ginghiz-Han, precum și cei trecuți de bizantini în Asia Mică, pentru apărarea hotarelor orientale, vor adopta religia musulmană abia în secolele XII—XIV, după venirea turcilor-selciukizi, deja islamizați. Același lucru se va întîmpla și cu unele grupuri cumano-pecenege rămase în Balcani, inclusiv în Dobrogea, unde procesul de colonizare cu elemente turco-islamice, aduse din Anatolia, de otomani, va fi însoțit de fenomenul islamizării unora din aceste grupuri balcanice, în timp ce altele vor rămîne sub influența creștinismului.

Alte grupuri de populații turcice, mai ales dincolo de Asia Centrală, vor fi încorporate în lumea budistă sau la creștinismul nestorian etc.

Consecințele islamizării turcilor. Existența unei concordanțe oarecare între principiile Islamului și credințele sau tradițiile de pînă atunci ale familiei popoarelor turco-mongole favorizase răspîndirea relativ mai *liberă* a religiei musulmane printre turci. De fapt, însuși Islamul suferise între timp unele modificări, îndeosebi sub raportul principiilor politice, oscilînd între o monarhie laică-națională (arabă) și o monarhie orientală sub aureola unui calif al tuturor musulmanilor, fără excepție. Tocmai în aceste condiții, găsind un teren prielnic pentru afirmarea lor, turcii s-au

remarcat repede în lumea musulmană, impunîndu-se mai cu seamă pe vremea califatului Abbasizilor (750—1258), sub care imperiul arab încetează, treptat, de a mai fi imperiul unei minorități de învingători privilegiați, ceea ce marca de fapt și „sfîrșitul hegemoniei arabe" [21].

Dealtfel, în lupta lor împotriva dinastiei Omeiazilor (661—750), noii pretendenți la Califatul arab — Abbasizii — găsiseră un sprijin puternic mai ales în Khorasan și Toharistan, unde elementul turcesc prinsese rădăcini încă înainte de expansiunea arabă în direcția Asiei Centrale. De aceea nu poate fi ignorat aportul populațiilor turcice în însăși întemeierea și consolidarea Califatului abbasid. Se recunoaște chiar și faptul că „unii dintre fruntașii mișcării abbaside erau turci" [22].

Pe de altă parte, dinastia abbasidă nu se mai putea bizui pe triburile arabe propriu-zise. De aceea a fost înființată pentru garda Califatului o oaste permanentă de cavalerie cu participarea elementelor din afara Califatului, respectiv dintre „sclavii" din rîndurile popoarelor turcice, care erau instruiți în acest scop sub denumirea de *gulami* sau *mameluci (Memlük)* [23]. Astfel, spre sfîrșitul secolului al VIII-lea „turcii alcătuiau partea cea mai însemnată a oastei Califatului" [24].

Accesul noilor convertiți la Islam în diverse compartimente ale societății musulmane, mai cu seamă în perioada abbasidă, a oferit elementelor turcice posibilitatea de a se impune treptat în toate ierarhiile Califatului arab [25]. Acest fenomen va lua proporții din ce în ce mai mari, turcii reușind să ocupe posturi importante atît în ierarhia militară, cît și în tagma cărturarilor. Ei se deosebeau de arabi mai ales prin adăugarea poreclei de *El-Turki* (Turcul).

„Acuma — spune El-Djahiz (m. 869) — ei au devenit ajutoarele Islamului, oastea lui numeroasă, ocrotitorii califilor, refugiul și scutul lor sigur, și chiar cămașa lor interioară".

[21] Luis Halphen, *Les Barbares...*, p. 226.

[22] Ramazan Şeşen, *El Cahiz...*, p. 28.

[23] *Istoria universală*, vol. III, 1960, p. 101 — gulam = tînăr, voinic, sclav, servitor, militar; *mameluc* (sau *memlük*): „luat în stăpînire" (ceva, de cineva).

[24] Ramazan Şeşen, *op. cit.*, p. 29.

[25] Hakki Dursun Yildiz, *Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları. El-Afşin Haydar b. Kâvûs* (Comandanți turci pe vremea Abbasizilor...), în „Tarih Enstitüsü Dergisi", Istanbul, 1974, Nr. 4—5, p. 1—22.

Este neîndoielnic faptul că, în acest proces de pătrundere în lumea islamică şi de deplasare continuă spre apus, un loc important îl ocupă grupul *turcilor-oguzi*, care va forma treptat nucleul principal al imperiilor selciukid şi otoman de mai tîrziu. Nu vom mai insista asupra altor populaţii turco-oguze, cum au fost pecenegii, uzii şi cumanii, care au venit spre Europa pe alte căi, deşi ele îşi păstrează toată importanţa lor în desfăşurarea istoriei Europei orientale în cursul veacurilor X—XII. Menţionăm numai faptul că infiltrarea, într-un fel sau altul, a diferitelor grupuri de populaţii turcice spre Peninsula Balcanică, venind din nordul şi apusul Mării Negre, va însemna de fapt izolarea lumii bizantine de lumea occidentală din restul Europei, în timp ce turcii-selciukizi vor exercita presiuni asupra Imperiului bizantin pe la hotarele sale răsăritene.

Dar pînă la fondarea Imperiului selciukid în a doua jumătate a veacului al XI-lea turcii-oguzi vor străbate, încă, o cale destul de lungă din istoria lor asiatică.

Turcii-oguzi după islamizare. În tot cursul procesului de islamizare, popoarele turcice nu au putut închega formaţiuni politice de amploarea imperiilor *Gök-Türk* sau *uigure* de altădată. În această privinţă trebuie avută în vedere atît divizarea populaţiilor turcice de către Islam, ceea ce ducea adeseori la lupte crîncene între turcii „musulmani" şi cei rămaşi „păgîni", cît şi la desele răsturnări dinastice în cadrul aceloraşi grupări pentru supremaţie politică sau din alte considerente. De aceea abia spre începutul secolului al X-lea asistăm la formarea unor state independente, în a căror componenţă, pe lîngă karluci, uiguri etc., intrau şi importante elemente oguze sau cîpceace. Este vorba, în primul rînd, de *statul karahanizilor* (940—1040), după numele împăratului lor *Karahan*, care încorporase o bună parte din populaţiile turcice, îndeosebi karluci, întinzîndu-se din Turkestanul de est pînă în Maveraunnehr [26]. În această perioadă, procesul islamizării capătă, şi el, proporţii din ce în ce mai mari, devenind un fenomen de masă, încît conversiunea la religia musulmană, pe la anul 940, a împăratului karahanid Satîk-Bugra-Han (m. 955), cu un grup important de populaţii turco-oguze, va fi urmată de naşterea, în lumea turcă, a primelor formaţiuni politice de *factură islamică*, dintr-un

[26] T. Yilmaz Öztuna, *op. cit.*, vol. I, p. 206 şi urm.

șir de state care vor apărea și dispărea, după aceea, în decursul veacurilor.

Îmbinînd elementele civilizației musulmane cu cele locale și, de asemenea, depunînd eforturi pentru contopirea într-un tot a civilizației *nomade* cu cea *sedentară*, karahanizii aveau să reprezinte, timp de aproape două secole, întreaga familie a popoarelor turcice din regiunile central-asiatice. De aceea rolul karahanizilor în istoria generală a poporului turc se remarcă sub aspectul regrupării populațiilor turco-oguze, concomitent cu politica de islamizare a acestora, impunîndu-se astfel tot mai mult în lumea islamică. De asemenea, avîndu-și capitalele lor, la început, la Balasagun, la sud de lacul Balhaș, iar apoi (după 1040) la Kașgar, karahanizii au mutat centrele politice și culturale ale lumii turcești, din Orientul îndepărtat, spre partea apuseană a Asiei Centrale, deschizînd, în felul acesta, perspectivele deplasării populațiilor turcice în direcția Europei și Anatoliei. În fine, preluînd ștafeta istoriei poporului turc de la kaganatele Tu-kiu (*Gök-Türk)* și uigure, karahanizii o vor preda turcilor-selciukizi, care îi vor succeda printr-o altă formațiune politică, în alte condiții ale desfășurării istoriei generale a poporului turc.

În acest proces, treptat, unele din teritoriile controlate de statul karahanid în Maveraunnehr au trecut pe seama selciukizilor, deși au fost înglobate mai tîrziu în statul horezmian. După anul 1141, regiunile nordice vor fi ocupate de așa-numiții *karakitai* (Kitaii negri), un trib turco-mongol care va constitui în Asia Centrală o forță politică dintre cele mai importante, în preajma apariției lui Djinghiz-Han. Ca urmași ai *kitai*-lor, care în sec. X—XI formaseră un stat puternic în Extremul Orient, cu centrul la Pekin — de unde și denumirea de *Kitai* dată *Chinei* de popoarele slave —, *karakitaii* s-au deplasat spre vest, luînd sub stăpînirea lor și regiunile Horezmului.

În cadrul acestor transformări politice, care se succedau cu repeziciune în diverse puncte ale Asiei Centrale, trebuie amintit și faptul că, tot în cursul veacului al X-lea, un grup de elemente turcești, detașîndu-se din lumea sasanizilor persani, a pus bazele unei formațiuni politice cunoscută sub numele de *statul gaznavid* (962—1187), cu reședința în orașul Gazna din Afganistan [27]. Mai ales pe vremea lui Mahmud Gaznevi (998—1030), statul acesta s-a întins din Khorasan pînă în

[27] *Ibidem*, p. 239—244.

India. Oastea lui Mahmud era formată din elemente turco-persane şi afgane, iar arta şi literatura au cunoscut o deosebită înflorire, tot atunci compunîndu-şi vestitul său poem istoric *Şahname* (Cartea Şahilor) şi marele poet persan Firdusi. În felul acesta, Gazna devine unul din centrele importante ale culturii şi civilizaţiei turco-islamice.

De asemenea, începînd încă din secolul al IX-lea, la competiţia formării de state va intra şi grupul cel mai important al ramurii turcilor-oguzi dinspre Asia Centrală, cu reşedinţa la *Yenghi-Kent* (Oraşul-Nou). Turcii-oguzi de aici au dus lupte îndelungate mai ales cu populaţiile locale din Horezm, pentru supravegherea comerţului care se desfăşura de-a lungul marilor fluvii. De asemenea, se acumulează tot mai multe date şi în sensul că o parte din oguzi duceau deja, în secolul al X-lea, o viaţă sedentară, îndeletnicindu-se nu numai cu creşterea vitelor sau cu pescuitul, dar şi cu agricultura propriu-zisă, iar izvoarele arabe vorbesc de numărul destul de mare al oraşelor turcilor-oguzi de pe malurile Sir-Dariei [28]. Dar existau şi grupuri importante de populaţii oguze care se mutau dintr-un loc în altul în căutare de păşuni pentru turmele şi cirezile lor. Aceste grupuri se numeau *göçebe*, adică *nomazi*, după cum populaţiile sedentare sau orăşeneşti sînt pomenite în izvoare sub denumirea de *yatuk*, în sensul de *„cei care stau"* sau „orăşeni", denumire dată acestora de însăşi populaţia nomadă.

Sfîrşitul veacului al IX-lea şi începutul celui următor au însemnat pentru turcii-oguzi din Asia anterioară o perioadă de intensă activitate politică şi militară, în lupta pentru terenurile de păşuni, ca şi pentru asigurarea supremaţiei politice sau comerciale, la care concurau şi horezmienii sau alte grupuri, cum erau gaznavizii, sasanizii ş.a. În acelaşi timp, oguzii au dus o luptă înverşunată şi cu triburile pecenege rămase în Asia, pînă ce acestea din urmă au fost înglobate în masa oguzilor organizaţi în stat. Mai cu seamă participarea horezmienilor la aceste lupte a imprimat desfăşurării evenimentelor din această zonă a Asiei un caracter deosebit de complex, balanţa puterii trecînd uneori de partea oguzilor iar alteori de partea Horezmului. Aici s-a constituit treptat *poporul uzbek*, din amestecul turcilor cu populaţiile locale [29], după cum „tri-

[28] S.P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskoi ţivilizaţii*, Moscova—Leningrad, 1948 (cap. *Epoca lui Biruni*).

[29] *Ibidem ; Istoria universală* (trad. din l. rusă), vol. III, p. 573.

burile kazahe, contopindu-se cu triburile turcice statornicite în *Ţinuturile celor şapte rîuri* din primele veacuri ale erei noastre şi mai cu seamă de pe timpul kaganatului turc din secolele al VI-lea şi al VII-lea, precum şi cu triburile mongole turcizate din Mogulistan, au format în secolul al XIV-lea poporul kazah" [30].

Dar luptele purtate de oguzi cu vecinii lor s-au mutat mereu dintr-o regiune în alta. Ele au luat proporţii deosebite mai ales în Khorasan, unde se aşezară mereu alte grupuri de populaţii turco-oguze, sub conducerea unei noi dinastii care se va numi *selciukidă*, după eponimul ancestral *Selciuk (Selçuk)*, devenit figură legendară în istoria poporului turc. Victoria de la Dandanakan din anul 1040 asupra oştilor gaznavide a dat un nou impuls expansiunii turcilor-oguzi în Orientul Mijlociu, punîndu-se treptat bazele unui nou imperiu din istoria poporului turc — *Imperiul selciukid*.

Evoluţia Imperiului selciukid nu numai că va modifica profund caracterul etno-lingvistic al Orientului Mijlociu, extinzînd *procesul turcizării* în regiunile tot mai periferice ale Asiei occidentale, dar va răscoli totodată şi întreaga Europă creştină, prin dezlănţuirea vestitelor *Cruciade*, care reprezintă o epocă istorică de sine stătătoare. Tocmai din aceste considerente se cuvine să ne oprim şi asupra perioadei selciukide din istoria generală a poporului turc.

[30] *Ibidem*.

Capitolul VI
IMPERIUL TURCILOR SELCIUKIZI

PRIMII SELCIUKIZI. După cum se poate vedea din cele analizate în capitolele anterioare, o bună parte din populațiile turco-oguze, cărora li se zicea și turcomani *(Türkmen)* [1], erau răspîndite între hotarele mai multor state: karahanizi și gaznavizi, pe de o parte, sasanizi, pe de altă parte. Ele participau, totodată, într-o măsură mai mare sau mai mică, și la viața socială sau politică a acestor state. Este de menționat faptul că încă la începutul veacului al X-lea aceste grupuri turco-oguze, care se întindeau pe un spațiu mare dintre Sir-Daria și Marea Caspică, s-au constituit într-o formațiune politică cunoscută sub denumirea de *statul oguzilor*. Căpeteniile lor, numite *yabgu*, se considerau descendenții kaganilor turcilor de altădată din Asia Centrală, cum au fost *Tu-kiu (Gök-Türk)* sau *turkeși* etc.

Dacă statul oguzilor a trecut printr-o perioadă de vasalitate sau nu față de vecini, acestea sînt probleme încă discutate [2]. Cert este însă că din această formațiune politică s-au desprins treptat grupuri de populații turco-oguze care au pus bazele imperiului selciukid de mai tîrziu.

În deplasarea lor lentă, dar continuă, spre sud-vest, populațiile turco-oguze islamizate s-au întins, rînd pe rînd, în nordestul Persiei, în Azerbaidjan, iar mai tîrziu și în Anatolia. În cursul acestui proces de migrațiune, turcii-oguzi s-au

[1] İBRAHIM KAFESOGLU, *À propos du nom Türkmen*, în „Oriens", Leyden, vol. XI, No. 1—2, 1958, p. 146—150.

[2] MEHMET ALTAY KÖYMEN, *Büyük Selçuklu Imparatorlugu'nun Kuruluşu* (Formarea Imperiului selciukizilor mari), în „Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi", vol. XV, nr. 1—3 (1957), p. 97—99.

luptat adeseori cu hazarii, ajutîndu-i pe samanizi, ultima dinastie persană, dar nu au pierdut nici prilejul de a se impune tot mai mult și în imperiul persan, aflat în destrămare totală. A fost o deplasare plină de momente dramatice fie din pricina karahanizilor sau gaznavizilor, fie din împotrivirea triburilor aflate încă în faza lor păgînă[3].

Grupurile turco-oguze s-au concentrat treptat în jurul dinastiei selciukide, reprezentată, la început, de *Selciuk (Selçuk)*. În efortul de a constitui un stat independent în zona sud-vestică a Asiei anterioare, această dinastie a smuls, în cursul veacului al X-lea, regiunea Khorasanului de la gaznavizi, iar pe măsura dezmembrării formațiunii politice a karahanizilor, sub presiunea crescîndă a triburilor tataro-mongole, populațiile turco-oguze s-au strămutat fără contenire spre hotarele apusene ale Asiei, punînd astfel bazele *Imperiului selciukid* (sec. XI). Formarea acestui imperiu a fost favorizată și de faptul că lumea arabă intrase într-o ireversibilă criză politică, socială și ideologică, iar Imperiul bizantin s-a dovedit vulnerabil încă de la începuturile contactelor cu selciukizii.

Cît privește pe *Selciuk*, de la care își trage numele *Imperiul selciukid*, el s-a născut pe la începutul veacului al X-lea[4] și s-a impus de tînăr printre turcii-oguzi dinspre Asia Centrală. Dar, din pricina neînțelegerilor cu căpeteniile oguze, el a emigrat cu unele grupuri spre hotarele lumii islamice, dinspre malurile Sir-Dariei, care forma între lumea islamică și cea păgînă o zonă de *marcă*, numită *Udj*.

Trecerea lui Selciuk din *„Turan"* în *„Iran"* și islamizarea acestuia au deschis o perioadă nouă, denumită cea de *gazi*, caracterizată prin „războiul sfînt" împotriva necredincioșilor, inclusiv a populațiilor turco-oguze rămase încă în păgînism. În acest scop, Selciuk, a strîns în jurul lui pe turcii musulmani de la „margine", organizîndu-i și conducîndu-i la lupte. În felul acesta, Selciuk începe să joace un rol din ce în ce mai important în viața politică și militară de la hotarele Persiei, încît samanizii apelau la ajutorul lui în luptele lor împotriva statului karahanizilor. Devenind o forță în Asia, noul organism politic de sub conducerea lui Selciuk și-a lărgit tot mai mult

[3] İbrahim Kafesoglu, *Dogu Anadoluya ilk Selçuklu akını (1015—1021) ve tarihî ehemmiyeti* (Prima incursiune selciukidă în Anatolia, 1015—1021, și importanța ei istorică), în *Faud Köprülü Armagani* (Melanges Faud Köprülü), Istanbul, 1953, p. 259—274.

[4] Mehmet A. Köymen, *op. cit.*, p. 102.

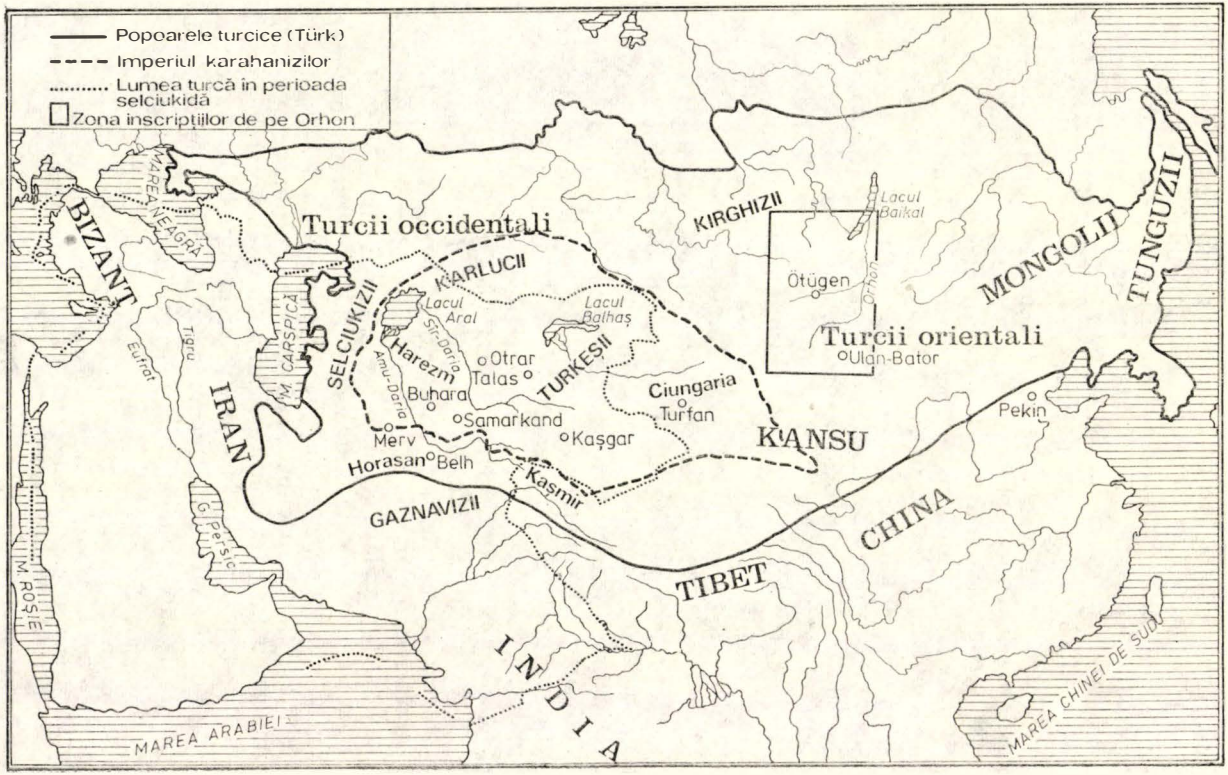
Popoarele turcice (Türk)
Imperiul karahanizilor
Lumea turcă în perioada selciukidă
Zona inscripțiilor de pe Orhon
Turcii occidentali
Turcii orientali
KIRGHIZII
KARLUCII
SELCIUKIZII
TURKEȘII
GAZNAVIZII
KIANSU
MONGOLII
TUNGUZII
BIZANT
IRAN
INDIA
CHINA
TIBET
Lacul Aral
Lacul Baikal
Lacul Balhaș
Harezm
Buhara
Otrar
Talas
Samarkand
Kașgar
Merv
Horasan
Belh
Kașmir
Ciungaria
Turfan
Ötügen
Ulan-Bator
Pekin
Orhon
Eufrat
Tigru
Golful Persic
M. CASPICĂ
MAREA NEAGRĂ
MAREA ARABIEI
MAREA CHINEI DE SUD
M. ROȘIE

teritoriul, iar numărul populației s-a mărit atît din interior cît și prin sosirea continuă de noi elemente din Orient. În același timp, se accentua și procesul de transmigrare a populațiilor turco-oguze din regiunile „*Turan*" spre „Iran". Pe de altă parte, căderea definitivă a statului persan al Samanizilor creînd un dezechilibru politic, gaznevizii și karahanizii au împărțit moștenirea persană, primii ocupînd Khorasanul, iar ceilalți extinzîndu-și dominația lor asupra regiunii *Maveraunnehr*, locuit în mare parte de populații turco-oguze.

Considerațiunile cu privire la cauzele emigrării unor grupuri de populații turco-oguze, care devin de acum cunoscute sub denumirea de *turcii-selciukizi*, nu diferă în genere de ipotezele admise în cazul celorlalte popoare care au venit din Orient spre Europa la intervale mai mici sau mai mari, în decursul istoriei.

Astfel, triburile mongole numite *karakitai* exercitau presiuni asupra *cîpceacilor*, care, la rîndul lor, îi împingeau dinspre nord pe oguzi. De asemenea, insuficiența pășunilor constituia un factor natural în deplasarea unor grupuri mari de populații dintr-un loc într-altul. Dar în cazul selciukizilor se ia tot mai mult în considerație și ipoteza unei „explozii demografice", datorată aglomerației de populații în regiunile Asiei anterioare [5].

În izvoarele privitoare la selciukizi acest fenomen este scos în evidență sub diverse forme. Astfel, într-o cronică selciukidă se afirmă că: „Turcii au intrat în toate ținuturile; ei au luat toate provinciile și, fără să fie puși în fața unor piedici, s-au împrăștiat în toate părțile și au umplut orașele pe unde au ajuns" [6]. Iată cum relatează și cronicarul Mihail Sirianul cele văzute sau auzite de el despre această migrațiune a turcilor selciukizi. „Îndată ce s-au ivit cei de neam turcesc — spune acest autor — ei au umplut fața pămîntului; i-au împins pe cei care veniseră mai înainte, deoarece pămîntul nu putea să-i mai poarte. Aceștia i-au împins pe ceilalți spre apus" [7]. În continuare, Mihail Sirianul rezumă pe scurt legenda *Lupului Cenușiu*, zis *Bozkurt*, care reprezintă odiseea poporului turc în cursul migrațiunii sale din interiorul Asiei spre Orientul Apropiat. „În fața lor — spune același cronicar — mergea un

[5] *Islâm Ansiklopedisi*, fasc. 104/1964, p. 355 (art. *Selçuklular*).

[6] Apud OSMAN TURAN, *Selçuklular Tarihi...*, p. 68 (după *Imad-ud-din Bundari*).

[7] *Ibidem*, p. 68.

animal asemănător unui cîine. Ei nu puteau să-l ajungă. Cînd acesta vroia să pornească, striga: „*göç!*", adică „Mutați-vă" și turcii înaintau pînă acolo unde se oprea el și își instalau corturile. După ce i-a purtat o vreme îndelungată, el a dispărut și nu s-a mai auzit după aceea vorbindu-se de acest animal" [8].

O imagine și mai clară ne dau cărturarii armeni care au scris după evenimentele de la Manzikert (Malargirt — 1071), cînd bizantinii au suferit una din primele mari înfrîngeri în fața turcilor selciukizi, conduși pe atunci de sultanul Alp-Arslan (m. 1072). Referindu-se la cucerirea ținuturilor creștine de către turci, cronicarul Mathieu din Edessa afirmă că „nici o provincie nu a scăpat de devastările acestora" [9]. Tot la această mulțime a turcilor-oguzi *(selciukizi)* se refereau de fapt și sultanii gaznavizi și karahanizi, care, în întîlnirile lor pentru a discuta „chestiunea Iranului și Turanului", se alarmaseră tocmai de infiltrațiile masive ale selciukizilor spre Maveraunnehr și Khorasan [10]. Mărturiile unor cărturari musulmani cu privire la progresele realizate pînă în primul sfert al veacului al XI-lea de urmașii lui Selciuk (m. cca. 1007, la vîrsta de 100 sau 107 ani) justifică neliniștea stăpînilor Orientului musulman.

„În această vreme — scrie de pildă cărturarul Djuzdjani — Selciukoglu ajunsese în astfel de grad, încît de vitejia lui se temeau toți principii Turkestanului și se fereau tot timpul să se lupte cu el". [11].

Aceasta explică de fapt împotrivirea coalizată a două din cele mai puternice state musulmane asiatice (karahanid și gaznavid) din secolele X—XI, ceea ce îi punea pe selciukizi la grele încercări. Aceștia erau siliți să se lupte cînd cu unii cînd cu alții, pînă ce vor pune, în cele din urmă, bazele unui imperiu care va influența profund desfășurarea ulterioară a istoriei universale.

URMAȘII LUI SELCIUK. Trebuie remarcat că Imperiul selciukid nu s-a născut dintr-o dată, în urma unei bătălii decisive, ci a mers pe căi extrem de sinuoase, mai ales în cursul veacului al XI-lea, cînd înaintările erau urmate de noi retrageri temporare în interiorul Asiei. Neputîndu-se stabili într-un loc,

[8] *Ibidem.*
[9] MATHIEU D'EDESSE, *Chronique* (ed. E. Dulaurier), Paris, 1858, p. 181.
[10] *Islam Ansiklopedisi*, fasc. 104/1964, p. 358 (*art. Selçuklular*).
[11] Apud MEHMET ALTAY KÖYMEN, *op. cit.*, p. 150.

grupurile ataşate dinastiei selciukide s-au mutat dintr-un loc în altul, între Maveraunnehr, Khorasan şi Horezm. Abia în jurul anului 1038 ele şi-au transformat *autonomia* lor de pînă atunci într-o *independenţă politică*, avînd în frunte pe fraţii Tugrul-beg şi Ceagrî-beg, nepoţii lui Selciuk, devenit figură legendară. Ceea ce a confirmat însă definitiv crearea noului stat al selciukizilor a fost vestita bătălie din 23 mai 1040 de la Dandanakan, unde turcii-selciukizi au obţinut o mare biruinţă asupra gaznevizilor, lansîndu-se după aceea într-o serie de cuceriri, cu care prilej vor veni în contact mai strîns şi cu bizantinii. În timpul acestor evenimente tot mai multe gupuri de oguzi (sau *turcmeni*) se vor deplasa, în mase din ce în ce mai compacte, în direcţia Asiei Mici fie din cauze externe, cum era presiunea altor popoare care veneau din interiorul Asiei, fie din pricina unor factori interni, ca de pildă „mulţimea populaţiei, numărul mare al vitelor şi lipsa de păşuni", cum remarcă o serie de scriitori ai lumii islamice de atunci [12].

În acest proces de migraţiune, turcii s-au infiltrat tot mai mult în lumea islamică, luînd în stăpînirea lor teritoriile musulmane, concomitent cu răspîndirea credinţei lui Mahomed şi în rîndurile populaţiilor turce care nu adoptaseră încă această religie. Dar, treptat, şi hegemonia politică asupra lumii islamice va trece la turcii-selciukizi. Această preluare a puterii nu are o dată cronologică precisă, ea manifestîndu-se ca un proces de lungă durată.

Cert este însă faptul că, în prima jumătate a secolului al XI-lea turcii depăşiseră deja faza mercenară sau rolul lor în revoluţiile din palatele Abbasizilor. Ei obţin dreptul de tutelă asupra califilor, care recurg adeseori la ajutorul selciukizilor şi execută jocul lor politic [13]. Astfel, încă în primele decenii ale veacului al XI-lea urmaşii lui Selciuk au smuls *dreptul de autonomie* pe teritoriile controlate de gaznevizi, iar în scurt timp după aceea şi-au declarat *independenţa* lor, chiar şi califul din Bagdad începînd să facă schimb de solii cu căpetenia turcilor, Tugrul-beg, care se intitulează: *„melik-el-mülük"*, adică *„regele regilor"*.

Adoptarea de către turci a doctrinei islamice *sunnite (Sunna)*, reprezentată de şcoala cărturarului Ebu-Hanife

[12] Apud Osman Turan, *op. cit.*, p. 71—73 (După *Ravendi*, *Raşideddin Djuzdjani* ş.a.).

[13] Charles Diehl — Georges Marçais, *Histoire du Moyen Âges...*, Paris, 1944, p. 378—380.

a înlesnit folosirea lor de către califii din Bagdad împotriva *șiiților (Și'a)*, considerați eretici, iar slăbirea continuă a autorității califilor a făcut ca, pe la mijlocul veacului al XI-lea (1055), Tugrul-beg să ocupe Bagdadul, la chemarea califului *Al-Kaim*, împotriva emirilor șiiți din dinastia buyuzilor, și să fie încoronat de califul în persoană cu titlul de *„sultanul lumii"*, *„bastionul credinței"* și *„părtașul califului"* [14].

Încep, totodată, căsătoriile sultanilor turci cu fiicele califilor, ca și ale acestora din urmă cu fiicele sultanilor selciukizi, ceea ce mărește și mai mult autoritatea dinastiei turco-selciukide asupra Califatului arab. În felul acesta, în mai puțin de jumătate de secol, turcii au luat sub controlul lor spații imense din Asia, începînd din Afganistan și pînă în Egipt (ex. dinastia *tulunizilor*), inclusiv Iranul, Siria, Mesopotamia, la care se vor adăuga treptat Palestina și apoi Anatolia, unde vor intra în conflict direct cu bizantinii.

De aceea, pe măsura consolidării hegemoniei selciukide în lumea *Islamului*, se intensifică și contactele cu Imperiul bizantin care, concomitent cu izolarea sa dinspre apus de o serie de alte popoare turcice (pecenegi, uzi, cumani), va fi pus în fața unor dificultăți serioase și la hotarele sale orientale, prin politica de cucerire sistematică a Anatoliei de către turcii-selciukizi. Este adevărat că procesul de cucerire și de așezare a turcilor selciukizi pe teritoriile nou ocupate de la bizantini are o istorie aparte, care durează timp de aproape patru secole. Dar semnificația istorică a acestui proces constă în faptul că, în acest interval de timp, se vor cristaliza toate condițiile social-politice și demografice, care vor favoriza mai tîrziu desființarea Imperiului bizantin de către *turcii-otomani*, succesorii direcți ai turcilor-selciukizi.

BĂTĂLIA DE LA MALAZGIRT — 1071. Primele apariții ale turcilor în Asia Mică avuseseră loc cu mult înainte de selciukizi. Încă pe vremea Califatului omeiad (sec. VII), apoi a celui abbasid, popoarele turcice participaseră la incursiuni în Anatolia, alături de oștile islamice, iar pe măsura consolidării elementului turc în lumea arabo-persană, această participare devine tot mai frecventă. În secolul al XI-lea, preluarea destinelor Islamului de către turci, i-a pus direct față în față cu Imperiul bizantin. Încă după primele incursiuni selciukide la hotarele Anatoliei, împărații bizantini, care aveau

[14] OSMAN TURAN, *op. cit.*, p. 88.

dificultăți în Balcani, din cauza atacurilor pecenegilor, au simțit nevoia să recurgă la diplomația păcii în Orient, acceptînd, la jumătatea veacului al XI-lea, să fie reparată chiar și moscheea construită altădată la Constantinopol de califii Omeiazi, iar pe altarul ei de predică, numit *mihrab*, au fost gravate „arcul și săgeata lui Tugrul-beg", reprezentînd primele semne ale stăpînirii turcești în Bizanț.

Dar politica defensivă a bazileilor nu a putut pune capăt ciocnirilor periodice, care au culminat cu marea bătălie de la Manzikert *(Malazgirt)*, la 26 august 1071, cînd însuși împăratul bizantin, Roman Diogen, a căzut prizonier în mîinile sultanului selciukid Alp-Arslan (m. 1072), supranumit *„Ebu-l-Feth"*, în sensul de „Cuceritorul". A fost un dezastru așa de mare, încît 1071 e socotit „ca anul decăderii Imperiului bizantin, care nu s-a mai refăcut după aceea" [15].

Dealtfel, ținînd seama de concentrarea treptată a elementelor turco-oguze la hotarele orientale ale Imperiului bizantin, se poate conchide că o ciocnire decisivă cu bizantinii devenise, la un moment dat, iminentă, pentru a se hotărî dacă aceste populații turcice, care se revărsau necontenit din adîncurile Asiei, vor putea să se stabilească pe un nou „spațiu" sau, lovindu-se de „zidurile" bizantine, vor fi nevoite să se întoarcă pentru a-și căuta o altă cale. De aceea bătălia de la Malazgirt din 1071 apare nu atît ca un fenomen al hazardului, cum se apreciază în unele studii de specialitate, cît ca o consecință directă a situației complexe care se crease în zona de contact dintre lumea creștină, de o parte, și cea musulmană, de altă parte [16]. În această bătălie s-au pus față în față nu numai două lumi diferite ca religie, dar și două popoare cu moduri de viață și cu organizări militare diferite, turcii dispunînd și de o cavalerie ușoară, mînuitoare de arcuri și săgeți [17].

Cauzele înfrîngerii bizantinilor sînt multiple și complexe, dar nu vom insista aici asupra lor, ele fiind în general studiate

[15] CHARLES DIEHL — GEORGES MARÇAIS, *Histoire du Moyen Âge...*, p. 562.

[16] Pentru unele comentarii în acest sens vezi și IBRAHIM KAFESOGLU, *Türk fütühat felsefesi ve Malazgirt muharebesi.* (Filozofia turcă despre cuceriri și bătălia de la Malazgirt), în „I. Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi", Istanbul, no. 2/1971, p. 1—16 (vezi p. 1—5).

[17] Despre rolul arcașilor în luptele dintre turci și bizantini vezi și WALTER EMIL KAEGI JR., *The contribution of Archery to the Turkish conquest of Anatolia*, în „Speculum", XXXIX, nr. 1 (1964), p. 96—108.

și cunoscute. Menționăm doar faptul că aceste cauze rezidă, în primul rînd, în situația internă a Imperiului bizantin, care se afla încă de pe atunci într-un proces de decădere continuă. Dar în același timp trebuie avută în vedere și situația tînărului stat turco-selciukid, care se afla în plină ascensiune, dispunînd de resurse umane animate de un puternic elan de afirmare din mai multe considerente (politice, economice, religioase etc.).

De asemenea, printre cauzele înfrîngerii bizantinilor în 1071 se enumeră și prezența în oastea împăratului a unor detașamente de oguzi (uzi și pecenegi), aduse din Europa. Era prima întîlnire a turcilor veniți din răsărit cu cei care se întorceau dinspre apus. Tocmai în momentele cele mai critice ale bătăliei, aceste grupuri au trecut de partea confraților lor selciukizi, cum vor proceda de fapt mai tîrziu și triburile tătare aduse de sultanul Baiazid Fulgerul *(Yıldırım)* împotriva lui Tamerlan *(Timurlenk)* la bătălia de lîngă Ankara din anul 1402. Aceleași efecte dezastruoase au avut și fuga armenilor, ca și disensiunile dintre căpeteniile oastei bizantine, care se compunea mai mult din mercenari.

Eliberarea împăratului din captivitate a fost condiționată de încheierea unui *legămînt*, propus de însuși Roman Diogen, prin care acesta, în schimbul restabilirii sale pe tron, promitea: prietenie, haraci anual, ajutor cu oaste, căsătoria fiicei sale cu un prinț selciukid, cedarea unor teritorii și altele.

Acest *legămînt* reprezintă preludiul tratatelor pe care turcii le vor încheia în decursul veacurilor următoare atît cu popoarele creștine cît și cu principatele (emiratele) turco-islamice. Un număr important din ele se referă și la popoarele balcanice, din perioada cuceririi otomane de mai tîrziu.

Despre consecințele bătăliei de la Malazgirt, izvoarele bizantine menționează că, după anul 1071, împăratul Mihail al VII-lea „a lăsat totul în voia soartei; sîntem purtați mereu de valuri, numai că nu am fost aruncați în largul mării", notează Psellos. [18]

Spre deosebire de consternarea generală care cuprinsese societatea bizantină, victoria de la Malazgirt avea să deschidă

[18] Psellos, *Chronographie*, Paris, 1928 (ed. Renauld), II, p. 176; vezi și Charles Diehl — Georges Marçais, *op. cit.*, p. 562.

perspective cu totul noi politicii de „hegemonie" a turcilor, care aveau în acest sens o tradiție tot atît de veche ca și bizantinii.

●

DIVIZAREA SELCIUKIZILOR. Victoria de la Malazgirt (Manzikert) a deschis selciukizilor drumul spre interiorul Anatoliei, aceștia ajungînd în mai puțin de un deceniu pînă la malul oriental al Bosforului, unde au început să controleze corăbiile care treceau prin Strîmtoare. Referindu-se la dimensiunile teritoriale ale noului stat selciukid, care se consolida în Anatolia, Anna Comnena scrie în cronica sa *Alexiada* că încă pe vremea lui Suleiman-Șah (m. 1086), „turcii întinseseră foarte departe cuceririle lor, supunînd toate ținuturile aflate între Marea Neagră și Dardanele, între Marea Egee și Siria"[19]. Suleiman-Șah, fiul lui Kutulmuș și nepotul lui Selciuk, este considerat întemeietorul *Sultanatului selciukizilor de Anatolia* (sau *de Rum)*. Dealtfel, selciukizii au evoluat în mai multe formațiuni politice, mai mult sau mai puțin distincte între ele. Cele mai importante au fost: *Selciukizii mari* (1040—1157), *selciukizii de Rum* (sau *Anatolia:* 1077—1308), *selciukizii de Irak* (1118—1194) și *selciukizii de Siria* (1078—1114). Anatolienii recunoșteau, în principiu, suzeranitatea suveranului din Orientul Apropiat, în persoana „Marelui selciukid", iar prin acesta se subordonau „Califatului din Bagdad". Era, de fapt, o reeditare a situației de pe vremea turcilor vechi, cînd popoarele turcice evoluaseră sub numele de „turcii orientali" și „turcii occidentali".

Pe lîngă un raport de *suzeranitate — vasalitate*, de la „Marele selciukid" spre sultanul din Anatolia, istoria Imperiului selciukid se va caracteriza și printr-o aprigă luptă pentru tron, fiecare membru al dinastiei considerîndu-se îndreptățit să treacă în fruntea statului, fie în cazul celui din Orient, fie al celui din Asia Mică.

Selciukizii mari. Mai ales după moartea lui Melikșah (1092), istoria selciukizilor mari s-a desfășurat în cadrul unor lupte dinastice dintre cele mai crîncene. Pot fi amintite, de pildă, luptele duse în acest sens între Berkyaruk și Mehmed Tapar, fiii lui Melikșah, la sfîrșitul veacului al XI-lea și începutul celui următor, ca și dintre urmașii acestora, ele grăbind

[19] *Histoire de Constantinople...*, Paris, 1685 (ed. Cousin), p. 28—29.

astfel dezmembrarea acestei formațiuni politice. Încercarea sultanului Sandjar (1118—1157), în prima jumătate a veacului al XII-lea, nu va putea frîna procesul decăderii politice a Imperiului selciukid, deși se va intitula, la un moment dat, „Marele sultan" sau chiar „Sultanul lumii". Înfrîngerea acestuia la 10 septembrie 1141 lîngă orașul Belh, la hotarele orientale ale imperiului, în fața noilor cuceritori *karakitai*, care veneau din Asia Centrală, va pecetlui nu numai soarta Imperiului selciukid, dar chiar și a întregii lumi islamice, dacă avem în vedere invazia mongolă care nu va întîrzia să vină. Uneori, se vor impune doi-trei sultani deodată, fiecare ocupînd anumite zone, ceea ce convenea, desigur, aristocrației selciukide, pentru satisfacerea intereselor ei de clasă. De menționat este și faptul că lupta dinastică din Imperiul selciukizilor mari va căpăta forme tot mai variate și prin intervențiile repetate ale califilor abbasizi din Bagdad, care, pentru a-și apăra propria lor instituție, sprijineau cînd pe unul, cînd pe altul dintre succesori, ceea ce făcea ca uneori ei înșiși să devină victimele propriilor lor uneltiri.

Dealtfel, Califatul din Bagdad va juca în Orient, pentru „Selciukizii mari", același rol pe care îl va îndeplini Imperiul bizantin pentru selciukizii din Anatolia.

Selciukizii de Anatolia (Sultanatul de Rum). Istoria selciukizilor anatolieni s-a desfășurat poate și mai dinamic decît aceea a confraților lor din Orient, datorită și faptului că teritoriile lor vor deveni adeseori teatrul unor operațiuni militare pustiitoare, prin prezența armatelor cruciade pe aceste meleaguri, iar intervențiile bizantinilor vor adînci lupta dinastică în statul „Selciukizilor de Rum". De asemenea, pentru ei se punea și problema necesității de a recunoaște, cel puțin în principiu, suzeranitatea „Marelui selciukid", iar pe vremea dominației mongole, sultanii înșiși vor fi puși la dispoziția hanilor mongoli, așa cum vom vedea mai departe.

Astfel, după Suleiman-Șah (m. 1086) „Selciukizii de Anatolia" au păstrat un timp oarecare unitatea lor, mai ales sub sultanii de seamă, cum au fost Kîlîç-Arslan I (1092—1107) și Mes'ud I (1116—1155). Totuși, în scurt timp după aceea, și „Sultanatul de Rum" își va pierde coeziunea sa politică, prin declanșarea unor puternice lupte dinastice, care vor continua sub Giyaseddin Keyhusrev I, Rukneddin Suleiman, Kîlîç-Arslan III, Izzeddin Kaykavuz I sau Alaeddin Keykubad I (m. 1241), aceștia fiind puși în situația de a se război

fie cu fraţii lor, fie cu alţi membri pretendenţi ai familiei stăpînitoare. Unii dintre ei vor reuşi să regrupeze populaţiile turco-selciukide din Anatolia, iar alţii vor contribui la dezmembrarea lor. Marea înfrîngere de la Kösedag din 1243 în faţa oştilor mongole (tatare), care veneau din Asia, va pune capăt independenţei politice a „Sultanului de Rum", după ce „Sultanatul selciukizilor mari" fusese deja dezmembrat. Cu toate acestea, sultanatul din Asia Mică va continua să dăinuie, într-un fel sau altul, mongolii neputîndu-se dispensa de căpeteniile dinastiei selciukide pentru exercitarea suzeranităţii lor în Anatolia, care devenise o provincie periferică a stăpînirii mongole. Dacă, după instaurarea dominaţiei mongole în Anatolia, unii dintre sultanii selciukizi vor continua luptele dinastice pentru tron, în schimb alţii vor încerca să se emancipeze de stăpînirea hanilor mongoli, numiţi *Ilhanizi* (han de regiune), care îşi aveau centrul în Iran, dar care exercitau stăpînire şi în Asia Mică prin reprezentanţii lor, ca şi prin instalarea unor contingente de oşti tătare în Anatolia.

În toată istoria „selciukizilor de Rum" un rol important va juca şi Imperiul bizantin, prin desele sale intervenţii în favoarea acelor membri ai dinastiei care puteau să asigure integritatea statului bizantin, aflat şi el în continuă slăbire. La bizantini îşi vor găsi refugiu unii dintre sultanii selciukizi de Anatolia, după cum alţii vor primi sprijin diplomatic sau militar. După instaurarea dominaţiei mongole, amestecul diferitelor căpetenii tătare va slăbi din ce în ce mai mult acest sultanat, prin sprijinirea unor pretendenţi sau prin lichidarea unor sultani ai dinastiei selciukide. În felul acesta, vor găsi teren prielnic de manifestare toate forţele centrifuge din societatea selciukidă, slăbind şi mai mult coeziunea politică a imperiului, luat în ansamblul său.

Nu ne propunem să urmărim toate detaliile evenimentelor legate de istoria Imperiului selciukid, deşi nu ar fi lipsită de interes, dat fiind caracterul deosebit de dramatic al desfăşurării faptelor fie la periferiile lumii selciukide, fie în interiorul ei [20]. În cadrul lucrării de faţă vom insista mai

[20] Printre ultimele lucrări care cuprind un volum mare de informaţii despre perioada selciukidă din istoria poporului turc se numără şi monografia publicată de CLAUDE CAHEN sub titlul: *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history (1071—1330)*, London, 1968 (XX + 458 p. + 6 hărţi).

mult asupra *semnificației istorice a perioadei selciukide*, scoțînd în evidență premisele care vor duce la nașterea celei mai mari și mai durabile formațiuni politice ale turcilor, care a fost *Imperiul otoman*.

PERIOADA SELCIUKIDĂ ÎN ISTORIA POPORULUI TURC. Consolidarea „Sultanatului de Rum" a avut drept consecință unirea turcmenilor (oguzilor) care se stabiliseră pînă atunci în Anatolia, venind din Orient, inclusiv declanșarea unor noi valuri de migrațiuni în mase din ce în ce mai compacte. De aceea baza demografică a Imperiului selciukid o forma populația turco-oguză, care domina peste comunitățile locale, iar sultanii selciukizi își bizuiau forța lor politică pe aristocrația militară proprie, care mai tîrziu, pe vremea constituirii statului otoman, va alcătui nucleul principal al grupului de viteji numiți *gazi*. Sprijin puternic au acordat expansiunii selciukide și marii feudali iranieni care, pentru a-și apăra interesele lor, trecuseră de partea cuceritorilor — turcii-selciukizi [21].

Pe de altă parte, unele regiuni acordate de „Marele selciukid" cu titlul de guvernare au devenit treptat adevărate provincii separate, datorită tendinței permanente de independență a cîrmuitorilor locali. Acest fenomen era favorizat și de tradiția unei guvernări pluridinastice, prezentă în viața poporului turc încă din perioada istoriei sale central-asiatice. Selciukizii nu au făcut excepție de la această tradiție, care se referea de obicei la moștenirea comună a statului de către toți membrii dinastiei conducătoare. Din acest punct de vedere, ei au dat *frîu liber energiilor individuale*, care găseau un teren tot mai prielnic de dezlănțuire, mai ales în condițiile unei slabe coeziuni sociale și politice din cadrul societății turco-selciukide. Tocmai de aceea Imperiul selciukid s-a caracterizat printr-o serie de principate numite *Sultanate*, în care *autonomia locală* se îmbina cu *suzeranitatea de principiu* din partea „Marelui selciukid".

●

Spre sfîrșitul secolului al XI-lea selciukizii au întreprins o serie de expediții atît în direcția Anatoliei centrale cît și spre nord, ajungînd pînă în Azerbaidjan și Armenia, iar hotarele orientale ale imperiului s-au întins treptat pînă în

[21] *Istoria Universală*, vol. III, p. 492.

Turkestan. Era, de fapt, o întoarcere spre Asia, ceea ce avea să *regrupeze* populațiile turco-oguze, ca și alte grupuri sub stindardul unei noi dinastii — *selciukide*. Îndeosebi sultanul Melikșah (1072—1092), fiul și urmașul lui Alp-Arslan, transformase reședința Califilor abbasizi — Bagdadul — într-unul din cele mai importante centre ale noului imperiu turco-islamic, pregătindu-se apoi „să cucerească lumea", după cum ne informează unele izvoare [22]. Mai ales încoronarea lui Melikșah în 1087 de către califul Muktedi chiar la Bagdad sanctifică autoritatea acestuia nu numai asupra populațiilor turcești, dar și în lumea arabo-persană. Acest fenomen capătă noi dimensiuni și prin stabilirea unor reguli de înrudire între dinastia selciukidă și califii Abbasizi. În astfel de condiții sultanii „selciukizilor mari" s-au lansat pentru noi expediții și cuceriri.

În urma repetatelor lupte purtate cu statul karahanizilor, tocmai de la est de Sir-Daria, selciukizii l-au supus și pe acesta, obligîndu-l în 1089 să le plătească tribut [23]. Dar după moartea lui Melikșah, în anul 1092, începe perioada frămîntărilor interne care au dus la dezmembrarea autorității centrale a „selciukizilor mari", făcînd loc creșterii rolului unor formațiuni politice distincte. Printre acestea „Sultanatul selciukizilor de Rum" sau „de Anatolia" va juca rolul cel mai important.

Trebuie să precizăm aici și faptul că afirmarea rapidă a turcilor-selciukizi nu numai în lumea Islamului dar și în cea bizantină va pune în mișcare elanul popoarelor creștine care, împinși și de o serie de alți factori, își vor concentra timp de cîteva secole eforturile lor împotriva musulmanilor, inclusiv a selciukizilor, dînd naștere unei perioade extrem de frămîntate din istoria universală și cunoscută sub numele de „Perioada Cruciadelor". Tocmai de aceea Imperiul selciukid prezintă o deosebită importanță atît pentru istoria turcilor în general cît și din punctul de vedere al desfășurării istoriei universale:

1. În primul rînd, Imperiul selciukid a însemnat *un nou mare popas* și *o nouă regrupare* a populațiilor turco-oguze, de astă dată, în zone mai apropiate de lumea bizantină. Extinderea dominației selciukide asupra teritoriilor asiatice din Orient a pus iarăși în mișcare mari mase de populații

[22] Osman Turan, *op. cit.*, p. 154 (după *Ibn Kalanisi* și *Imadüddin*).
[23] *Istoria universală*, vol. III, p. 492.

turcice, nomade, seminomade și chiar sedentare, care se deplasau mereu spre zonele occidentale ale Asiei, sub presiunea diferiților factori de ordin intern și extern. Dar nu toate grupurile oguze (turcmene), care veneau din interior, s-au oprit în Orientul Apropiat. O parte din ele s-au infiltrat în adîncurile Anatoliei, unde au căpătat o importanță crescîndă mai ales pe vremea lui Suleiman-Șah. Stabilirea acestuia în părțile Niceei *(Iznik* — 1075) a înlesnit unificarea politică a triburilor deja sosite aici mai înainte, favorizînd totodată și continuarea valurilor de migrațiuni turco-oguze (turcmene) din Orient.

Unii specialiști consideră că acești noi cuceritori erau „străini de orice mod de viață sedentară", în timp ce alții descoperă în spatele lor „o lume veche", reprezentată de civilizația și cultura turco-islamică, ale cărei izvoare merg pînă în perioada central-asiatică a istoriei popoarelor turcice, care au cunoscut, deopotrivă, atît viața nomadă cît și cea sedentară [24]. Se insistă și asupra fazei de tranziție a nomazilor, aflați în stadiul unei societăți care îmbracă treptat caracteristicile orînduirii feudale. În această privință se dă ca exemplu ținutul celor „Șapte Ape" *(Yedi-Su)* din Asia Centrală, unde se petrecea fenomenul stabilizării nomazilor *türkeși, oguzi, karluci* etc., din secolul IX și pînă în secolul XI, însoțit fiind și de procesul de „turcizare a populației sedentare din Sogdiana" [25]. Nu mai puțin importantă se prezenta și situația din Horezmul veacului al X-lea. Și aici se observă „același proces de așezare a oguzilor (turkmeni) nomazi, pe de o parte, și a kîrpceacilor, pe de altă parte" [26].

Îndeosebi secolul al X-lea apare ca o perioadă caracterizată prin statornicirea populațiilor turcice fie din Asia, fie din Europa acelor timpuri. „Cumanii, ca și hazarii și guzii din secolul al X-lea — conchid unii specialiști — fără a mai vorbi de caracalpaci și de pecenegi, din secolul al X-lea, se aflau de pe atunci în faza de trecere spre societatea prefeudală" [27].

[24] Ö.L. Barkan, recenzie la René Grousset, *L'Empire du Levant (Histoire de la question d'Orient)*, 1946, Paris, în „Belleten", nr. 41/1947, p. 153.

[25] B.D. Grecov — A.I. Iakubovski, *Hoarda de Aur și decăderea ei* (trad. din l. rusă), București, 1953, p. 21.

[26] *Ibidem.*

[27] *Ibidem*, p. 34.

Chiar și despre societatea mongolă, socotită de unii istorici *nomadă prin excelență*, studiile mai aprofundate învederează faptul că încă în perioada lui Ginghiz-Han mongolii terminaseră deja procesul trecerii de la „societatea gentilică la societatea prefeudală" [28]. În această privință se merge și mai departe, susținîndu-se teza că chiar și în epoca stăpînirii uigure (sec. VIII—IX) se manifestase trecerea de la seminomadism la viața sedentară, de la stepă la orașe, simultan cu lărgirea relațiilor cu alte popoare.

În consecință, populațiile turco-oguze (selciukide), care se stabileau în Asia Mică, în zonele cucerite de la bizantini, puteau fi atît *nomade* cît și *sedentare*, ele desprinzîndu-se din locurile lor în fața unor împrejurări istorice complexe. Pe de altă parte, migrațiunea acestora în proporții tot mai mari schimba treptat întreaga fizionomie etnică și politică a Orientului Apropiat în general și a Anatoliei în special, care devenea zona elementului turco-islamic.

2. Consolidarea relativ rapidă a turcilor-selciukizi în Asia Mică este atribuită în mare măsură și dezechilibrului intern al Imperiului bizantin, unde tendințele centrifuge ale aristocrației funciare duceau la înăsprirea situației maselor populare, lipsite de pămînt, care nu opuneau rezistență în fața noilor cuceritori, în speranța îmbunătățirii condițiilor lor de viață [29].

Aceasta avea să înlesnească de fapt stabilirea unor legături dintre turci și bizantini la confluența lumii islamo-creștine de atunci, marcînd începuturile procesului de acomodare reciprocă, ceea ce va grăbi schimbarea fizionomiei etnico-demografice a Anatoliei. Folosind izvoarele bizantine, savantul român Nicolae Iorga atrăsese la vremea sa atenția asupra faptului că țăranii greci, sărăciți și deznădăjduiți, treceau de partea turcilor selciukizi încă de la început [30].

De fapt, printr-o situație similară trecuse și Imperiul roman de Apus începînd de pe la sfîrșitul secolului al IV-lea, cînd primele triburi germanice pătrundeau la hotarele sale, fiind urmate de huni. Referindu-se la „ordinea" romană de atunci, Engels scria că „această ordine era mai rea decît

[28] *Ibidem*, p. 38.

[29] Osman Turan, *Les Souvérains Seldjukides et leur sujets non-musulmans*, în „Studia Islamica", vol. I, 1953, p. 65—100.

[30] N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, vol. I, Gotha, 1908, p. 74.

cea mai grozavă dezordine, iar barbarii, împotriva cărora pretindea că-i apără pe cetățeni, erau așteptați de aceștia ca niște mîntuitori" [31].

După cum se știe, în veacul al XI-lea statul selciukizilor devenise cea mai importantă forță politică în Asia anterioară, inclusiv Anatolia. Unele căpetenii ale turcilor se avîntau chiar și pînă la Marea Egee, cum a fost de pildă *Çaka-Bey*, care a fondat un adevărat emirat la Smirna *(Izmir)*, cu prelungire și în insulele din Egee. Acesta, amintit și sub numele de Tzachas, în *Alexiada* Annei Comnena, sau sub forma de *Ceaka*, în unele lucrări europene, a încercat să se alieze cu alte triburi turce din Balcani, de pildă cu pecenegii, pentru a da lovituri decisive Imperiului bizantin. Ofensiva începută astfel de pecenegi în primăvara anului 1091 cu greu a putut fi oprită pe malurile Mariței, bizantinii folosindu-i pentru aceasta pe cumani, un alt trib de neam turcic. Abia după aceea Bizanțul a trecut la ofensivă împotriva emiratului din Izmir, antrenînd în această acțiune și pe sultanul selciukid din Niceea, *Kîlîç-Arslan*, care l-a ucis pe *Çaka-Bey* din rivalitate, așa cum ne informează și Anna Comnena [32].

3. În mișcarea lor permanentă spre apus, turcii s-au detașat tot mai mult de modul de viață de stepă, în favoarea unei alte civilizații, pe care le-o oferea Orientul Apropiat și Asia Mică în genere, leagănul unor străvechi culturi și civilizații, începînd de la sumerieni-hitiți și pînă la bizantini. De aceea fenomenul migrațiunii de astă dată al populațiilor turcești se deosebea atît de năvălirile popoarelor care ieșiseră pînă atunci din adîncurile Asiei, cît și de o ocupație militară propriu-zisă, luînd, de fapt, caracterul unei *așezări sistematice* într-o vreme relativ scurtă. În felul acesta, alături de procesul *islamizării* treptate a unei părți a populației indigene, migrațiunea în scop de *așezare* va face ca, în Anatolia, elementul turcesc să devină treptat predominant încă din veacul al XII-lea, cînd se folosea deja pentru Asia Mică denumirea de *Turquia* sau *Turkomania* [33].

[31] Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, în Marx-Engels, *Opere*, vol. 21, București, 1965, p. 143.

[32] La Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey — Izmir ve civarındaki adaların ilk Türk Beyi* (Ceaka Bei. Primul bei turc de la Izmir și insulele din împrejurimi), Ankara, 1966, Ed. a III-a, p. 36.

[33] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi...*, p. 259, nota 150; Claude Cahen, *op. cit.*, p. 143—155.

Cronicarii bizantini se referă adeseori la aceste fapte istorice. Astfel, un anonim scria că „uscatul şi marea, parcă tot pămîntul a fost ocupat de barbarii necredincioşi şi pustiit". Cronicarul Skylitzes expune şi mai realist fenomenul migraţiunii turcilor-selciukizi, atunci cînd afirmă că ei veneau de acuma în Anatolia nu ca prădalnici, ci ca *stăpîni* ai ţinuturilor ocupate de ei. „Plecînd din Persia cu toată mulţimea şi venind ca şi cum nu ar fi nimeni să-i împiedice—scrie acest cronicar — ei se stabileau nu în chip sporadic, ca mai înainte, sau ca fugari de bunăvoie, ci mai degrabă ca unii care luau în stăpînire cele ce întîlneau în calea lor, ca nişte stăpîni"[34]. De asemenea, Mihail Sirianul îl acuză pe împăratul Mihail al VII-lea de a fi evacuat teritoriile din faţa turcilor şi de a fi trecut populaţia în Balcani, permiţînd astfel turcilor să se aşeze în Anatolia. „Avînd milă de creştini — spune acest cronicar — el (Mihail) a trimis oameni şi, încărcînd pe cai şi în căruţe restul locuitorilor rămaşi la Pont, precum şi lucrurile lor, i-a transportat dincolo de mare (în Balcani n.n.). În felul acesta, el a ajutat la aşezarea turcilor pe aceste locuri rămase fără locuitori şi, din această pricină, a fost criticat de toţi"[35]. Această politică a bazileilor de a strămuta populaţia din Anatolia explică de fapt mai bine şi relatările altor cronicari (Matthieu din Edessa), care afirmă că „locuitorii se aruncau unii asupra altora, mii de oameni astupau calea, acopereau faţa pămîntului ca lăcustele şi tot locul era plin de valuri de oameni"[36].

4. Alimentarea continuă cu elemente turco-oguze *(türkmen)*, precum şi reorganizarea treptată a structurii social-politice a selciukizilor, în noile teritorii cucerite, vor influenţa nu numai dezvoltarea ulterioară a istoriei turcilor din Anatolia, dar şi evoluţia istoriei Orientului Apropiat în general.

In procesul aşezării lor sistematice, selciukizii din Anatolia au transplantat aici limba turcă şi tradiţiile turceşti, în timp ce la curţile suveranilor din cadrul Imperiului „selciukizilor mari", din restul Orientului musulman, predominau elemente arabo-persane. Astfel, sultanatele au evoluat, în genere, în direcţii diferite, deşi cei din Anatolia recunoşteau, în principiu, suzeranitatea „Marelui selciukid". Asis-

[34] Cedrenus — Skylitzes, *Historia*, vol. II, ed. Bonn, 1839, p. 708.
[35] Apud Osman Turan, *op. cit.*, p. 196.
[36] Matthieu d'Édesse, *Chronique* (ed. E. Dulaurier), Paris, 1858, p. 181—182.

tăm, astfel, în Anatolia, la evoluția *ramurii oguze a limbii turce*, care se va deosebi tot mai mult de celelalte dialecte turcice, adaptînd și împrumuturile arabo-persane specificului structurii limbii turcești anatoliene.

De asemenea, nici relațiile „Sultanatului de Rum" cu bizantinii nu au urmat întotdeauna o cale violentă, ci au luat adeseori și forma unor colaborări, mulți pretendenți la tronul selciukid găsindu-și adăpost lîngă bazilei. În aceste condiții, o serie de cavaleri turci erau folosiți în oastea bizantină ca mercenari, după cum alte triburi turce erau colonizate la periferiile imperiului pentru apărarea intereselor bizantine. Este cunoscut, de pildă, episodul comunităților turco-selciukide așezate în nordul Dobrogei prin anii 1262—1264. De la numele unei căpetenii a lor, Sarî-Saltuk-Baba, ne-a rămas și denumirea orașului Babadag de astăzi[37].

Împrejurările în care aceste grupuri de turci-selciukizi au venit în Dobrogea, numărul lor, ca și rolul jucat de ele în această parte a Peninsulei Balcanice au constituit obiectul unor cercetări din partea mai multor specialiști[38]. Ceea ce vrem să subliniem aici este doar faptul că acest episod, desfășurat sub conducerea unor căpetenii politice și religioase, cum au fost sultanul Izzeddin Kaykavuz și Sarî-Saltuk, reprezintă unul din primele momente ale răspîndirii Islamului în această regiune, grupurile turco-selciukide jucînd rolul unor adevărați misionari ai religiei musulmane la gurile Dunării. Ele au contribuit astfel la răspîndirea acestei religii chiar și în Hanatul Hoardei de Aur, care își extinsese stăpînirea pînă în sudul Deltei Dunării, mai cu seamă pe vremea prințului Nogai. Toate acestea au determinat reluarea, în ultima vreme, a studiilor despre episodul *Sarî-Saltuk* din Dobrogea, cu o serie de considerațiuni interesante asupra momentului respectiv din istoria poporului turc în general și din istoria turcilor-selciukizi în special[39].

5. Imperiul selciukid, luat în ansamblu, prezintă o deosebită importanță și pentru istoria Islamului, destinele acestuia

[37] Seyyid Lokman, *Oguzname* (Arh. Stat. București, Microfilme — Viena — Rola V/1966, f. 113—114). Vezi și Mustafa A. Mehmet, *Aspecte din istoria Dobrogei sub dominația otomană*, în Rev. „Studii", nr. 5/1965, p. 1100.

[38] Vezi și *Encyclopédie de l'Islam*, Tome II, Lévraison 32, Leiden-Paris, 1963, p. 625—629 (art. *Dobrudja*, de Halil Inalcik).

[39] Vezi și M. Tayyib Okiç., *Bir tenkidin tenkidi* (Critica unei critici), Ankara, 1953 (cuprinde și o bibliografie).

fiind preluate de turci într-o perioadă cînd Califatele arabe intraseră într-un proces de dezmembrare politică, iar religia musulmană se automăcina prin puternice contradicții în cadrul diferitelor școli teologico-scolastice. Infiltrarea elementului turcesc a transformat treptat întreaga fizionomie a Califatului abbasid, la început în provinciile sale orientale, iar apoi în centrele principale din Mesopotamia. De asemenea, preponderența turcilor în orientarea politicii acestui Califat a avut urmări deosebit de importante mai ales în extinderea spațiului geografic al lumii islamice, prin anexarea de noi teritorii de către selciukizi, cum a fost Anatolia, unde se va muta de fapt, treptat, însuși centrul lumii musulmane. Aceste fenomene vor căpăta noi dimensiuni pe vremea Imperiului otoman.

Pe de altă parte, însăși societatea musulmană a fost supusă unor transformări mult mai profunde decît o făcuseră Omeiazii și Abbasizii, imprimîndu-se astfel religiei islamice, în noile condiții istorice, o varietate mai mare de principii și moduri noi de a concepe viața socială sau politică, ceea ce ducea, în ultimă instanță, la statornicirea unor noi tipuri de societăți islamice, mai evoluate și mai distanțate față de „Islamul clasic", de la originile sale. Acționînd ca o forță politică organizată, în acest proces de *particularizare a Islamului*, rolul turcilor-selciukizi va fi, desigur, mult mai mare față de ceea ce făcuseră la vremea lor, la periferiile imperiului arab de altădată, Califatele din Africa de Nord sau din Spania, care nu se înstrăinaseră în fond de vechiul Islam. Semnificativ este și faptul că procesul început de turcii-selciukizi va fi continuat cu mai multă perseverență de turcii-otomani, care vor împinge și mai departe distanțarea față de principiile inițiale ale Islamului. Acest lucru se va impune și pe considerentul că, mai ales pe vremea Imperiului otoman, interesele politice vor precumpăni asupra principiilor înguste și imuabile ale doctrinelor islamice exprimate de *Șeriat*, care nu indica, și nici nu putea să indice, soluții universal valabile pentru toate cazurile și pentru toate epocile istorice.

Pe vremea Imperiului selciukid s-a dat în genere un nou impuls orientării *ortodoxe* a Islamului, consolidîndu-se astfel autoritatea doctrinei *sunnite (Sunna)* în special față de *șiism (Și'a)*, principala sectă care se înfrunta cu *sunnitismul*. Astfel, selciukizii, nu numai că au devenit apărători ai Islamului în fața lumii creștine, dar totodată „ei au restaurat

în Asia — după cum remarcă unii specialiști — o unitate politică și religioasă, slăbind influența *șiită* și neutralizînd puterea tainică a sectei *assasinilor (Haşhaşin* — consumatorii de *haşiş)*"[40]. Dar, deși, începînd cu Tugrul-beg, toți conducătorii selciukizi au sprijinit sunnitismul și autoritatea califului, totuși „se pare că lor nu le-a fost specific fanatismul, iar față de reprezentanții altor religii au fost îngăduitori"[41]. De aceea renașterea *ortodoxiei musulmane* în noile condiții a favorizat într-un *anume* sens evoluția instituției islamice numite *Idjtihad*, adică „Liberul examen", unul din izvoarele dreptului mahomedan, care își găsea astfel expresia și în toleranța religioasă a sultanilor selciukizi. S-a creat chiar și legenda că ei „practicau în taină creștinismul"[42].

6. Cu toate particularitățile Imperiului selciukid, evoluția relațiilor turco-bizantine s-a caracterizat totuși, în genere, prin tendința permanentă a fiecărei părți de a se impune în marea zonă de interferență a celor două lumi: *creștină* și *islamică*. Fiecare succes al selciukizilor însemna o pierdere pentru bizantini. Acest fapt i-a silit pînă la urmă pe împărați să apeleze la ajutorul creștinilor din Europa, în frunte cu papa, în schimbul promisiunii solemne de unire a celor două biserici aflate de secole în conflicte ideologice. De aceea, pe lîngă alte considerente, și ivirea turcilor a contribuit la declanșarea vestitei perioade a „Cruciadelor", care va răscoli timp de cîteva secole toată Europa și o parte din Asia, trezind pasiunile de tot felul ale feudalilor mari și mici sau dorința lor de a se îmbogăți sub pretextul salvării „locurilor sfinte" de „semiluna mahomedană". Astfel, numai la vreo două decenii de la înființarea *Sultanatului selciukid în Anatolia*, cu reședința la Niceea (1075), s-a pornit prima mare cruciadă (1096), care a fost urmată de celelalte, la intervale mai mici sau mai mari, marcînd, de astă dată, un moment de puseu al Occidentului „civilizat" spre Orientul considerat „păgîn"[43].

[40] HENRI MASSÉ, *L'Islam*, 6-e ed., Paris, 1952 (vezi trad. în l. rusă, Moscova, 1963, p. 174); vezi și CLAUDE CAHEN, *op. cit.*, p. 202—216.

[41] E.E. BERTELS, *Izbrannie trudî. Istoria persidsko-tadjikskoi literaturî*, Moscova, 1960, p. 493.

[42] OSMAN TURAN, *Les Souvérains seldjoukides...*, p. 83,

[43] A doua Cruciadă a fost întreprinsă între anii 1147—1149, a treia între 1189—1192, iar a patra între 1203—1204. Acestea au fost mai semnificative din cele opt *Cruciade*.

GINGHIZ-HAN

TIMURLENK (TAMERLAN)

MONUMENT DE ARTĂ DIN ANATOLIA DIN PERIOADA HITITĂ (MUZEUL HITIT DIN ANKARA

←

OBELISCUL LUI THEODOSIUS I, RIDICAT ÎN ANUL 390 ÎN LOCUL VECHIULUI HIPODROM BIZANTIN DIN CONSTANTINOPOL. ÎN SPATE SE VĂD TREI DIN CELE ŞASE MINARETE ALE MOSCHEIEI SULTANAHMED (1603–1617)

„DERVIȘI ÎNVÎRTITORI", SIMBOLIZÎND ÎN DANSUL LOR MISTIC MIȘCAREA CORPURILOR CEREȘTI DIN UNIVERS

BARBAROS HAIREDDIN PAȘA, BEILERBEI DE TUNIS ȘI AMIRALUL FLOTEI OTOMANE (*KAPUDAN*)

EXECUTAREA MARELUI VIZIR KARA-MUSTAFA PAȘA DUPĂ ÎNFRÎNGEREA DE LA VIENA (1683)

STEAGURI (*SANCAK*) ŞI TUIURI (*TUG*) FOLOSITE DE DIVERSE CATEGORII DE OŞTI ŞI CĂPETENII OTOMANE, INCLUSIV SULTANI

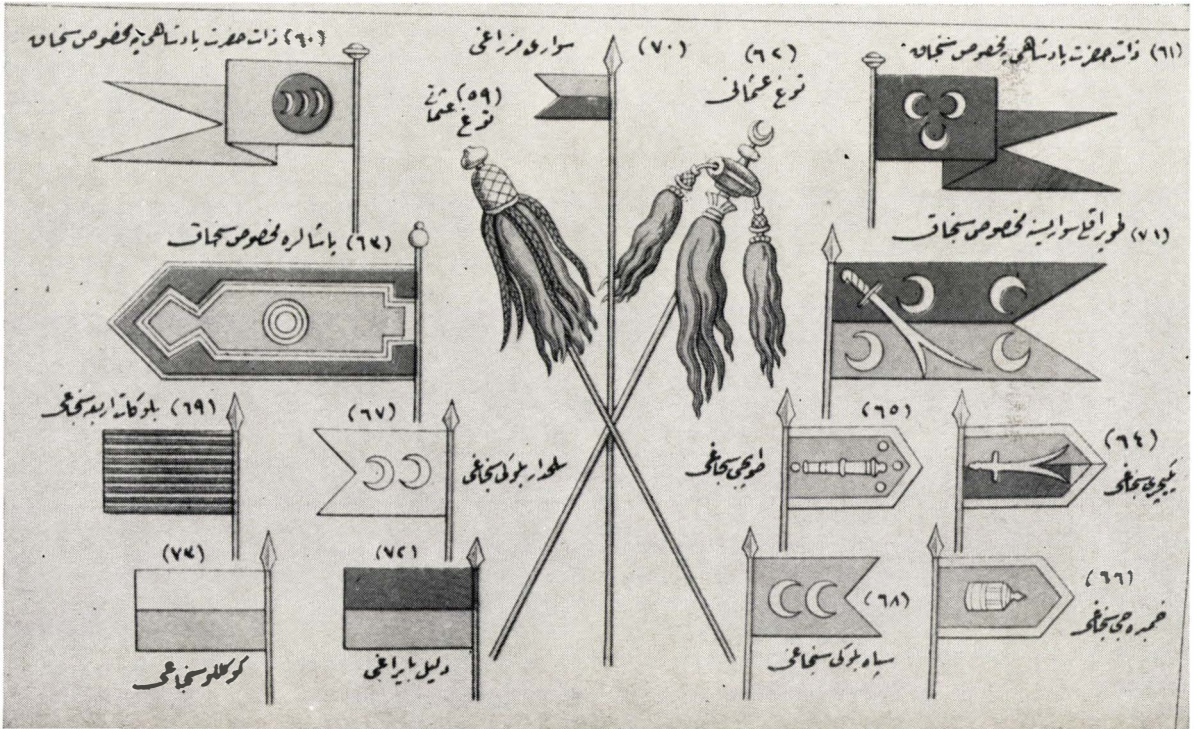

STÎNGA: MARE VIZIR OTOMAN (ÎMPUTERNICITUL ABSOLUT AL SULTANULUI)

DREAPTA: KAPUDAN-PAŞA, COMANDANTUL FLOTEI OTOMANE (MINISTRUL MARINEI)

Nu este în intenţia noastră de a întreprinde o analiză exhaustivă asupra cauzelor care au determinat explozia „Cruciadelor" şi nici de a prezenta toate detaliile desfăşurării evenimentelor din perioada respectivă, ele fiind cunoscute din alte lucrări consacrate acestor evenimente, unele la nivel „academic", iar altele cu caracter de „popularizare"[44]. Ţinînd seama de scopul lucrării de faţă, ne vom limita să subliniem doar *semnificaţia generală* a Cruciadelor în *desfăşurarea istoriei poporului turc*, în contextul istoriei universale.

În această ordine de idei, menţionăm în primul rînd faptul că Cruciadele aveau să-i găsească pe turcii-selciukizi deja consolidaţi în Anatolia, unde aceştia formaseră un stat tampon între lumea creştină şi cea musulmană şi constituiau o barieră puternică în calea cavalerilor creştinătăţii. Este adevărat că primele şocuri-cruciade au anihilat pentru o perioadă de timp tentativele selciukizilor de a se extinde în direcţia Bizanţului. Ei au fost siliţi să se retragă din Niceea *(Iznik)* la Iconium *(Konya)*, care va deveni noua lor reşedinţă. La această dare înapoi contribuiau şi luptele dinastice, de care se foloseau, deopotrivă, atît bizantinii cît şi cruciaţii.

Dar în aceeaşi măsură asistăm şi la fărîmiţarea Imperiului bizantin în mai multe state: unul cu baza la Niceea, altul la Trebizonda *(Trabzon)*, în timp ce Constantinopolul va fi ocupat de cruciaţi (1204), iar alte despotate bizantine vor apărea în Balcani. De asemenea, ostilitatea crescîndă a bizantinilor faţă de cruciaţi, care veneau ca adevăraţi cuceritori ai „Imperiului roman de răsărit", îi va determina pe bizantini să apeleze nu odată la sprijinul turcilor-selciukizi. Din acest punct de vedere nu pare de neglijat nici contribuţia turcilor în eşuarea expediţiilor cruciade din veacurile XII — XIII, ca urmare a unor acţiuni militare directe sau ca o consecinţă a apropierii de bizantini. Se ştie că o serie de expediţii cruciade au fost dizolvate în Anatolia cu ajutorul *turcmenilor* (sau *oguzilor*), fie că se numeau *selciukizi*, fie *danişmenzi*, dinastii care preluau unele de la altele conducerea luptei împotriva cruciaţilor. Sînt vestite, de pildă, luptele duse de către sultanul Kîlîç-Arslan I pentru Niceea *(Iznik)* în 1096, ca şi hărţuirea armatelor germane şi franceze, pînă la nimicirea lor în

[44] De pildă: LOUIS BRÉHIER, *L'Eglise et l'Orient au Moyen Âge. Les Croisades*, Paris, 1911; *Istoria Universală*, trad. d.l. rusă, vol. III, Bucureşti, 1960, p. 316—329; S. COLUMBEANU — R. VALENTIN, *Cruciadele* (Colecţia Orizonturi 23), Bucureşti, 1971 (215 p.); ş.a.

Anatolia în timpul celei de a doua cruciade (1147—1149), ele dovedind imposibilitatea lumii creştine de a-i scoate pe turci din Asia-Mică. Pentru finalizarea eforturilor lor, selciukizii vor stabili legături şi cu sultanatele din Egipt şi Siria, mai ales după afirmarea generalului Saladin, care devine, la un moment dat, campionul luptei împotriva cruciaţilor. Aceste lupte se vor complica şi mai mult prin amestecul hanilor mongoli din familia lui Hulagu, numiţi şi *Ilhanizi*, care, avîndu-şi baza lor în Iran şi în părţile Caucazului, au acţionat multă vreme de partea formaţiunilor politice ale cruciaţilor stabiliţi în Orient. Ca urmare, „Sultanatul de Rum" al turcilor-selciukizi va intra şi el în sfera influenţei mongolo-tătare, pînă la apariţia turcilor-otomani la începutul veacului al XIV-lea.

7. În istoria generală a poporului turc, ca şi pentru Orientul musulman ca atare, epoca selciukidă prezintă importanţă şi din alte puncte de vedere:

a) Este vorba, în primul rînd, de locul pe care-l ocupă acest imperiu în cadrul civilizaţiei şi culturii islamice, ca şi în desfăşurarea în istoriei turcilor în genere. Într-adevăr, în formele sale de organizare statală sau instituţională, Imperiul selciukid a concentrat o serie de elemente dintre care unele aveau rădăcini adînci în tradiţia veche a popoarelor turcice, mergînd pînă la turcii *Gök-Türk* din Asia Centrală, iar altele veneau din direcţia lumii islamice. Se remarcă deci manifestarea multilaterală a acestui imperiu, prilejuită de sincretismele turco-asiatice cu elementele de cultură materială şi spirituală de provenienţă islamică.

De asemenea, creat pe fundalul unor trăsături feudale specifice, Imperiul selciukid a evoluat într-o continuă oscilaţie între tendinţele centrifuge ale aristocraţiei, reprezentată de bei, şi eforturile unor membri ai dinastiei domnitoare de a menţine un stat centralizat.

Concepţia despre stat la selciukizi a fost expusă cel mai bine în *Cartea despre politică*, numită *Siyasestname*, a vizirului *Nizam-ül-Mülk* (m. 1092), unul dintre sfetnicii de seamă ai sultanilor selciukizi: Alp-Arslan şi Melikşah. Dar selciukizii nu au putut frînge tradiţia arhaică asupra stăpînirii teritoriilor moştenite, considerînd statul drept „o proprietate a dinastiei". Potrivit acestui concept, fiecare membru al familiei domnitoare avea drepturi egale, ceea ce, desigur, a contribuit la dezmembrarea relativ rapidă a Imperiului selciukid. Abia pe vremea turcilor-otomani această tradiţie va fi

înlocuită cu principiul *monarhiei unice*, legiferîndu-se lichidarea tuturor moştenitorilor de către acel membru al dinastiei căruia îi va fi sortit să ocupe tronul, într-un fel sau altul.

b) În perioada Imperiului selciukid, un fenomen politic de o deosebită importanţă a fost şi apariţia instituţiei *sultanatului*, reprezentată de sultanii selciukizi. Acesta a fost rezultatul unui îndelungat proces de ascensiune a turcilor în cadrul lumii islamice. Califii fuseseră la un moment dat nevoiţi să recunoască *de jure* pe sultanii selciukizi, oferindu-le acte scrise şi alte simboluri ale autorităţii acestora, ca: steag, tobă etc., începînd mai ales cu Tugrul-beg (1055).

Desigur, învestirea sultanilor turci cu puteri din ce în ce mai mari de către califii înşişi punea probleme esenţiale şi de ordin doctrinal, legat îndeosebi de caracterul *unicităţii Califatului* sau al *Imamatului în cadrul comunităţii musulmane unice*. Dar imperativele politice s-au dovedit a fi mai puternice decît tradiţia sau chiar decît cerinţele principiilor coranice [45].

Consolidarea *sultanatului* ca instituţie marca în fond lichidarea puterii absolute a califilor, socotiţi în genere *„Emir-ül müʾminin"*, adică „şeful tuturor credincioşilor", creîndu-se astfel o adevărată „dualitate a puterii". Această nouă situaţie nu se va menţine însă într-un echilibru permanent, ci îşi va muta mereu centrul de greutate spre *sultanii selciukizi* care, luînd pe seama lor prerogativele laice ale califilor, vor deveni treptat veritabili şefi politici ai Orientului musulman. În acest proces, ei vor impune califilor să accepte principiul după care „vasalul vasalului meu, nu este vasalul meu"[46]. De aceea relaţiile dintre sultanii selciukizi şi califii abbasizi vor exercita o influenţă considerabilă asupra desfăşurării întregii vieţi politice din Orientul Apropiat. Dar, în acelaşi timp, turcii-selciukizi vor duce cu ei şi prestigiul *Califatului*, folosind această instituţie pentru consolidarea poziţiei lor politice sau religioase în lumea islamică. Pe vremea Imperiului otoman întreaga autoritate a califilor va trece în mod definitiv în mîinile sultanilor turci [47].

[45] D. et J. SOURDEL, *La Civilisation de l'Islam Classique*, Paris, 1968, p. 234.

[46] RAUF A. HUSEYNOV, *Sultan i Halif*, în „Palestinskiy Sbornik", Vîpusk 19 (82), Leningrad, 1969, p. 127—138.

[47] Despre istoricul raporturilor dintre cele două instituţii vezi şi ABU'-A'LA EL-MEVDUDÎ, *Hilâfet ve Saltanat* (Califatul şi Sultanatul), trad. din limba urdu de Ali Genceli, Istanbul, 1972, 512 p.

8. Transformările de ordin politic sau instituțional din cadrul societății selciukide, așa cum s-a arătat mai sus, erau însoțite și de o evoluție social-economică corespunzătoare momentului istoric de atunci.

Astfel, este îndeobște cunoscut faptul că societatea selciukidă era caracterizată printr-un sistem de „proprietate de stat" asupra pămîntului, numit sistemul *miri*. Dar, în același timp, selciukizii cunoșteau și alte forme de proprietăți, cum erau de pildă *mülk*-urile (proprietăți personale) sau *vakuf*-urile (proprietăți impersonale, numite și fundații pioase), ca și sistemul de posesiune al feudelor numite *timar*.

Treburile statului erau hotărîte în *Divan*, care avea o serie de compartimente specializate. Ele vor lua o dezvoltare maximă pe vremea Imperiului otoman. De asemenea, împărțirea provinciilor, precum și sistemul militar, reprezentau tot atîtea forme de organizare de la care vor evolua mai tîrziu multe din instituțiile centrale sau provinciale otomane. Dintre acestea pot fi amintite, de pildă, împărțirea teritoriilor în unități administrative numite *eyalet* sau *vilâyet*, ca și existența a două categorii fundamentale de oști: cu *solde* și cu *apanagii* [48], care vor fi reprezentate la turcii otomani de oastea permanentă de *ieniceri* și *de spahii cu feude*, numiți *timarioți* [49] ș.a.

Trebuie remarcată totodată și ocrotirea științelor pe vremea Imperiului selciukid. Alături de *medrese*-le, centre de cultură islamică, funcționau o serie de școli în care se învăța astronomia, medicina și filozofia. Mai ales *medrese*-lele numite *Nizamiye*, după numele vizirului *Nizam-ül-Mülk*, erau adevărate universități în vremea aceea. Centrele de cultură erau, de pildă: Bagdadul, Buhara, Nișapur, Isphahan, Merv, Belh, Basora, Musul, ca și unele orașe din Anatolia (Konya, Akșehir etc.). Cu același interes pot fi urmărite și instituțiile de binefacere: spitalele, numite *daruşşifa* sau *bimaristan*, casele de ospățuri publice cunoscute sub denumirea de *zaviye* băile publice, ca și caravanseraiurile care asigurau, printre altele, și desfășurarea comerțului dintre Orient și Occident.

[48] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi...*, p. 255.

[49] Pentru unele detalii asupra organizării statului selciukid vezi și Ismail Hakki Uzunçarşili. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Introducere în organizarea statului otoman), Ankara, 1970 (ed. a II-a), p. 1—132; C. Cahen, *op. cit.*, p. 173 și urm.

Toate acestea au dat un impuls deosebit și dezvoltării unei arhitecturi specific selciukide, în care elementele tradiționale se îmbinau cu creațiile civilizației musulmane, fără a exclude de la aceasta și influența artei bizantine. În general însă, adaptînd elementele străine spiritului lor, selciukizii au pus bazele unei arte monumentale noi și cu trăsături specifice [50], iar ceramica selciukidă era vestită [51]. S-au întocmit studii speciale chiar și despre „locul artei turcești în arta mondială" [52].

9. O caracteristică a epocii selciukide o constituie și faptul că limba turcă, la rîndul ei, începe să se impună ca una din limbile de cultură, în lupta pentru emanciparea de sub hegemonia celorlalte limbi islamice: araba și persana.

Analizînd diferitele aspecte ale acestei confruntări, savantul rus W. W. Barthold scria că „limba persană avea o singură concurentă, și aceasta era limba turcă", iar în legătură cu consecințele acestui fenomen, el conchidea că „limba turcă, exercitînd presiune asupra limbii persane, o înlătură, inclusiv persana literară" [53].

Expresiile cele mai concludente ale împotrivirii față de hegemonia relativă a lumii arabe și persane le reprezintă, fără îndoială, opera cărturarului Yusuf Has-Hadjib, intitulată deosebit de sugestiv *Kutadgu-Bilig* (Știința despre fericire), precum și *Divanul* învățatului Mahmud Kașgari, ambele din veacul al XI-lea. Astfel, creșterea influenței politice a turcilor în ansamblul lumii islamice s-a concretizat în conturarea unor creații originale, în care și turca se ridică la rangul de limbă literară și de cultură.

De asemenea, în deplasarea lor permanentă, populațiile turco-oguze au adus cu ele și o literatură populară, manifestată mai ales pe cale orală, prin rapsozi populari numiți *ozani*. Odată cu aceste migrații au fost transplantate în părțile Anatoliei și povestirile *Dede-Korkut*, care se referă la viața poporului turc din perioada istoriei sale central-asiatice.

În același timp, asistăm și la migrațiunea de cărturări spre Anatolia, fenomen care capătă un caracter frecvent pe măsura înaintării cuceririlor mongolo-tătare spre apus.

[50] M.F. Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihi*, p. 221.

[51] Oktay Aslanapa, *Die Seldschukischen Fliesen in Museum von Antalya*, în *Cultura Turcica*, Ankara, vol. II, nr. 2/1965, p. 153—177.

[52] Heinrich Gluck, *Türk san'atının dünyadaki mevkii*, în „*Türkiyat Mecmuası*", vol. III, 1959, p. 119—120.

[53] W.W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi* (Istoria turcilor din Asia Centrală), Istanbul, 1927, p. 38.

Unii dintre ei vor pune bazele unor curente literare și de gîndire, cum a fost de pildă cărturarul Mevlana-Djelaleddin Rumi (1207—1273), de numele căruia se leagă și secta *Mevlevi*. Dar, ca urmare a adoptării alfabetului arab încă din perioada islamizării, cu aceeași tărie se manifesta și influența limbilor arabă și persană. În aceste limbi se scriu numeroase opere literare și cu caracter laic, tot ele predominînd și în cercurile din palatele sultanilor selciukizi. Acest lucru este însă mai puțin valabil în cazul „Sultanatului din Anatolia", unde elementul turco-oguz forma o masă mai compactă, spre deosebire de regiunea Orientului Apropiat, al „Selciukizilor mari". Biruința limbii turce asupra celorlalte două limbi islamice (araba și persana) va fi confirmată abia în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, după confruntări îndelungate. Astfel principele de Karaman, Mehmed bei, a interzis folosirea limbilor arabă și persană în corespondențe de stat, iar după unele versiuni, a oprit chiar și vorbirea lor în public, declarînd limba turcă drept limbă oficială în principatul său (13 mai 1277).

Referindu-se la acest fapt, cronicarul musulman Ibni-Bibi relatează astfel: „Au convocat — scrie el — un Divan și, trimițînd firmane în împrejurimi, au hotărît ca, începînd din ziua aceea, să nu mai folosească la Divan, la Curte și în alte locuri o altă limbă, în afară de turca" [54]. Treptat, această limbă va evolua, dînd naștere dialectului cunoscut sub denumirea de *turca-osmană*, în care elementele de arabă și persană vor fi adaptate structurii limbii turce.

10. În urma cuceririlor arabe sub lozinca unirii sub steagul Islamului, întreaga cultură statornicită în spațiul dintre Africa de Nord și Asia anterioară fusese integrată în așa-zisa „civilizație arabă". Dar, în realitate, la crearea acestei civilizații au contribuit mai multe popoare, printre care un loc important ocupă și popoarele turcice.

Manifestată sub cele mai diverse aspecte, matematică sau astronomie, geografie, medicină sau gîndire filozofică în genere, această civilizație musulmană a dat un impuls chiar și științei europene, care în perioada respectivă se afla încă „în stare de stagnare în toate domeniile și direcțiile" [55].

[54] Ibni-Bibi, *Tevarih-i al-i Selçuk* (Cronica dinastiei selciukide), ed. Houtsma, vol. IV, Leide, 1902, p. 317.

[55] I.G. Perel, *Dezvoltarea concepțiilor despre univers*, București, 1964, p. 55—56: (traducere din l. rusă).

Înrîuirea Orientului musulman asupra lumii occidentale s-a accentuat mai cu seamă ca urmare a expedițiilor cruciade, cînd se înviorează și comerțul cu Orientul, iar o serie de opere ale învățaților orientali încep să fie traduse în limba latină, cum au fost de pildă lucrările lui Ibn-Sina *(Avicenna)* ș.a.

Dealtfel, tot în Orient cruciații au cunoscut și creșterea viermilor de mătase, culturi agricole ca orezul, pepenele, lămîiul și fisticul sau folosirea morilor de vînt, ca și confecționarea unor țesături mai fine etc. [56]. Pe lîngă condițiile istorice locale, ele vor contribui la declanșarea perioadei *Renașterii*, cu primele forme ale relațiilor capitaliste, la început în orașele din Italia iar mai tîrziu în toată Europa Occidentală.

Se apreciază tot mai mult rolul jucat și de turcii-selciukizi în această mișcare generală a culturii și civilizației între cele două lumi, ele cunoscîndu-se, astfel, din ce în ce mai bine, chiar și în condițiile unor convulsiuni politice și militare prin care a trecut Orientul Apropiat mai ales în perioada Cruciadelor [57].

DOMINAȚIA MONGOLĂ ȘI CONSECINȚELE EI. După cum s-a mai amintit, Imperiul selciukid a funcționat în genere pe baza principiului autonomiilor regionale, creîndu-se astfel așa-numitele *Sultanate*, care recunoșteau, de multe ori, doar nominal suzeranitatea „Marelui selciukid". Dar fărîmițarea feudală, ca și luptele dinastice au slăbit mereu coeziunea acestor *Sultanate*, ceea ce explică în mare măsură și înfrîngerea turcilor-selciukizi în fața oștilor mongolo-tătare în marea bătălie din 1243 de la *Kösedag*, din regiunile nordestice ale Anatoliei. În felul acesta, pe la jumătatea veacului al XIII-lea chiar și sultanul selciukid din Anatolia a trebuit să recunoască vasalitatea sa față de hanii mongoli ai *Ilhanizilor*, care se stabiliseră în Caucaz și Iran, desprinzîndu-se de restul Hoardei de Aur. Începea, astfel, epoca dominației mongolo-tătare și peste teritoriile unde se întindeau *Sultanatele selciukide*, care se vor descompune treptat într-o sumedenie de principate, reprezentate de așa-numitele *Atabeglicuri* sau *Emirate*.

Desigur, pot fi aduse multe dovezi despre distrugerile provocate de mongoli (tătari) nu numai în lumea slavă sau

[56] *Istoria Universală*, vol. III, p. 329; OSMAN TURAN, *op. cit.*, p. 323.

[57] STEVEN RUNCIMAN, *Muslim influences of the development of European civilization* în „Şarkıyat Mecmuası", Istanbul, vol. III, 1959, p. 1—12 și 13—24.

europeană, dar și în cea turco-islamică. Este suficient să redăm aici impresiile istoricului arab Ibn-ul-Esir care, referindu-se la consecințele invaziei mongole, conchide că „de la crearea sa și pînă acuma, asupra lumii nu s-a abătut astfel de nenorocire și pacoste, iar istoria nu a văzut ceva asemănător" [58]. Un alt cărturar musulman, Kazvini, apreciază și el că „chiar dacă nu se va ivi nici un eveniment timp de o mie de ani, lumea tot nu va putea reveni la vechea ei stare" [59].

Într-adevăr, în evoluția sa fulgerătoare, imperiul fondat de Ginghiz-Han în primele decenii ale veacului al XII-lea s-a întins de la Pacific și pînă în Europa Centrală, încorporînd în hotarele ei, veșnic mobile, și Turkestanul, Horezmul, Khorasanul, Azerbaidjanul, Anatolia ș.a., ca să enumerăm doar cîteva din teritoriile pe unde își duceau viața mai ales populații turcice. De aceea nici lumea turco-selciukidă nu a fost scutită de distrugerile cuceritorilor mongoli.

Dar perioada dominației mongolo-tătare a avut și alte consecințe. În această privință trebuie subliniat în primul rînd faptul că, odată cu situațiile noi, intervenite în lumea turco-selciukidă, mongolii înșiși vor suferi transformări profunde atît din punctul de vedere al structurii lor etnice cît și al limbii, culturii și modului lor de viață. Astfel, începînd cu veacul al XIII-lea, fuziunea turco-mongolă, care avea rădăcini, adînci în istoria lor asiatică, va căpăta forme și dimensiuni noi, mai cu seamă prin adoptarea religiei musulmane de către mongoli, după o serie de oscilații între budism, creștinism și islamism [60]. În felul acesta, pe la începutul veacului al XIV-lea creștinismul pierde definitiv terenul în cea mai mare parte a lumii popoarelor turco-mongole.

Referindu-se la consecințele simbiozei turco-mongole din această perioadă, unii specialiști conchid că „odată cu folosirea limbilor înrudite și cu tradițiile vechi sau cu alți factori, ei au evoluat într-un mod de viață comună, iar aceasta s-a finalizat cu islamizarea mongolilor după modelul turcilor" [61].

Pe de altă parte, participarea masivă a elementelor turce (uiguri, oguzi etc.) în organizarea și conducerea uriașului imperiu ginghizhanid l-a transformat pe acesta într-un adevărat imperiu turco-tătar, în care și limba oficială devine

[58] Apud Osman Turan, *op. cit.*, p. 371.
[59] *Ibidem*, p. 373.
[60] D. et J. Sourdel, *La Civilisation de l'Islam Classique...*, p. 590.
[61] Claude Cahen, *Pre-Ottoman...*, p. 367.

turca, indiferent de folosirea alfabetului uigur sau al celui arab în cadrul acestui organism politic de proporţii nemaivăzute în istorie. Dealtfel, subliniindu-se rolul jucat de elementele străine în societatea mongolă, în frunte cu cele turceşti, se spune că, în genere, mongolii „nu au mongolizat ţinuturile cucerite de ei, ci le-au turcizat" [62]. De aceea stăpînirea mongolă a însemnat, de fapt, schimbarea predominanţei elementului persan într-o serie de regiuni ale Asiei în favoarea elementului turcesc, cu tot ce avea acesta mai specific [63].

O altă consecinţă portantă a expansiunii mongole a fost şi punerea în mişcare a unor noi grupuri de populaţii locale, inclusiv turcice, care s-au mutat mereu spre apus, fugind din faţa mongolilor. Acest fapt reiese şi din relatările unor călători musulmani sau creştini (Plano Carpini, Rubruck ş.a.) care, tocmai pe atunci găseau părăsite o serie de localităţi de pe malurile Sir-Dariei sau Amu-Dariei. Pe măsura apropierii mongolilor de hotarele Asiei Mici, unele populaţii turco-oguze au pătruns tot mai în adîncul Anatoliei, după cum altele s-au refugiat spre Irak sau Siria, îngroşînd rîndurile celor care veniseră în aceste regiuni mai înainte.

De asemenea, epoca mongolă s-a caracterizat în genere ca o dominaţie politico-militară, fără colonizări masive de populaţie mongolă propriu-zisă. Acest lucru a permis menţinerea preponderenţei elementelor turceşti asupra mongolilor care, în cele din urmă, în unele locuri s-au contopit cu masa indigenă, iar în alte locuri au pus bazele „poporului modern tătar", care a devenit astfel „un neam de limbă turcă" [64].

În acelaşi timp, pe vremea dominaţiei mongole au fost menţinute şi o serie de instituţii selciukide. Un loc important ocupă modul de repartizare a fondului funciar sub formă de *ikta* (feude condiţionate), de *mülk* sau de *vakuf*, caracteristice încă perioadei selciukide [65], dar sistemul de impozite cunoaşte în epoca mongolă forme noi de aplicare [66].

De asemenea, *suzeranitatea mongolă, de principiu,* asupra emiratelor din Asia Mică se resimţea destul de vag mai ales în principatele de margine (apusene), care acţionau ca şi independente, aşa cum procedaseră mai înainte „sultanii de

[62] Claude Cahen, *op. cit.*, p. 367—368.
[63] Bertold Spuler, *Les Mongoles dans l'Histoire*, Paris, 1961, p. 78.
[64] *Ibidem*, p. 78—79, 85—86.
[65] Vezi şi I. H. Uzunçarşili, *op. cit.*, p. 174 şi urm.
[66] Claude Cahen, *Pre-Otoman...*, p. 328—335.

Rum" față de „Marele selciukid" din Orientul Apropiat. În atare condiții, slăbirea treptată a Hanatului Ilhanizilor, începînd mai ales cu moartea hanului Abu-Said (m. 1335), cînd teritoriul acestui hanat devine arena unor frămîntări interne, va culmina cu destrămarea sa politică pe la jumătatea veacului al XIV-lea (1353). Această situație va înlesni crearea unor state independente în regiunile Orientului Apropiat, favorizînd totodată și afirmarea unora dintre emiratele născute din dezmembrarea statului selciukid anatolian. Dintre acestea o importanță tot mai mare va căpăta emiratul care va forma nucleul ultimului imperiu creat de turci de-a lungul istoriei lor și care va fi cunoscut sub denumirea de *Imperiul otoman*.

PARTEA A DOUA

Imperiul otoman

A
FONDAREA IMPERIULUI OTOMAN

Despre Imperiul otoman s-au scris foarte multe lucrări. Unele din ele cuprind o tratare multilaterală, pe cînd altele se referă la anumite momente sau aspecte din istoria acestui imperiu. O expunere exhaustivă a faptelor sau tratarea tuturor aspectelor istoriei Imperiului otoman prin forțe individuale este aproape cu neputință, asemenea inițiative reclamînd eforturi din partea unor colective mari și organizate pe plan internațional. De aceea, în cele ce urmează, vom încerca, mai degrabă, o *sinteză schematizată* a istoriei turcilor-otomani, cu scurte zăboviri asupra unor momente și aspecte mai semnificative.

●

Turcii otomani reprezintă sinteza evoluției popoarelor turcice din cele mai vechi timpuri și pînă la porțile veacului al XIV-lea. Acumulînd, pe de o parte, tradițiile popoarelor turcice din Asia Centrală, iar pe de altă parte elementele de proveniență islamică, mai cu seamă lumea turco-selciukidă le-a transmis apoi societății care se va cristaliza pe vremea Imperiului otoman.

„Istoria otomană — scria savantul turc M. Fuad Köprülüzade — nu poate fi studiată în afara cadrului general al istoriei turcești și nu poate fi concepută, ca și a celorlalte principate din Anatolia, decît ca o continuare a istoriei selciukizilor" [1]. Cunoscutul turcolog Paul Wittek, la rîndul său,

[1] Mehmed Fuad Köprülü, *Les origines de l'Empire ottoman*, Paris, 1935, p. 29 (ed. turcă: *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu

menționează că „statul otoman nu a fost deloc creația unui popor nou apărut în Asia Mică ci, dimpotrivă, el este o formațiune politică născută în cadrul deja existent al vieții turcești din Anatolia selciukidă" [2].

În acest context, turcii-otomani apar ca descendenții firești ai turcilor-selciukizi, după cum aceștia din urmă fuseseră continuatorii popoarelor turcice anterioare, dar mai cu seamă ai triburilor din ramura oguză. Acest mod de a privi istoria otomană se impune cu atît mai mult cu cît regiunea socotită ca leagănul Imperiului otoman nu reprezenta „o insulă izolată", după cum nici oamenii care trăiau în această zonă „nu constituiau un element distinct față de ceilalți turci din Anatolia selciukidă". Dimpotrivă, „atît în timpul selciukizilor independenți, cît și în epoca suzeranității Ilhanizilor, ei au format cu ceilalți turci din acest ținut o unitate politică, economică și culturală" [3]. De aceea structurile social-politice ale societății turcești în genere, instituțiile specifice, ca și izvoarele sale etnice sau culturale sînt factorii de care trebuie să se țină seama în explicarea apariției turcilor otomani pe arena istoriei.

Aici se cuvine remarcată și străduința marelui istoric român Nicolae Iorga de a stabili o legătură cauzală între ridicarea turcilor-otomani și experiența predecesorilor lor, care au fost selciukizii, cu toate consecințele politice care au decurs de aici atît pentru istoria Orientului Apropiat, cît și a Europei în general timp de mai bine de jumătate de mileniu. Nicolae Iorga s-a interesat chiar și de trecutul îndepărtat al popoarelor turcice din Asia Centrală, formîndu-și astfel o viziune unitară asupra istoriei generale a poporului turc din cele mai vechi timpuri și pînă la turcii moderni [4].

Astfel, sînt depășite de acuma vederile unor istorici cu privire la nașterea unei „rase noi" din amestecul unor grupuri de 400 de corturi de turcmeni nomazi cu grecii locali, prin islamizarea acestora din urmă [5].

Basımevi, Ankara, 1959, 123 p.; este o traducere după ediția franceză; vezi și ed. 1972, p. 15).

[2] PAUL WITTEK, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, în „Byzantion", vol. XI, fasc. 1 (1936), p. 290.

[3] M.F. KÖPRÜLÜ, *Les Origines...*, p. 39.

[4] N. IORGA, *Geschichte des osmanischen Reiches*, vol. I, p. 3—18 ș.a.

[5] H.A. GIBBONS, *The Fondation of the Ottoman Empire...*, Oxford, 1916, Cap. I (p. 11—53).

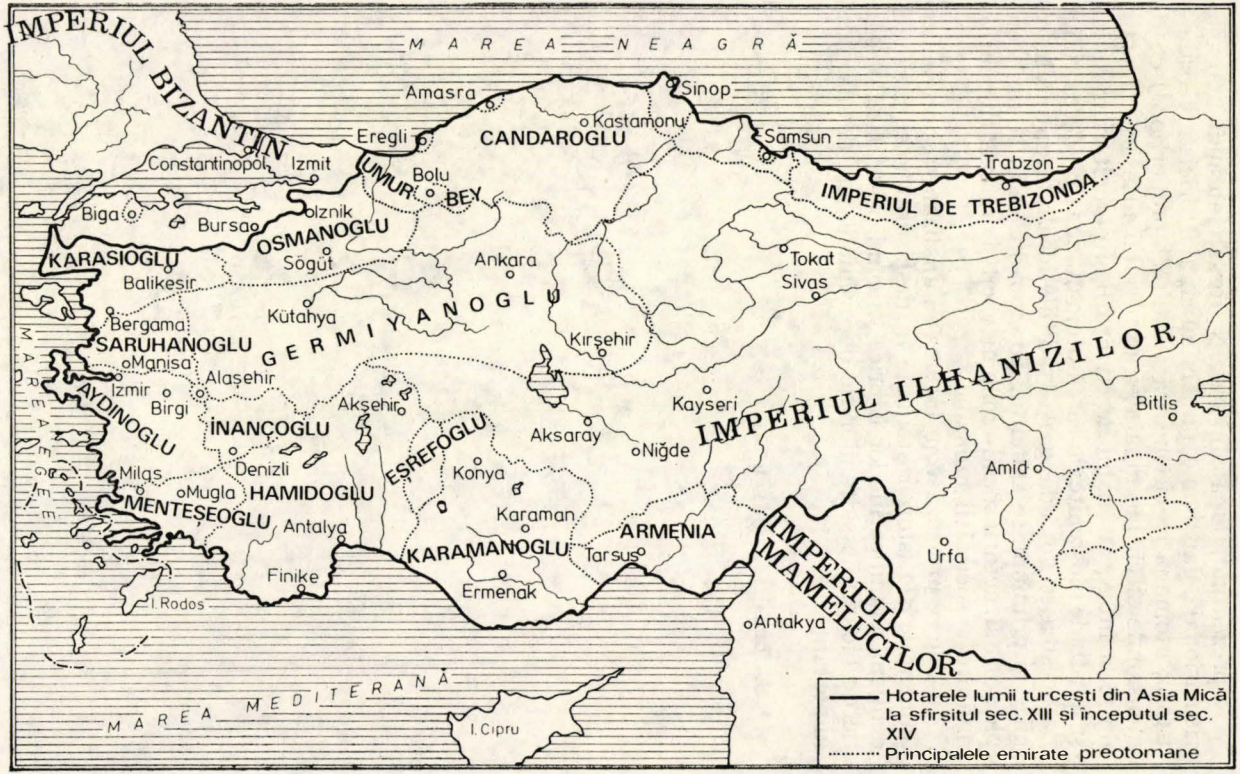
IMPERIUL BIZANTIN
MAREA NEAGRĂ
Amasra
Sinop
Kastamonu
Eregli
CANDAROGLU
Samsun
Trabzon
Constantinopol
Izmit
UMUR BEY
Bolu
IMPERIUL DE TREBIZONDA
Biga
Bursa
Iznik
OSMANOGLU
KARASIOGLU
Balikesir
Sögüt
Ankara
Tokat
Sivas
Bergama
Kütahya
GERMIYANOGLU
Kirşehir
SARUHANOGLU
Manisa
Alaşehir
IMPERIUL ILHANIZILOR
Izmir
Birgi
Akşehir
Kayseri
Bitlis
AYDINOGLU
İNANÇOGLU
Aksaray
Niğde
EŞREFOGLU
Konya
Amid
Milas
Denizli
Mugla
HAMIDOGLU
MENTEŞEOGLU
Karaman
Antalya
ARMENIA
IMPERIUL MAMELUCILOR
KARAMANOGLU
Tarsus
Urfa
Finike
Ermenak
I. Rodos
Antakya
MAREA MEDITERANĂ
I. Cipru
Hotarele lumii turcești din Asia Mică la sfîrșitul sec. XIII și începutul sec. XIV
Principalele emirate preotomane

Reprezentînd, după cum scria N. Iorga, „nu numai o istorie națională, dar și un capitol minunat al istoriei universale“ [6], istoria otomană se cuvine tratată direct proporțional cu dimensiunile și cu însemnătatea imperiului însuși și raportîndu-se la întreg arsenalul de civilizații și de culturi materiale și spirituale moștenite de turcii-otomani de la predecesorii lor. La acestea se vor adăuga și tradițiile locale bizantino-balcanice, imprimîndu-se astfel un caracter din ce în ce mai complex atît structurii social-economice, cît și organizării politico-militare a societății otomane.

În cele ce urmează vom încerca să analizăm aspectele fundamentale ale istoriei otomane în desfășurarea ei și să evidențiem semnificațiile lor istorice, trecînd peste datele legate fie de biografiile sultanilor fie de evenimentele de mai mică importanță.

[6] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. VI.

Capitolul I
EMIRATUL LUI OSMAN BEI

După cum se știe, în urma destrămării statului selciukid Anatolia căpătase aspectul unui tablou deosebit de pestriț, prin apariția unui număr mare de principate numite *„Emirate"* sau *„Beilicuri"*. Cele mai importante erau grupate în jurul Karaman-ogliilor, Eșref-ogliilor, Hamid-ogliilor, Menteșe-ogliilor, Ghermian-ogliilor, Aydîn-ogliilor, Saruhan-ogliilor, Osman-ogliilor ș.a., fiecare din ele controlînd anumite regiuni ale Asiei Mici. Dintre toate aceste emirate o importanță tot mai mare va cîștiga însă, treptat, beilicul aflat la un moment dat sub stăpînirea lui Osman bei (m. 1326) de numele căruia avea să-și lege denumirea sa *Imperiul otoman (= Osman)*.

S-a discutat mult despre apartenența sau neapartenența *Dinastiei otomane* la ramura *Kayı* a oguzilor. Studiile întreprinse în această privință arată că, pe la sfîrșitul veacului al XI-lea unele triburi turco-oguze, inclusiv tribul Kayi, ajunseseră pînă la hotarele apusene ale Imperiului selciukid fie în urma procesului de colonizare, fie de teama atacurilor mongole [1]. Tocmai peripețiile acestei migrațiuni au generat legenda creării statului otoman dintr-un număr relativ redus de triburi nomade.

Unele relatări ale cronicarilor otomani au alimentat și mai mult explicațiile legendare sau anecdotice ale genezei statului otoman. Dar opera lui Yazîdji-zade Ali (sec. XV),

[1] Ismail Hakki Uzunçarşili, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, vol. I (ed. II), 1961, p. 93—99.

intitulată *„Selçukname"* [2], ne oferă o imagine mai clară privind procesul de constituire a emiratului lui Osman bei. Aici se relatează că „beii turci de la margine, care proveneau *din toate neamurile oguze*, își petreceau verile și iernile la hotare (*udj*), de teama răutăților tătarilor, iar *cu timpul s-au înmulțit la margine cei care veneau din pricina supărărilor tătarilor*" [3].

Dealtfel, turcii care vor forma emiratul lui Osman bei începuseră să se manifeste încă din perioada dominației mongole, cînd beii de margine, zișI *udj-beyleri*, nemairecunoscînd suzeranitatea „Marelui selciukid", ofereau unele daruri anuale hanilor mongolo-ilhanizi și stăteau la adăpost de atacurile tătărești, mișcîndu-se în voia lor.

Astfel, după ce a acționat un timp în numele sultanului selciukid, emirul Ertugrul a murit (1281) lăsînd urmașului său, *Osman bei* (1281—1326), teritoriul dinspre nord-vestul Asiei Mici, cu reședința în localitatea numită Sögüt. Emirul Osman a înlăturat în scurt timp pe unchiul său Dündar bei care i se închinase la început, dar care, ulterior, inițiase o înțelegere cu bizantinii pentru a ocupa scaunul în favoarea sa. În condițiile închegării noului stat al turcilor-otomani, fenomenul lichidării pretendenților, încă de la începuturile constituirii emiratului otoman, prezintă o semnificație istorică specială. Este vorba de renunțare la vechea tradiție privind dreptul de *proprietate comună* a statului din partea tuturor membrilor dinastiei domnitoare, substituindu-i-se un nou obicei, acela al *intoleranței* față de toți acei moștenitori cărora nu le va fi sortit să ocupe tronul. Acest obicei va fi aplicat și de urmașii lui Osman bei, iar sultanul Mahomed *(Mehmed)* al II-lea (1451—1481) va consfinți în legislația sa numită *Kanunname* uciderea fraților de către fiul care va reuși să ocupe tronul împărăției otomane într-un fel sau altul, declarînd fapta în sine legală și din punctul de vedere al legii musulmane numită *Șeriat* [4].

În felul acesta, în statul otoman se va institui principiul *suveranității unice* sau al *monarhului unic*, în locul tradiției cu privire la drepturile egale ale tuturor membrilor dinastiei

[2] Bibl. Muz. Palatului Topkapı — Istanbul — Turcia, Fond, Revan, Ms. nr. 1391.

[3] Apud ISMAIL HAKKI UZUNCARŞILI, *op. cit.*, p. 104, nota 3.

[4] MUSTAFA A. MEHMED, *De certains aspects de la société ottomane à la lumière de la Législation (Kanunname) du sultan Mahomed II (1451 — 1481)*, în „Studia et Acta Orientalia", Bucarest, vol. II, 1960, p. 133.

domnitoare asupra moştenirii statale. Acest mod cu totul nou de a înţelege statul, ca organism politic, a avut consecinţe deosebit de complexe în istoria Imperiului otoman. În numele principiului *indivizibilităţii statului* s-a vărsat mult sînge, fiind ucişi moştenitorii, mici sau mari, mulţi sau puţini la număr, iar atunci cînd s-a renunţat la acest obicei, moştenitorii au fost închişi în Serai, ducînd o viaţă izolată şi lipsită de perspectivele unei orientări politice în pas cu vremea.

Dar, sub acţiunea *hazardului*, nu se va putea încetăţeni vreo regulă cît de cît trainică în succesiunea tronului împărăţiei otomane, mai ales în primele veacuri, deşi unii sultani vor avea preferinţe pentru unul sau altul dintre fiii lor. În aceste condiţii, numai *jocul forţei* dintre diferitele grupări sociale va determina de fiecare dată pe succesor, dacă rămîneau mai mulţi moştenitori la moartea sultanilor. Dar, în acelaşi timp, intransigenţa faţă de pretendenţi, fie reali, fie impostori, va asigura de fiecare dată *unitatea politică a Imperiului otoman*, principiul *suveranităţii unice* constituind unul din factorii de seamă ai consolidării monarhiei otomane. El va contribui, astfel, la prelungirea existenţei ultimului imperiu turcesc timp de peste jumătate de mileniu, acesta înfăţişîndu-ni-se ca unul din imperiile de durată din istoria universală.

●

În *Selçukname* se descrie cu detalii momentul alegerii emirului Osman de către beii oguzilor adunaţi în mase compacte la hotarele fostului imperiu selciukid, ca şi grupurile de populaţii turceşti venite din Orient. „De acum încolo — i-ar fi zis aceştia —, noi nu mai sperăm ajutor şi sprijin de la sultanii selciukizi. Cele mai multe ţinuturi au ieşit din mîinile lor şi le-au ocupat vîrtos tătarii... De aceea voi să deveniţi han iar noi supuşi şi să ne îndeletnicim în partea aceasta cu « războiul sfînt » *(gaza)*, slujinu-l pe sultanul nostru. Osman bei, răposatul, la rîndul său, a primit aceasta", adaugă izvorul de care am pomenit mai sus [5].

Astfel începea o nouă fază a istoriei turcilor, care vor fi cunoscuţi de acum încolo sub denumirea de *turcii-otomani* sau *osmanlîi* după numele emirului Osman, care a pus, în 1281, bazele unei dinastii ce avea să ţină peste şase sute de ani.

[5] Apud, I.H. Uzunçarşili, *op. cit.*, vol. I, 1961, p. 104, nota 3.

În acest interval de timp, pe tronul împărăției otomane s-au perindat numeroși sultani, dintre care unii au domnit mai mult, alții mai puțin, unii o singură dată, alții de două ori unii au împins hotarele imperiului spre răsărit și apus, iar alții le-au părăsit treptat, unii au simțit bucuria copilărească de a se urca pe tron chiar și la vîrsta de șapte ani, în timp ce altora le-a venit rîndul la o vîrstă destul de înaintată, unii și-au petrecut domniile lor în expediții și războaie, iar alții la vînătoare sau în anturajul cadînelor din Harem, unii s-au manifestat ca diplomați iscusiți, în timp ce alții nu au fost în toate facultățile lor mintale, unii au murit în expediții, iar alții în Serai, după cum unii au avut norocul să moară de moarte naturală, domnind, pe cînd alții au cunoscut detronarea sau, pur și simplu, au fost strangulați în furia răscoalelor supușilor lor.

Chiar și această simplă enumerare de situații despre dinastia stăpînitoare ne poate oferi o imagine vie asupra caracterului deosebit de dinamic și variat al evoluției unui întreg imperiu, cum a fost cel otoman.

●

PRIMELE CUCERIRI. Procesul cristalizării statului otoman din nucleul inițial[6], care a fost emiratul de margine al lui Osman bei, din apropierea țărmurilor sud-estice ale Mării de Marmara, cu reședința la Sögüt, prezintă o importanță aparte pentru înțelegerea evoluției Imperiului otoman de mai tîrziu[7].

Astfel, încă din primele momente ale afirmării lor, turcii otomani au luat, prin anul 1299, de la bizantini o serie de cetăți ca: Inegöl, Yenișehir, Yarhisar, Bilecik, ultimul important centru textil și minier, iar începînd cu anul 1308 au inițiat asedii sistematice și asupra altor localități bizantine, ca Niceea *(Iznik)* și Brusa *(Bursa)*. De remarcat este și faptul că pînă la începutul veacului al XIV-lea emirul Osman a oscilat

[6] O ultimă lucrare remarcabilă în legătură cu formarea Imperiului otoman îi aparține istoricului ERNST WERNER, *Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen (1300—1481)*, Berlin, 1972, 391 p.

[7] În legătură cu prima perioadă a statului otoman vezi și PAUL WITTEK, *The Rise of the Ottoman Empire* (London: Royal Asiatic Society of Great Britain and Irland, 1965), p. 33—51 și *The Islamic World and the West 622—1492* A.D. Edited by Archibald Lewis, New York — London — Sydney — Toronto, 1970 p. 106—118.

între recunoaşterea suzeranităţii formale a hanilor mongoli (Ilhanizi) şi ascultarea poruncilor sultanilor selciukizi, care cereau dările obişnuite, în schimbul libertăţii de acţiune la „margine".

Din cauza dificultăţilor prin care treceau, atît *selciukizii* cît şi *ilhanizii* nu au putut interveni împotriva noului emirat otoman. De asemenea, nici *bizantinii* nu mai erau în stare să întreprindă ofensive organizate fie singuri, fie în înţelegere cu mongolii, la care apelau adeseori, recurgînd chiar şi la alianţe matrimoniale. În aceste condiţii, Orhan (1326—1360), urmaşul lui Osman, şi-a intensificat incursiunile sale spre nord şi vest, iar prin ocuparea Bursei (în 1326), capitala se transferă aici, cuceririle otomane ajungînd iarăşi, ca şi pe vremea selciukizilor, pînă la Niceea (1329), în timp ce bizantinii vor fi siliţi să se retragă mereu spre Constantinopol.

Concomitent, începe şi procesul de unificare a celorlalte emirate care se formaseră în Anatolia după destrămarea Imperiului selciukid. Primele acţiuni au fost îndreptate spre emiratul de Karesi, dintre Marmara şi Egee, acest ţinut servind apoi ca bază pentru trecerea turcilor în Peninsula Balcanică.

Primele cuceriri otomane din Anatolia prezintă unele trăsături caracteristice, care se vor observa, dealtfel, şi în perioada expansiunii turcilor în Europa. Este vorba, în primul rînd, de *islamizarea* oficială a unor căpetenii bizantine *(Köse-Mihal)* sau pecenege *(Evrenos)*, care se vor asocia cu turcii-otomani, înlesnind ocuparea unor cetăţi sau ţinuturi importante din Anatolia.

De asemenea, unele cetăţi vor fi predate condiţionat, locuitorii obţinînd permisiunea de a se refugia spre Constantinopol, ceea ce va da naştere, în unele locuri, la aşa-zisul „exod de populaţie". În alte cetăţi, locuitorii vor rămîne pe loc, la venirea turcilor. Referindu-se, de pildă, la cucerirea Niceei, cronicarul Neşri (m. 1520) relatează că, emirul Orhan acceptînd condiţiile de predare a acestei cetăţi, comandantul grec „a plecat la Istanbul, dar *majoritatea cavalerilor* [8] nu s-au dus ci, *împreună cu locuitorii oraşului*, au venit în întîmpinarea lui Orhan gaziul" [9].

[8] *Sipahi*, în sensul de mici feudali.

[9] Mehemmed Neschri, *Gihannüma*... (Oglinda Lumii), ed. Franz Taeschner, Bd. I, Leipzig, 1951, p. 45, Bd. II (1955), p. 69. În continuare, îl vom nota: *Mehmed Neşri* sau *Neşri*.

Asemenea situații vor deveni din ce în ce mai frecvente în cursul expansiunii turcești, simultan cu un anumit „exod de populație" care, dealtfel, se manifestă în toate împrejurările tragice din istoria popoarelor.

PRIMELE MĂSURI DE ORGANIZARE. Ca să ne facem o imagine mai clară asupra statului otoman din această perioadă, în curs de constituire, este bine să amintim și de unele forme de organizare care se conturau încă de pe atunci. Ele se referă la o serie de măsuri administrative, juridice sau militare, marcînd procesul de cristalizare a unei societăți complexe și stabile, pe fundalul formelor specifice de proprietate asupra principalului mijloc de producție, care era *pămîntul*.

Astfel, încă emirul Osman procedase la *concesionarea condiționată* a unor localități și ținuturi ca apanagii atît fiilor săi, cît și unor viteji *(gazi)* din anturajul său. Acest obicei se va extinde treptat, dînd naștere unei structuri social-economice sub denumirea de *sistemul timar*, care va reprezenta de fapt varianta otomană a vechilor *„posesiuni condiționate"* de pe vremea Imperiului selciukid, ca și a dominației mongolo-tătare ilhanide, inclusiv sistemul numit *ikta*.

O semnificație politică deosebită a avut și emiterea de monede proprii, simbolul desprinderii emiratului turcesc de hanatul mongol sau de ultimii sultani selciukizi [10]. De asemenea, potrivit tradiției turco-islamice, apar primii viziri otomani, care își asumă atribuții politice și administrativ-juridice la centru, în timp ce în provincii acționau guvernatorii numiți la început *subași*, iar apoi *bei*, *beilerbei*, *pașale* etc. Tot pe baza inerției vechilor forme de organizare statală, elementele din vîrful societății turcești formau laolaltă *Divanul*, care reprezenta instituția centrală de conducere a treburilor emiratului sub directa supraveghere a emirului, devenit mai tîrziu *sultan* sau *padișah*. La nevoie, conducerea Divanului putea fi lăsată și pe seama vizirului. În aceeași măsură crește și rolul instituțiilor judiciare, reprezentate de judecătorii numiți cadii *(kadı)*. Pe atunci autoritatea cea mai mare o aveau cadiul de Bursa, care îi desemna pe ceilalți judecători musulmani din cuprinsul emiratului.

[10] Cf. NEȘRI, *op. cit.*, I, p. 33; BEȘIR CELEBI, *Tevarih-i Al-i Osman* (Cronica Dinastiei otomane). Arh. St. Buc. Microfilme-Turcia. Rola 34/1969, p. 8 (cadrul 357); ș.a.

Pe de altă parte, primele succese militare otomane au impus acordarea unei atenții speciale și organizării oastei, înființîndu-se categorii militare din ce în ce mai variate. Astfel, pe lîngă cavaleria ocazională, care reprezentase inițial principala forță militară, s-a trecut la instituirea a două categorii de oști cu caracter cvasi-permanent: una pedestră, numită *yaya*, alta, de călăreți, numită *müsellem* [11]. Înființate încă înainte de cucerirea Niceei (1329), aceste categorii de oști au reprezentat principalele forțe de șoc ale statului otoman pînă la constituirea oastei de *ieniceri* pe vremea sultanului Murad I (m. 1389). Aceste inițiative au fost urmate și de unele măsuri vestimentare, pentru distingerea categoriilor de oști atît între ele, cît și față de restul populației, inclusiv în raport cu oștile emiratelor din jur. Izvoarele narative otomane cele mai apropiate de epoca respectivă aduc o serie de detalii în această privință [12].

Cu o astfel de bază social-economică și cu asemenea forme instituționale, civile și militare, au pornit sultanii otomani la vaste cuceriri în Asia și Europa, extinzîndu-și treptat dominația lor și asupra teritoriilor din Africa de Nord, pentru a transforma emiratul lui Osman într-un imperiu tricontinental.

[11] Neșri, *op. cit.*, vol. I, p. 45; Așikpașa-zade, *Tevarih-i Al-i Osman* (Cronica Dinastiei otomane), Istanbul (ed. Ali), 1913 (1332 H.), p. 40 („Mulți au dat cadiului rușfet, zicîndu-i: să mă înscrii pedestraș = *yaya*"),

[12] Vezi, de pildă, Neșri, *op. cit.*, vol. I, p. 44; Beșir Celebi, *op. cit.*, p. 22—23.

Capitolul II
TURCII ÎN FAŢA EUROPEI

PRIMELE CUCERIRI ÎN BALCANI. Consolidarea treptată a emiratului lui Osman bei punea probleme tot mai complexe, care vizau în primul rînd soarta Imperiului bizantin, aflat în profunde frămîntări interne, expresii ale unei descompuneri ireversibile. De asemenea, accentuarea divergenţelor pentru tronul bazileilor din Constantinopol crea noi prilejuri pentru intervenţiile emiratelor turceşti în treburile interne ale bizantinilor. Înşişi împăraţii vor apela adeseori la ajutorul lor fie în luptele pentru tron, fie pentru a face faţă unor primejdii care veneau din lumea creştino-balcanică, cum au fost un Ştefan Duşan, despotul Serbiei, sau căpeteniile militare din regiunile Bulgariei etc.[1]

Acest complex de situaţii a favorizat trecerea repetată a turcilor anatolieni în Europa fie prin Bosfor, fie prin Dardanele.

S-a amintit deja de episodul Sarî-Saltuk-Baba, aşezat în Dobrogea încă pe vremea selciukizilor. Pe de altă parte, consolidarea unui emirat maritim în regiunea Smirnei *(Izmir)* în prima jumătate a secolului al XIV-lea sub conducerea lui Umur Bei, principe de Aidîn, avea să atîrne greu în balanţa politicii împăraţilor bizantini sau a pretendenţilor la tron, ca şi în acţiunile acestora prin Marea Egee împotriva genovezilor (1336). Tot pe acest emir îl vedem pe coastele răsăritene ale Mediteranei sau în Moreea, ca şi la reprimarea răscoalelor albanezilor, iar izvoarele turceşti vorbesc de o expediţie chiar

[1] N. IORGA, *G.O.R.*, vol. I, p. 160—163, 172, 181 ş.a.

și la Gurile Dunării, trecînd prin Bosfor cu o flotă de peste 300 de corăbii.

„Ei au ieșit la Chilia *(Kili)*, la marginea Țării Românești, și au incendiat și au devastat ținutul pe care l-au găsit", scrie cronicarul Enveri[2] , referindu-se la această expediție de prin 1339—1341 [3], care s-a prelungit, probabil, pînă în nordul Dobrogei.

Același interes prezintă acțiunile lui Umur bei și în Bulgaria, ca și în Grecia pentru recunoașterea lui Ioan VI Cantacuzino cu drepturi egale asupra tronului bizantin; alături de tînărul Ioan V Paleologul (1341).

Dar pe măsura slăbirii emiratului de Aidîn, mai ales după moartea lui Umur bei (m. 1348), bizantinii vor apela tot mai mult la sprijinul beilicului otoman, condus pe atunci de emirul Orhan.

În acest scop, ei au aplicat politica relațiilor matrimoniale și față de turcii-otomani, cum a fost de pildă căsătoria fiicei lui Ioan Cantacuzino, Teodora, cu Orhan bei. Ca urmare, emirul turc acordă periodic bizantinilor sprijin militar împotriva atacurilor sîrbești, salvînd în 1349 Salonicul, în 1352 Adrianopolul.

Profitînd de aceste împrejurări și ispitiți de perspectivele ce li se deschideau din punctul de vedere al foloaselor materiale imediate, turcii de sub comanda lui Suleiman pașa, fiul lui Orhan, stabilesc garnizoane în localitatea Tzympe (Cimpe) [4] de pe țărmul european al strîmtorii Galipole. Data variază între 1353 și 1356, dar mai frecvent se acceptă anul 1354. Cronicarii turci dau detalii interesante în legătură cu acest eveniment de o semnificație istorică deosebită pentru viitorul întregii Peninsule Balcanice. „Majoritatea ghiaurilor — spun acești cronicari — erau pe la viile și pe la harmanele lor. Pe scurt, au luat cetatea. Pe ghiauri nu i-au supărat, dimportivă, le-au făcut favoruri. Au prins numai pe cîțiva

[2] *Cronici turcești privind țările române*, vol. I, București, 1966, p. 36.

[3] Pentru această expediție vezi și IRÈNE MELIKOFF-SAYAR, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris, (1954), 156 pp.; PAUL LEMERLE, *L'Emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur „Le geste d'Umur Pacha"*, Paris (1957), 276 pp.; Maria-Mathilda Alexandrescu-Dersca consideră că expediția a avut loc prin 1337 sau 1338. (Cf. *l'Expedition d'Umur beg d'Aidin aux bouches du Danube* (1337 *au 1338*), în „Studia et Acta Orientalia", vol. II, Bucarest, 1960, p. 3—23).

[4] MÜNIR AKTEPE, *Osmanli'ların Rumeli'de ilk fethettikleri Cimbi kal'asi* în „Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi" (I.Ü.E.F.T.D.), vol. I, nr. 2/1950, p. 283—308.

ghiauri de seamă dintre ei. La limanul cetății se aflau corăbii; i-au pus în acele corăbii și i-au dus lîngă oștenii care stăteau pe malul celălalt" [5].

Referindu-se la începuturile penetrației otomane în Peninsula Balcanică, istoricul român Nicolae Iorga, la rîndul său, considera că întemeierea primei colonii turcești la Tzympe a fost o consecință atît a concurenței dintre Cantacuzini și Paleologi pentru ocuparea tronului bizantin, părțile apelînd în acest scop la ajutorul sultanului otoman, cît și a conflictelor dintre venețieni și genovezi pentru supremație politică și economică în Orient [6].

În anii imediat următori, acest cap de pod se va lărgi mereu, turcii ocupînd o bună parte din Tracia, inclusiv trecătoarea Galipole, care reprezenta un punct strategic pentru asigurarea trecerii din Asia în Europa și invers [7].

●

PRIMII SULTANI. Domnia sultanului Murad I (1360/2—1389) a dat un nou impuls ofensivei turcești în Balcani, ca și pentru unificarea emiratelor din Anatolia, încă din această perioadă conturîndu-se trăsăturile unei adevărate *monarhii* de tip oriental.

Astfel, primele acțiuni ale lui Murad, pentru care se folosesc, deopotrivă, titulaturile de *sultan* sau de *padișah*, chiar și cel de *împărat (Hudavendigâr)*, au fost îndreptate pentru consolidarea hotarelor răsăritene, prin ocuparea orașului Ankara (pe atunci Üngürü), cu care prilej își prezentară omagiile lor de supunere și organizațiile breslașe ale ahiilor *(Ahi)*, iar în Tracia a fost cucerit orașul Adrianopole (1361), care

[5] AȘIKPAȘAZADE, *Die Altosmanische Chronik des Ašikpašazade* (ed. Fr. Giese), Leipzig, 1929, p. 44—45; Idem (ed. Ali), p. 47—48; NEȘRI, *op. cit.*, I, p. 48—49.

[6] N. IORGA, *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342—1362)*, în „Byzantinische Zeitschrift", vol. XV, nr. 1—2 — München-Leipzig, 1906, p. 179—222 (Vezi și „Etudes Byzantines", vol. II, București, 1940, p. 277—328).

[7] Cf. FL. CONSTANTINIU, *Aspecte ale expansiunii Imperiului otoman în veacurile XIV—XVI în lumina unor lucrări noi*, în „Studii. Revistă de istorie", nr. 3/1960, p. 197—207 (cu o bibliografie selectivă); MUSTAFA A. MEHMED, *Hronika Idrisa Bitlisi v kacestve istočnika po istorii pokorenia Balkanskogo poluostrova turkami*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes", Tome III, 1965, nr. 1—2, Bucarest, p. 95—129 (cu o bibliografie selectivă).

devine una din cele mai importante baze politice şi militare ale turcilor otomani în Europa. El a servit şi ca reşedinţă, — alături de Bursa — pînă la cucerirea Constantinopolului. Continuîndu-şi ofensivele lor în Balcani, regiune care se va numi *Rumeli* („ţara romanilor" sau „ţara grecilor") o parte din forţele turceşti pornesc sub comanda beilerbeiului Lala-Şahin spre Zagora şi Filipopol, în timp ce un alt grup se îndreaptă spre Macedonia, în frunte cu Evrenos bei, una dintre căpeteniile de seamă care au asigurat consolidarea dominaţiei otomane în Balcani, ca şi Hadji-Ilbeyi ş.a.

Dar, începînd din această perioadă, asistăm la eforturile de închegare a unor coaliţii balcano-europene, la care vor fi antrenaţi din ce în ce mai frecvent mai ales regii Ungariei, în timp ce sprijinul papei le va conferi aureola unor *„cruciade"*.

Aceste eforturi vor da naştere unor conflicte din ce în ce mai serioase între noii cuceritori, turcii-otomani, şi popoarele creştine. O întreagă epocă istorică ni se va înfăţişa, astfel, ca un proces neîntrerupt de ciocniri de interese între musulmani şi creştini, fie din considerente politico-economice, fie în numele unor „principii sacre", pretinse de o parte şi de alta. Trebuie relevat însă şi faptul că, în cursul desfăşurării istoriei, vălul religios se va ridica treptat, lăsînd să iasă la iveală interesele politice şi economice care, la rîndul lor, se vor dovedi de o complexitate deosebită atît sub raportul relaţiilor interstatale creştine, cît şi sub aspectul atitudinii unora sau altora dintre ele faţă de Imperiul otoman în formare. Aşa se explică în fond oscilaţiile în alcătuirea coaliţiilor europene cu caracter de cruciade, ca şi înfrîngerile armatelor creştine tocmai în momentele decisive ale încleştărilor, toate deschizînd calea cuceririlor otomane în Europa.

Astfel, prima tentativă de confruntare a unei coaliţii bizantino-bulgaro-sîrbe s-a soldat cu înfrîngerea de pe Mariţa, în 1364, ceea ce a prilejuit o înaintare vertiginoasă a turcilor în Balcani [8]. Unele izvoare amintesc, pentru întîia oară, şi de participarea unor contingente din Ţara Românească pentru stăvilirea expansiunii otomane [9]. În 1371 urmează o altă înfrîngere a creştinilor la Cernomen (Cirmen), consolidîndu-se şi mai mult poziţia turcilor în această parte a Europei,

[8] Data acestei bătălii variază între 1363 şi 1371. În izvoarele otomane ea este cunoscută şi ca bătălia de la „Sırpsındıgı" (Sîrbul zdrobit). Unii istorici vorbesc de o singură bătălie, iar alţii de două bătălii distincte (1364 şi 1371).

[9] *Cronici turceşti...*, vol. I, p. 300, p. 400 ş.a.

prin ocuparea Macedoniei sîrbeşti şi a unei bune părţi a Bulgariei.

Chiar şi împăratul bizantin, Ioan al VI-lea Paleologul, a fost silit, după 1373 „să-l recunoască drept suzeran pe sultan, făgăduindu-i un tribut anual şi ajutor militar oricînd i s-ar cere, iar fiul său, Manuil, s-a dus ca zălog la curtea lui Murad"[10].

După o perioadă de retragere în Anatolia, care a dus la lărgirea posesiunilor otomane de aici fie prin tranzacţii, fie prin căsătorii sau prin forţa armelor, turcii-otomani au revenit în Rumelia cu noi forţe care, începînd din anul 1380, le vor asigura alte cuceriri în direcţia Serbiei şi Albaniei, concomitent cu extinderea autorităţii sultanului în Anatolia.

Înfrîngerea turcilor la Pločnik în 1387 a reanimat speranţele unei coaliţii europene, dar turcii au trecut, sub comanda vizirului Ali paşa, la izolarea ţaratului bulgar al lui Şişman (1388), pentru a-l împiedica pe acesta să participe la „cruciada" care va culmina cu vestita bătălie de la Cossovo (20 iunie 1389).

În faţa alianţei creştin-europene din preajma bătăliei de la Cossovo se constată o solidarizare şi în tabăra musulmană, prin participarea celorlalte emirate anatoliene fie ca urmare a recunoaşterii suzeranităţii sultanului otoman, fie ca răspuns la chemarea acestuia [11].

Marea confruntare de la Cossovo, din iunie 1389, avea să se încheie cu biruinţa turcilor, deschizîndu-se astfel cîmp liber unor noi acţiuni ofensive, deşi sultanul Murad I va cădea şi el pe cîmpul de luptă, sub loviturile de pumnal ale sîrbului Miloş Obilici.

Domnia furtunoasă a sultanului Baiazid I (1389—1402), poreclit Ildîrim (Fulgerul), pentru curajul lui şi pentru iuţeala cu care îşi deplasa trupele dintr-o parte în alta a Dardanelelor, a lărgit hotarele statului otoman conferindu-i dimensiunile unui adevărat imperiu. Lichidînd, în înţelegere cu căpeteniile militare, chiar în cortul de campanie, pe eventualul pretendent în persoana fratelui său Iakub, tînărul sultan Baiazid încheie legăminte cu principii sîrbi şi cu bizantinii, pentru a acţiona în mod liber în Anatolia, unde zvonul despre moartea sultanului Murad I dăduse naştere unor tulburări din partea emiratelor proaspăt cucerite.

[10] Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului — 1453* (trad. rom. de Alexandru Elian), Bucureşti, 1971, p. 50.

[11] Neşri, *op. cit.*, vol. I, p. 79—80.

Trecerea sultanului Baiazid în Anatolia, în aceste condiții, i-a înlesnit să cucerească, rînd pe rînd, emiratele de: Aidîn, Ghermian, Saruhan, Menteșe și Hamid-ili, după care s-a îndreptat spre Karaman, pe atunci emiratul cel mai puternic în fața otomanilor. Între timp, unii dintre beii din Rumelia au efectuat în vecinătăți incursiuni de pradă, numite *akın*, după care au pornit pe urmele stăpînului lor. Așa procedase și Firuz bei care, după cum relatează cronicarii turci, „trecînd pe la Vidin, a făcut incursiune în Țara Românească *(Eflak)* și s-a întors plin de pradă" [12].

Dar, de astă dată, domnul Țării Românești, Mircea cel Bătrîn (1386—1418), ripostează printr-o mare acțiune de răsunet, el ajungînd cu oștirea sa pînă în localitatea amintită sub numele de *Karînovasî* (sau *Karînabad*, azi Karnobad), din munții Balcani, din interiorul Bulgariei. „Apoi — spun cronicarii turci — s-a întors din nou în Țara Românească, după ce pe unii dintre musulmani i-a trimis în rîndurile martirilor, iar pe alții i-a luat în robie".[13]

Dealtfel, Mircea cel Bătrîn se impusese încă de la începuturile domniei sale ca unul dintre cei mai activi comandanți de oști și ca un remarcabil om politic în rezistența față de noii cuceritori musulmani. Pe lîngă ocuparea unor ținuturi din sudul Dunării, el își extinsese stăpînirea și asupra Dobrogei, intitulîndu-se prin 1390 „Despot al ținutului Dobrogei *(Dobrotici)* și stăpînitor al Silistrei (Tristri)", iar la bătălia de la Cossovo participase și un corp de oaste muntean în ajutorul lui Lazăr, cneazul Serbiei. Aceste acțiuni ale domnitorului Țării Românești constituiau tot atîtea bariere în calea expansiunii otomane de-a lungul Dunării.

Noua ofensivă românească pînă la Karînovasî îl silește pe sultanul Baiazid să procedeze la o înțelegere cu principele de Karaman, pentru a trece îndată în Europa, pornind una din primele expediții de mari proporții împotriva Țării Românești.

EXPEDIȚIA SULTANULUI BAIAZID I ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ. Cele mai multe izvoare turcești situează prima expediție otomană în Țara Românească în cursul anului 1391 (793 H.), în timp ce istoriografia românească se oprește asupra anului 1394, denumind-o „Bătălia de la Rovine". Nu este în inten-

[12] *Cronici turcești...*, vol. I, p. 83, 112, ș.a.

[13] *Ibidem*, p. 113, 156—157 ș.a.

ţia noastră de a schimba nici cronologia acestei expediţii şi nici denumirea bătăliei. În legătură cu această problemă se impun totuşi cîteva precizări.

În primul rînd, trebuie remarcat caracterul deosebit de precipitat al evenimentelor din această perioadă, ele succedîndu-se la intervale scurte şi din cauze imediate. În al doilea rînd, se poate vorbi şi de „expediţiile repetate" ale turcilor în această perioadă spre Ţara Românească. De asemenea, în urmărirea evenimentelor din sud-estul Europei de atunci, trebuie avute în vedere şi unele întîmplări din Anatolia, unde asistăm, tocmai prin anii 1391—1392, la răscoalele unor emirate supuse, ceea ce puteau avea loc mai cu seamă în absenţa sultanului Baiazid din această parte a imperiului. Pe de altă parte, pentru localizarea bătăliei de la Rovine se indică uneori regiunea Craiovei, alteori apa Ialomiţei sau cursul Argeşului ş.a. [14]. Pe lîngă relatările unui număr însemnat de cronicari turci, din care s-au publicat deja unele extrase în traducere în limba română [15], semnalăm aici, pe scurt, o cronică rămasă încă în manuscris, dar care ni se pare semnificativă atît pentru cronologia acestei expediţii, cît şi din punctul de vedere al intensităţii ciocnirii, ca şi al urmărilor ei.

Este vorba de manuscrisul nr. 3078 din Biblioteca Moscheei Nuruosmaniye din Istanbul, reprezentînd cronica lui Kemal — paşazade *(Ibn-i Kemal)* intitulată *Tevarih-i Al-i Osman* [16]. Deşi merge în general pe linia celorlalţi cronicari turci, Ibn-i Kemal (m. 1535) aduce totuşi unele precizări. Astfel, după ce vorbeşte de incursiunea lui Firuz bei în Ţara Românească prin Vidin, el descrie apoi riposta imediată a domnitorului Mircea cel Bătrîn în sudul Dunării, tocmai în perioada cînd sultanul era ocupat în Anatolia, calificîndu-l totodată pe domnul român drept „regele regilor din ţările creştine de pe vremea sa" (f. 81 b).

[14] Pentru discuţie vezi şi CONSTANTIN C. GIURESCU, *Căutînd pe hartă Posada, Rovine, Vicina*, în „Magazin Istoric", nr. 1/1971, p. 52—56.

[15] Vezi *Cronici turceşti privind ţările române*, vol. I, Bucureşti (1966), 562 pag. Vol. II, 1974. Vol. III se află sub tipar (la Editura Academiei R. S. România).

[16] IBNI-KEMAL (sau Kemalpaşazade Ahmed efendi) cronicar şi şeih-ul islam. A murit în anul 1535. Din opera sa a fost publicat numai *Defter VII*, care cuprinde domnia sultanului Mehmed al II-lea (1451—1481); vezi şi *Cronici turceşti...*, vol. I, p. 191 şi urm.

Aflînd de faptul că Mircea „a împrăştiat în ţinuturile musulmane focul războiului" şi că „neexistînd cine să stea în calea torentului său, nu a lăsat ţinuturi nelovite pînă la Karînovasî" (f. 81 b), sultanul Baiazid „a amînat — după expresia cronicarului — plecarea sa pentru cucerirea ţinutului Kastomonu şi, întorcîndu-şi calul său cu faţa spre războiul sfînt, a plecat de-a dreptul la Galipoli, fără să treacă prin Bursa" (f. 81 b).

Dar vestea întoarcerii lui Mircea cel Bătrîn în ţara sa şi trecerea anotimpului de campanie îl determinaseră pe sultan să petreacă iarna la Adrianopole cu intense pregătiri de război. După cronicarul Ibn-i Kemal, expediţia a început în primăvara anului Hegirei 794 (după martie 1392), trecîndu-se peste Dunăre pe la Nicopole (f. 82 a). El descrie cu amănunte şi eforturile de pregătire ale lui Mircea cel Bătrîn, care „adunase oastea ţării sale" şi „strîngîndu-i pe călăreţii şi pedestraşii săi, le dăduse arme şi unelte, încît îi umpluse de arme" (f. 82 a).

De asemenea, referindu-se la desfăşurarea bătăliei, Ibn-i Kemal precizează că „în ziua aceea s-au agitat de dimineaţă pînă seara, ... dar cele două oştiri nu şi-au întors feţele" (f. 82 b).

„De aceea sultanul s-a întors — după cum afirmă Ibn-i Kemal — în capitala sa şi, stînd în iarna aceea la Adrianopole, a pregătit arme pentru a trece în vară iarăşi în Ţara Românească" (f. 83 b). Tocmai în acest cadru situează cronicarul eforturile de a se ajunge la o pace între Ţara Românească şi Imperiul otoman. Cu acest prilej, el vorbeşte de încheierea unui „legămînt" cu condiţia trimiterii haraciului an de an (f. 83 b).

Desigur, ca şi multe alte cronici otomane, şi opera lui Ibn-i Kemal cuprinde multă poezie, autorul dîndu-şi frîu liber imaginaţiei sale în descrierea unor fapte istorice. Totuşi, din relatările sale sînt demne de reţinut, pe lîngă cronologia expediţiei, atît tăria confruntării dintre cele două oştiri, cît şi eforturile de a se găsi o soluţie în criza care se ivise în raporturile turco-române, sultanul fiind hotărît să reia ofensiva mai mult din pricina eşuării primei sale campanii în nordul Dunării. Cronica lui Ibn-i Kemal prezintă unele analogii cu relatările lui Orudj (sec. XV), dar diferă totuşi de acestea printr-o serie de detalii, semnificative pentru explicarea evenimentelor istorice la care se referă.

DESPRE „TRATATELE VECHI" SAU „CAPITULAȚIILE" ȚĂRILOR ROMÂNE CU POARTA. Trebuie subliniat în primul rînd faptul că încheierea unor „legăminte" devenise un fenomen obișnuit în relațiile statului otoman atît cu țările balcanice, inclusiv Bizanțul, cît și cu emiratele din Anatolia, fiind formula cea mai uzitată pentru evitarea unor noi ciocniri militare, deși tot atît de frecvente erau și încălcările acestor legăminte dintr-o parte sau alta. În felul acesta, se poate considera că „legămîntul" dintre Baiazid I și Mircea constituie preludiul așa-numitelor „Tratate vechi" ale țărilor române cu Poarta, ele purtînd și denumirea de „Capitulații", ceea ce în izvoarele otomane se numeau *ahidname*. S-au acumulat suficiente informații istorice pentru a nu mai considera aceste „Tratate" drept plăsmuiri apocrife din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, mai precis din preajma păcii ruso-turce de la Küciük-Kainargi (1774). Cronicile turcești și bizantine ne dau o serie de date în această privință. Posedăm și textul unui *ahidname* [17] dintre Ștefan cel Mare și Mehmed al II-lea (1481) [18] care reprezintă, de fapt, o reînnoire a unui legămînt și mai vechi, respectiv, din vara anului 1456, considerat ca „primul tratat" dintre Moldova și Poarta otomană [19].

Chiar și cei care contestă [20] caracterul de tratat al actului din 1456, îl introduc totuși în sfera documentelor diplomatice ale vremii, atunci cînd afirmă că *„asigurarea păcii cu Moldova, pe cale diplomatică,* permise sultanului să înceapă asedierea Belgradului, în iulie 1456" [21]. Dealtfel, consideraținunile noi și deosebit de interesante [22] vin în sprijinul tezei

[17] A. DECEI, *Tratatul de pace — Sulhname — încheiat între Sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare...* în „Revista Istorică Română", Buc., 1945, vol. XV, fasc. IV, p. 465 și urm.

[18] MUSTAFA A. MEHMET, *Un document turc concérnant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XV-e XVI-e siècles*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes" (R.E.S.E.E.), nr. 1—2/1967, p. 265—274.

[19] MUSTAFA A. MEHMET, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Studii. Revistă de istorie", nr. 5/1960, p. 166 și urm.

[20] M. GUBOGLU, *Le Tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVI-e siècle*, în „Revue des Études des Islamiques" Paris, 1/1969, p. 48—80.

[21] M. GUBOGLU, *Pe marginea monografiei: Mahomet II Le Conquerant et son temps (1432—1481)*, de F. Babinger, în Rev. „Studii", nr. 2/1958, p. 203.

[22] ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Țara Românească. De la Basarab I „Întemeietorul" la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 101—140.

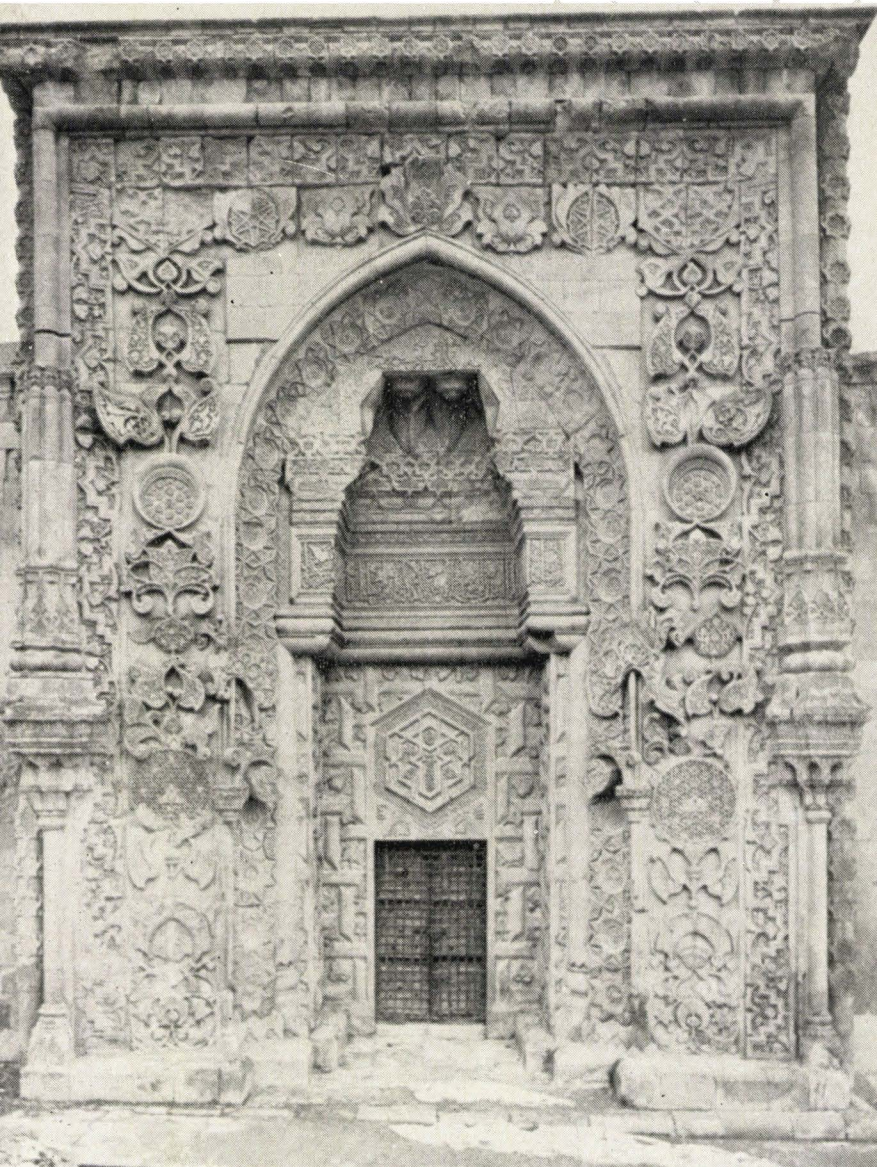

PORTALUL DINSPRE NORD DIN MOSCHEIA DE LA DIVRIGI – 1228 *(LES TRÉSORS DE TURQUIE...)*

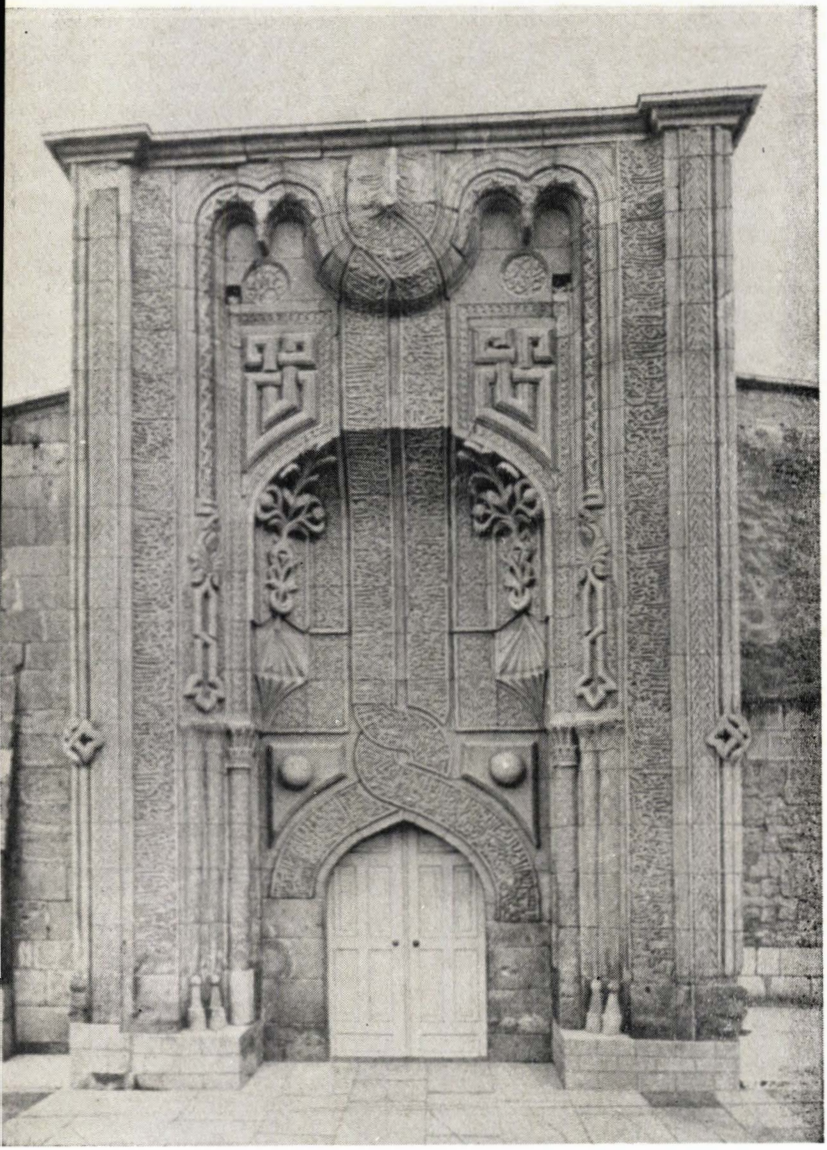

PORTAL DE MINARET, KONYA (SEC. XVIII), *(LES TRÉSORS...)*

MOSCHEIA VERDE *(YEŞIL CAMI)* DIN BURSA (1419–1424). *(LES TRÉSORS...)*

MOSCHEIA SULTANULUI SELIM II *(SELIMIYE CAMII)* DIN EDIRNE (1569–1575). CAPODOPERA ARHITECTULUI SINAN *(LES TRÉSORS...)*.

SULTANUL MEHMED AL II-LEA CUCERITORUL *(FATIH)* (1451—1481). PICTURĂ DE SINAN BEY. ISTANBUL, MUZEUL TOPKAPI

SULTANUL AHMED AL III-LEA (1703–1730) ŞI UN PRINŢ. PICTURĂ DE LEVNI CELEBI. ISTANBUL, MUZEUL TOPKAPI

←

→

COVOR DE LÎNĂ DIN REGIUNEA BERGAMA (SEC. XVI). ISTANBUL, MUZEUL DE ARTĂ TURCĂ ŞI ISLAMICĂ

DIMITRIE CANTEMIR, DOMN AL MOLDOVEI (1693 ȘI 1710—1711). CABINETUL DE STAMPE AL ACADEMIEI (INV. 27054)

cu privire la caracterul real al acestor „Tratate vechi" sau „Capitulaţiuni" ale Moldovei şi Ţării Româneşti faţă de Poarta otomană, cele privitoare la Transilvania fiind evidente şi nereclamînd eforturi speciale pentru a fi demonstrate [23]. Menţionăm că în chestiunea „Tratatelor vechi" se adaugă şi alte documente deosebit de semnificative.

Într-unul din aceste documente, după cît se pare de pe vremea lui Radu cel Mare, deci de pe la sfîrşitul veacului al XV-lea, printre altele, i se recomandă sultanului Baiazid al II-lea ca voievodului Ţării Româneşti „să i se acorde, pentru hatîrul său, şi *ahidnameaua* despre care se poruncise", respectiv *diploma, tratatul* sau *capitulaţia* ce i se promisese [24].

Într-un alt document, datînd din prima jumătate a secolului al XVI-lea, un oarecare Mustafa, însărcinat cu fixarea hotarelor dintre Moldova şi „Raialele" turceşti vecine, scria sultanului Soliman Magnificul precum că voievodul Moldovei, Ştefăniţă (1517—1527), „a arătat *ahidnamelele* sale *(ahidnamelerin)*" [25], adică „Tratatele" sau „Capitulaţiile", care, după cîte rezultă, erau mai multe, domnul fiind, probabil, în posesia şi a tratatelor anterioare. Ulterior, ele au căzut în desuetudine, dar elementele lor au fost cuprinse treptat într-o serie de firmane speciale de *regulamente*, numite *Nizam*-uri.

BĂTĂLIA DE LA NICOPOL (25 sept. 1396). În timpul domniei sale, relativ scurte, sultanul Baiazid Ildîrîm a instituit un adevărat embargou asupra Bizanţului, supunîndu-i pe împăraţi şi la plata unui haraci [26], ca şi la obligaţia de a oferi ajutoare militare, iar în 1393 ţaratul bulgar al lui Şişman, cu reşedinţa la Tîrnovo, a fost anexat provinciilor turceşti, aplicîndu-se aci tot ce avea mai caracteristic legislaţia otomană de atunci. În felul acesta se limitau şi posibilităţile de intervenţie ale regilor Ungariei în ţinuturile balcanice pentru care ei concurau cu sultanii otomani. În cursul aces-

[23] MUSTAFA A. MEHMET, *Capitulaţiile Transilvaniei faţă de Poarta otomană* (manuscris).

[24] Arh. Muz. Pal. Topkapı — Istanbul. E.-11.691.

[25] *Ibidem*, E.-4639.

[26] OCTAVIAN ILIESCU, *Le montant du tribut payé par Byzance à l'Empire ottoman en 1379 et 1424*, în „R.E.S.E.E.", vol. IX, no. 3/1971, p. 427—432.

tor acțiuni militare și Dobrogea va trece, vremelnic, sub stăpînirea turcească [27].

Politica de anexiune directă în Balcani și Anatolia era secondată și de incursiunile cavaleriei otomane neregulate numite *akîngii*, care pătrundeau tot mai insistent pînă în Bosnia și Albania. Toate acestea au grăbit constituirea unei noi coaliții europene cu caracter de cruciadă, la care vor participa peste zece țări, începînd cu Țara Românească, cea mai apropiată de turci, și terminînd cu Belgia, Olanda, Anglia și chiar cavalerii din Rhodos, sub comanda militară a regelui Ungariei — Sigismund de Luxemburg. Dar faimoasa bătălie de la Nicopole din 25 septembrie 1396 a însemnat un nou dezastru pentru expediționarii europeni, mulți dintre comandanți, în frunte cu tînărul conte de Nevers, mareșalul Boucicaut ș.a. căzînd în captivitate otomană, în timp ce alții au murit în lupte sau au fost duși de apele Dunării.

Efectivele oștilor otomane sînt evaluate de Schiltberger, participant la campanie și prizonier la turci, la vreo 200 000 de oameni, ceea ce, evident, constituie o exagerare față de numărul oastei creștine apreciată doar la 60 000 de cruciați [28], cifră menționată și de cronicarul turc Orduj (sec. XV) [29], Dar cercetările mai atente au condus pe unii istorici la concluzia că sultanul avea 104 000 de oameni, iar oastea creștină se ridica cel puțin la 100 000 de cruciați [30]. Această cifră se apropie și de relatările altor cronicari otomani care vorbesc de 130 000 de creștini [31]. Unii istorici consideră exagerate, în condițiile epocii medievale, aceste cifre, pentru ambele tabere [32].

Din izvoarele turcești merită reținute mai cu seamă pasajele referitoare la desfășurarea bătăliei și la tactica folo-

[27] *Istoria poporului român* (sub redacția acad. Andrei Oțetea), București, Ed. Științifică, 1970, p. 186.

[28] *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger..., 1396—1427*, London, 1879, p. 2—3.

[29] Cf. *Cronici turcești...*, vol. I, p. 55.

[30] Aziz Suryal Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, Londres, 1934, p. 67—69, ș.a.

[31] Cf. de ex. Neșri, *op. cit.*, vol. I, p. 89, vol. II, p. 138; Sa'adeddin, *Tadj-üt-Tevarih (Coroana Istoriilor)*, vol. I, Istanbul, 1279 H. (1862), p. 147 și urm.

[32] Francisc Pall, *Les croisades en Orient au bas Moyen Âge, Observations critiques sur l'ouvrage de M. Atya*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen", Bucarest, XIX, 2 (1942), p. 1—61.

sită de turci, îndeosebi dosirea unei rezerve militare, ca ultimul şoc derutant al adversarului [33]. Descrierea cronicarilor turci corespunde cu relatările izvoarelor bizantine [34].

După victoria de la Nicopole, nemaiavînd în faţa lor vreun obstacol serios, turcii îşi prelungesc incursiunile pînă în Ungaria şi Moreea. De asemenea, s-au deschis perspective noi şi în politica orientală a sultanului, intensificîndu-se presiunile asupra Constantinopolului, pînă la construirea fortăreţei *Anadoluhisarî* pe malul asiatic al Bosforului şi numirea unui judecător musulman în Bizanţ, numit cadiu *(cadı)*, pentru a judeca „după legea arabă neînţelegerile ce se iscau între bizantini şi turci" [35].

BAIAZID ŞI TIMURLENK. După izbînda de la Nicopole (1396), luaseră amploare şi expediţiile de cucerire a emiratelor din Anatolia. Ele s-au soldat cu lichidarea, pentru o vreme, chiar şi a celui mai puternic emirat, cum era cel de Karaman. Dar extinderea autorităţii sultanului Baiazid Ildîrîm în nord-estul Anatoliei îl va pune pe acesta în conflict direct cu Timurlenk (sau Tamerlan), un alt pretendent la supremaţie în Orient. Acesta se afla în fruntea noului imperiu care se constituise după destrămarea Hoardei de Aur, încorporînd o mare parte a populaţiilor turco-mongole, de la Transoxiana şi pînă la porţile Anatoliei. Trecerea unor căpetenii locale dintr-o parte în alta, în speranţa unui ajutor pentru recăpătarea teritoriilor pierdute, va adînci animozităţile reciproce ale celor doi suverani, fiecare fiind dominat de sentimentul superiorităţii faţă de adversarul său. Rivalitatea, manifestată la început prin mesaje de dispreţ reciproc, a luat treptat forme din ce în ce mai violente. Era pentru prima dată de la înfiinţarea statului otoman, cînd doi suverani de aceeaşi origine aveau să se întîlnească, venind din direcţii opuse, pentru a-şi măsura puterile unul în faţa celuilalt. Unele izvoare par să învedereze faptul că la declanşarea acestui conflict a avut partea ei de contribuţie şi diplomaţia bizantină, apelînd la ajutorul lui Timurlenk tocmai într-o vreme de maximă presiune otomană asupra Bizanţului.

[33] MEHMED NEŞRI, *op. cit.*, vol. I, p. 89—90; vol. II, p. 138—139.

[34] DUCAS, *Istoria turco-bizantină 1341—1462* (ed. V. Grecu), Bucureşti, 1958, p. 80.

[35] *Ibidem*, p. 86.

Dar marea încleştare de la 28 iulie 1402 de lîngă Ankara avea să pună statul otoman în faţa uneia din primele încercări tragice din istoria sa. Bătălia se anunţa crîncenă nu atît din pricina orgoliului personal al fiecăruia dintre cei doi suverani, cît, mai ales, datorită poziţiei lor în lumea Islamului, ca şi a scopurilor de dominaţie politică în Orient. De aceea Timur venise în fruntea unei armate de aproape 150 000 de oameni, aducînd cu el toată suita de mîrzaci, iar Baiazid Ildîrîm adunase toate oştile sale de elită din Anatolia şi Rumelia, inclusiv tătarii veniţi din Polonia şi Crimeea, trecînd prin Dobrogea, precum şi elemente creştine sîrbeşti. Unele cronici otomane vorbesc de participarea unui contingent de oaste şi din Ţara Românească, ceea ce însă pare mai degrabă un adaos al cronicarilor mai tîrzii.

În timpul desfăşurării bătăliei, iniţiativa fiind de partea oastei lui Timurlenk, acesta va forţa aripa stîngă a oştilor lui Baiazid, ca şi contingentele sîrbeşti, iar trecerea unor căpetenii anatoliene de partea lui Timur, inclusiv triburile tătare, va crea o stare de panică în oastea otomană, ceea ce va face ca sultanul Baiazid să scape, la un moment dat, controlul acţiunilor armatei sale. Încercările de redresare a situaţiei prin iniţiativele proprii ale fiilor sultanului nedînd rezultate, aceştia au început să se retragă, în timp ce Baiazid va fi prins şi dus în captivitate împreună cu Musa Celebi, unul dintre fiii săi[36].

Dezastrul de la Ankara a fost urmat de ocupaţia timuridă a Anatoliei, pînă la Marea Egee. Timurlenk va părăsi Anatolia abia după ce va restabili vechile emirate, descompunînd astfel statul otoman din punct de vedere politic.

Cauzele înfrîngerii sultanului Baiazid nu rezidă în slaba coeziune a statului otoman, care trecuse prin mai multe confruntări militare. În anumite împrejurări istorice popoarele „sedentare" şi mai „civilizate" au putut fi copleşite de cele „nomade", deşi acest lucru avea un caracter efemer. Aşa s-a întîmplat cu imperiul universal iniţiat de Ginghiz-Han, aşa se va întîmpla şi cu imperiul lui Timurlenk. Abia peste un secol, urmaşii lui aveau să pună bazele unui alt imperiu turco-mongol, de astă dată în India, cu

[36] M. M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucureşti, (1942), 180 p. *(Bibliografie*, p. 141—156).

capitala la Delhi şi la Agra, sub conducerea lui Babur şi a descendenţilor acestuia (1526—1858), evoluînd paralel cu Imperiul otoman.

●

Situaţia creată după dezastrul de la Ankara a determinat, la început, izbucnirea unei puternice crize politice, datorită certurilor pentru domnie între fiii sultanului Baiazid I, care murise între timp (9 martie 1403) la Akşehir (Anatolia), în captivitatea lui Timurlenk. Această perioadă de criză, denumită în genere *interregn*, a durat mai mult de un deceniu, iar eforturile diferitelor grupări sociale de a sprijini cînd pe unul cînd pe altul dintre urmaşii lui Baiazid I au adîncit tot mai mult contradicţiile de clasă, afectînd nu numai viaţa politică, dar şi celelalte aspecte ale societăţii otomane, inclusiv manifestările ideologice din vremea aceea.

Dar, în timp ce imperiul nomadic înfiinţat de Timurlenk se va descompune odată cu moartea făuritorului lui, statul otoman va găsi suficiente resurse pentru a se reface, după care se va lansa la cuceriri nemaivăzute pînă atunci.

Capitolul III
FACTORII EXPANSIUNII OTOMANE (SEC. XIV)

CONSIDERAȚIUNI GENERALE. Dacă ar fi să caracterizăm cuceririle otomane de pînă la sfîrșitul veacului al XIV-lea ar trebui să remarcăm în primul rînd *caracterul relativ rapid* al acestor cuceriri. De asemenea, expansiunea de pînă atunci a deschis turcilor-otomani drumurile Asiei și Europei, lărgind tot mai mult și contactul lor cu diverse popoare, care se deosebeau între ele atît ca formațiuni etnico-politice, cît și din punctul de vedere al intereselor imediate de care erau călăuzite.

Desigur, nu poate fi contestat faptul că, în dezvoltarea spiritului războinic al turcilor-otomani, un rol de seamă l-a avut și *factorul religios*, împins adeseori pînă la limitele fanatismului. Dar, privite în ansamblu, nici „fanatismul" și nici „sabia" nu pot explica prin ele însele o întreagă epocă de afirmare a turcilor-otomani în istoria universală. Și lumea creștină de atunci mînuia aceste „arme" cu aceeași iscusință, poate chiar și mai bine, dacă ținem seama de *coalițiile militare* închegate în numele unor *idealuri religioase*. Pe de altă parte, aspirațiile pentru răspîndirea Islamului prin așa-zisul „război sfînt" *(djihad)* atîrnau mai puțin în balanța politicii generale a turcilor-otomani.

Epoca otomană marchează mai degrabă *statornicira* religiei islamice, renunțîndu-se la răspîndirea Islamului în scopul *uniformizării societății* fie din punct de vedere administrativ, fie confesional sau lingvistic.

De fapt, în explicarea genezei și expansiunii statului otoman trebuie să se pornească de la un complex de factori,

interni și externi, dar mai cu seamă de la situația politică și socială, economică și culturală a Anatoliei, începînd, cel puțin, din secolul al XIII-lea, dacă nu mai devreme. Acești factori includ, fără îndoială, atît procesul de deplasare a populațiilor turco-islamice dinspre Asia Centrală în zonele apusene ale Anatoliei, fie înainte de marele puseu mongolo-tătar, fie după instaurarea dominației ilhanide în Orientul Apropiat, cît și raporturile etnice și starea socială sau intelectuală a populațiilor turco-islamice care se stabileau în Anatolia, ca și raporturile dintre nomazi și sedentari sau dintre musulmani și creștini etc.

Ignorarea acestor aspecte fundamentale, în legătură cu primele cuceriri otomane, a determinat pe unii istorici (ex. Gibbons) să conchidă că populațiile turco-nomade venite în Anatolia nu erau în stare să asigure organizarea unui stat. Ei pun acest lucru pe seama islamizării grecilor, sau altor elemente creștine din Orient. În alte împrejurări se lasă să se înțeleagă precum că totul s-a desfășurat prin fanatismul musulman și prin puterea sabiei. Dimpotrivă, luarea în considerare a factorilor amintiți mai sus ne dezvăluie forțele motrice materiale și spirituale care stăteau la baza unei noi formațiuni politice de mare anvergură din istoria poporului turc, concretizată în *Imperiul otoman*. Și dacă la situația generală din Anatolia, care explică în mare măsură condițiile fondării statului otoman peste civilizația și cultura turco-selciukidă, vom adăuga și dezagregarea Imperiului bizantin, ca și conflictele politice sau fărîmițarea feudală din întreg spațiul balcanic, atunci vom putea înțelege și mai bine cauzele expansiunii rapide a turcilor-otomani atît spre Orient cît și, mai cu seamă, spre sud-estul Europei.

Factori social-economici. Cercetarea istoriei economice și sociale a Anatoliei, începînd cu turcii-selciukizi, învederează faptul că această „limbă de pămînt" a jucat, ca și în trecut, un rol important în menținerea legăturii dintre Europa și Orient nu numai din punct de vedere politic, dar și sub raport economic sau comercial. În același timp, afluxul intens de elemente turcești din interiorul Asiei spre Anatolia occidentală, pe de o parte, va favoriza îngroșarea permanentă a rîndurilor maselor de țărani turci, cu întreg cortegiul lor de tradiții, moștenite din trecut, iar pe de altă parte va grăbi crearea unei vieți urbane, cu toate manifes-

tările ei culturale şi de gîndire. Acest proces, la rîndul său, va înlesni statului otoman, în formare, să-şi recruteze din sînul intelectualităţii elementele necesare funcţionării diferitelor instituţii ale societăţii, fie că era vorba de mecanismele administrative sau judiciare, fie de aparatul politic sau militar etc. De fapt, o bază socială în acest sens se crease încă în perioada selciukidă (sec. XI—XIII).

●

După cum s-a amintit, statul otoman a pornit iniţial de la un emirat de margine numit *„Udj Beyligi.* Emiratul lui Osman evolua într-o zonă geografică dintre cele mai favorabile unei activităţi economice şi comerciale. Se vorbeşte chiar de formarea unei „insule economice" sau de o „unitate economică de Marmara" [1], care se manifesta ca un organism de legătură fie între Orient şi Balcani, fie în cadrul relaţiilor mai largi, dintre Orient şi Occident. Bazele acestei *„unităţi"* fuseseră puse încă pe vremea selciukizilor, cînd o parte din păturile sociale avute se antrenase în activitatea comercială aducătoare de profituri [2]. De fapt, aproape întreaga societate selciukidă era întreţesută de sistemul corporaţiilor numite *ahi.* Turcii-otomani s-au încadrat relativ repede în acest context al relaţiilor comerciale, dezvoltîndu-şi totodată şi un sistem social-economic care se va caracteriza prin răspîndirea feudelor condiţionate zise *timar.* La hotare va creşte rolul „vitejilor" numiţi *gazi,* care îşi vor apăra însă, în primul rînd, propriile lor interese economice şi sociale în noua societate otomană în curs de cristalizare. Acţiunile căpeteniilor vor fi încurajate şi prin distribuirea unor teritorii noi, cucerite ca proprietăţi particulare, numite *mülk* (pl. *emlâk).*

Sistemul *timarelor* cuprinsese aproape toate teritoriile aflate sub stăpînirea otomană, acesta constituind baza economică a expansiunii turceşti. Tocmai de aceea Imperiul

[1] MUSTAFA AKDAG, *Osmanlı Imparatorlugunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiyenin iktisadî vaziyeti.* (Situaţia economică a Turciei în perioada fondării şi dezvoltării Imperiului otoman) în „Belleten", nr. 51/1949, p. 497—569, şi nr. 55/1950, p. 319—418 şi recenzia la această lucrare de H. Inalcık, în „Belleten", nr. 60/1951, p. 629—685 (vezi p. 638).

[2] V. A. GORDLEWSKI, *Izbrannîe Socinenia,* vol. I, Moscova, 1960 (reeditare după ed. din 1941). Istoriceski Rabotî: *Gosudarstvo Selciukidov Maloi Azii,* cap. VI, p. 113—119.

otoman a rezistat şi perioadei de criză socială, politică şi ideologică de după dezastrul de la Ankara din 1402. Confirmarea şi recunoaşterea sistemului timariot de către fiii şi urmaşii sultanului Baiazid I au antrenat din nou pe posesorii lor la lupta pentru reunificarea politică a statului otoman, eliminîndu-se, rînd pe rînd, pretendenţii Isa, Suleiman şi apoi Musa, pentru ca, în cele din urmă, să se impună ca sultan unic prinţul Mehmed Celebi (1413).

În regimul timariot puterea centrală păstrează, în numele suveranului, „dreptul suprem de proprietate" asupra întregului pămînt.

Dar *sistemul timariot otoman* nu a rămas un privilegiu numai pentru turcii cuceritori. În acest sistem economico-social au fost încadrate şi o serie de elemente creştine fie dintre foştii feudali (voinuci etc.), fie dintre cei care colaborau în expediţii, iar frecvenţa acestui fenomen tocmai în regiunea balcanică [3] explică felul cum turcii au creat o forţă socială nouă care va înlesni consolidarea dominaţiei lor politice. În felul acesta se puneau bazele unei colaborări islamo-creştine, ceea ce îi va determina pe unii istorici să conchidă existenţa acelei „Pax Ottomanica" [4], cuprinzînd întreaga zonă de influenţă otomană.

FACTORUL MILITAR. Extinderea sistemului timariot angrena forţe sociale din ce în ce mai mari, fiecare posesor de feudă *(timar, zeamet* sau *hass)* avînd obligaţia de a întreţine un număr oarecare de ostaşi-călări, numiţi gebeli, în funcţie de mărimea apanagiului. Aceasta ducea la crearea unei puternice forţe militare în care rolul principal revenea „provinciilor".

Dar puterea centrală otomană a procedat periodic la reorganizarea armatei şi sub alte aspecte. Dintre măsurile aplicate în acest scop de o deosebită eficacitate s-a dovedit crearea oastei de *ieniceri (Yeniçeri,* adică *oaste nouă),* care fusese iniţiată încă pe vremea sultanului Murad I, devenind una din cele mai puternice armate permanente din Europa acelor vremuri. Era vorba de recrutarea, periodic, a unor copii din rîndurile *anumitor* popoare creştine şi în cadrul unor reguli bine stabilite.

[3] H. INALCIK, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva,* în *„Prilozi"*, Sarajevo, vol. III—IV, 1952—1953, p. 23—54.

[4] A. TOYNBEE, *L'Histoire. Un essai d'interpretation,* Paris, 1951, p. 147.

Dealtfel, puterea centrală otomană reglementase de timpuriu problema robilor sau a captivilor de război, instituind darea numită *pendjik* (adică o cincime). Prin aceasta, posesorii de robi erau obligați să predea statului a cincea parte din captivii lor, iar dacă erau mai puțini de cinci, achitau cîte 25 de aspri, reprezentînd a cincea parte din 125 aspri, sumă la care se evalua fiecare rob [5]. Așa a apărut categoria de oaste numită „*Pendjik-oglanî*", care a constituit punctul de plecare pentru oastea de ieniceri [6].

Sistemul recrutării de copii creștini se va numi *Devșirme* [7], în sensul de „transmutație". Exceptînd robii, care puteau fi de orice neam, sistemul *Devșirme* nu se aplica tuturor popoarelor creștine de sub sfera influenței otomane. Se apela de obicei la bulgari, greci, armeni, iar mai tîrziu în fruntea lor vor trece albanezii, bosniecii și gruzinii [8]. Evreii erau scutiți, fiind folosiți în afaceri comerciale. De asemenea, nici ungurii și nici românii nu au fost încadrați în legea *Devșirme* [9].

De aceea relatările unor cronicari bizantini despre cereri de copii de la Vlad Țepeș sau de la alți domnitori români [10] nu sînt confirmate de alte izvoare.

La început, *Devșirme* se făcea la 3, la 5 sau la 7 ani o dată, dar mai tîrziu s-a recurs la ea ori de cîte ori a fost nevoie. Se recrutau copiii cei mai robuști din familiile cu cel puțin doi copii; se apela de obicei la familiile avute și de preoți, avîndu-se în vedere influența acestora asupra maselor populare creștine. Nu erau acceptați: cei căsătoriți, orfani, săraci, ambițioși, spîni sau cei circumcișii congenital și nici copiii unici în familie. De asemenea, nu erau primiți tinerii care învățaseră vreo meserie sau care vorbeau deja limba turcă. Vîrsta lor varia de la opt sau zece la douăzeci de ani dar erau preferați, de obicei, tinerii între 14—18 ani [11].

[5] AȘÎKPAȘAZADE, *Tevarih...* (ed. Ali), p. 54—55; NEȘRI, *op. cit.*, vol. I, p. 54.

[6] BEȘIR CELEBI, *op. cit.*, p. 34.

[7] AȘÎKPAȘAZADE, *op. cit.*, (ed. Ali), p. 54—55; NEȘRI, *op. cit.*, vol. I, p. 53—54.

[8] AHMED DJEVAD, *Tarih-i Asker-i Osmani* (Istoria Armatei Otomane), Istanbul, 1299 H. (1882), vol. I, p. 179.

[9] I. H. UZUNÇARȘILI, *Osmanlı Imparatorlugunda Kapukulu Ocakları* (Oștile de Poartă în Imperiul otoman), Istanbul, vol. I, 1940, p. 14 nota 3.

[10] DUCAS, *op. cit.*, p. 430.

[11] İ. H. UZUNÇARȘILI, *op. cit.*, p. 17—18.

Aduşi la Poartă în grupe de cîteva sute şi în uniforme speciale, erau circumcişi, după care se proceda la schimbarea numelui. Apoi, unii erau trimişi în Anatolia pentru 3—4—5 sau 7 ani, iar alţii erau reţinuţi în Serai (îndeosebi bosnieci, albanezi, circazieni etc.), de preferinţă cei mai destoinici şi de statură înaltă. Din rîndurile acestora, mulţi ajungeau viziri şi chiar mari viziri. Cei întorşi din Anatolia erau încadraţi în corpul special de rezervă numit *„Adjemi Odjagî"*, de unde se completeau rîndurile tuturor categoriilor oastei permanente de ieniceri.

În felul acesta, pe de o parte, oastea de provincie, al cărei număr creştea an de an prin acordarea de noi feude de diferite grade, iar pe de altă parte organizarea unei armate permanente de tipul ienicerilor, în continuă întărire şi diversificare, vor constitui factori de seamă ai expansiunii turceşti. De asemenea, politica de cooptare a unor elemente creştine în rîndurile clasei feudale otomane, prin acordarea unor privilegii economice şi militare, ducea la crearea premiselor unei colaborări islamico-creştine în sud-estul european, la nivelul claselor dominante.

METODA COLONIZĂRII. Cuceririle otomane au fost favorizate şi de o serie de alte condiţii. În această privinţă trebuie amintită *metoda colonizării*, care s-a manifestat sub două forme: *imigrarea de bună voie* şi *surghiunirile* din Asia în Balcani, în locul populaţiei fugite mai departe sau transferate în Anatolia [12]. Asemenea fenomene erau accentuate şi de deplasarea elementelor turco-oguze din interiorul Asiei. Acestea constituiau totodată rezerva etnică prin care a fost grăbită *turcizarea* Anatoliei. Rezerva umană asiatică a conservat limba şi tradiţiile turceşti propriu-zise, impunîndu-le în cele din urmă în societatea otomană, după confruntări de mai multe secole cu influenţa arabo-persană.

[12] Pentru unele aspecte ale metodelor folosite de turci în cuceririle lor vezi şi ÖMER LÜTFI BARKAN, *Vakıflar ve Temlikler, Istîlâ Devrinin kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler.* (Vakufurile şi proprietăţile. Dervişii turci, colonizatori în epoca de cucerire şi lăcaşurile), în „Vakıflar Dergisi", Ankara, vol. II, 1942; Idem, *Osmanlı imparatorlugunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler* (Deportările ca metodă de populare şi colonizare în Imperiul otoman), în „Îktisat Fakültesi Mecmuasi", Istanbul, vol. IX/nr. 1—4, 1949—1950, vol. XIII, 1951 şi vol. XV/1953—1954; HALIL ÎNALCIK, *Ottoman Methods of Conquest*, în „Studia Islamica", vol. II, 1954, p. 103—129; ş.a.

Treptat, grupurile sosite din adîncurile Asiei vor fi încorporate în sistemul organizării social-economice şi politico-militare otomane, pînă ce se vor integra definitiv. Mai cu seamă de pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, ele nu mai constituie o problemă specială în istoria Imperiului otoman [13].

Metoda colonizării a fost folosită încă din primele momente ale cuceririi turceşti în Balcani [14]. În acelaşi timp, se proceda şi la strămutarea unei părţi a populaţiei creştine din Balcani în Asia Mică. Accentul se punea mai-mult pe fruntaşii localităţilor cucerite [15]. Nu erau puţine nici cazurile de trecere a unor grupuri turco-islamice pentru a se stabili în Europa *din proprie iniţiativă*. De pildă, cronicarul Neşri, ca să ne referim la un singur izvor, relatează că „a început să vină fără contenire şi populaţia din ţinutul Karesi. Cei care veneau, îşi făceau vetre şi se îndeletniceau cu războiul sfînt" [16].

În decursul deceniilor şi veacurilor următoare, *colonizarea* a luat proporţii din ce în ce mai mari, devenind o adevărată politică de stat în cucerirea şi consolidarea dominaţiei otomane în Peninsula Balcanică. Se pare că un moment de colonizare masivă a Rumeliei cu populaţie turco-islamică a fost şi ocuparea Anatoliei de către oştile hanului Timurlenk, îndată după bătălia de la Ankara (1402) [17].

Este adevărat că fenomenul colonizării de bună voie sau surghiunirile se aplicau în zonele deja cucerite. Dar popularea acestor regiuni cu elemente turco-islamice, pe de o parte, ducea la consolidarea dominaţiei otomane în zonele respective, iar pe de altă parte asigura crearea unei baze sociale pentru noi cuceriri teritoriale învecinate.

Situaţia din Balcani. În expansiunea otomană spre Europa un rol deosebit de important revine, fără îndoială, situaţiei generale din Peninsula Balcanică, statele de aici aflîndu-se în plină dezmembrare politică, determinată de rivalităţile dintre diferitele facţiuni, ca şi de tendinţele

[13] Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorlugunda Türk aşiretlerinin rolü* (Rolul triburilor turce în Imperiul otoman), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 17—18/1963, p. 257 şi urm. (trad. de Ercümend Kuran).

[14] Neşri, *op. cit.*, vol. I, p. 50; Aşıkpaşazade, *op. cit.*, p. 45—46 (ed. Giese).

[15] Aşıkpaşazade, *op. cit.*, p 45—46 (ed. Giese), p. 48 (ed. Ali).

[16] Neşri, *op. cit.*, vol. I, p. 50.

[17] Beşir Celebi, *op. cit.*, p. 70.

centrifuge ale feudalității din sînul societății balcanice din vremea aceea. Referindu-se la faptul că, „statele creștine din Balcani... nu au căzut, cum se crede în genere..., printr-o catastrofă religioasă înaintea unui dușman fanatic", marele istoric Nicolae Iorga preciza, totodată, că tocmai „fărîmițarea locală, frămîntările dintre facțiuni, rivalitățile personale, răscoalele, competițiile creau pentru pașnicii muncitori ai cîmpului, tulburați necontenit în lucrul lor, și chiar pentru clasa orășenească, supusă asediilor dese, jafurilor repetate, o situație în adevăr imposibilă" [18].

Aceste stări de lucruri împiedicau în mare măsură încadrarea popoarelor balcanice în așa-zisa *unitate creștină*, multe din ele rămînînd legate doar simbolic de Constantinopol sau de Roma. De aceea diversitatea etnică a popoarelor balcanice și interesele politice diferite ale acestora atîrnau tot atît de mult, în chestiunea împotrivirii față de cuceritorii turci, ca și fricțiunile interne din sînul despotatelor sau lipsa unor figuri militare capabile să frîneze înaintarea otomană spre Europa. Astfel, dacă contradicțiile interne și interstatale balcano-europene au fost mai puțin evidente la bătălia de la Cossovo în 1389, în schimb confruntarea de la Nicopole (1396) avea să contureze mai bine tendințele de supremație mai ales ale Ungariei în direcția Europei sud-estice. Dealtfel, încă de pe la mijlocul veacului al XIV-lea, în fața expansiunii otomane, raguzanii, genovezii și venețienii puneau interesele lor mai presus de interesele generale ale Europei. Ei recurgeau încă de pe atunci la încheierea unor legăminte cu turcii, pentru continuarea activității lor economice, obținînd o serie de privilegii de negoț în zonele controlate de Imperiul otoman în formare. Toate acestea au creat, fără îndoială, condiții favorabile expansiunii otomane pe întreg spațiul dintre Marea Neagră și Mediterană [19].

Politica otomană de cuceriri. Eforturile de împotrivire ale popoarelor balcanice erau diminuate și de aplicarea, de către turci, a unei politici diferențiate, în funcție de predarea unor cetăți sau ținuturi cu luptă sau fără împo-

[18] N. Iorga, *Istoria statelor Balcanice în epoca modernă...*, Vălenii de Munte, 1913, p. 13 și 31.

[19] Vezi și D. Angelov, *Certains aspects de la conquêtes des peuples balkaniques par les Turcs*, în „Byzantinoslavica", vol. XVII, nr. 2/1959, p. 220—275.

trivire. Sultanul Murad I (m. 1389), trimiţîndu-l pe vizirul Ali paşa să supună ţaratul bulgar al lui Şişman, îl sfătuia totodată: „Să nu socoteşti la fel cu duşmanul pe cel care va veni singur" [20].

Toate aceste considerente explică de ce anume unii europeni de pe atunci, în ciuda sentimentelor lor de înflăcărare contra turcilor, îl vedeau totuşi pe „Turcoman" (era vorba de Baiazid I), forte, organizat, decis şi, pe deasupra, „nu barbar" [21].

De asemenea, însăşi politica religioasă otomană nu avea drept scop imediat răspîndirea islamismului pe orice cale, procedeele clasice fiind istoriceşte depăşite în perioada respectivă. Referindu-se tocmai la acest aspect al politicii otomane, Nicolae Iorga scria că „turcii lui Urcan, Murad, Baiazid, Mohamed I-iu, Murad şi Muhamed al II-lea, cei şase sultani ai cuceririi — n-au răzbunat Islamul pentru atacul creştin al cruciadelor" [22].

De fapt, acţiunile militare ale turcilor-otomani erau determinate mai degrabă de considerente politice bine definite, decît de principiile religioase, ale Islamului de atunci [23]. Chiar şi oamenii politici nu vor fi recrutaţi din rîndurile clerului musulman, fenomen frecvent întîlnit în Europa medievală a acelor vremuri, ca şi mai tîrziu.

În aceste condiţii, după o perioadă de criză, intervenită în urma dezastrului de la Ankara (1402), statul otoman se va lansa într-o nouă ofensivă, care va culmina cu cucerirea Constantinopolului, iar instalarea sultanilor în locul împăraţilor bizantini va conferi noii formaţiuni politice turceşti caracterul unui imperiu în accepţiunea reală a cuvîntului.

[20] NEŞRI, *op. cit.*, vol. I, p. 66; vol. II, p. 104.

[21] CARLO CURCIO, *Le problème historique*, în *l'Europe du XIX-e et du XX-e siècle, Problèmes et Interpretations Historiques*, vol. I, 1815—1870, Milano, 1959, p. 84 (după *Coluccio Salutati*).

[22] N. IORGA, *op. cit.*, p. 13.

[23] Pentru raportul dintre stat şi biserică în Imperiul otoman vezi şi MUAMMER SENCER, *Osmanlılarda din ve devlet* (Religia şi statul la otomani), Istanbul, 1974, 294 p.

Capitolul IV

DRUMUL SPRE CONSTANTINOPOL

RESTABILIREA UNITĂȚII POLITICE A STATULUI OTOMAN (1413). În perioada luptelor interne pentru tron, cunoscută sub denumirea de *interregn (Fitret)*, care a durat mai bine de un deceniu (1402—1413), societatea otomană se divizase în tabere, conturîndu-se din ce în ce mai bine două tendințe fundamentale: 1. *reunificarea cu sprijinul păturilor sociale mijlocii și cu participarea maselor țărănești*, 2. *refacerea unității politice în favoarea „aristocrației otomane"*. Reprezentanții primei tendințe antrenaseră cu ei pe prințul Musa Celebi, după cum ceilalți se grupaseră în jurul lui Mehmed Celebi. Activînd mai mult în partea europeană, Musa Celebi inițiase o politică de confiscare a averilor marilor feudali și de ridicare în slujbă a unor „oameni de rînd", fiind sprijinit în această acțiune și de cărturarul Șeih Bedreddin Mahmud (zis și *Simavnakadîsîoglu*, — fiul cadiului de Simavna), care avea să devină peste cîțiva ani conducătorul ideologic și militar al primei răscoale țărănești de mari proporții din istoria Imperiului otoman [1].

Ultima fază a luptei pentru reunificare luase caracterul unui adevărat război fratricid, mai ales prin instalarea lui Musa Celebi în Rumelia (1411), la care își dăduse tot concursul său și domnul Țării Românești, Mircea cel Bătrîn. Dar, în fața politicii sociale a lui Musa și Bedreddin, feudalii

[1] MUSTAFA A. MEHMET, *La pensée philosophique et sociale dans l'Empire ottoman aux XIV-e — XV-e siècles*, în „Bulletin. Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen", Bucarest, VI, nr. 1—2, 1968, p. 76—102.

bizantini se coalizează cu aristocrația otomană din Anatolia, acordîndu-i sprijinul lor.

Astfel, împăratul bizantin Manuil al II-lea înlesnea trecerea repetată în Rumelia a oștilor anatoliene și-i promitea totodată solemn lui Mehmed Celebi că „dacă norocul își va întoarce fața spre tiran [2], Constantinopole totdeauna va fi gata, spre a-l adăposti" [3]. După anul 1411 a încetat și ajutorul acordat pînă atunci lui Musa Celebi de către Mircea cel Bătrîn. De aceea se pare că nici Țara Românească nu rămăsese indiferentă față de politica socială și de ideologia ce se înfiripau în sudul Dunării.

În fața acestei coaliții, directe sau tacite, inițiativa lui Musa-Bedreddin va eșua, asigurîndu-se refacerea unității politice a statului otoman potrivit principiului *monarhului unic*. Totodată va triumfa și regimul *timariot*, aplicat pe scară și mai largă, cu toate variantele sale. Dar ca o reacție față de consolidarea acestui gen de stăpînire funciară, care genera un anumit tip de relații social-economice, și ca urmare a tulburărilor necontenite de pînă atunci, care afectaseră puternic liniștea maselor direct producătoare, se declanșează, pe la sfîrșitul celui de-al doilea deceniu al secolului al XV-lea, marea răscoală țărănească de sub conducerea Șeihului Bedreddin Mahmud, unul dintre cei mai vestiți cărturari ai lumii islamice din vremea aceea. El avea să insufle discipolilor săi idealul unui „comunism egalitar", vizînd tocmai desființarea sistemului timariot, pentru a se institui în locul lui un fel de „comune agrare", după principiul „eu în casa ta, ca și într-a mea; și tu într-a mea, ca și într-a ta, afară de partea femeiască" [4].

Dacă doctrina socială a lui Bedreddin „friza comunismul", în schimb învățătura sa despre lume în genere se caracteriza printr-o tendință atomist-materialistă în explicarea universului, preconizînd totodată, în cadrul acestei concepții, generale, o singură divinitate pentru toți oamenii [5].

După înăbușirea mișcării bedreddiniste s-a declanșat una din perioadele cele mai explozive din istoria Imperiului otoman, eventualele nemulțumiri fiind canalizate, de astă dată, în afară.

[2] Adică, dacă va învinge Musa Celebi.

[3] Pe Mehmed Celebi. (Vezi DUCAS, *Istoria turco-bizantină, 1341—1462* (ed. V. Grecu), București, 1958, p. 128.

[4] DUCAS, *op. cit.*, p. 148—150.

[5] MUSTAFA A. MEHMET, *op. cit.*

RELUAREA OFENSIVEI TURCEȘTI. Sultanul Mehmed Celebi (1413—1421) a readus hotarele din Anatolia în limitele de dinainte de bătălia de la Ankara (1402), iar în Rumelia și-a extins stăpînirea pînă la gurile Dunării, prin anexarea Dobrogei în urma expediției din anul 1417 [6], cînd Isaccea și Enisala *(Yeni-Sale)* devin iarăși cetăți turcești, după ce fuseseră călcate de akîngii lui Baiazid și ale urmașilor acestuia [7]. Practic, Dobrogea era cucerită de turci, Delta nereprezentînd un factor important, întrucît servea mai mult ca loc de trecere sau pentru anumite activități sezoniere. Dealtfel, sultanul Mehmed al II-lea trece nestingherit în 1476 în nordul Dunării, după ce străbate Dobrogea în drum spre Moldova lui Ștefan cel Mare.

De menționat este faptul că expediția din 1417 a fost prelungită și în nordul Dunării, în direcția Țării Românești. Într-o scrisoare de cucerire, numită *Fetihname*, adresată de sultanul Mehmed I Celebi în limba persană unui prinț musulman din Orient, se vorbește de o biruință purtată asupra „necredincioșilor", ca și de prăzile luate cu acest prilej [8]. Un adaos tîrziu, menționează anul 818 H. (1415). În document Țara Românească *(Eflak)* este numită *Kara-Bogdan*, adică Moldova. În urma acestei expediții, turcii au stabilit un cap de pod în nordul Dunării, la Giurgiu, poate și la Turnu, iar Țara Românească a fost supusă la plata unui haraci, ca simbol al trecerii în sfera influenței otomane, dar menținîndu-se suveranitatea, instituțiile și libertățile țării.

În fața politicii turcești de expansiune, împărații bizantini au început să pună iarăși în acțiune diplomația lor, opunînd sultanilor otomani diverși pretendenți, care își găseau adăpost în Bizanț. În izvoarele otomane ei sînt amintiți sub denumirea de *„Düzme"*, care înseamnă „Falsul" sau „Impostorul". Unul din primii pretendenți lansați în acest scop de bizantini a fost Mustafa Celebi, fiul dispărut al sultanului Baiazid Ildîrîm la lupta de la Ankara. Acesta s-a

[6] Datarea acestei expediții variază între anii 1415 și 1417, unii istorici propunînd și anul 1418 (Pentru desfășurarea acestei campanii vezi și *Cronici turcești*, vol. I, p. 32, 51, 85, 116 ș.a.

[7] Pentru evoluția situației politice a Dobrogei în această perioadă vezi: ANCA GHIAȚĂ, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea*, în *Studii istorice sud-est europene*, vol. I (Culegere îngrijită de Eugen Stănescu), București, 1974, p. 43—126.

[8] Arh. Muz. Palat. Topkapı — Istanbul (Turcia). E.-9510.

aflat prin 1415 și la curtea domnului Țării Românești, Mircea cel Bătrîn, fiind amintit în documentele vremii ca „Mustafa Celapi" [9].

La începutul domniei sultanului Murad al II-lea (1421—1451), Mustafa Celebi a fost scos din nou la iveală, extinzîndu-și stăpînirea sa asupra întregii Rumelii, inclusiv Galipole.

Presiunea exercitată asupra Constantinopolului de Murad al II-lea (1422) îi determină pe bizantini să lanseze pe un alt Mustafa Celebi, fratele sultanului, dar și acesta va fi prins și spînzurat, ca și predecesorul său (1423).

Asigurîndu-și domnia, sultanul Murad al II-lea a pornit la consolidarea autorității turcilor-otomani asupra celorlalte emirate din Anatolia, dintre care unele își declaraseră independența în timpul luptelor pentru tron. Dar, pentru succesul ofensivei, sultanul asigură mai întîi hotarele cu Bizanțul, impunînd împăratului un *legămînt* prin care acesta urma să plătească tribut anual și să cedeze unele cetăți dinspre Marea Neagră și Thesalia. Pornește o solie și la regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg, cu prilejul alegerii acestuia ca împărat al Austriei. Această diplomație înlesnește reanexarea definitivă a unor emirate din Anatolia (Menteșe, Aidîn etc.), în timp ce altele erau lăsate moștenire sultanului la moartea principilor lor (ex. Germiyan). Toate acestea aveau drept urmare extinderea autorității turcilor-otomani pînă la hotarele imperiului grec de Trebizonda *(Trabzon)*.

Bătălia de la Varna — 1444. Asigurarea supremației politice în Anatolia pune iarăși la ordinea zilei problema sud-estului european. De fapt, această alternanță se va manifesta ca un fenomen caracteristic în toată perioada de ascensiune a Imperiului otoman.

De remarcat este faptul că situația din întreg spațiul balcanic a alimentat mereu motivele de intervenție ale turcilor-otomani, iar biruințele succesive în fața coaliților europene, mai mult sau mai puțin trainice, au încurajat de fiecare dată aplicarea unei politici de expansiune, punîndu-se bazele unui imperiu cu caracter *universal*.

[9] *Documente privind istoria României*, A. Țara Românească (1247—1500), București, 1953, p. 69—70.

Astfel, fărîmițarea feudală, din Țara Românească, mai ales după dispariția lui Mircea cel Bătrîn, figură politică de importanță internațională în vremea sa, luptele interne din Serbia, ca și descompunerea Imperiului bizantin sau raporturile instabile dintre țările sud-est europene și Ungaria, care adeseori încerca să folosească unitatea lumii creștine pentru realizarea propriilor ei scopuri politice de dominație, constituiau tot atîtea motive de intervenție din partea turcilor, uneori din inițiativă directă, iar alteori oferind sprijinul lor la cererea unuia sau altuia dintre grupurile sociale angajate în conflictele interne din această parte a Europei. Din aceleași considerente, oscilații similare prezentau și raporturile acestor state cu turcii.

Acest complex de situații, adeseori contradictorii, s-a soldat cu ocuparea Salonicului în 1430, a Epirului, cu reședința Ianina, și cu consolidarea stăpînirii turcești asupra Țării Românești. De aici expedițiile se prelungesc pînă în Transilvania, cum a fost de pildă cea întreprinsă de sultanul Murad al II-lea însuși în anul 1437, cînd acesta ajunge pînă la Sibiu *(Zibin)* [10]. De asemenea, prin sudul Dunării, încep presiunile asupra Belgradului, după ce o bună parte a Serbiei fusese transformată în *Pașalîc turcesc*. Toate aceste acțiuni răscolesc și mai profund pasiunile turcilor pentru cuceriri.

De aceea îl vedem pe Mezid bei avîntîndu-se, în primăvara anului 1442, în nordul Dunării, dincolo de Carpații Meridionali, dar a fost înfrînt și ucis la „Poarta de Fier" de Iancu de Hunedoara, fiu de ostaș român din Transilvania, care va crea o puternică barieră în calea înaintării otomane spre centrul Europei. În toamna aceluiași an Iancu îl va înfrînge și pe Șahabeddin pașa (Kula-Șahin), beilerbeiul Rumeliei, care intrase în Țara Românească, unde se afla înscăunat Basarab.

Biruințele succesive ale lui Iancu de Hunedoara, introdus în rîndurile nobilimii de regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg, tocmai pentru vrednicia sa în arta războiului, au făcut ca numele acestui cavaler să circule pretutindeni, lumea creștină văzînd în el pe viitorul comandant de oști capabil să pună stavilă expansiunii turcilor-otomani. În anul 1441 Iancu fusese ales voievod al Transilvaniei.

[10] *Cronici turcești...*, vol. I, p. 53 *(Orudj)*, p. 119—120 *(Neșri)*, 167 *(Bitlisi)* ș.a.

În toamna lui 1443 el a pornit acea „Campanie lungă", ajungînd pînă la Zlatița, cu sprijinul populațiilor sîrbești, bulgare, albaneze [11].

Atunci va găsi momentul oportun să-și pună în aplicare planurile sale de revoltă și Skanderbeg [12], eroul luptei pentru libertatea poporului albanez.

Aceste acțiuni militare vor trezi din nou speranțele popoarelor creștine în alungarea turcilor din Europa. Ele vor culmina cu marea bătălie de la Varna din 10 noiembrie 1444. Caracteristica cruciadei de la Varna constă în faptul că aceasta s-a constituit într-o perioadă cînd în Ungaria acționau două forțe opuse în chestiunea politicii față de turci [13]. În același timp, în Anatolia se crease o situație nesigură pentru sultan.

„De la Karamanoglu — spun cronicarii turci — s-a dus o solie la ungur și i-a zis: Să înaintăm, tu de acolo, iar eu de aici. Rumelia să fie a ta, Anatolia a mea și să-i desființăm pe osmanlîi, iar lui Vîlkoglu [14] să-i dăm ținutul său" [15].

Situația nesigură din Anatolia îl silise pe sultanul Murad II să inițieze tratative cu Ungaria, chiar și cu riscul unor concesii diplomatice sau retrageri teritoriale, cum au fost, de pildă statutul de condominium turco-maghiar asupra Țării Românești [16] sau restabilirea lui Gheorghe Brancovici în despotatul sîrbesc, conform convenției de la Seghedin (12 iulie 1444). Tot astfel, circumstanțele nefavorabile din Europa îl puseseră pe sultan în situația de a încheia și cu principele de Karaman un tratat de pace cunoscut sub numele de *Sevgendname* (iulie 1444), pentru a nu se angaja simultan pe două fronturi. Dar aceste inițiative nu au putut împiedica închegarea unei coaliții anti-otomane în Europa, inițiată de fapt încă la Conciliul de la Florența din 1439, cînd Orientul ortodox și Occidentul catolic își coordonaseră planurile lor de acțiune.

[11] *Cronici turcești*, vol. I, p. 122—123 ș.a.; *Ist. Rom.*, II, p. 438.

[12] *Gheorghe Kastriotul. Skanderbeg și lupta albanezo-turcă în secolul al XV-lea* (trad. rom. din limba albaneză) Ed. Științifică, București (1972), 184 p.

[13] Pentru detalii vezi HALIL ÎNALCIK, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar* (Cercetări și documente privind epoca sultanului Mehmed al II-lea Cuceritorul), vol. I, Ankara, 1954, p. 1—38; vezi și CAMIL MUREȘAN, *Iancu de Hunedoara*, ed. II, București, 1968, p. 100—102.

[14] Gheorghe Brancovici-Vukovici, despotul Serbiei.

[15] *Cronici turcești...*, vol. I, p. 122 ș.a.

[16] Țara Românească trebuia să dea haraci sultanului și să recunoască suzeranitatea regelui Ungariei (Cf. CHALCOCONDIL, *Expuneri istorice...* (ed. V. Grecu), București, 1958, p. 189.

Chiar şi izvoarele turceşti pun începuturile crizei de la Varna în legătură cu Conciliul de la Florenţa [17]. Eforturile antiotomane capătă dimensiuni şi mai mari prin încercarea de a se concretiza o alianţă între Ungaria şi principii din Orient. Tocmai în aceste împrejurări sultanul Murad al II-lea se retrage în favoarea fiului său Mehmed al II-lea, în vîrstă de numai 13 ani, ceea ce a accelerat şi mai mult evenimentele, principele de Karaman insistînd din nou pe lîngă Iancu de Hunedoara şi Vladislav, regele Ungariei [18].

Urmările sînt cunoscute. Sultanul Murad al II-lea îşi reia tronul şi vine în fruntea unei armate numeroase, înainte ca ajutoarele trimise de papă să fi putut bloca trecerea lui din Asia în Europa. În acelaşi timp, armata creştină înainta de la Dunăre spre Varna, fiind compusă în mare parte din români, unguri şi poloni, în frunte cu Iancu de Hunedoara şi Vladislav, rege al Ungariei şi Poloniei. Cele două oştiri s-au întîlnit în apropiere de Varna la 10 noiembrie 1444. La început oastea anatoliană este înfrîntă, iar cea din Rumelia se pregătea să se retragă, o parte deja fugind. Dar tocmai atunci se răspîndeşte vestea uciderii regelui Vladislav, ceea ce determină regruparea forţelor risipite ale sultanului.

Cronicile turceşti relatează că Iancu „nu i-a lăsat pe necredincioşi să se împrăştie, ci le-a spus: noi am venit aici pentru credinţa noastră şi nu pentru rege şi, în felul acesta, iarăşi a stăpînit oastea". Dar, demoralizarea cuprinzînd armatele cruciade, a urmat dezastrul, cu consecinţe dintre cele mai importante pentru viitorul întregii zone sud-est europene [19].

Bătălia de la Varna a pecetluit dominaţia turcească asupra Peninsulei Balcanice, a cărei soartă se va identifica de acuma cu destinele Imperiului otoman însuşi.

Seria expediţiilor creştine cu caracter de cruciadă s-a încheiat cu o altă înfrîngere la Cossovo în 1448. Ea nu va atinge proporţiile celei de la Varna nici ca intensitate şi nici ca participare, simbolizînd mai degrabă începuturile alianţei lui Iancu de Hunedoara cu Skanderbeg, apărătorul poporului albanez în faţa expansiunii otomane. Dar, treptat, drumul spre Constantinopol se scurta din zi în zi.

[17] La H. İNALCIK, *op. cit.*, p. 1.
[18] NEŞRI, *op. cit.*, vol. I, p. 172.
[19] Cf. *Varna 1444. Sbornik ot izsledovania i dokumenti...*, Sofia, (1969), 543 p. (Vezi p. 49 ş.a.).

CUCERIREA CONSTANTINOPOLULUI — 29 MAI 1453. Urcarea pe tron a tînărului sultan Mehmed al II-lea în 1451 a dat un nou elan eforturilor pentru cucerirea Constantinopolului, ultimul bastion al Imperiului bizantin.

De fapt, Bizanțul rămăsese ca o insulă în mijlocul lumii turco-islamice, iar construirea fortăreței *Rumelihisarı* în 1452, pe malul european al Bosforului, vizavi de cea zidită încă de sultanul Baiazid Ildîrîm pe țărmul asiatic *(Anadoluhisarı)*, a izolat definitiv Imperiul bizantin, redus la capitala sa și la unele cetăți din împrejurimi.

Eforturile de ultimă oră ale împăratului Constantin al XII-lea Paleologul de a ajunge la o conciliere cu Occidentul catolic a răscolit și mai mult sentimentele ortodoxe ale bizantinilor fanatici, care exclamau prin glasul celui mai influent om din Imperiul bizantin, marele duce Lucas Notaras, că „mult mai bine să știe domnind în mijlocul orașului turbanul turcesc, decît tiara latină" [20].

Pe de altă parte, în Europa idealul medieval al cruciadelor scade din intensitate, mai cu seamă după cele două înfrîngeri consecutive, de la Varna și Cossovo. Incursiunile repetate ale călăreților turci numiți *akîngii* în Moreea, tocmai în preajma pornirii sultanului Mehmed al II-lea pentru asediul Constantinopolului (23 martie 1453), tăiau posibilitățile de ajutorare a capitalei bizantine, după cum cele două fortărețe de pe malurile Bosforului zădărniceau orice sprijin dinspre mare. Tînărul sultan otoman luase aceste măsuri ținînd seama de faptul că nici relațiile cu genovezii și nici reînnoirea tratatului de pace cu venețienii nu puteau constitui garanții suficiente pentru neutralitatea acestora în timpul asedierii Constantinopolului. Măsurile de prevedere au fost completate și prin turnarea unor tunuri de mare calibru, capabile să facă breșe în zidurile seculare care înconjurau Constantinopolul. Aceste tunuri, numite *basilikos* sau *șahi* [21] au fost opera lui Orban care, după toate probabilitățile, era originar din Transilvania și fugise de la bizantini la turci pentru a-și concretiza proiectele sale tehnice. Alte tunuri de acest fel aveau

[20] DUCAS., *op. cit.*, p. 328.

[21] SELAHATTIN TANSEL, *Osmanlı Kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti* (Activitatea politică și militară a sultanului Mehmed Cuceritorul în lumina izvoarelor otomane), Ankara, 1953, p. 52 *(Vasiliki)*.

rolul de a transporta în cetate materiale inflamabile, pentru a-i pune în panică pe asediați prin incendiile pe care aveau să le provoace. Acesta a fost unul din cele mai eficiente mijloace tehnice de care s-au servit turcii în asaltul asupra Constantinopolului. Era, de fapt, folosirea într-un chip ingenios a vestitului „foc grecesc", cu care bizantinii salvaseră de multe ori capitala lor mai ales de asediile arabilor.

În dimineața zilei de șase aprilie a anului 1453 oastea otomană își ocupa deja pozițiile în jurul zidurilor Constantinopolului, iar flota comandată de Baltaoglu primi porunca de a veghea ca orașul să nu fie aprovizionat de pe mare. Potrivit legii Islamului, sultanul trimite ultimul mesaj de predare a orașului fără luptă. Refuzul a fost urmat de descărcarea tunurilor îndreptate spre ziduri. Printre ele se afla și tunul cel mare turnat de Orban. Cu acesta se putea trage de puține ori pe zi, dar de fiecare dată producea pagube mari. Mai cu seamă neputința sultanului Mehmed II de a lua sub controlul său Cornul de Aur i-a sugerat ideea de a trece corăbiile pe uscat, din Bosfor în Cornul de Aur, peste un deal (în noaptea de 22 apr.), prin locul care astăzi se numește *Taksim*. Reușita acestei acțiuni îndrăznețe a întărit convingerea sultanului că orașul va putea fi cucerit. La această acțiune contribuiseră și genovezii din Pera, dacă nu direct, cel puțin prin neutralitatea lor, micșorînd astfel lanțul încercuirii.

Dar prelungirea asediului dădea naștere la murmure în tabăra otomană, mai ales că sultanul nu se hotăra pentru ultimul asalt general. Consiliile de război de sub zidurile Constantinopolului puneau de fiecare dată probleme din ce în ce mai dificile, cea mai importantă fiind eventualitatea unei noi coaliții creștine. De aceea, cu cît tînărul sultan Mehmed al II-lea era hotărît să ocupe Bizanțul, cu atît marele vizir Halil pașa insista pentru ridicarea asediului fie motivînd răspîndirea zvonului despre cruciadă, fie pe considerentul că nici perșii și nici arabii nu reușiseră să cucerească, altă dată, această fortăreață. Dar partizanii continuării asediului pînă la cucerirea orașului au prevalat. Astfel, la 29 mai 1453 aveau să se întărească și mai mult sentimentele de superstiție ale popoarelor balcanice față de ziua de *marți*. Era ziua cînd sultanul Mehmed al II-lea intra în Constantinopol cu titlul

de *Fatih*, adică „Cuceritorul". Fostul Constantinopol sau Bizanț devine de acuma *Istanbul* și capitala unui nou imperiu, cel al Imperiului otoman [22].

Despre cauzele căderii Constantinopolului. Atît prin semnificația ei cît și prin urmările sale, cucerirea Constantinopolului de către turci a deschis, fără îndoială, o nouă pagină în istoria universală. Referindu-se la acest moment de importanță istorică, Engels preciza că „sfîrșitul evului mediu e indiscutabil legat de căderea Constantinopolului" [23]. Acest moment s-a concretizat în înlocuirea Imperiului bizantin cu cel otoman, schimbîndu-se harta politică a lumii și întreaga evoluție a istoriei mondiale. Căderea Constantinopolului și, odată cu el, a Imperiului bizantin însuși, se datoresc unui complex de cauze, legate atît de Imperiul bizantin cît și de lumea din jurul acestuia.

Astfel, la restrîngerea cercului în jurul Bizanțului contribuia nu numai situația precară a Imperiului bizantin din ultima perioadă a existenței sale dar și politica de conciliere față de turci a unor serii de state europene. Campionii acestei politici au fost îndeosebi genovezii și venețienii, care au consimțit adeseori la consolidarea puterii otomane în dauna Imperiului bizantin fie din necesitatea menținerii în mîinile lor a hegemoniei comerciale în Mediterana otomanizată, fie de teama unei înțelegeri turco-bizantine, care putea să pună în primejdie coloniile lor de la Adriatică și pînă la Azov [24]. Nu o dată îi vedem, de pildă, pe genovezi, trecînd armatele otomane dintr-o parte în alta a Strîmtorilor sau încheind cu turcii tratate.

Chiar și instalarea genovezilor la Pera constituie o dovadă a politicii lor de infiltrare în Bizanț, iar în timpul asediului capitalei bizantine, ei au înlesnit trecerea flotei otomane în Cornul de Aur, pe uscat, prin Pera. De aceea prima *capitu-*

[22] O ultimă lucrare remarcabilă în legătură cu desființarea Imperiului bizantin îi aparține lui Steven Runciman: *The Fall of Constantinople 1455*, Cambridge, 1965 și 1969 (Vezi și trad. rom. *Căderea Constantinopolului* 1453, București (1971), 334 p. -Trad. de Alexandru Elian).

[23] Marx-Engels, *Opere*, vol. 20, București, 1964, p. 489; pentru alte aprecieri, vezi: T. Yilmaz Öztuna, *op. cit.*, vol. III, p. 218—221.

[24] M. T. Gökbilgin, *XV. asrın birinci yarısında II. Murad devrinde Hıristiyan birligi ve Osmanlı-Macar mücadeleleri esnasında Edirne* (Adrianopole în prima jumătate a veacului al XV-lea, pe vremea sultanului Murad II și a luptelor turco-maghiare), în *Edirne Armagani*, Ankara, 1964, p. 119—135.

laţie a lui Mehmed al II-lea a fost acordată tocmai genovezilor de aici.

Nici veneţienii nu au fost străini de ideea hegemoniei asupra Imperiului bizantin, aceştia ocupînd o serie de cetăţi şi provincii din Balcani, ceea ce îi determină de fapt să se manifeste mai puţin activi chiar şi faţă de planurile de coaliţii antiotomane. Unii istorici afirmă chiar că veneţienii „predînd turcilor Bizanţul, căutau să obţină un preţ cît mai mare" [25].

Dar, se poate vorbi, în aceeaşi măsură, de o politică oscilantă şi din partea regilor Ungariei, ale căror interese se ciocneau adeseori cu ale veneţienilor fie în spaţiul balcanic, fie în Adriatica. Mai ales după bătălia de la Nicopole, Ungaria a evitat multă vreme să-şi mai asume organizarea de noi coaliţii antiotomane. Nu erau puţine nici cazurile de schimburi de solii sau de daruri între sultanii otomani şi regii Ungariei. Ele simbolizau, în ultimă instanţă, căutările reciproce ale unui „modus vivendi", ceea ce oferea turcilor garanţia stăpînirilor lor în Europa, inclusiv perspectivele unor noi cuceriri.

●

Pe lîngă condiţiile internaţionale amintite mai sus, trebuie avut în vedere şi faptul că, în preajma cuceririi Constantinopolului, societatea otomană, la rîndul ei, se afla în plină efervescenţă evolutivă, în raport cu starea de dezmembrare a Imperiului bizantin, ca şi în comparaţie cu fărîmiţarea politică ce domnea în tot spaţiul sud-est european. Această evoluţie se referă la toate compartimentele societăţii turceşti din vremea aceea, începînd cu structura social-economică, cu organizarea politico-militară şi terminînd cu viaţa culturală sau cu celelalte manifestări spirituale în general.

Astfel, regimul feudelor condiţionate se consolidase, diversificîndu-se tot mai mult în *timare, zeamete, hassuri* etc. în cadrul dreptului suprem de proprietate al statului asupra întregului pămînt. Acest drept permitea puterii centrale otomane să dispună după voie de teritoriile cucerite. Unele din ele puteau fi lăsate vechilor lor posesori, în anumite condiţii, după cum altele erau trecute la dispoziţia fiscului

[25] MAX SILBERSCHMIDT, *Venedik menbalarına nazaran Türk Imparatorlugunun zuhuru zamanında Şark Meselesi* (Problema Orientală pe vremea apariţiei Imperiului otoman, în lumina izvoarelor veneţiene), Istanbul, (1930), p. 51.

sub denumirea de *„arazi-i emiriyye"* sau *„arz-ı memleket"*. Din acestea, unele puteau fi concedate ca feude *(timar, zeamet, hass)*, altele erau donate cu titlul de proprietate, numită *mülk*, transformate în fundații pioase *(vakuf)* sau puteau fi alese pentru suveranii otomani *(hass-i hümayun)*.

Voind să sublinieze „inexistența proprietății private asupra pământului" în Orient, clasicii marxismului scriau că „lipsa proprietății funciare este într-adevăr cheia pentru înțelegerea întregului Orient" [26].

Privită în ansamblu, această teză rămîne valabilă și pentru Imperiul otoman, mai cu seamă pentru prima perioadă a existenței sale. Dar, în cazul societății otomane, caracterul de stat al proprietății nu excludea manifestarea ei în diverse forme, dintre care unele se detașau tot mai mult de principiul general al dreptului suprem de proprietate exercitat de puterea centrală, în numele sultanului.

Astfel, în Imperiul otoman iau cu timpul o dezvoltare tot mai mare proprietățile impersonale numite *vakuf*-uri, care aveau destinații variate (fundații pioase, opere de binefacere publică etc.), ca și proprietățile particulare zise *mülk*-uri, care își aveau inițial punctul de plecare în favorurile suveranilor turci față de căpeteniile militare sau civile.

Concomitent, se consolida și organizarea politică a statului otoman, mai cu seamă prin amploarea și diversificarea instituțiilor centrale care, pe măsura accentuării procesului de centralizare, subordonau autorității lor directe și conducerea provinciilor. Astfel, puterea centrală intervenea și în reglementarea raporturilor dintre *raiale* și *posesorii de feude*, deși aceste raporturi favorizau subordonarea maselor direct producătoare *(raiale)* față de posesorii de *feude*, de proprietarii de *mülk*-uri sau de *vakuf*-uri, respectiv față de totalitatea claselor privilegiate din societatea otomană.

Raialele purtau în genere denumirea locului unde se aflau (raiale de timar, de zeamet, de hass, de mülk etc.), iar posesorii de feude se numeau „stăpîni de pămînt" *(sahib-i arz)*, stăpîni de raiale *(sahib-i réaya)* sau simplu *sipahi* (cavaleri).

Unii specialiști se îndoiesc de caracterul feudal, de tip clasic, al unui astfel de regim social-politic [27], în care, ca și

[26] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 28, București, 1967, p. 226 și 231.

[27] DOMINIQUE CHEVALLIER, *Les cadres sociaux de l'économie agraire dans le Proche-Orient au début du XIX-e siècle. Le cas du mont Liban*, în „Revue Historique...", Paris, Tome CCXXXIX/1968, p. 99—100.

în alte părți ale Orientului, nu marii proprietari privați se ridicau, în principiu, în fața micilor producători, ci statul era proprietarul suprem al pămîntului, iar instituția suveranității nu era decît „proprietatea concentrată pe scară națională" [28].

Dar, în același timp, nu poate fi contestat faptul că „regimul timariot" otoman se statornicea într-o perioadă istorică de manifestare a orînduirii feudale pe plan european. De asemenea, unele din trăsăturile feudale clasice au fost păstrate în țările cucerite de turci, din Europa. Codexurile otomane vorbesc despre „legi ale regilor" sau de legi „din perioadele regilor" [29]. Pe de altă parte, unele provincii din sfera dominației otomane vor menține intactă ordinea lor socială specific feudală. În fruntea acestora se aflau cele trei țări românești (Moldova, Țara Românească și Transilvania), care au evoluat în cadrul Imperiului otoman cu trăsăturile lor social-economice specifice. De aceea, dacă se poate vorbi, în general, de un *feudalism otoman*, trebuie să se țină seamă și de tot ce avea acesta mai caracteristic față de feudalismul clasic occidental.

Dealtfel, sesizînd caracterul deosebit de complex al orînduirii social-economice otomane, Engels arăta că „turcii au introdus în Orient, în țările cucerite, *un fel* de feudalism agrar" [30]. Această remarcă reprezintă de fapt o sinteză atît a trăsăturilor *comune* cît și *distinctive* ale societății otomane, în raport cu societatea feudală europeană.

Nucleul principal al acestei organizări social-economice otomane îl constituia, fără îndoială, *sistemul timarelor*. La atribuirea timarelor, considerentele religioase sau etnice aveau mai puțină importanță, mai cu seamă în regiunile unde, la început, predomina populația creștină [31].

[28] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, Partea a II-a, București, 1955, p. 745.

[29] Ö. L. Barkan, *Kanunlar*... (Legislații), Istanbul, 1943, p. 304, 323 ș.a.

[30] Marx-Engels, *Opere*, vol. 20, p. 171 (*Anti-Dühring* — de Fr. Engels).

[31] H. İnalcik, *1431 Tarihli Timar defterine göre Fatih devrinden önceki timar sistemi* (Sistemul timariot înainte de epoca sultanului Mehmed II în lumina Condicii de timare din anul 1431) în *IV Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 10—14 noiembrie 1948, *Comunicările*, Ankara, 1952, p. 132, și urm., Idem, *Timariotes chrétiens en Albanie au XV-e siècle d'après un registre de timar ottoman*, în „Mitterlungen des Österreichischen Staatsarchivs", Tome 4 (Vienne), 1951, p. 118—138.

Se formase chiar o pătură privilegiată de elemente creştine, amintită şi în *Legislaţia* vremii sub denumirea de *müsellim-kiafir* (creştini privilegiaţi), acordîndu-se în acest scop şi acte oficiale numite *„müsellim-name"* [32].

În legătură cu societatea medievală otomană, se discută şi problema dacă aceasta cuprindea sau nu trăsăturile caracteristice ale aşa-zisului „mod de producţie asiatic". Într-adevăr, formele de stăpînire funciară prezentau în societatea otomană o gamă întreagă de variaţii, de la dreptul de „dominium eminens" al suveranilor şi pînă la proprietăţile particulare absolute numite *mülk*.

Complexitatea acestui regim de proprietate, ca şi diversitatea relaţiilor sociale de producţie explică şi acuitatea cu care sînt puse şi discutate trăsăturile feudale sau non-feudale ale societăţii otomane, luată în ansamblul ei [33].

Îndeosebi în primele veacuri ale existenţei imperiului, a fost evidentă preponderenţa *sistemului timarelor*, cu toate celelalte variante de *posesiuni*, în cadrul dreptului suprem de proprietate al statului otoman asupra principalului mijloc de producţie, care era *pămîntul*. Dealtfel, „aceeaşi bază economică — scrie Marx —, aceeaşi din punct de vedere al condiţiilor principale, se poate prezenta, în manifestarea ei, datorită nenumăratelor şi diverselor împrejurări empirice, condiţii naturale, relaţii de rasă, influenţe istorice care acţionează din afară etc., *în nesfîrşite variaţii şi gradaţii* (sublinierea noastră), care nu pot fi înţelese decît cu ajutorul analizei acestor împrejurări empirice date" [34]. Tocmai prin aceste particularităţi şi prin astfel de variaţii şi gradaţii nesfîrşite se caracteriza, de fapt, Imperiul otoman, de la un capăt la altul.

Sistemul timarelor a impulsionat în mare măsură cuceririle otomane mai ales în primele veacuri, constituind baza materială a politicii de expansiune. În preajma cuceririi Constantinopolului, oastea otomană, de asemenea, luase proporţii tot mai mari, fiind supusă, totodată, şi unui sistem de organizare şi disciplină.

[32] F. Babinger, *Sultanische urkunden...*, München, 1956, p. 152 ş.a.

[33] Pentru discuţie amplă în această privinţă vezi şi Muzaffer Erdost, *Osmanlı İmparatorlungunda üretim ilişkileri ve Asya üretim tarzi* (Relaţiile de producţie în Imperiul otoman şi modul de producţie asiatic), în rev. „Aydınlık", Ankara, nr. 22, Agustos, 1970, p. 276—316.

[34] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, P. II, Bucureşti, 1955, p. 745.

În această privință, trebuie menționată, în primul rînd, lărgirea cadrului *oastei permanente*, numită *Kapu-Kulu* (Oastea de Poartă), care se împarte în două mari categorii: *piedestrimea*, adică ienicerimea propriu-zisă, și *cavaleria*, subdivizată în așa-numitele *Altı-Bölük* (Șase bulucuri), dar cu toții stînd la dispoziția suveranului, în orice clipă.

Sursele principale de alimentare continuă a acestor categorii de oști erau *Pendjik-oglanii*, adică „cincimea din robi", și instituția numită *Adjemi-Odjagî (Acemi Ocagı)*, care se baza de obicei pe sistemul *Devșirme*.

Compartimentele diferitelor categorii de oști se numeau, după mărimea lor, *oda, bölük, djemaat (cemaat), orta* etc., în cadrul corpului ieniceresc numit *Odjak (Ocak)*, în sensul de „Vatră".

Disciplina într-o oaste de acest fel era atît de severă încît, se spune că unul dintre segbani săvîrșind o crimă, fusese desființată compania din care acesta făcea parte *(al 34-lea orta)*, iar după aceea, în toată istoria ienicerimii, ori de cîte ori, la împărțirea soldelor trimestriale, se făcea apelul, în momentul chemării celei de a *34-lea orta*-le, ienicerii strigau: *„Yok olsun!"*, adică „Să nu mai fie!".

Organizația ienicerilor a fost încadrată în secta „Bektași", după numele lui Hadji-Bektaș Veli (sec. XIII), care i-ar fi botezat primul. De aceea ienicerii purtau și denumirea de „Ceata Bektașiilor", iar sultanii otomani au fost totdeauna șefii supremi ai acestui corp de oaste.

Pe de altă parte, sistemul recrutării de oști dintre popoarele creștine prin *Devșirme* a fost completat cu selecționarea anumitor elemente tinere și din rîndurile *popoarelor musulmane* supuse Imperiului otoman, instituindu-se cu ei o oaste de cavalerie, numită *gureba*, adică „pribegii".

O amploare deosebită luase și armata de provincie *(Eyalet askeri)*, a cărei nucleu principal îl formau *timarioții*, respectiv, posesorii de feude zise *timar*. Aceștia erau obligați să întrețină un anumit număr de oști, proporțional cu mărimea apanagiilor lor. La fel procedau și posesorii de feude mai mari, ca *zeamete* și *hassuri*[35].

Din oastea de provincie făcea parte și grupul special denumit *azapi (celibatari)*, care formau arcașii de elită ai oastei otomane, cel puțin pînă la cucerirea Constantinopolului. De asemenea, un rol deosebit de important a jucat

[35] MUSTAFA A. MEHMET, *De certains aspects...*, p. 143.

și cavaleria numită *akîngii*. Aceștia erau țărani locali, care se grupau la nevoie în jurul unor căpetenii pentru a întreprinde incursiuni în ținuturile inamice, dar mai cu seamă în zona Dunării. De aceea folclorul popoarelor balcanice a păstrat multă vreme amintirea unor căpetenii de akîngii din familiile: Evrenosoglu, Mihaloglu sau Malkocioglu.

În felul acesta, statul otoman a creat treptat condiții favorabile declanșării tuturor „energiilor provinciilor", pentru desăvîrșirea expansiunii imperiului.

Această constatare rămîne cu atît mai valabilă cu cît oastea de ieniceri reprezenta de fapt o categorie mult mai puțin numeroasă, nedepășind 10—12 mii de oameni chiar și spre sfîrșitul domniei sultanului Mehmed al II-lea (m. 1481). De remarcat este și faptul că organizarea și funcționarea tuturor acestor categorii de oști erau reglementate prin legi speciale *(Kanunname)*, care adeseori mergeau pînă la cele mai mici detalii.

●

În legătură cu factorii care au deschis drumul spre Constantinopol, transformînd statul otoman într-un imperiu[36], ar trebui luate în considerare și manifestările de cultură materială sau spirituală din societatea otomană din perioada respectivă. Deși nu putea fi încă vorba de o superioritate a regiunilor anatoliene față de restul lumii musulmane, totuși importanța politică mereu crescîndă a turcilor-otomani, care începuseră deja să aspire la o dominație asupra Orientului islamic, oferea acestora condiții favorabile pentru afirmarea unei culturi materiale și spirituale din ce în ce mai cuprinzătoare în lumea musulmană, numită *Dar-ul-Islam*.

Astfel, se observă dezvoltarea unei arte monumentale, reprezentată mai ales de instituțiile religioase, cum au fost de pildă *moscheiele*, presărate în toate ținuturile cucerite, Moscheia de la Iznik, Moscheia Verde *(Yeşil Cami)* sau Moscheia Mare *(Ulu Cami)* din Bursa, ca și cele din Adrianopole sau din celelalte părți ale imperiului (de ex. Moscheia lui Șehabeddin pașa din Filibe (azi Plovdiv, Bulgaria), construite de primii sultani sau viziri, reprezintă tot atîtea mărturii ale eflorescenței arhitecturii otomane din acea perioadă.

[36] Halil İnalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600*. London, 1973, p. 23—34.

Nu mai puțin importante erau și instituțiile de binefacere publică, spitale, cămine pentru ospățuri publice numite *zaviye*, caravanseraiurile, destinate înlesnirii negoțului, ca și bazarurile cunoscute sub numele de „bedestan" etc.

De asemenea, diferite ramuri ale științei și culturii se dezvoltau în cadrul așa-ziselor *Medrese*-le, adică „Seminarii", care îmbrățișau toate formele de învățământ.

Viața culturală din societatea otomană de atunci era impulsionată sub cele mai diverse aspecte și de valurile de cărturari care se stabileau în Imperiul otoman venind din diferite părți ale Orientului islamic. Printre ei se numărau oameni ai religiei, medici, astronomi, ca și cărturari cu alte preocupări. De asemenea, încă de la sfîrșitul veacului al XIV-lea crește interesul pentru descrierea analelor *Dinastiei otomane*, punîndu-se astfel bazele unei adevărate *istoriografii turcești*. După un Yahși Fakih și un Ahmedi, va apărea o pleiadă de cronicari, printre aceștia remarcîndu-se îndeosebi Orudj, Așikpașa-zade și alții, care vor scrie într-o limbă turcească simplă, dar caracteristică pentru constituirea limbii turce ca limbă de cultură în societatea otomană.

Se deschide și seria unor curente cu caracter religios sau literar, în proză și poezie, în care limba turcă propriu-zisă, de asemenea, se impune tot mai mult, detașîndu-se de operele scrise în limbile arabă și persană[37].

●

În felul acesta, se cristalizau trăsăturile unui imperiu centralizat, care va înrîuri puternic nu numai evoluția lumii islamice, dar și a istoriei universale. Este adevărat faptul că o deosebită consolidare va cunoaște *sistemul timariot* de posesiune funciară. Dar, datorită caracterului său condiționat, acesta nu va permite instituirea unei aristocrații teritoriale sau dinastice, de felul celei occidentale, cu tendințe separatiste, cel puțin în primele veacuri, iar puterea nelimitată a suveranilor turci, în cadrul instituțiilor centrale ale statului, va influența profund societatea otomană, structurînd-o din punct de vedere social, politic sau religios, în

[37] Pentru unele aspecte ale culturii otomane din această perioadă vezi și A. ADNAN ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Știința la turcii otomani), Istanbul, 1970 (reeditare), p. 11—24.

numele autocrației orientale și al egalității dintre toți credincioșii profetului Mahomed.

De asemenea, în societatea otomană au existat, sau au fost create, condiții mai favorabile afirmării puternice a organismelor militare, fie centrale, fie provinciale. La baza lor stătea atît sistemul social-economic timariot, cît și arsenalul politico-ideologic, fără să mai vorbim de o tradiție veche în acest sens. Dealtfel, în condițiile istorice de atunci, perfecționarea forței militare reprezenta idealul fiecărui stat medieval, fapt evident și în Europa, prin dominarea „spiritului cavaleresc".

Cu toate acestea, oricît de evident ni s-ar înfățișa caracterul militarist al Imperiului otoman, totuși această trăsătură nu poate fi generalizată pe scara întregii societăți otomane, așa cum lasă să se înțeleagă unele lucrări de specialitate[38]. Fără să ne referim în mod special la masele de țărani musulmani, este suficient să amintim de însăși *lumea creștină* din imperiu, care ducea în genere o viață civilă, exceptînd unele grupuri încadrate în diferite servicii militare auxiliare, cu anumite condiții (scutire de dări ș.a.). Această situație va dăinui pînă spre sfîrșitul Imperiului otoman, populația nemusulmană fiind scutită de oaste, în schimbul „capitației" sau altor forme de răscumpărare.

Ținîndu-se seama de cele expuse mai sus, se poate afirma că, în preajma cuceririi Constantinopolului, societatea otomană se afla în plină ascensiune și afirmare sub toate aspectele vieții materiale sau spirituale, iar măsurile inițiate de primii sultani sub raport social-economic sau politico-militar aveau menirea de a întări autoritatea suveranului spre o *monarhie centralizată*, de tip oriental, subordonînd, cît mai mult cu putință, factorii care ar fi putut acționa în sensul *descentralizării* imperiului[39].

[38] PAUL COLES, *The Ottoman impact on Europe*, London, 1968, p. 60—61.

[39] YAŞAR YÜCEL, *Osmanlı İmparatorlugunda desantralizasyona dair genel gözlemler* (Observații generale cu privire la descentralizare în Imperiul otoman), în „Belleten", T.T.K., Ankara, nr. 152/1974, p. 657 și urm.

SCENĂ DINTR-UN LĂCAȘ DE CULT DIN ASIA CENTRALĂ. MINIATURĂ PROVENIND, PROBABIL, DIN HERAT, SEC XV (*LES TRÉSORS DE TURQUIE*).

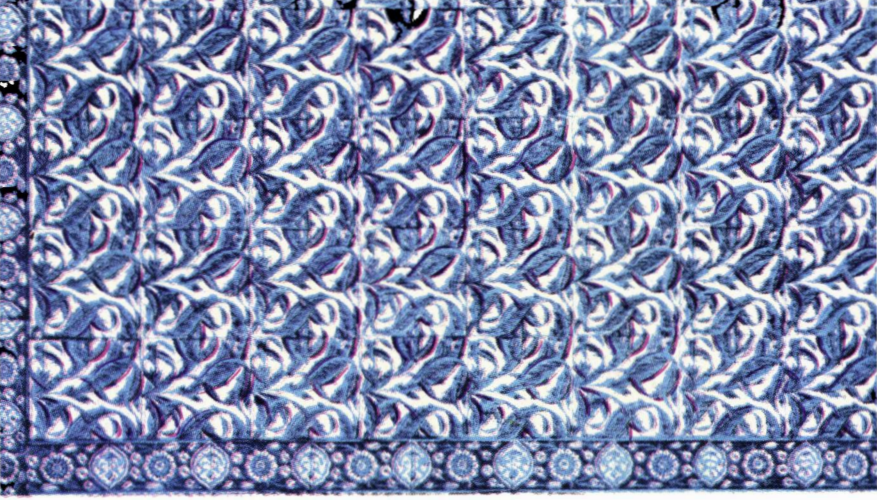

CERAMICĂ DE IZNIK (CCA 1561). ISTANBUL, MOSCHEIA LUI RUSTEM PAŞA, MARE VIZIR OTOMAN: 1544–1553 ŞI 1555–1561 (*LES TRÉSORS...*).

COVOR DE RUGĂCIUNE CARE A APARŢINUT, PROBABIL, SULTANULUI AHMED I (1603–1617), ISTANBUL, MUZEUL TOPKAPU (*LES TRÉSORS DE TURQUIE*).

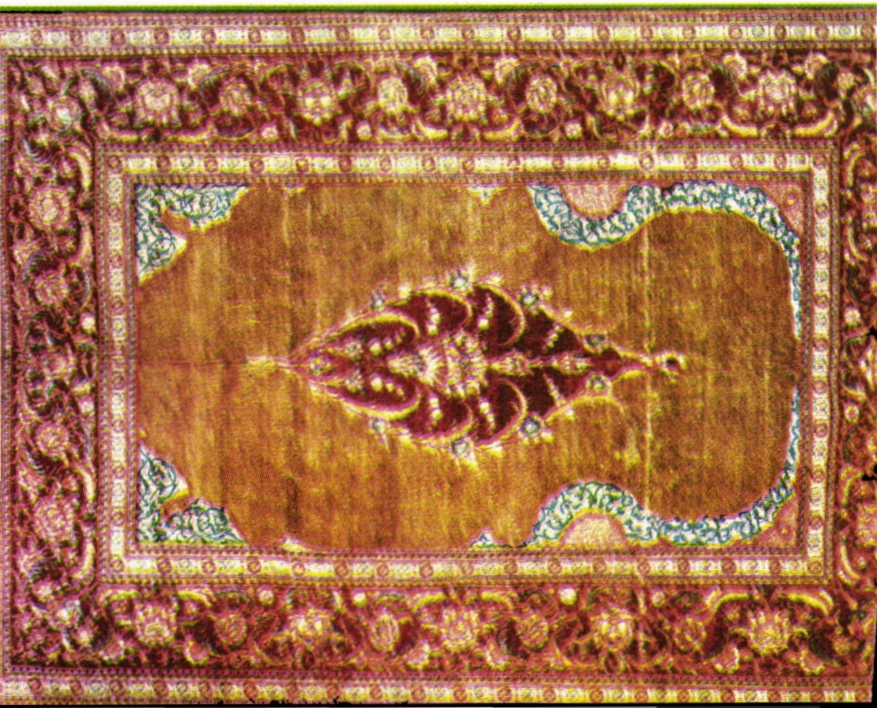

B
EVOLUȚIA IMPERIULUI OTOMAN

Capitolul I
DOMNIA SULTANULUI MEHMED AL II-LEA
(1451—1481)

SUPUȘII CREȘTINI AI IMPERIULUI OTOMAN. Se știe că sultanii turci au dus încă de la început o politică hotărîtă de izolare continuă a Bizanțului, folosind în acest scop atît mijloace pașnice (căsătorii ș.a.), cît și forța militară (asedii etc.). O presiune deosebit de puternică fusese exercitată îndeosebi de sultanii Baiazid I și Murad al II-lea, care țineră capitala bizantină sub foamete și asedii, slăbind-o tot mai mult. Dar de fiecare dată ei au fost siliți să renunțe la gîndul cuceririi, în fața coalițiilor antiotomane care se formau în Balcani și Europa în genere (Nicopol — 1396, Varna — 1444, Cossovo — 1448). Zelul lor în această privință avea și un suport religios. Este vorba de tradiția după care profetul Mahomed ar fi prevestit cucerirea Constantinopolului de către musulmani. Visul generațiilor de sultani avea să se împlinească abia în primăvara anului 1453, cînd tînărul sultan Mehmed al II-lea a supus Capitala bizantină unui asediu greu, convins fiind că nu se va putea organiza o coaliție antiotomană în această perioadă.

Cucerirea Constantinopolului schimbase radical fizionomia politică a statului otoman. Actul cuceririi asigura de acuma legătura nestingherită între partea asiatică și cea europeană a imperiului, iar noua reședință a sultanilor turci va deveni cel mai important centru politic al lumii musulmane. Pe de altă parte, creșterea rapidă a autorității sultanului Mehmed al II-lea nu numai asupra supușilor săi, dar și în afara hotarelor statului otoman va favoriza însușirea de către acest sultan a „tradițiilor monarhice islamice, turcești și bizantine",

punîndu-se, în felul acesta, bazele „tipului de suveran otoman" [1], cu trăsături absolutiste şi centralizatoare.

Dar o situaţie nouă avea să se creeze prin restabilirea patriarhului ortodox în persoana învăţatului George Scholarios, devenit Ghenadios Scholarios, în primele zile ale anului 1454, a marelui rabin asupra comunităţii evreieşti, ca şi a patriarhului armenilor din imperiu (1461). Aceştia obţineau o serie de prerogative religioase, administrative şi judiciare asupra supuşilor nemusulmani grupaţi în jurul bisericilor respective [2]. Drept urmare, comunităţile religioase creştine din Imperiul otoman nu vor fi supuse, sub toate aspectele, justiţiei musulmane, ele avînd propriile lor sisteme legale şi instituţii, administrate de reprezentanţii bisericilor ortodoxe, armean sau ebraic, care se conduceau mai mult după legile greco-romane şi mai puţin după principiile sacre ale religiei musulmane exprimate prin *Şeriat* [3].

Dealtfel, imposibilitatea încadrării comunităţilor creştine în legislaţia statală a comunităţii islamice era determinată şi de faptul că legislaţia islamică, fiind de inspiraţie coranică, „era legată în mod esenţial de cei care profesau credinţa musulmană" [4].

Actul recunoaşterii Patriarhiilor şi Rabinatului va constitui punctul de plecare pentru *autonomia religioasă şi juridică* a comunităţilor creştine din cadrul Imperiului otoman. Cronicarul bizantin contemporan, Critobul din Imbros, referindu-se la împrejurările înscăunării lui Ghenadios Scholarios la Patriarhia din Constantinopol, scrie printre altele, că sultanul Mehmed al II-lea l-a pus „patriarh şi arhiereu al creştinilor, cu multe onoruri şi *privilegii de neapărată trebuinţă*; îi dă lui, între alte favoruri — adaugă acelaşi cronicar — şi stăpînirea asupra bisericii şi *cealaltă putere şi conducere, întru nimic mai puţin* de cum le avea înainte

[1] HALIL İNALCIK, *L'Empire Ottoman, Raport.* În *I-er Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes* — Sofia, 26 VIII—1 IX 1966, p. 22.

[2] Pentru discuţii asupra privilegiilor scrise sau nescrise ale patriarhiei greceşti în această perioadă vezi şi: STEVEN RUNCIMAN, *op. cit.*, p. 169—170 şi p. 272—300, (*Postfaţă*, de Alexandru · Elian).

[3] ZEINE Z. ZEINE, *The Emergence of Arab Nationalism*, Beyrut, 1966, p. 21.

[4] J. LAROCHE, *Le droit international musulman*, în „Journal d'Orient", Istanbul (11 febr. 1969).

vreme la împăraţii < bizantini >[5]. Se puneau astfel bazele juridice ale dezvoltării separate a lumii creştine încorporate în hotarele Imperiului otoman, ceea ce va determina pe unii specialişti să considere acest act drept aplicarea principiului „naţionalităţii", exprimat prin noţiunea de „Millet". Aplicarea *sistemului autonomiilor* va impune reglementarea, încă de la început, a normelor de organizare şi funcţionare a comunităţilor nemusulmane din cadrul Imperiului otoman. Aceste norme îşi vor găsi concretizarea într-o seamă de *privilegii* care vor reprezenta, de fapt, *capitulaţiile interne* ale Porţii, considerate ca „acte de bunăvoinţă" ale suveranilor turci faţă de supuşii lor nemusulmani.

După relatările cronicarului bizantin Ducas, pe vremea sultanilor otomani, încă Baiazid Ildîrîm ceruse şederea la Constantinopol a unui judecător musulman numit cadiu *(kadı)*, sub pretextul că „nu e cu dreptate ca musulmanii care pleacă pentru afaceri de negustorie la Constantinopol... să stea, musulmani fiind, în judecata ghiaurilor, ci pe musulman trebuie să-l judece un musulman" [6]. Această cerere a sultanului a fost satisfăcută în 1398 de împăratul Ioan al VI-lea Paleologul.

Cît priveşte privilegiile date de turcii otomani, ele încep încă de la cucerirea Bursei în anul 1326, continuă cu cele acordate Niceei în 1330, precum şi cu altele, de pe vremea sultanului Murad I, fie sub forma unor firmane speciale, fie *ahidname*-le, în sensul de „capitulaţii" [7]. Pe vremea sultanului Mehmed al II-lea ele îşi găsesc o expresie mai concludentă în reglementarea formelor de viaţă spirituală şi juridică a comunităţilor creştine din cadrul întregii societăţi otomane şi capătă forme din ce în ce mai evoluate, prin stipularea complexă a raporturilor cu o serie de popoare creştine care vor intra treptat în sfera dominaţiei otomane. O semnificaţie deosebită prezintă, în această privinţă, şi aşa-zisele „Tratate vechi" sau *„Capitulaţii"* ale *Moldovei, Ţării Româneşti şi Transilvaniei faţă de Poartă*, cu toată suita de privilegii acordate de-a lungul exercitării dominaţiei turceşti.

[5] CRITOBUL DIN IMBROS, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451—1467* (ed. V. Grecu), Bucureşti, 1963, p. 172.

[6] DUCAS, *Istoria turco-bizantină*..., p. 172.

[7] N. I. PANTAZOPOULOS, *Church and law in the Balkan Peninsula during the Ottoman rulle*, Thessaloniki, 1967, p. 18.

Luate în ansamblul lor, *Capitulațiile interne* au favorizat crearea unor colectivități mai mari sau mai restrînse, care au evoluat potrivit specificului lor etnic, social și confesional, în cadrul „comunității politice" în care fuseseră înglobate. Aici găsește un teren prielnic de acțiune îndeosebi *biserica ortodoxă*, în frunte cu patriarhul de Constantinopol, care nu numai că își menține poziția distinctă în ceea ce privește conducerea lumii ortodoxe, dar începe totodată să-și extindă și autoritatea sa *politică* asupra supușilor creștini ai Imperiului otoman, substituindu-se împăraților bizantini în legislație, justiție sau în jurisdicții economice, de la Dunăre și pînă la Eufrat[8].

Referindu-se la consecințele acestei situații, în cazul grecilor, Marx avea să scrie că „În Imperiul otoman, în concordanță cu ideile orientale ale turcilor, teocrația bizantină a căpătat posibilitatea să ia asemenea proporții, încît preotul, în parohia sa, este, în același timp, judecător, primar, învățător, executor testamentar, perceptor de impozite, factotum omniprezent al vieții civile, nu un slujitor, ci un stăpîn care acumulează o sumedenie de funcții"[9]. Cu alte cuvinte, autoritatea bisericii creștine s-a extins treptat în toate sferele vieții sociale a supușilor nemusulmani. „Principala imputare care li se poate face turcilor în această privință — notează mai departe Marx — nu este că au îngrădit privilegiile preoțimii creștine, ci, dimpotrivă, că sub stăpînirea lor această tutelă despotică autotcuprinzătoare, acest control și acest amestec al bisericii au putut să pătrundă în toate sferele vieții sociale"[10]. Ca atare, patriarhul din Constantinopol devine „un suveran laic" și chiar suveranul „unui stat în stat"[11].

În felul acesta, toleranța religioasă a avut treptat consecințe sociale și politice dintre cele mai importante pe drumul consolidării *entității* popoarelor creștine aflate sub dominația otomană. Karl Marx scria cu un ton de acuzare că turcii „au permis teocrației bizantine să se dezvolte într-o formă care nu le-a trecut vreodată prin minte nici măcar împăraților greci"[12].

[8] *Ibidem*, p. 5—6 și 24.
[9] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 10, București, 1961, p. 141.
[10] *Ibidem*.
[11] STEVEN RUNCIMAN, *The Great Church in Captivity*..., Cambridge, 1968, p. 206.
[12] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 28, București, 1967, p. 315.

Astfel de considerații sintetizează o întreagă evoluție istorică, ce s-a încheiat cu desprinderea de Imperiul otoman a unor popoare balcanice, organizate în state independente.

Într-adevăr, sistemul „*Millet*" a imprimat, încă de la început, societății otomane caracterul unui „organism multinațional și pluriconfesional", iar mai tîrziu a devenit platforma pe care s-au dezvoltat aspirațiile naționale ale popoarelor de sub dominația otomană, contribuind astfel, din interior, la dezagregarea definitivă a imperiului. Referindu-se la participarea creștinilor de sub stăpînirea turcă la decăderea imperiului, alături de statele europene, sultanul Abdul-Hamid al II-lea (1876—1909) nota în *Memoriile* sale că „în loc să-i fi islamizat sau să-i fi dat afară, am arătat slăbiciune tolerîndu-le să trăiască printre noi" [13].

Dar în faza inițială, acordarea autonomiei bisericii creștine, într-o vreme de adînc spirit religios al maselor populare, a reprezentat, fără îndoială, o inițiativă politică de o însemnătate deosebită pentru cuceririle otomane de mai tîrziu. Este vorba, în primul rînd, de izolarea definitivă a lumii ortodoxe de Occidentul catolic sub haina protectoare a suveranilor musulmani.

Cert este faptul că și după căderea Imperiului bizantin „civilizația ortodoxă a continuat să supraviețuiască, așa cum civilizația hindusă va subzista sub un alt stat universal, de origine turcă, fondată de mongolul Akbar, un secol mai tîrziu [14]". De asemenea, nu mai asistăm la încheierea de coaliții de proporțiile cruciadelor de altădată, ceea ce face ca expansiunea otomană să găsească un teren din ce în ce mai prielnic, turcii aflîndu-se de obicei în fața unor împotriviri izolate din partea popoarelor balcanice, și chiar extrabalcanice. Din acest punct de vedere, domnia sultanului Mehmed al II-lea este dintre cele mai grăitoare.

OFENSIVA TURCĂ ÎN BALCANI. Pe vremea sultanului Mehmed al II-lea frontul expansiunii otomane s-a lărgit în toate direcțiile, avîndu-și centrul în noua capitală — *Istanbul*. De aici vor porni expedițiile care se vor solda cu anexarea Serbiei (1454—1459) sau a unei bune părți a Moreei, în timp ce restul acestei provincii, de asemenea, trecea sub protectoratul sultanului (1458—1460). În același timp, au continuat ofen-

[13] ALI VEHBI, *Pensées et Souvenirs de l'Ex-Sultan Abdul-Hamid II*, Paris, p. 87.

[14] După Timurlenk (A. Toynbee, *L'Histoire...*, p. 293).

sivele şi în direcţia Bosniei (1462/63), ca şi Albaniei (1466), unde rezista Skanderbeg [15].

De asemenea, obiectivele politicii otomane se îndreptau şi spre Dunăre, ca şi spre zona apuseană a Mării Negre care, în scurt timp, avea să devină „un lac turcesc" pentru mai multe secole.

Astfel, îndată după cucerirea Constantinopolului, intervenţiile turceşti în treburile Ţării Româneşti se intensifică pe baza *dreptului de suzeranitate*, exercitat în virtutea unui tribut anual numit *haraci* sau *gizia*. După expediţia din anul 1462 împotriva lui Vlad Ţepeş (1456—1462), subordonarea Ţării Româneşti faţă de Poartă capătă trăsături noi, în sensul unei înţelegeri a boierimii cu turcii, mergînd pînă la alianţe, ceea ce îndepărta însă tot mai mult varianta anexiunii sub forma unui *paşalîc turcesc (Beylerbeylik)*.

Spre deosebire de Ţara Românească, intrată de timpuriu în sfera influenţei otomane, primele contacte cu Moldova aveau loc abia după căderea Constantinopolului, cînd turcii întreprindeau razii pînă la gurile Dunării. În această situaţie, Petru Aron (1455—1457) s-a străduit să găsească o cale pentru reducerea stării de tensiune, care împiedica nu numai activitatea politică internă, dar şi desfăşurarea legăturilor comerciale ale Moldovei. Astfel, în urma unor solii repetate, se ajunge, la 9 iunie 1456, la încheierea primului legămînt turco-moldovean. Cu acest prilej, se acordă o serie de privilegii negustorilor moldoveni, în schimbul unui tribut de 2000 de galbeni, care simboliza începutul unei vasalităţi politice. Această situaţie va continua şi în prima parte a domniei lui Ştefan cel Mare (1457—1504). Dar, după consolidarea bazei sale sociale şi politice, Ştefan cel Mare avea să-şi asume răspunderea luptei antiotomane, afirmîndu-se mai ales în urma victoriei de la Podul-Înalt (Vaslui) din iarna anului 1475 (ianuarie) împotriva oştilor turceşti conduse de Suleiman paşa.

Trecerea Hanatului Crimeii sub vasalitate otomană, cu anumite condiţii (1475) [16], avea să agraveze criza turco-

[15] Vezi lucrarea: *Gheorghe Castriotul şi lupta albanezo-turcă...*, 184 p.

[16] Vezi şi HALIL İNALCIK, *Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığının Osmanlı tabîliğine girmesi ve ahidname meselesi* (Intrarea Hanatului Crimeii sub stăpînirea otomană şi chestiunea tratatului, în lumina documentelor noi), în „Belleten", nr. 30/1944, p. 187—229; MUSTAFA A. MEHMED, *La politique ottomane a l'égard de la Moldavie et du Khanat de Crimée vers la*

moldoveană, care a culminat cu marea bătălie de la Războieni din 1476, cînd Ştefan cel Mare s-a înfruntat cu suveranul cel mai puternic din vremea aceea — *sultanul Mehmed al II-lea*. Acest fapt a fost apreciat deopotrivă şi de cronicarii otomani, care scriu despre Ştefan cel Mare:

„Chiar şi cu Mehmed sultanul,
El s-a măsurat;
Oastea i s-a sfărîmat,
Dar bine s-a luptat.
De duşmanul tare
El capul şi-a salvat,
Acesta-i ghiaurul care
Multe oşti a împrăştiat"[17].

Consolidarea dominaţiei turceşti în Crimeea asigura întreg flancul nordic al Imperiului otoman, de la Caucaz şi pînă în Moldova, tătarii formînd o oaste nelipsită în marile bătălii purtate de turci mai ales în Europa. Consecinţele imediate ale acestei „federalizări turco-tătare" s-au văzut chiar şi în timpul conflictului din 1476 cu moldovenii, cînd Polonia a fost silită de hanul tătar, printr-un ultimatum de două luni, să se abţină de a interveni în favoarea Moldovei [18].

Procesul de izolare politică a diferitelor state se extinde treptat, iar în ceea ce priveşte Moldova, posibilităţile ei de acţiune vor fi limitate tot mai mult în faţa încercuirii turco-tătare. De aceea Ştefan cel Mare adoptă, la un moment dat, o politică de reconciliere cu Poarta, ceea ce s-a concretizat în ultima perioadă a domniei sultanului Mehmed al II-lea (m. 3 mai 1481) în încheierea unui tratat de pace [19], care ne-a parvenit într-o copie sub denumirea de *Sulh-name*.

Expansiunea otomană în Balcani avea să cunoască un alt moment de consolidare prin anexarea Bosniei, unde au fost numiţi sangeacbei şi cadii, aplicîndu-se legislaţia turcă propriu-zisă (1464). Îmbrăţişarea religiei musulmane de mase compacte din Bosnia, ca urmare şi a dăinuirii vestigiilor pecenege şi bogomile, cu principii apropiate de Islam [20],

fin du règne du sultan Mehmed II „Le Conquérant", în „Revue Roumaine d'Histoire", nr. 3/1974, p. 509—533.

[17] AŞIKPAŞAZADE, *op. cit.*, p. 192. Alţi cronicari turci dau în alte variante. Vezi şi MUSTAFA A. MEHMED, *Din raporturile Moldovei...*, p. 173.

[18] MUSTAFA A. MEHMED, *Din raporturile Moldovei...*, p. 170 („trei luni" în loc de „două luni").

[19] MUSTAFA A. MEHMED, *op. cit.*, Idem, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XV-e—XVIe siècles*, în „Révue des Études Sud-Est Européennes, *nos* 1—2/1967, p. 265—274.

[20] Vezi şi I. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi* (Istoria otomană), vol. II, Ankara, 1964 (ed. II), p. 84—85.

a întărit şi mai mult puterea otomană în sud-estul Europei, Bosnia devenind treptat baza cea mai sigură pentru expansiunea turcilor spre centrul Europei.

Cauzele ralierii unor grupuri de populaţii balcanice turcilor rezidă şi în faptul că dizlocarea unor imperii sau formaţiuni politice centralizate a creat condiţii pentru naşterea unor partide turcofile, care au contribuit la diminuarea rezistenţei popoarelor respective. Acest lucru a fost vizibil în ţaratele bulgare, în ţinuturile bizantine din Thesalia şi Moreea, ca şi în Albania sau Serbia, unde facţiunile turcofile concurau cu cele naţionale în orientarea politicii provinciilor respective. Curentul turcofil s-a manifestat cu tărie şi în Bosnia, unde „marii seniori căutau să se sustragă influenţei unei regalităţi periculoase, în timp ce aderenţii bisericii naţionale se opuneau tentativelor catolicismului de a-i duce la unire cu Roma" [21].

SUPREMAŢIA OTOMANĂ ÎN ANATOLIA. Domnia sultanului Mehmed al II-lea se caracterizează şi printr-o consecventă politică de extindere a autorităţii otomane în Anatolia. Astfel, în 1461 a fost desfiinţat Imperiul bizantin de Trebizonda *(Trabzon)*, iar în urma morţii principelui de Karaman, Ibrahim bei (1463), certurile dintre urmaşii acestuia au prilejuit sultanului să intervină cînd de partea unora, cînd de partea altora. El va intra în conflict cu un alt pretendent la dominaţia Orientului Apropiat, în persoana lui Uzun-Hasan, principe de *Akkoyunlu*. Acest grup reprezenta o ramură a turcilor-oguzi de altădată, ca şi principatul de *Karakoyunlu*, rămase în afara lumii otomane.

În ciuda eforturilor lui Uzun-Hasan de a forma o coaliţie mare cu europenii (Papa, Veneţia, Moldova lui Ştefan cel Mare), în vederea unor acţiuni coordonate împotriva turcilor-otomani, totuşi, prin bătălia de la Otluk-Beli (11 august 1473), el a suferit o înfrîngere catastrofală, ceea ce a asigurat supremaţia otomană şi în Orient, concretizată în primul rînd în anexarea definitivă a emiratului de Karaman la imperiu în 1475—1476.

[21] ANTOINE DABINOVITCH, *Les Pactes d'assistance entre les gouverneurs ottomans et les grands seigneurs de Bosnie et de Croitie depuis le XV-e au XVII-e siècles*, în *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 12—17 aprilie 1956, *Comunicări*, Ankara, 1960, p. 478 şi urm.

ALTE INCURSIUNI ÎN EUROPA. Politica otomană de expansiune sub domnia sultanului Mehmed al II-lea se manifesta şi sub forma unor incursiuni de pătrundere în adîncul Europei (1470—1473), iar în preajma vestitei bătălii de la Vaslui (1475), din Moldova, 7 000 de akîngii ajunseseră tocmai în nordul Transilvaniei, la Crişuri, peste care, după cum relatează cronicarii, „turcul nu trecuse pînă atunci" [22]. După expediţia sultanului Mehmed al II-lea în Moldova (1476), alţi 15 000 de akîngii urmau acelaşi drum, deşi vor suferi o mare înfrîngere la Cîmpul Pîinii în iulie 1479.

Pe de altă parte, ca urmare a creşterii hegemoniei turceşti în Mediterana Orientală, sultanul Mehmed al II-lea a iniţiat, spre sfîrşitul domniei sale, una dintre cele mai temerare odisei maritime, care s-a soldat cu debarcarea ienicerilor şi marinarilor otomani, cu peste o sută de corăbii, pe coastele adriatice din sudul Italiei, unde va fi asediată şi ocupată, la 28 iulie 1480, fortăreaţa Otranto *(Taranto)*, creînd un motiv de îngrijorare nu numai pentru regatul Neapolei, dar chiar şi pentru papa de la Roma.

Acest cap de pod din Italia a fost menţinut de turci timp de doi ani, prin cei 8 000 de ostaşi lăsaţi acolo de vizirul Ghedik-Ahmed paşa. Otranto va fi recucerit de regatul Neapolei cu ajutoare primite din Franţa, Spania, de la genovezi şi de la papa, ca şi din partea regelui Ungariei, Matei Corvin, care a trimis 2 000 de ostaşi cunoscători ai tacticii de război a turcilor. [23].

CONSECINŢELE ACŢIUNILOR POLITICE ŞI MILITARE OTOMANE. Cele schiţate mai sus arată că ofensiva otomană de pe vremea sultanului Mehmed al II-lea crea treptat o mare problemă şi pentru Europa Occidentală. Mai cu seamă după cucerirea Constantinopolului, suveranul turcilor apărea ca succesorul politic al bazileilor, iar preluarea prerogativelor titulaturii şi aspiraţiilor împăraţilor bizantini şi ale kaganilor turci de altădată genera încă de pe vremea aceeea ideea unui *„imperiu universal"*, care să cuprindă atît lumea musul-

[22] *Cronici turceşti...*, vol. I, p. 61 *(Orudj)*.

[23] İ. H. UZUNÇARŞILI, *Otranto 'nun zaptından sonra Napoli Kıralı ile dostluk görüşmeleri* (Relaţiile de prietenie cu regele Neapolului după ocuparea localităţii Otranto), în „Belleten" Türk Tarih Kurumu, Ankara, nr. 100/1961, p. 593—608.

mană cît și cea creștină [24]. Din acest punct de vedere nu pare lipsită de importanță tradiția după care însuși papa Pius al II-lea l-ar fi invitat pe sultanul Mehmed al II-lea să îmbrățișeze religia creștină pentru a fi recunoscut astfel ca împărat al Orientului [25].

Dacă asemenea propuneri sau astfel de inițiative erau, practic, irealizabile în condițiile de atunci, cînd cele două religii mari — creștinismul și islamismul,— evoluaseră în direcții diferite, totuși ele puteau, cel puțin, să creeze condiții favorabile pentru un „mod de conviețuire", prin suportarea reciprocă, fără a se recurge la condamnări și aversiuni dintr-o parte sau alta. Dealtfel, asemenea idei au și fost avansate în vremea aceea. Astfel, îndată după cucerirea Constantinopolului de către turci, un umanist ca Nicolau din Cusa (1401—1464) își exprima convingerea că „prin acordul unui număr mic de înțelepți și învățați, aleși dintre conducătorii diverselor religii care împart globul, se va putea ajunge ușor la un concordat universal și la o pace religioasă perpetuă" [26].

Cert este faptul că, la capătul unei domnii de 30 de ani, sultanul Mehmed al II-lea avea să lase un imperiu consolidat prin politica de *anexiuni*, mergînd pînă la transformarea unor teritorii cucerite în *provincii otomane*. În felul acesta, renunțarea, în cele mai multe cazuri, la sistemul *suzeranității de la distanță* sau al *vasalității nominale*, va grăbi procesul de creare a unei *monarhii centralizate*, de tip oriental.

ACTIVITATEA LEGIUITOARE. Epoca sultanului Mehmed al II-lea se remarcă și printr-o vastă activitate legislativă, concretizată în vestitele sale *Kanunnamc*, cele mai de seamă monumente juridice din faza constituirii Imperiului otoman. Aceste *Codexuri* reprezintă sinteza juridică a evoluției societății otomane de pînă atunci. Însuși sultanul le-a denumit: „Legi ale tatălui și bunicului meu" [27].

[24] *Islam Ansiklopedisi*, vol. VII/1957, p. 514 (art. *Mehmed II*, de H. Înalcik).

[25] F. BABINGER, *Mahomet le Conquérant...*, Paris, 1953, p. 504.

[26] La MGR. CRISTIANI, *La tolérance et l'intolérance de l'Église en matière doctrinale, depuis les premiers siècles jusqu'à nos jours*, în „Cahiers d'Histoire Mondiale", vol. V, nr. 1/1959, p. 81.

[27] MEHMED ARIF, *Kanunname-i Al-i — Osman* (Legislațiile dinastiei otomane), în „Tarih-i Osmani Endjumeni Medjmuasi" *(T.O.E.M.)*, vol. I, nr. 13/1912 (1330 H.), p. 9.

Unul din aceste *Kanunname* privește organizarea politică a statului, delimitînd atribuțiile *instituțiilor centrale* de guvernare, cum erau: *Marele Vizirat*, Departamentul finanțelor numit *Defterdarat*, sectorul justiției și învățămîntului, reprezentat pe atunci de *Kadiaskerat* etc.

Peste ele se suprapunea *instituția suveranității*, reprezentată de sultan. Acesta se distanța tot mai mult de supușii săi. Monarhul avea să-și întărească autoritatea și prin sancționarea rolului instituției religioase numită *Șeih-ul-islamat* sau *Muftiat* [28], care avea să imprime treptat statului otoman un caracter din ce în ce mai *teocratic*, contribuind totodată la închiderea căilor de acces ale influențelor din afară asupra societății turco-osmane.

Un alt *Kanunname* reglementa raporturile dintre raiale și stăpînii de feude sau puterea centrală în cadrul unui regim specific al proprietății funciare, exprimat prin dreptul de „dominium eminens" al sultanului. Acesta conceda o parte din dreptul său dregătorilor provinciali sau celor din metropolă sub formă de *timare, zeamete, hassuri* etc. Dealtfel principiul proprietății de stat asupra pămîntului a constituit în genere izvorul puterii materiale a monarhiilor orientale, islamice, în timp ce preceptele religiei împingeau această putere pînă la a-l considera pe sultan drept „o personificare a divinității pe pămînt" [29].

Cu toate acestea, în Imperiul otoman, în cadrul dreptului suprem al statului, se dezvoltă treptat o serie de alte forme de *proprietăți* sau *posesiuni (mülk, vakuf* etc.). Dealtfel, societatea otomană se caracterizează printr-o luptă permanentă dintre aceste două aspecte fundamentale ale dreptului de stăpînire *(stat-particular)*, raportul dintre ele reprezentînd „barometrul" pentru determinarea gradului de centralizare sau de descentralizare a monarhiei otomane.

Domnia sultanului Mehmed al II-lea se remarcă printr-o energică intervenție a puterii centrale în sistemul proprietății. Se știe că proprietățile personale *(mülk)* și cele impersonale *(vakuf)* puteau să iasă de sub controlul statului, accentuînd astfel tendințele separatiste ale unor dregători. Dar, din diverse considerente, sultanul Mehmed al II-lea a recurs la confiscarea a numeroase *mülk*-uri și *vakuf*-uri de acest

[28] *Ibidem*, p. 10; MUSTAFA A. MEHMED, *De certains aspects...*, p. 135.
[29] *Zıyllüllah*, „umbra lui Allah".

fel[30], dintre care unele au fost reținute în contul fiscului, spre a fi arendate pe termene limitate, asigurîndu-se astfel venituri uriașe pentru vistieria otomană, iar altele au fost distribuite ca feude *(timar, zeamet* etc.), ridicîndu-se considerabil numărul spahiilor cu feude (cca 40 000 în 1475)[31].

O caracteristică importantă a activității de codificare de pe vremea sultanului Mehmed al II-lea o constituie mai ales *legarea raialei de glie*, prin obligativitatea de a-și lucra fiecare, fără întrerupere, lotul numit *ciftlik* (moștenit sau primit în schimbul unei dări zise *tapu)*, tocmai pentru a asigura baza materială a stăpînului sau a fiscului otoman. Excepțiile erau indicate în codurile numite *Kanunname*.

Politica specială a sultanului Mehmed al II-lea față de lumea creștină încorporată în Imperiul otoman s-a concretizat și în legislația acestuia. Astfel, într-o serie de cazuri, supușii nemusulmani, numiți în genere *zimmi*, erau avantajați chiar și față de musulmani. Codurile acestui sultan prevăd *menținerea tradiției vechi* de a se percepe de la creștini *doar jumătate* din taxele de căsătorie stabilite pentru musulmani[32]. De asemenea, din considerente bine stabilite de lege se reduceau la jumătate unele sancțiuni prevăzute și pentru infracțiuni penale[33].

Toate aceste măsuri legislative aveau desigur scopul politic de a atrage cît mai multe grupuri de populații creștine în sfera influenței otomane, deschizînd totodată perspective și pentru alte cuceriri.

Dar atunci cînd se analizează legislația otomană, un loc important se cuvine să se acorde și clauzelor care tindeau să *solidifice* societatea otomană în limitele unor adevărate „caste". Această tendință era consfințită mai ales prin legea care glăsuia că „orice fiu de raia este raia". Dar, în ciuda unor astfel de decrete, practic, s-au găsit totdeauna suficiente motive de trecere de la o stare la alta, încît societatea otomană s-a caracterizat de fapt tocmai printr-un proces necontenit de mutație socială. Tocmai această capilaritate socială

[30] M. Tayyib Gökbilgin, *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar — Mülkler — Mukataalar* (Sangeacurile Adrianopol și Sofia în veacurile XV—XVI. Fundațiile pioase — Proprietățile particulare — Arenzile), Istanbul, 1952 (Se dau o serie de cazuri).

[31] H. Inalcik, *L'Empire ottoman...*, p. 23.

[32] Fr. Kraelitz, *Kanunnamé des Sultans Mehmeds des Eroberers*, în „Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte", Vienne, 1921, vol. I, p. 29.

[33] *Ibidem*, p. 29—30.

a determinat ca în societatea otomană clasele să fie supuse unor veşnice primeniri, prin modificarea necontenită a componenţei lor, fiecare individ afirmîndu-se prin însuşirile sale personale şi nu datorită privilegiului de a descinde dintr-o familie sau alta. Singura familie perpetuă a fost dinastia domnitoare, denumită *Al-i-Osman*, care în poeziile lui Mihail Eminescu va deveni *Aliotman*.

Referindu-se la lipsa unor privilegii înnăscute chiar şi în condiţiile societăţii otomane din a doua jumătate a veacului al XIX-lea, vestitul vizir Ali paşa, într-o discuţie cu un diplomat european, făcea următoarea remarcă deosebit de sugestivă: „La noi nu sînt deloc în vigoare — declara el — drepturile şi privilegiile rămase de la părinţi, aşa cum este în Europa. Ca atare, demnitarii statului apar dintr-o lume necunoscută şi devin viziri sau miniştri, iar după ce se îndepărtează din posturile lor se retrag într-un colţ şi se amestecă într-o lume tainică" [34].

ŞTIINŢA, ARTA ŞI CULTURA. Societatea otomană de pe vremea sultanului Mehmed al II-lea poate fi privită şi sub raportul dezvoltării diferitelor ramuri ale ştiinţei, artei şi literaturii. Istoricii sînt aproape unanimi în a aprecia că sultanul însuşi cunoştea mai multe limbi orientale şi europene, arăta interes faţă de cunoştinţele de geografie, astronomie, purtînd chiar şi discuţii filozofice cu cărturarii pe care îi avea în anturajul lui, fie turci, fie greci sau italieni (Dolfino, Bellini, Cyriaco d'Ancona, Trapezundiar, Ali Kuşcu ş.a.). Se spune că se străduia să înţeleagă şi sensul religiei creştine, iar cu prilejul vizitării Athenei (1458), a admirat Acropole, apreciind-o ca operă de valoare a poporului grec. „Şi a văzut — scrie Critobul — şi s-a minunat şi a găsit cuvinte de laudă, mai ales despre Acropole şi, urcîndu-se pe ea, se uimea şi, după ruine şi rămăşiţe, ca un împărat mare şi înţelept, judeca cum trebuie să fi fost în realitate în vechime" [35].

De asemenea, un avînt deosebit a luat şi arta, concretizată în primul rînd într-o serie de monumente de arhitectură, moschei ş.a., cu numeroase trăsături originale. În această privinţă, o dovadă concretă o constituie însăşi mos-

[34] Apud AHMED BEDEVI KURAN, *Osmanlı Imparatorlugunda ve Türkiye Cumhuriyetinde inkılâp hareketleri* (Curente de reforme în Imperiul otoman şi în Republica Turcia), Istanbul, 1959, p. 65, nota 1.

[35] CRITOBUL DIN IMBROS, *Din domnia lui Mahomed al II-lea, 1451—1467...*, p. 232.

cheea *Fatih*, construită de Mehmed al II-lea la Constantinopol. În jurul acestei moschei au fost clădite opt școli-seminarii *(Medrese)* numite și *Sahn-ı-Seman*, unde se predau toate genurile de științe (religioase și laice), îndeosebi medicina, astronomia, matematica, și unde se formau pleiade de cărturari[36]. Dealtfel, după cucerire, Constantinopolul devine nu numai cel mai important centru politic al lumii islamice, dar și cel mai de seamă centru cultural al Orientului atît pentru musulmani, cît și pentru lumea creștin-ortodoxă. Toate acestea îndreptățesc aprecierea că pe vremea sultanului Mehmed al II-lea „cultura otomană a venit în *contact liber* cu cultura occidentală"[37] și a fost inițiată o „renaștere", simultan cu *Renașterea* italiană[38], deși tot atît de adevărat este și faptul că, ulterior, „acest proces a fost împiedicat"[39].

În concluzie, domnia sultanului Mehmed al II-lea a modificat fizionomia politică a unor regiuni importante din Asia și Europa, statul otoman luînd înfățișarea unui *imperiu centralizat*, cu imense resurse materiale și umane de care se vor servi urmașii lui pentru noi cuceriri.

[36] Cf. și A. ADNAN ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde İlim*..., p. 25 și urm.
[37] *Isl. Ansikl.*, vol. VII, p. 514 (art. *Mehmed II*).
[38] A. ADNAN ADIVAR, *Istanbulun fethi sırasında Bizans ve Türk kültür vaziyeti*. (Starea culturală a bizantinilor și turcilor pe vremea cuceririi Constantinopolului), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 9/1954, p. 14.
[39] *Isl. Ansikl.*, vol. VII, p. 514 (art. *Mehmed II*).

Capitolul II
DRUMUL SPRE CALIFAT

DOMNIA SULTANULUI BAIAZID AL II-LEA (1481—1512). Moartea sultanului Mehmed al II-lea în primăvara anului 1481 a declanşat o nouă criză dinastică, datorită disputei dintre cei doi succesori: Baiazid şi Djem, primul devenind sultan sub numele de Baiazid al II-lea. Peripeţiile prinţului Djem (m. 25 febr. 1495) au fost dintre cele mai semnificative nu atît din punctul de vedere al conflagraţiilor militare cît sub raport politic. Peste tot unde l-a aruncat soarta, în Egipt, la cavalerii de Rhodos, lîngă papa de la Roma sau regele Franţei, acesta a fost folosit ca un instrument împotriva sultanului Baiazid al II-lea, care a trebuit să ducă o politică conciliantă, oferind totodată şi sume mari fie cavalerilor din Rhodos, fie papei, pentru ca fratele său să nu fie eliberat sau să fie suprimat într-un fel oarecare.

Dar consolidarea treptată a domniei sultanului Baiazid II a readus iarăşi Imperiul otoman la punctul unde-l lăsase Mehmed al II-lea. Astfel, punîndu-se problema eliberării prizonierilor turci, căzuţi la Ortanto, ca şi restituirea materialelor de război, regatul Neapolului s-a pomenit din nou faţă în faţă cu turcii. Din corespondenţa regelui Neapolului reiese că acesta a cerut „să încheie pace cu sultanul, pînă la moarte", promiţînd totodată că va fi „prieten cu prietenii şi duşman cu duşmanii" lui Baiazid al II-lea şi va restitui tot ceea ce va putea recupera din robi şi din muniţiile capturate de la turci. Tentativele de aplanare a conflictului ascundeau însă şi considerente comerciale, întrucît regele

solicita în același timp ca „oamenii mei să meargă și să facă negoț, dîndu-și vămile lor ca și alții" [1].

Pe de altă parte, ocuparea cetăților Chilia și Akkerman în 1484 va încheia procesul de transformare a Mării Negre într-un „lac turcesc", asigurînd totodată și o legătură directă, de pe uscat, între forțele turco-tătare, ceea ce va limita suveranitatea politică a Moldovei.

Unii istorici afirmă că, din această vreme, Ștefan cel Mare „e cîștigat complet pentru alianța turcă și o recomandă succesorilor săi" [2]. Cronicarii turci descriu cu detalii participarea armatelor beilor de margine la bătălia de la Codrii Cosminului (1497) cu Ioan Albert, iar incursiunile turcești de după aceea în interiorul Poloniei au îndepărtat definitiv pretențiile regilor poloni asupra Moldovei, care va intra tot mai mult în sfera *dominației politice otomane*, înlocuindu-se astfel sistemul „protectoratului de la distanță" de pînă atunci.

A doua jumătate a domniei sultanului Baiazid al II-lea se caracterizează prin dese ciocniri cu forțele ungurești la nordul Dunării, dincolo de Banat, în timp ce flota otomană, în continuă întărire, desfășura o vastă acțiune în Mediterană. Dealtfel, încă la cucerirea Constantinopolului în 1453 se demonstrase forța navală otomană, aceasta dovedindu-se necesară sultanilor turci nu numai pentru supravegherea Bosforului sau Dardanelelor, dar și pentru cucerirea întregii Peninsule Balcanice, ca și pentru extinderea autorității turcești fie în Marea Neagră, fie în zona Mediteranei [3].

Astfel, unul din vestiții corsari, cu numele de Kemal-Reis, a ajuns la începutul veacului al XVI-lea pînă la coastele Spaniei, de unde începe să transporte primele grupuri de musulmani (și evrei), care înființaseră altădată civilizația arabă din Andaluzia și care se vor refugia treptat în Africa de Nord, pe măsură ce dominația otomană se va extinde și asupra acestui continent.

În asemenea condiții, a intervenit, în primii ani ai secolului al XVI-lea, o stare de pace atît cu polonii cît și cu

[1] İ. H. Uzunçarşili, *Otranto'nun zaptından sonora...*, p. 598 și urm.

[2] Gaston Zeller, *Histoire des Relations Internationales. Les Temps Modernes. I. De Christoph Columb à Cromwell*, Tome II, Paris, 1953, p. 158.

[3] Andrew C. Hess, *The Evolution of the Ottoman Seaborn Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453—1525*, în „American Historical Review", vol. LXXV, nr. 7/1970, p. 1892—1919.

veneţienii, după care a urmat în 1503 un tratat de pace şi cu Ungaria.

Ele consfinţeau nu numai consolidarea turcilor pe poziţiile cucerite pînă atunci, pe uscat şi pe mare, dar şi acceptarea Imperiului otoman ca o putere europeană, celelalte state de pe continent căutînd să-şi salveze propriile lor interese prin acomodarea la un „modus vivendi" cu turcii-otomani. Matei Corvin se adresa sultanului Baiazid II cu „salutări fratelui şi prietenului meu", promiţîndu-i totodată că „nu vom face cusur în relaţiile de bună vecinătate" [4]. În acelaşi timp şi sultanul consemna, în tratatul numit *ahidname*, că „oştile mele nu vor trece din provinciile fratelui meu regele, ca să facă incursiune în alte ţinuturi creştine, iar dacă regele va porni asupra duşmanilor săi proprii, atunci nu li se vor acorda acestora ajutoare nici cu oştile mele, nici din vistieria mea şi nici cu sfatul meu" [5].

Cu toată această relaxare politică, turcii organizau totuşi vaste reţele de spionaj în Europa, folosind toate posibilităţile pentru a fi la curent cu stările de lucruri de peste hotare. În această acţiune erau antrenaţi şi domnii din Ţara Românească şi Moldova, care trimiteau periodic rapoarte cu privire la situaţia din Polonia, Ungaria sau Transilvania [6].

Spre sfîrşitul domniei sultanului Baiazid al II-lea, în faţa Imperiului otoman s-a ridicat o nouă forţă politică, de astă dată în Orient, reprezentată de statul Safavizilor din Iran (1502—1736). Conflictul turco-persan va lua treptat proporţiile unei conflagraţii militare dintre cele mai crîncene din istoria popoarelor islamice, lupta pentru supremaţie politică, între cele două dinastii, fiind dublată şi de conflicte doctrinale, între *Sunna* şi *Şi'a*.

Dar, între timp, s-a pus din nou problema asigurării tronului otoman pentru unul dintre prinţii moştenitori, încă pe cînd sultanul Baiazid II era în viaţă. În această competiţie prinţul Selim avea cele mai puţine şanse. Totuşi, după o serie de încercări, el reuşeşte (în aprilie 1512) să-l detroneze pe tatăl său, luîndu-i locul şi înlăturînd pe fraţii săi mai mari. În acest conflict dintre tată şi fiu a fost

[4] Arhiva Muzeului Palatului Tapkapı-Istanbul-Turcia. E. 6630 şi 6633.
[5] Idem, E., 5861.
[6] Arh. Muz. Palat. Topkapı, Istanbul (Turcia), E. 5536, E.6104, E.-6512 ş.a.

implicată și Țara Românească, unde se înscăunase între timp Neagoe Basarab, calificat în documentele turcești din vremea aceea drept *sipahi-oglu*, în sensul de „fiu de cavaler", contestîndu-i-se deci originea sa domnească [7].

●

SELIM I (1512—1520). Urcarea pe tron a sultanului Selim I a fost marcată de adîncirea crizei otomano-safavide, intensitatea luptei pentru supremație politică și doctrinală depășind chiar și „războiul sfînt" împotriva lumii creștine. De reținut este faptul că pe atunci doctrina șiită, răspîndită în Iran, pătrunsese și în rîndurile populației din Anatolia. Pînă și unii dintre fiii sultanului Baiazid II se declarau apărătorii ei [8]. Această situație a dat însă naștere unei puternice reacții din partea autorităților otomane care se sprijineau pe *sunnitism*, sectă ortodoxă oficială în imperiu. Această reacție era cu atît mai mare cu cît ieșirea Anatoliei din punct de vedere doctrinal de sub controlul statului otoman putea să ducă la ruperea ei efectivă de partea europeană, care nu ar mai fi prezentat nici o importanță politică sau militară fără Anatolia. De aceea rezolvarea acestei probleme de importanță vitală pentru existența Imperiului otoman însuși s-a pus cu deosebită ardoare mai ales pe vremea sultanului Selim I. El va petrece aproape tot timpul domniei sale în Orient, transformînd Imperiul otoman în protectorul unic al lumii musulmane. Prin expediții îndelungate și obositoare, în care nu vor lipsi nici murmurele ienicerilor, ale acelorași ieniceri care îi asiguraseră tronul, sultanul Selim I obține la 23 august 1514 la *Çaldıran* una din victoriile hotărîtoare asupra șahului Ismail al Iranului, deschizînd astfel dintr-o dată perspectivele unei supremații otomane în Orient, concretizată întîi de toate în anexarea unei bune părți a Anatoliei răsăritene. Această victorie militară asigura totodată și biruința definitivă a doctrinei *sunnite* asupra *șiismului*, în lumea musulmană.

[7] MUSTAFA A. MEHMED, *Două documente turcești despre Neagoe Basarab*, în „Studii. Revistă de istorie", nr. 5/1968, p. 923 și 928.

[8] M. C. ȘEHABEDDIN TEKINDAG, *Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında yavuz Sultan Selim'in Iran Seferi* (Expediția sultanului Selim în Iran în lumina izvoarelor și documentelor noi), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 22/1967, p. 50 și urm.

Expedițiile sultanului Selim I s-au soldat în 1516 cu anexarea principalelor centre din Siria, înființîndu-se aici o provincie otomană cu reședința la Alep. La începutul anului următor (1517), a survenit căderea Egiptului, punîndu-se capăt dinastiei turco-mameluce care se stabilise aici cu peste două veacuri și jumătate mai înainte, pe vremea califilor Abbasizi. Prezența dinastiilor de mameluci în multe părți ale lumii islamice a determinat pe unii istorici să susțină că „otomanii nu au cucerit țările arabe de la arabi", întrucît „mamelucii nu erau arabi" [9]. După alți specialiști, „mamelucii, care formau toată oastea din Egipt și Siria, și dintre care au ieșit sultani, au fost cu desăvîrșire turci pînă pe la sfîrșitul secolului al XIV-lea", dar și după aceea „numărul turcmenilor din oaste a continuat să fie mare" [10].

Începînd din 1517 Egiptul va deveni o provincie otomană, cu o legislație specifică, ce-i va conferi un statut special în relațiile sale cu Poarta.

SUPREMAȚIA TURCĂ ÎN ORIENT. Nu vom insista prea mult asupra cauzelor căderii atît de rapide a lumii arabe. Menționăm doar faptul că, la venirea lor, turcii otomani au întîmpinat aici o rezistență și mai slabă decît în Europa, iar existența unor sumedenii de dinastii tribale sau locale a determinat o atitudine diferită față de noii cuceritori. Dealtfel, turcii se impuseseră în lumea musulmană încă din perioada *Cruciadelor*, preluînd de la arabi și perși aspirațiile pentru supremație în *Dar-ul Islam*. În aceste condiții, alături de împotriviri armate, vom găsi în Orient nu puține cazuri de „supunere pacifistă" sau de asociere a conducătorilor locali cu turcii.

Cucerirea Egiptului extinde hotarele Imperiului otoman pînă la izvoarele Nilului, balanța puterii în Orientul Apropiat schimbîndu-se definitiv în favoarea turcilor. În același timp, ocuparea Orientului Apropiat va mări considerabil resursele materiale și umane ale Imperiului otoman. Totodată, se va deschide drumul spre Oceanul Indian, pe uscat și prin Marea Roșie, unde încep deja ciocnirile cu portughezii pentru supremație comercială în această parte a lumii.

Încă pe cînd se afla la Cairo, sultanului Selim I i-au fost predate cheile orașelor sfinte ale lumii musulmane (Mecca

[9] ZEINE Z. ZEINE, *op. cit.*, p. 10.
[10] CLAUDE CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey...*, p. 367.

și Medina) de către emirii din Peninsula Arabiei, care depindeau pînă atunci de sultanii mameluci. Prin desființarea acestei dinastii, emirii și-au prezentat omagiile lor de supunere sultanului otoman. De asemenea, aducerea ultimului calif, al-Mutavakkil, din Egipt la Constantinopol va marca transferarea tacită a prerogativelor instituției Califatului arab pe seama sultanilor turci, ceea ce va impune definitiv Imperiul otoman, ca cea mai importantă forță în lumea Islamului.

Consolidarea Imperiului otoman în Orientul arab într-o perioadă relativ scurtă a domniei sultanului Selim I a fost favorizată și de faptul că, exceptînd unele incidente de frontieră, nu au izbucnit conflicte militare de anvergură nici în partea europeană a imperiului, iar ocuparea scaunului Țării Românești de către Neagoe Basarab în 1512, cu sprijinul efectiv al unor pașale turcești de la Dunăre, cum a fost Mihaloglu Mehmed bei, pașa de Nicopole, a îndepărtat definitiv pretențiile de dominație din partea Ungariei în această zonă, Țara Românească devenind un factor important de echilibru politic de-a lungul Dunării.

Nici situația din interiorul Europei nu era mai puțin prielnică pentru desfășurarea unei politici otomane de expansiune în Orient. Astfel, chemările papei nu se mai bucurau de adeziunea prinților, regilor sau împăraților europeni. De pildă, regele Francisc I se angajase pentru o politică dictată de interesele imediate ale Franței, iar veneției se străduiau să-și mențină vechile lor privilegii, obținute de la sultanii mameluci, oferind, de astă dată, lui Selim I, o serie de avantaje pentru confirmarea lor [11]. Tot astfel, pe vremea sultanului Selim I, și statul rus, avînd problemele sale proprii, va rămîne indiferent la demersurile Occidentului de a lupta „pentru binele tuturor creștinilor, împotriva turcului" [12].

CONSECINȚELE HEGEMONIEI OTOMANE ÎN ORIENT. Atît turcii cît și arabii fiind membri ai aceleiași religii, această situație favoriza revenirea la ideea „unicității comunității musulmane", în cadrul căreia instituțiile *Sultanatului* și *Califatului*, despărțite de multă vreme, vor fi reunite, din nou, în aceeași persoană, reprezentată de astă dată de membrii *Dinastiei*

11 *Islam Ansiklopedisi*, fasc. 105/1965, p. 423—434 *(Selim I)*.

12 *Istoria Diplomației*, vol. I, p. 227—229.

otomane. De aceea sultanii turci se vor intitula atît ca „succesori ai profetului *(Califi)*" cît și ca „Pontifi *(Imam)* ai musulmanilor", și chiar „Umbra lui Allah pe pămînt", exprimat prin formula *„Zıyllullah"*. Dealtfel, asemenea titulaturi fuseseră folosite încă de sultanul Mehmed al II-lea, deci cu mult înainte de cucerirea lumii arabe de Selim I [13].

Însușirea privilegiilor califale de către sultanii turci va însemna restaurarea *Califatului*, dar, de astă dată, transformat într-o instituție specific otomană [14]. În felul acesta se va constitui, în Orient, un imperiu de *factură islamică* și adaptat la condițiile istorice noi, iar creșterea autorității turcilor în lumea arabă va asigura supremația lor politică în toată zona „Dar-ul-Islam"-ului. În aceste condiții, statul otoman va lua trăsăturile unui *imperiu universalist* atît din punct de vedere geografic, cît și sub raportul compoziției sale etnice și confesionale, ca și prin prisma perspectivelor dezvoltării spirituale în general.

Se știe că, în Occidentul creștin, „Sfîntul imperiu roman" și papalitatea s-au confruntat secole în șir ca două forțe opuse. În Orientul islamic însă, concentrarea puterii laice și spirituale în aceeași instituție, reprezentată de *monarhia otomană*, va crea condiții mult mai favorabile afirmării caracterului „universalist" al Imperiului otoman. Acesta va purta mai departe idealul *universalismului musulman*, cu toate structurile sociale și culturale diferite ale diferitelor populații încorporate în „Dar-ul-Islam", ducînd totodată o politică de extindere a hegemoniei sale și asupra lumii creștine în general.

Pe de altă parte, principiul etnico-religios denumit „Millet" sau „Taife" se va extinde din ce în ce mai mult, prin răspîndirea, atît în lumea arabă cît și printre popoarele creștine din imperiu, a unei game întregi de „privilegii" sau „autonomii" fie de natură administrativ-teritorială, fie tribală sau confesională etc.[15], în această suită putînd fi incluse chiar și *capitulațiile* [16].

[13] *Kanunname...*, „TOEM", nr. 13/1912, p. 9.

[14] HASSAN SAAB, *The Arab Federalists of the Ottoman Empire*, Djambattan — Amsterdam, 1958, p. 61.

[15] Despre diversitatea și evoluția acestor autonomii, vezi și SALIH TUG, *Islâm ülkelerinde Anayasa Hareketleri* (Mișcări constituționale în țările musulmane), Istanbul, 1969, p. 247 și urm.

[16] HASSAN SAAB, *op. cit.*, p. 109—110.

Dealtfel, în cadrul unui stat considerat „teocratic", musulmanii şi creştinii aveau sarcini rezervate în anumite domenii, dar mai cu seamă al practicilor religioase, elemente importante pentru acele vremuri [17].

Particularităţile amintite mai sus, ca şi altele, vor imprima societăţii otomane, în limitele zonei „Pax Ottomanica" sau „Dar-ul-sulh", un caracter din ce în ce mai specific îndeosebi pe vremea domniei îndelungate a sultanului Suleiman (*Kanunî Süleyman* = Suleiman Legiuitorul), cunoscut în istoriografia românească şi sub forma de *Soliman Magnificul*.

[17] J. Laroche, *Le droit international musulman*, în „Journal d'Orient", 11 fevr. 1969.

Capitolul III

EPOCA SULTANULUI SOLIMAN MAGNIFICUL (1520—1566)

Principala consecință a domniei sultanului Selim I fusese asigurarea supremației doctrinei ortodoxe a Islamului *(Sunna)* asupra ritului schismatic *Şi'a*, considerat erezie, Selim însuşi organizînd un adevărat „Sf. Bartolomeu" prin masacrarea a 40 000 de şiiți pe baza sentinței religioase zisă *fetva* precum că „e mai bine să ucizi un *şi'i* decît şaptezeci de creştini"[1].

Fiul şi urmaşul său, sultanul Soliman, supranumit *„Magnificul"* sau, după activitatea sa de codificare, *Legiuitorul*, va duce mai departe tot ceea ce moştenise de la predecesorii săi, împingînd astfel la maximum nu numai dimensiunile spațiale ale Imperiului otoman, dar şi perspectivele unei politici active, de anvergură universală. Sultanul însuşi, poreclit de astă dată „Le grand Turc" (Marele Turc), va apărea în postura de „arbitru" al Europei, în timp ce Imperiul otoman va fi considerat un important factor de „echilibru" în balanța politicii mondiale de atunci.

De la Sumatra la Gibraltar şi din Polonia pînă în Deşertul Libiei, Imperiul otoman va include în sfera intereselor sale politice orice problemă mai mult sau mai puțin importantă, atît în calitatea sa de protector al lumii musulmane, în ansamblul ei, cît şi ca participant la sistemul statelor europene. Dar, deşi pare paradoxal, această deschidere teritorială şi politică a fost însoțită de tendința de solidificare a structurii social-economice, ca şi a suprastructurii politico-ideologice, considerate a fi atinse formele lor ideale tocmai pe

[1] La Jonquière, *Histoire de l'Empire ottoman...*, Paris, 1881, p. 203.

vremea sultanului Soliman Magnificul [2]. Timp de cîteva secole după aceea, toți cei care vor lua poziție față de „defectele" societății otomane vor propune cu insistență *întoarcerea la regulile vechi*, exprimată prin formula *Nizam-i-Kadim*. Abia mai tîrziu, ea va fi înlocuită cu preconizarea unor *regulamente noi*, numite de astă dată *Nizam-i Djedid*. În felul acesta, se va deschide epoca reformelor de adaptare a societății otomane la progresele statelor europene.

Dar iată principalele momente și aspecte ale domniei de aproape jumătate de veac a sultanului Soliman Magnificul:

POLITICA EUROPEANĂ A IMPERIULUI OTOMAN. Soliman Magnificul a fost printre puținii sultani care au avut parte de o succesiune la tron fără alți pretendenți, el fiind unicul fiu al lui Selim I; celelalte erau fete. De aceea urcarea sa pe tron, la 26 de ani, s-a făcut fără vărsare de sînge.

În această vreme, incursiunile beilor de *akîngii* continuau spre Ungaria. De aceea tînărul sultan își îndreaptă privirile asupra cetății Belgrad, care constituia principala piedică în calea expansiunii turcești în direcția Europei Centrale. Situația nesigură din Ungaria înlesnește realizarea acestui proiect. Încă în 1521 Belgradul va fi asediat și ocupat (29 aug.), devenind, după Adrianopole, a doua bază militară importantă, în timp ce ocuparea insulei Rhodos a asigurat comerțul otoman pe mare, prin îndepărtarea corsarilor europeni (20 dec. 1522).

Evenimentul care a deschis însă noi perspective în istoria Imperiului otoman din această perioadă a fost, fără îndoială, marea bătălie de la Mohács din 29 aug. 1526, cînd s-a pus capăt războiului turco-maghiar de peste o sută de ani, prin desființarea regatului Ungariei, fiind ocupată și capitala Buda (11 sept. 1526).

Documentele vremii ne dezvăluie faptul că sultanul cunoștea dinainte situația din Ungaria, prin intermediul beilor de margine care îi dădeau asigurări că „se va obține o cucerire atît de mare, încît așa ceva nu a fost niciodată", pentru că, după constatările lor, ungurii nu prezentau „o forță de luat în seamă" [3]. Într-adevăr, în această perioadă Ungaria se afla într-o criză profundă atît sub raport politic, cît și, mai ales, social. Marea răscoală țărănească din 1514, condusă

[2] H. INALCIK, *l'Empire ottoman...*, p. 32.
[3] Arh. Muz. Topkapı — Istanbul. E. — 6146.

de Gheorghe Doja, zdruncinase din temelie statul ungar și întreaga feudalitate maghiară, ceea ce i-a determinat să nu poată opune o rezistență organizată nici la ocuparea Belgradului de către turci în 1521.

În urma bătăliei de la Mohács influența sultanului se extinde și asupra Croației. Declarația trimisă de notabilii croați lui Ferdinand de Habsburg, tocmai în aceste împrejurări, pare deosebit de semnificativă pentru ilustrarea stării de spirit a populației, ca și pentru înțelegerea politicii otomane de atunci. „Aflați că noi — scriau ei lui Ferdinand — am luat hotărîrea de a ne pune sub protecția Majestății voastre, nu însă înainte de a fi primit din partea turcilor propuneri foarte convenabile ..." [4]

Dar bătălia de la Mohács a deschis seria conflictelor cu austriecii pentru supremație politică asupra Ungariei și Transilvaniei, Poarta devenind o barieră în calea realizării aspirațiilor politicii orientale a Casei de Habsburg. Astfel, solilor lui Ioan Zápolya, sultanul le promitea că „întrucît s-a refugiat la mine, de aceea, în afară de faptul că îi cedez drept răsplată Ungaria, îl și voi ocroti împotriva Austriei". În schimb, solii trimiși de Ferdinand nu reușeau să obțină nimic de la „Marele Turc" [5].

Armatele turcești au ajuns la porțile Vienei încă în anul 1529, cînd un sultan turc asediază pentru prima oară capitala imperiului romano-catolic, ceea ce a produs o mare derută în lumea creștină. În această perioadă cooperarea turco-maghiară cunoaște forme din ce în ce mai variate, ca urmare și a cererilor partidei turcofile din Ungaria, reprezentată de Ioan Zápolya, împotriva candidaturii ducelui de Ferdinand la tronul Ungariei.

Conjuncturа internațională. Rivalitatea turco-austriacă în problema Ungariei și Transilvaniei va avea un caracter permanent, constituind cheia politicii europene a Imperiului otoman [6]. În acest interval de timp Casa de Habsburg va fi pusă în fața unor dificultăți serioase pentru ducerea luptei

[4] *V. Türk Tarih Kongresi...*, p. 609.

[5] *Islam Ansiklopedisi*, fasc. 111/1967, p. 12—13 (*Süleyman I*-art. de M. Tayyib Gökbilgin).

[6] Pentru discuții ample asupra acestor probleme vezi și M. Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa siyasetinin sebep ve amilleri, Geçidigi Safhalar* (Cauzele și factorii politicii sultanului Soliman Legiuitorul față de Ungaria și Europa; etapele ei), în „Kanunî Armaganı", Ankara, 1970, p. 5—39 (vezi p. 13 și urm.).

antiotomane. Profitînd de această situație, mai ales protestanții căutau să obțină cît mai multe concesii de la catolici [7].

Dar se pare că Poarta otomană s-a amestecat în aceste certuri pentru a șubrezi și mai mult rezistența Austriei. În această privință se vorbește de o proclamație trimisă de Soliman Magnificul tuturor partizanilor lui Luther din Europa, pînă în Țările de Jos [8]. Invocînd unele principii religioase, sultanul le declara că „este nevoie să vi se acorde tot sprijinul nostru împărătesc, de pe uscat și de pe mare, oricum va fi cu putință, spre a vă salva din mîinile acelui necredincios [9] și a vă îndruma spre credința cea dreaptă".

Evenimentele analizate mai sus au coincis, în general, cu o serie de alte frămîntări din Europa acelor timpuri. Reține atenția îndeosebi duelul politic dintre Francisc I, regele Franței, și Carol Quintul, împăratul „Sfîntului imperiu roman". Turcii s-au folosit de aceste divergențe din lumea creștină, înlesnind astfel penetrația lor spre centrul Europei. Dacă ținem seama de alianța turco-franceză din această perioadă, îndreptată împotriva „Sfîntului imperiu roman" al lui Carol Quintul, se poate vorbi chiar și de un gen de „strategie colectivă" [10], aplicată de Poarta otomană pentru realizarea țelurilor politice de *hegemonie universală*.

Există toate dovezile documentare precum că, în fața dilemei: „alianța cu Semiluna sau desființarea regatului său", Francisc I a abandonat „politica tradițională de sentimente impregnate de mistică religioasă" în favoarea unei politici de rațiune, chiar și împotriva protestelor papalității sau ale lumii creștine în general.

Într-adevăr, răspunsul imediat al sultanului la cererea de ajutor din partea Franței a fost marea expediție turcească, soldată cu desființarea politică a Ungariei prin bătălia de Mohács (1526), ceea ce constituia o lovitură frontală dată imperiului lui Carol Quintul. Unii istorici merg și mai departe, afirmînd că „în veacul al XVI-lea apă-

[7] Stephan A. Fischer — Galati, *Ottoman imperialism and German Protestantism 1521—1555*, Cambridge..., (1959), p. 140.

[8] Ahmed Feridun Ruksanzade, *Münşe'at-se Selatin*, Istanbul, 1265 H., vol. II, p. 450; T. Yilmaz Öztuna, *op. cit.*, vol. V, p. 262—264.

[9] Este vorba de papa de la Roma.

[10] A. Büyüktugrul, *Kanunî Sultan Süleyman ve Toplu Strateji* (Sultanul Soliman Magnificul și strategia colectivă), în *Kanunî Armagani...*", p. 119—123.

rătorul creştinătăţii nu a fost împăratul (Carol Quintul n.n.), ci „Marele Turc", căci el a apărat-o contra lui Carol Quintul, „rege al inchiziţiei", care ameninţa s-o gîtuie" [11].

Francisc I va adopta în general o politică oscilantă faţă de Imperiul otoman. Totuşi, alianţa turco-franceză a fost pecetluită în 1535 (sau 1536) printr-un tratat pentru o luptă comună, iar privilegiile acordate cu acest prilej Franţei au deschis seria „Capitulaţiilor" pentru ţările Europei occidentale, deşi unii istorici manifestă îndoială asupra autenticităţii lor [12].

Raporturile ţărilor române cu Poarta. După cum se ştie, lupta poporului român sub conducerea unor personalităţi politice şi militare, ca Mircea cel Bătrîn, Iancu de Hunedoara, Vlad Ţepeş sau Ştefan cel Mare contribuise efectiv la întîrzierea înaintării turcilor spre centrul Europei. Dar Soliman Magnificul avea să găsească Moldova şi Ţara Românească în stare de *vasalitate* faţă de Poarta otomană, cu respectarea *autonomiei* lor, în schimbul unui tribut zis haraci (*harac)* sau gizia *(cizye)*. Autonomia celor două ţări româneşti se manifesta îndeosebi în alegerea domnilor „de către ţară" şi recunoaşterea lor de sultani, precum şi în *protectoratul politic* al Porţii faţă de eventualele intervenţii din afară, în virtutea unei *suzeranităţi* ce decurgea din aşa-numitele *Tratate-Vechi* sau *Capitulaţii*. Dar nu întotdeauna aceste principii au fost respectate. Adeseori, în urma unor expediţii sau intervenţii, sultanii au impus alţi domni în locul celor aleşi de ţară şi recunoscuţi de ei. Această alternanţă în desemnarea domnilor va continua şi sub Soliman Magnificul. Dar Poarta otomană va manifesta deosebită sensibilitate mai ales faţă de încercările de amestec ale statelor vecine în treburile Principatelor române. Sultanii nu admit nici unor căpetenii turceşti de a le subordona direct autorităţii lor personale, evitînd astfel sistemul „paşalîcului".

La urcarea pe tron a sultanului Soliman Magnificul (1520) în Moldova domnea Ştefăniţă Vodă. După moartea acestuia în 1527, a urmat Petru Rareş, dar un complex de împrejurări, în genere cunoscute, a determinat ca în anul 1538 Soliman Magnificul să pornească o mare expediţie asupra

[11] „Journal d'Orient", Istanbul, 1 febr. 1969 (Jane Laroche).

[12] GASTON ZELLER, *Une légende qui a la vie dure „les Capitulations" de 1535*, în „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine", vol. I, avril-juin, 1955, p. 127—132.

lui Petru Rareș. Era a treia oară cînd sultanii otomani călcau pe pămîntul Moldovei, după Mehmed al II-lea, în 1476, și Baiazid al II-lea, în 1484. Petru Rareș, lovit de sultan și de tătarii lui Sahib Ghirai și trădat de boierii mari, a trebuit să treacă în Transilvania fără a se fi ciocnit cu Soliman Magnificul, considerat cel mai mare suveran al timpului. Această expediție a fost descrisă cu amănunte și de o serie de cronicari turci, dar mai cu seamă de Nasuh Matrakci *(Matraki)* în cronica sa numită *Fetihname-i Kara-Bogdan* [13].

Expediția lui Soliman s-a soldat cu cedarea unei părți din sudul Moldovei în folosul tătarilor, iar zona cetății Bender devine *„raia otomană"* sub directa supraveghere a beilerbeiului Rumeliei, îndepărtîndu-se astfel, și în cazul Moldovei, instituirea vreunui *pașalîc*.

De remarcat este faptul că nici Ungaria nu va fi transformată la început în „pașalîc", fiind acordată lui Ioan Zápolya, care a exercitat, alături de sultan, un fel de *co-suveranitate* ceea ce va însemna pentru Imperiul otoman un nou sistem de „federalizare", de astă dată împotriva Austriei. Dar după moartea lui Ioan Zápolya (1540) menținerea acestui *stat tampon* a devenit din ce în ce mai dificilă, datorită deselor intervenții ale dinastiei habsburgice, care pretindea Ungaria și Transilvania în virtutea înțelegerii de la Oradea (1538) dintre Ioan Zápolya și Ferdinand. De aceea în 1541 o bună parte a Ungariei (sud și est) a fost transformată în provincie otomană, creîndu-se un *beilerbeilic*, cu reședința la Buda. Prin aceasta se inaugura regimul dominației otomane și în Ungaria, pentru un secol și jumătate, împingîndu-se astfel în adîncul Europei orice contact cu austriecii. În anii următori, hinterlandul eialetului Buda va fi mereu lărgit prin noi expediții și anexări de cetăți sau teritorii, iar în 1552 Banatul devine o altă provincie separată sub denumirea de *Eialetul Timișoarei*. În felul acesta se asigura nu numai consolidarea stăpînirii otomane asupra Ungariei dar și supravegherea întregii Europe.

În aceste condiții istorice se cristalizează și *statutul juridic* al Transilvaniei față de Poarta otomană, prin cunoscutele *ahidname*-le, care reprezentau *tratatele* sau *diplomele* de sta-

[13] Vezi și *Cronici turcești...*, vol. I, p, 221—232, p. 247—248, p. 254—255, p. 267—271 ș.a.

bilire a raporturilor de *suzeranitate-vasalitate*, cu respectarea anumitor condiţii dintr-o parte şi alta.

De fapt, din momentul creării Paşalîcului de Buda (1541) Transilvania se detaşează de Ungaria, rupîndu-şi legăturile sale juridice cu ea, pentru a trece în sfera stăpînirii otomane. În felul acesta Transilvania se va apropia de Moldova şi de Ţara Românească, ceea ce va înlesni stabilirea unor legături politice, economice şi culturale mai strînse între toate ţinuturile româneşti, inclusiv Banatul, după 1552.

Dar cu aceasta se încheia şi prima fază a procesului de aservire a celor trei ţări româneşti (Moldova, Ţara Românească şi Transilvania) de către Imperiul otoman. Pînă atunci predominase mai mult elementul *protectoral* faţă de eventualele intervenţii din afară şi menţinerea unor domnii autonome, în schimbul unui haraci global, simbolizînd vasalitatea, în sensul principiilor islamice. Chiar şi campania lui Soliman Magnificul din 1538 asupra Moldovei lui Petru Rareş fusese întreprinsă pentru restabilirea unor tradiţii încetăţenite în raporturile turco-moldovene, dar fără putinţa transformării ei în *paşalîc*.

Dealtfel, în această privinţă acţionau mai mulţi factori: În primul rînd, poziţia geografică a ţărilor române reprezenta un element important, Dunărea fiind considerată de turci, de obicei, ca hotar natural între lumea musulmană propriu-zisă şi ţările române, deşi Imperiul otoman avea unele puncte fortificate şi în nordul acestui fluviu: *Turnu, Giurgiu, Brăila* ş.a. Pe de altă parte, direcţia principală a expansiunii otomane fiind Europa Centrală, turcii urmau drumul care trecea prin Adrianopole—Sofia—Niş—Belgrad—Buda, ocolind deci ţările române, iar Hanatul Crimeii asigura întreg spaţiul nord-vestic al Imperiului.

În acest context, trebuie avută însă în vedere şi poziţia vîrfurilor boierimii din Principatele române, care a găsit de fiecare dată mijloace pentru menţinerea „Vechilor tratate", care îi ofereau posibilitatea de a acţiona în interior după voie, fără amestecul direct al Porţii.

Dar factorul cel mai important a fost lupta permanentă a maselor populare care au împiedicat orice tentativă de transformare a ţărilor române în *paşalîc*, măturînd din calea lor pe toţi cei care ar fi fost dispuşi să accepte orice compromis, cu preţul libertăţii poporului.

De asemenea, menţinerea formelor tradiţionale asigura şi turcilor mai multe avantaje politice şi economice, decît

încercările nesigure de a introduce o schimbare radicală în țările române. Se știe că va eșua o asemenea tentativă la sfîrșitul veacului al XVI-lea. Astfel, cu prilejul expediției lui Sinan pașa, din anul 1595, Țara Românească și Moldova fuseseră decretate ca provincii otomane sub denumirea de *beilerbeilic*, dar această măsură a trebuit să fie abandonată în scurt timp, sub acțiunea condusă de Mihai Viteazul. Abia la începutul secolului al XVIII-lea *guvernarea autohtonă*, în care *recunoașterea* de către sultani a unor domni aleși de țară alternase cu *desemnarea* altora de către Poartă, a fost înlocuită cu *domniile fanariote*. Dar nici acest sistem nu depășește limitele unui *condominium turco-fanariot*, fără a avea trăsăturile specifice unui *pașalîc propriu-zis*.

În ceea ce privește Transilvania, în perioada sultanului Soliman Magnificul, intervențiile directe ale turcilor vor zădărnici de fiecare dată combinațiile împăraților Austriei, fie cu Ioan Zápolya, fie cu soția acestuia, Izabella, de a obține cu orice preț Transilvania și coroana Ungariei. De asemenea, nu vor avea sorți de izbîndă nici demersurile diplomatice ale lui Ferdinand pe lîngă Poarta otomană.

Se știe că, începînd cu tratatul din anul 1547, Austria se obligase să plătească Porții anual cîte 30 000 de galbeni, ca simbol al cuceririi întregii Ungarii de către sultanii otomani. De asemenea, în schimbul cedării Transilvaniei, Ferdinand promitea majorarea peșcheșului: „Vom da cele două dări împreună" sau „să dăm și noi ceea ce dau ei" (adică ardelenii), zicea Ferdinand de Austria, promițînd 100—150 mii de galbeni numai pentru Transilvania [14].

Preocuparea permanentă față de Ungaria și Transilvania a constituit cheia întregii politici europene otomane în timpul domniei sultanului Soliman Magnificul, iar statutul juridic al acestora a căpătat, de fiecare dată, aspecte tot mai concrete, cum a fost, de exemplu, perioada de după întoarcerea din Polonia a soției lui Ioan Zápolya și a fiului ei, Ioan Sigismund (1556). Din această pricină erau afectate profund raporturile Imperiului otoman cu Austria, pentru dominație politică în Ungaria și Transilvania.

[14] Arh. Muz. Topkapı — Istanbul. E.-3930 și E.4248; İ. H. Uzunçarşili, *Osmanlı Tarihi*..., vol. II, p. 328—329: „El promitea anual 150 000 de galbeni pentru Transilvania și 40 000 pentru partea din Ungaria care rămăsese Austriei. Total 190 000 de galbeni".

POLITICA ORIENTALĂ A IMPERIULUI OTOMAN. Nu mai puțin importantă a fost și politica orientală a sultanului Soliman Magnificul, aici incluzîndu-se și activitatea maritimă din zona Mediteranei sau din Africa de Nord.

După cum s-a amintit, încă pe vremea sultanului Selim I, corsarii turci se impuseseră în disputa cu spaniolii pentru coastele nordice ale Africii. Dintre aceștia, cei mai vestiți au fost Orudj-Reis (m. 1518), dar mai ales fratele acestuia, Hîzîr Reis, cunoscut în genere sub numele de *Barbaros Haireddin pașa*. Devenind amiralul flotei *(kapudan)* otomane și beilerbei de Tunis (în 1534), Barbaros se va angaja la o luptă crîncenă cu venețienii și spaniolii pentru supremație totală în Africa și Mediterană, înfruntînd pe unul dintre cei mai vestiți comandanți ai flotei spaniole — *Andrea Doria*.

La capătul unor acțiuni repetate, pe uscat și pe mare, el va trece sub tutela otomană aproape toată coasta nordică a Africii, pînă la Alger.

În felul acesta, Imperiul otoman se lega organic și de economia bazinului mediteranean, fără să mai insistăm asupra celorlalte regiuni care, în genere, au fost accesibile chiar și în procesul deplasării comerțului mondial în alte zone ale lumii, respectiv spre Atlantic [15].

După căderea Egiptului în 1517, dominația otomană se extinsese atît spre estul cît și în nordul Africii. În 1533 Algeria intrase deja în sfera suzeranității turcești [16], în 1551 ia ființă eialetul Tripolitania, iar în anul 1555 se creează beilerbeilicul de Abisinia [17]. Relațiile Imperiului otoman se lărgesc treptat spre interiorul continentului negru, pînă în centrul Sudanului de astăzi [18]. Desigur, extinderea sferei influenței otomane asupra lumii musulmane se datora și reprezentării

[15] H. İNALCIK, *The ottoman Empire...*, p. 121—139 (Cap. XIV — *The Ottoman Empire and International Trade*).

[16] Despre expansiunea otomană în Africa de Nord. Vezi și AZIZ SAMI İLTER, *Şimali Afrika'da Türkler* (Turcii în Africa de Nord), Istanbul vol. I-II, 1936.

[17] CENGIZ ORHONLU, *Osmanlılar' ın Habeşistan siyaseti 1554—1560*, (Politica otomanilor în Abisinia, 1554—1560), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 20/1965, p. 39—54; Idem, *Osmanlı Imparatorlugu'nun Güney siyaseti. Habeş Eyaleleti* (Politica sudică a Imperiului otoman. Eialetul Abisinia), Istanbul, 1974, 319 p. (vezi p. 31—42).

[18] CENGIZ ORHONLU, *Osmanlı — Bornu münâsebetlerine ait belgeler* (Documente referitoare la relațiile otomanilor cu Borneo), în „I.Ü.E.F. Tarih Derigisi", nr. 23/1969, p. 111—130.

instituției *Califatului* de către sultanii turci, ceea ce determina căpeteniile sau emirii musulmani să apeleze tot mai mult la ei pengru legiferarea autorității lor.

De menționat este și faptul că, în ciuda fluctuațiilor politicii regelui Francisc I, transformarea Budei în Pașalîc (1541) a fost urmată de debarcarea flotei turcești, condusă de Barbaros Haireddin pașa, la Marsilia de unde, în vara anului 1543, a fost reluată Nisa de la spanioli, pentru a se veni iarăși în sprijinul Franței, iar flota turcă și-a petrecut iarna la Toulon [19].

În timp ce acțiunea începută de Haireddin pașa era continuată de urmașul său Turgut-Reis, prin atacarea coastelor Italiei, o altă flotă otomană pleca în mările și oceanele din Orient, pentru redeschiderea căilor comerciale prin Marea Roșie și Golful Aden, blocate de portughezi, ceea ce împiedica desfășurarea comerțului dintre Orient și Occident prin Imperiul otoman [20].

În aceste acțiuni, căpeteniile turco-islamice vor fi încurajate și de sultani, pentru înfăptuirea „politicii mondiale" a Imperiului otoman de atunci. Faptul este reliefat și într-o scrisoare din 1546 a beilerbeiului de Bagdad, Ayas Pașa, care scria unei căpetenii islamice: „Acum cîteva zile, măria-sa sultanul meu mi-a poruncit să mă duc la Basora (*Basra*) și s-o cuceresc, iar de acolo să trec în Ormuz și în India și să mă războiesc cu portughezii cei rătăciți de lege, să pun capăt întregii lor stăpîniri și să-i nimicesc" [21].

Creîndu-se și Beilerbeilicul de Basora, se intensifică rivalitatea turco-portugheză în Orient. Uneori flota otomană se va apropia de coastele Indiei, iar alterori incursiunile maritime ale corsarilor turco-islamici se vor prelungi pînă în Indonezia.

[19] JANE LAROCHE, *Des documents inédits découverts à la Bibliothèque du Vieux Serail...*, în „Connaissances des Arts", nr. 135/1963, p. 122—126.

[20] CENGIZ ORHONLU, *XVI, asrın ilk yarısında Kızıldeniz sahillerinde Osmanlılar* (Otomanii pe țărmurile Mării Roșii pe la jumătatea veacului al XVI-lea), în „I.Ü.E.F.T.D.", nr. 16/1962 p. 1—24.

[21] Apud SALIH ÖZBARAN, *XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar. Basra Beylerbeyliginin Kuruluşu.* (Otomanii pe malurile Golfului Persic în veacul al XVI-lea. Crearea Beilerbeilicului de Basora), în „I.Ü.F.E. Tarih Dergisi", nr. 25/1971 p. 55.

PLATOU REPREZENTÎND O PASĂRE PRINTRE PLANTE ŞI FLORI. IZNIK, CCA 1580. ISTANBUL. MUZEUL TOPKAPU (*LES TRÉSORS*...).

CANDELĂ (*KANDIL*) DE CERAMICĂ DIN MIJLOCUL SECOLULUI AL XVI-LEA, PROVENIND DIN MOSCHEIA LUI SOKOLLU MEHMED PAŞA, MARE VIZIR OTOMAN 1565 — 1579. ISTANBUL, MUZEUL TOPKAPU (*LES TRÉSORS*...).

CAFTAN DE LUX APARȚINÎND SULTANULUI MURAD AL IV-LEA (1623—1640). ISTANBUL, MUZEUL TOPKAPU (*LES TRÉSORS* ...).

CAFTAN DE LUX APARȚINÎND SULTANULUI BAIAZID AL II-LEA (1481—1512). ISTANBUL, MUZEUL TOPKAPU (*LES TRÉSORS* ...).

În diverse studii au fost analizate atît raporturile turco-portugheze de pe întinderile Oceanului Indian [22], cît şi expediţiile otomane care ajungeau pînă la Sumatra [23], iar istoricii portughezi ai epocii au descris pe larg evenimentele de atunci [24].

Acţiunile din Orient şi cele din Mediterană învederează importanţa pe care o acorda Imperiul otoman continuităţii comerţului dintre cele două lumi prin teritoriile controlate de turci. Dar luptele permanente de la periferiile zonelor de sub influenţa otomană au împiedicat desfăşurarea normală a comerţului prin Marea Roşie şi Mediterană, forţînd astfel, pe lîngă alţi factori, mutarea centrului de greutate în regiunea Atlanticului, de unde Africa va fi ocolită pe la Capul Bunei Speranţe pentru a se ajunge în Orient. Această deplasare a căilor comerciale va constitui unul din multiplele cauze care vor contribui la decăderea lumii arabe, inclusiv a Imperiului otoman.

EXPEDIŢIA DE LA SZIGETVAR — 1566. Eşuarea tentativelor de realizare a unei înţelegeri durabile cu Austria, privind împărţirea sferelor de influenţă dinspre Europa Centrală [25], a readus la ordinea zilei încordarea relaţiilor turco-austriece. Printre pretexte, un loc important ocupa mai cu seamă starea de tensiune dintre principii Transilvaniei şi Habsburgi. Drept urmare, sultanul Soliman Magnificul a declanşat, spre sfîrşitul domniei sale, una din expediţiile cele mai fastuoase, cunoscută sub denumirea de „Expediţia de la Szigetvar" (1566), care reprezintă punctul culminant al divergenţelor permanente dintre Poartă şi dinastia Habsburgică

[22] DAMES LONGWORTH, *The portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century*, în „Journal of the Royal Asiatic Society", January, 1921, p. 1—128.

[23] A. REID, *Sixteenth Century Turkish influence in western Indonesia*, în „Journal of Southeast Asian History", vol. X/1969, p. 395—414; SAFFET BEY, *Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi* (Expediţia unei flote otomane la Sumatra), „T.O.E.M.", fasc. 10/1327 H., p. 605—614 şi fasc. 11, p. 679—684.

[24] Pentru unele detalii, vezi şi SALIH ÖZBARAN, *Osmanlı Tarihi bakımından XVI. Yüzyılda Portekizli Tarihçiler* (Istoricii portughezi din veacul al XVI-lea privind istoria otomană), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 23/1969, p. 75—82.

[25] *Islam Ansiklopedisi*, fasc. 111/1967, p. 49 (art. *Süleyman-I*, de M. T. Gökbilgin).

pentru supremație asupra Ungariei [26]. Dar bătrînul sultan Soliman nu a apucat să vadă cucerirea cetății Szigetvarului, căci a murit la 7 iulie 1566, în ajunul asaltului general.

De menționat este faptul că această campanie nu se remarcă atît prin intensitatea ciocnirilor militare, cît prin consecințele sale politice. Astfel, ea va asigura turcilor stăpînirea pe mai departe a cuceririlor de pînă atunci din Europa, inclusiv pașalîcul din Ungaria, iar Transilvania va fi desprinsă definitiv de Austria, soarta ei fiind legată, ca și Moldova și Țara Românească, de însăși soarta Imperiului otoman pînă la pacea de la Carlowitz din 1699. Dealtfel, începînd cu domnia sultanului Soliman Magnificul cele trei țări românești vor evolua paralel, dar oarecum unitar, în cadrul sistemului „Pax Ottomanica", între Moldova, Țara Românească și Transilvania stabilindu-se legături multiple și variate, care au favorizat nu numai conservarea tradițiilor lor comune, dar și dezvoltarea trăsăturilor specifice ale poporului român.

●

Dacă ar fi să sintetizăm acțiunile militare și politice de pe vremea lui Soliman Magnificul, putem conchide că sub acest sultan statul otoman a luat înfățișarea unui imperiu tricontinental, întinzîndu-se în Asia, Europa și Africa. Sub permanenta presiune otomană vor eșua eforturile de integrare imperială a Europei sub coroana lui Carol Quintul. Unii istorici apreciază chiar că cel mai puternic suveran, în perioada la care ne referim, a fost „nu Carol Quintul, ci Soliman Magnificul" [27]. Însuși Soliman îi scria dogelui Veneției că „eu nu mă feresc de dușmănia nimănui și nu am nevoie de prietenia nimănui" [28].

Într-adevăr, expansiunea teritorială era însoțită de fiecare dată și de creșterea forțelor materiale și umane ale Impe-

[26] Pentru detalii vezi M. T. GÖKBILGIN, *Kanunî Sultan Süleyman'ın 1566 Sigetvar seferi, sebepleri ve hazırlıkları* (Expediția sultanului Soliman Legislatorul la Sighetvar în 1566. Cauzele și pregătirile), în „I.Ü.E.F., Tarih Dergisi", vol. XVI, nr. 21/1966, p. 1—14.

[27] LAPEYRE HENRI, *Les monarchie européennes du XVI-e siècle. Les relations internationales.* Paris, 1967, p. 147.

[28] M. TAYYIB GÖKBILGIN, *Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri* (Colecția de documente din arhivele de stat venețiene: Documentele privitoare la epoca sultanului Soliman Legislatorul), în „Belgeler", vol. I, 1964, Ankara, p. 145.

riului otoman, ceea ce încuraja noi inițiative politice sau alte acțiuni militare fie pe uscat, fie pe mare.

Bogățiile solului și subsolului acestor teritorii imense asigurau vistieriei otomane venituri uriașe, din exploatarea maselor direct producătoare, iar întărirea puterii centrale, concretizată în creșterea autorității personale a *padișahului*, înlesnea concentrarea tuturor forțelor în direcția voită.

ACTIVITATEA LEGISLATIVĂ. Domnia sultanului Soliman Magnificul se caracterizează și printr-o serie de măsuri administrative care întregesc tabloul societății otomane din perioada aceea, considerată ca o „epocă clasică" din istoria turcilor otomani.

Imperiul otoman era împărțit în provincii mari numite *eialete (eyalet)* sau vilaiete *(vilâyet)*, avînd în frunte pașale cu titlul de beilerbei *(beylerbey)* sau *mirimiran*. Treptat, aceștia au căpătat și rangul de *viziri*, dar pe vremea lui Soliman Magnificul numai Egiptul avea vizir. Eialetele cuprindeau mai multe provincii mai mici numite *sangeacuri (sancak)*, conduse de *sangeacbei*, subordonați beilerbeilor. La rîndul lor, sangeacurile erau subdivizate în unități administrativ-judiciare cu denumirea de *kaza*-le (sau *kadılık)* aflate sub jurisdicția unor judecători musulmani numiți cadii *(kadı)*. În cadrul acestor *kaza*-le își desfășurau activitatea lor *timarioții* și celelalte categorii de posesori de feude, cum ar fi *zaimii*, *subașii* etc., avînd sarcini militare. De asemenea, *kaza*-lele se divizau în mai multe comune numite *nahie (nahiye)*, după care veneau satele și cătunele numite *karye* (pl. *kura)*.

Pînă la Soliman Magnificul, unitățile administrativ-militare otomane căpătaseră forme stabile, iar pe la jumătatea veacului al XVI-lea ele atinseseră numărul cel mai mare, în raport cu dimensiunile teritoriale ale imperiului însuși.

Din punctul de vedere al dependenței provinciilor otomane față de Constantinopol, ele prezentau un caracter deosebit de complex, provinciile „periferice" bucurîndu-se, de obicei, de anumite regimuri speciale (ex. Egiptul, Hanatul Crimeii ș.a.). Deși aflate sub dominația otomană, autonomii largi aveau Moldova, Țara Românească și Transilvania, ale căror statute se reglementau pe baza unor *tratate*, *capitulații* sau *diplome* numite *ahidname*. De aceea țările române nu erau încadrate în nici una din categoriile împărțirii administrative otomane. Principiul fundamental, care revine ca un laitmo-

tiv, în definirea raporturilor Principatelor române față de Poartă era: „Ele sînt separate la Cancelarie și se interzice călcarea lor cu piciorul" [29].

O amploare deosebită a luat pe vremea sultanului Soliman Magnificul și activitatea legislativă, toate provinciile turcești propriu-zise avînd coduri speciale *(Kanunname)*, adaptate la condițiile naturale ale teritoriilor, precum și la specificul populațiilor sau la categoriile de grupuri sociale la care se refereau.

Ultimele cercetări arată că o importanță deosebită acordase de fapt acțiunii de legiferare și sultanul Selim I [30]. De aceea Soliman Magnificul va moșteni și o bogată tradiție legislativă, prin care orînduirea și structura social-politică otomană fuseseră consfințite, într-o formă complexă, și de o serie de „monumente" juridice. Soliman Magnificul va lărgi acțiunea de codificare, sintetizînd tot ceea ce lăsaseră înaintașii săi în acest domeniu. De aceea a fost poreclit *Kanuni* (Legiuitorul). Ca și pe vremea sultanului Mehmed al II-lea, Codexurile lui Soliman Magnificul reglementau o serie de raporturi economice sau juridice dintre raiale și posesorii de feude sau celelalte categorii de proprietari. Mai ales legislația privitoare la organizarea oastei a cuprins atît armata permanentă cît și oștile locale, punîndu-se astfel în acțiune atît ienicerimea cît și toată „energia provinciilor", pe baza regimului timariot.

O atenție deosebită se acorda în *Kanunname* asigurării veniturilor vistieriei otomane, o bună parte din produsele populației direct producătoare revenind fiscului fie sub formă de zeciuială, numită „öşür", fie sub formă de bani, cuprinzînd o gamă întreagă de dări, obișnuite sau extraordinare, ca și amenzile de tot felul.

De asemenea, desele intervertiri ale diferitelor categorii de feude și proprietăți, prin firmanele suveranului, învederează exercitarea, și în această perioadă, a dreptului suprem de proprietate din partea statului otoman asupra întregului pămînt. De fapt, chiar și declararea tuturor teritoriilor ca „pămînturi ale fiscului", sub denumirile de: *arazi-i emiriyye* sau *arz-ı memleket*, întărea acest principiu, ceea ce arată că

[29] *„Mefruz el-Kalem ve maktu el-kadem"*.

[30] *Kniga zakonov sultana Selima* (Sultan I. Selim'in Kanunnamesi), ed. A. S. Tveritinova, Moscova (1969), 157 pag. (Introducere, text, traducere în limba rusă, fotocopie).

rolul centralizator al statului otoman funcţiona încă şi în această perioadă. Iar atunci cînd principiul „monarhului unic" va fi pus în primejdie, sultanul Soliman nu va ezita să ordone strangularea sau decapitarea chiar şi a propriilor săi fii, cum a fost de pildă cazul prinţilor Mustafa (în 1553) şi Baiazid (în 1561), fără să mai vorbim de uciderea a doi mari viziri: Ibrahim paşa şi Ahmed paşa [31]. Luată în ansamblul ei, legislaţia otomană din perioada sultanului Soliman Magnificul se caracteriza şi printr-o tendinţă de *sacralizare* a diverselor categorii de legi, dar acest proces de sanctificare nu va putea anula legislaţia bazată pe *tradiţie* sau *obicei*, numite *örf* sau *âdet*, în societatea otomană [32].

O concluzie importantă ce se degajă din analiza legislaţiei sultanului Soliman Magnificul este că ea nu avea menirea de a asigura *uniformizarea societăţii otomane* din vremea aceea nici din punct de vedere administrativ sau judiciar, şi nici sub raport confesional sau lingvistic etc.

Dimpotrivă, caracterul regional al legislaţiei oferea toate condiţiile legale pentru afirmarea mai departe a tuturor particularităţilor zonale şi etnico-religioase ale comunităţilor din cuprinsul Imperiului otoman.

ŞTIINŢA, ARTA ŞI CULTURA. Pe vremea îndelungatei domnii a sultanului Soliman Magnificul o dezvoltare deosebită au cunoscut şi ştiinţele, arta şi cultura otomană în genere. Moscheea *Süleymaniye* reprezintă o capodoperă a arhitecturii otomane din vremea aceea, dominînd una din cele şapte coline ale Constantinopolului. Ea a fost construită de vestitul arhitect *Sinan Celebi*, care a lăsat peste 300 de monumente de arhitectură cu destinaţii dintre cele mai variate (moschei, medresele, spitale, poduri etc.).

Medreselele construite în jurul moscheei *Süleymaniye* constituiau adevărate focare de cultură, după modelul lăsat altă dată de sultanul Mehmed al II-lea, dar pe un plan superior [33].

[31] M. TAYYIB GÖKBILGIN, *L'Etendue du pouvoir de Soliman le Magnifique au XVI-e siècle*, în *Recueils de la Société Jean Bodin. La Monocratie*, *XX*, Première Partie, Bruxelles, 1970, p. 632.

[32] R. ANHEGGER — H. İNALCIK, *Kanunname-i Sultani ber muceb-i örf-i Osmani* (Legi împărăteşti după obiceiul otoman), Ankara, 1956, p. 29 şi urm.

[33] Pentru detalii vezi şi ISMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Organizarea culturală a statului otoman), Ankara, 1965, p. 33—38 ş.a.

Unele dintre ele erau rezervate pentru științele *matematice* și *astronomie*, altele pentru *medicină*, după cum unele erau destinate studiilor teologice. Toate aveau însă diferite trepte de studii și cicluri de predare bine definite. Aceste instituții, ca și altele, din capitală sau din celelalte centre (Bursa, Adrianopol, Iznik etc.), au impulsionat formarea unor pleiade de cărturari și oameni de stat, care s-au afirmat fie în politică, fie în viața științifică sau culturală a societății otomane. De pildă, marii viziri, ca Ibrahim pașa, Lütfi pașa ș.a. au adus servicii importante stăpînului lor și imperiului. Șeih-ul-Islamul Ebussuud-efendi, prin fetvalele sale, a imprimat structurii social-politice a statului otoman un caracter din ce în ce mai teocratic. Mustafa Djelalzade s-a impus în domeniul legislației laice, el fiind autorul a numeroase articole de legi care s-au aplicat pînă tîrziu în societatea otomană, iar cărturarul Kemal-pașazade (sau Ibni-Kemal) s-a remarcat printr-o vastă cultură istorică, dînd istoriografiei otomane un înalt conținut științific și o formă selectă de exprimare, prin opera sa intitulată „*Tevarih-i Al-i Osman*", adică „Istoria Dinastiei otomane".

Dealtfel, istoriografia otomană făcuse progrese importante și pînă la jumătatea veacului al XVI-lea, dezvoltîndu-se odată cu imperiul, prin cronici scrise fie din inițiativă particulară, fie din porunca sultanilor sau a marilor dregători. În ciuda influenței limbilor arabă și persană în diverse domenii ale activității intelectuale, istoriografia otomană s-a detașat și prin cultivarea limbii turcești, uneori de o originalitate remarcabilă, iar alteori împănată cu elemente arabo-persane, dar adaptate la structura limbii turcești. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XV-lea se afirmaseră cronicarii *Orudj* și *Așîkpașazade*, iar la începutul veacului următor Mehmed Neșri, toți compunînd cronici asemănătoare atît din punctul de vedere al conținutului cît și al limbii, care se dovedește a fi o turcă simplă și cu foarte puține elemente străine. În deceniile următoare, cu Idris Bitlisi, Taș-köprüzade, Mustafa Djelalzade, Kemal-pașazade ș.a. influența arabo-persană se va accentua, unii scriind direct în arabă sau în persană. Dar în aceeași măsură va evolua și conținutul istoriografiei turcești, depășindu-se caracterul unor simple *anale*, pentru a se face loc analizei mai profunde a evenimentelor legate de istoria turcilor-otomani.

Îmbinînd adevărurile istorice cu imaginația orientală, cronicarii au adaptat cu măiestrie terminologia arabă și

persană spiritului limbii turce, contribuind astfel și la formarea dialectului denumit *turca-osmană*, care va deveni una din ramurile cele mai importante ale „familiei limbilor turcice".

Spre sfîrșitul veacului al XVI-lea istoriografia otomană va cunoaște o dezvoltare și mai mare, prin cărturarii cei mai reprezentativi, ca Sa'adeddin și Mustafa Ali, iar în secolul următor, Ibrahim Pecevi, Kiatip Celebi *(Hadji-Halifa)* ș.a. își vor extinde investigațiile lor pînă la sursele europene și își vor intensifica eforturile lor în sensul explicării cauzale a diferitelor fenomene sociale sau politice din istoria Imperiului otoman.

Trebuie menționate aici și rezultatele obținute, în epoca lui Soliman Magnificul, în domeniul geografiei, dar mai cu seamă al cartografiei, ceea ce corespundea și aspirațiilor de cucerire ale Imperiului otoman nu numai pe uscat, dar și pe mare. Știința cartografică otomană din această perioadă s-a remarcat îndeosebi prin celebrele hărți ale vestitului corsar Piri-Reis (1470—1554). De la acesta au rămas cîteva opere, care dovedesc interesul turcilor nu numai pentru cuceriri sau pentru teologie, dar și față de științele naturii, cu caracter profund laic. Astfel, amiralul *(kapudan)* Piri-Reis a întocmit încă în 1513 o hartă a lumii, din care s-au păstrat însă doar părțile cuprinzînd zona Oceanului Atlantic, cu coastele estice ale Americii și zonele vestice ale Africii și Europei, celelalte părți fiind pierdute sau încă nedescoperite. Dintr-o altă hartă, întocmită în 1528, de același Piri-Reis, ni s-a păstrat doar colțul din stînga — sus, reprezentînd țărmurile nou descoperite ale Americii de Nord și Centrale, inclusiv zona superioară a Oceanului Atlantic.

Aceeași importanță prezintă și opera lui Piri-Reis intitulată *Kitab-i Bahriye*, în care se descrie Marea Mediterană cu insulele sale, mai ales pe baza observațiilor personale, autorul dîndu-ne un portulan cu cele mai mici detalii. Piri-Reis însuși afirmă:

„Scriam tot ce vedeam;
Notam marea, cînd călătoream".

De asemenea, pentru întocmirea hărților sale, Piri-Reis a folosit un număr mare de alte hărți europene, avînd la îndemînă, după toate probabilitățile, chiar și însemnările rămase de la Cristofor Columb. De pildă, vorbind despre Columb, el notează în opera sa *Bahriye*, că: *„Chiar și harta lui a juns la noi"*. Se presupune că el ar fi obținut aceste însemnări

încă pe vremea cînd cutreiera coastele Spaniei împreună cu unchiul său, vestitul corsar Kemal-Reis, cînd a avut şi alte posibilităţi de informare asupra călătoriilor lui Cristofor Columb [34].

Tot aşa de vestit a rămas şi urmaşul său, Seidi-Ali-Reis (m. 1562), care a călătorit prin mările şi ţările din Orient, lăsîndu-ne cîteva opere demne de remarcat.

Aşa este, de pildă, monografia sa despre ocean numită *Kitab-ul-Muhit...*, care analizează elemente de astronomie marină şi geografie fizică sau alte aspecte legate de orientarea pe mări etc., fiind scrisă în provincia Gudjarat din India (1554), iar în cartea sa de călătorii intitulată *Mir'at-ul-Memalik*, Seydi-Ali-Reis descrie ţările din Orient, pe unde a stat sau pe unde a trecut [35].

Aceste opere au atras încă de la început atenţia specialiştilor, unele din ele fiind traduse, parţial sau total, în diverse limbi europene.

Dar nu vom putea oferi o imagine mai completă asupra evoluţiei intelectuale a societăţii otomane de pe la jumătatea secolului al XVI-lea, dacă nu vom pomeni măcar în treacăt şi de poeţi ca *Fuzuli* (m. 1556), *Baki* (m. 1599) şi alţii, care contribuiau la dezvoltarea unei „Literaturi de Curte" numită *Divan Edebiyatı*. Aceasta se caracteriza atît prin cultivarea anumitor genuri literare, cît şi prin gruparea producţiilor în colecţii speciale zise *Divan*.

Se ştie că Soliman Magnificul a sprijinit nu numai ştiinţele şi arta monumentală sau alte creaţii, dar şi literatura, el însuşi avînd talent poetic. De la el ne-au rămas versuri care pot alcătui un volum şi pe care le-a semnat cu pseudonimul de *Muhibbî* (cit. *Muhibbi)*, în sensul de „Prietenosul". Două versuri scrise de Soliman Magnificul au devenit proverbiale. Fiind suferind, autorul preţuieşte în ele *sănătatea* mai mult decît orice *fericire* sau *putere:*

„Âlem içre bir nesne yok devlet gibi;
Olmaya devlet, cihanda, bir nefessıhhat gibi".

[34] Pentru detalii vezi DR. AFETINAN, *Piri Reis' in Amerika Haritası (1513)* — Harta Americii, — de Piri-Reis, Ankara, 1954, 70 p. + hărţi; A. ADNAN ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde İlim...*, p. 65—75.

[35] A. ADNAN ADIVAR, *op. cit.*, p. 75 şi urm.

Adică:

„Ceva mai de preț ca împărăția (puterea), lumea nu are,
Dar ca o clipă de sănătate,
Nu există împărăție (putere) mai mare".

●

HAREMUL. Pentru că este vorba de Imperiul otoman și de sultanii turci, se cuvine să amintim, cel puțin în treacăt, și de *Harem*. Se știe că Haremul a fost o instituție specific islamică și a jucat un rol deosebit de important nu numai în viața particulară a sultanilor, dar și în desfășurarea istoriei Imperiului otoman.

De fapt, Haremul se compunea din acea parte a Seraiului unde sultanii își duceau viața lor împreună cu soțiile și cu copiii lor. Un capăt al Haremului era prevăzut cu o deschizătură, mascată cu grilaj, dincolo de care se afla sala *Divanului*. La nevoie, sultanul putea să asculte desfășurarea Divanului fără să fie observat. De aceea această deschizătură s-a numit „adalet panceresi", adică „fereastra dreptății". Acest obicei fusese instituit prin lege încă de sultanul Mehmed al II-lea care l-a consemnat în Codexul promulgat de el. Femeia cea mai influentă din Serai era de obicei *Sultana-mamă*, denumită *„Valide-Sultan"*. După ea urmau în ordinea importanței lor „Cadînele", în număr de șase, orînduite într-o anumită ierarhie, începînd cu „prima cadînă", zisă *Baș-Kadın*, „a doua cadînă" ș.a.m.d. După ele veneau „Favoritele", numite *„Ikbal"*, de asemenea șase la număr și ierarhizate în aceeași ordine. În caz de deces sau în alte situații, promovarea se făcea după ordinea ierarhică. La urmă, veneau *sclavele* cele mai importante. Printre figurile de seamă ale Haremului se numărau și cele două categorii de eunuci: *eunucii negri*, cu șeful lor *Harem agası* (sau *Darüssaade agası)*, care ținea legătura *Sultanei-Valide* și a cadînelor cu exteriorul, și *eunucii albi* avînd în frunte pe *Kapu agası*, care se preocupa de relațiile sultanului cu Haremul.

Cercetările arată că există o mare lacună informativă despre viața din Harem, întrucît „cei care au trăit-o sau au văzut-o — observă unii specialiști — au dus totul cu ei fără să

lase urme cît de cît însemnate" [36]. Din aceste considerente, o serie de relatări despre Harem pot fi eronate sau presupuneri mai mult sau mai puțin îndoielnice.

S-au stabilit doar vreo 125 de scrisori rămase de la sultani, de la soțiile acestora sau de la fiicele lor numite *sultane*, spre deosebire de *șehzade*-le, care erau fiii sultanilor otomani. Cîteva din aceste corespondențe ne dezvăluie pasiunea sultanului Soliman Magnificul pentru vestita Roxalana, de origine slavă sau ruteană, devenită *Hürrem Sultan*, care îl captivase pe „Grand-Turc" atît prin frumusețea ei cît și prin ambițiile politice urzite din Harem, în calitatea ei de „prima cadînă". Soliman coresponda cu ea și în timpul expedițiilor din Orient sau din Occident.

Alegerea soțiilor sultanilor era considerată un act politic important. De asemenea, relațiile sultanilor cu „cadînele" sau „favoritele" din Harem nu erau întîmplătoare, ci exista o regulă în această privință, pentru a se evita eventualele neînțelegeri sau invidii. Aceasta rezultă și din faptul că după moartea Roxalanei, sultanul Soliman Magnificul se atașase de o altă cadînă, care însă își vindea „rîndul" altor cadîne, pentru a strînge sumele necesare construirii unei moschei pe numele ei. De aceea sultanul a poruncit sugrumarea acestei cadîne, zicînd că „nu te poți aștepta la credință de la o femeie care vinde și schimbă culcușul meu". O altă dovadă a existenței unei rînduieli în relațiile sultanilor cu soțiile lor din Harem o constituie o scrisoare de mulțumire adresată sultanului Abdul-Medjid (1839—1861), din afara Seraiului, de a 6-a cadînă, care se învoise pentru cîteva zile. Printre altele, ea scria că „s-a dus și noaptea cînd eram la rînd" [37].

Numărul *sclavelor* din Harem varia între 400 și 800 de femei. Sclavele care nu erau folosite în serviciile speciale ale sultanilor puteau fi căsătorite cu pașale sau șehzade-le. [38] De la Baiazid al II-lea (1481—1512) încoace, sultanii înșiși au început să ia în căsătorie sclave din Serai. [39]

În istoria Imperiului otoman nu poate fi neglijat nici amestecul femeilor din Harem în treburile politice. Mai ales in-

[36] M. ÇAGATAY ULUÇAY, *Saraylı Kadınlara ait mektuplar üzerinde bir araştırma* (O cercetare asupra scrisorilor privitoare la cadînele din Serai), în *V. Türk Tarih Kongresi...*, p. 411.

[37] *Ibidem*, p. 422.

[38] M. ÇAGATAY ULUÇAY, *XVIII asırda Harem* (Haremul în veacul al XVIII-lea), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 17—18/963, p. 269 și urm.

[39] M. ÇAGATAY ULUÇAY, *Harem*, II, Ankara, 1971, p. 22.

fluența „Sultanei-Valide" avea un caracter permanent. Începînd încă cu primii sultani, fiecare din ele a avut preferințe ca unul sau altul dintre dregători să treacă în fruntea statului otoman. Pe vremea sultanului Soliman Magnificul, în vederea asigurării succesiunii prințului Selim (II), mama acestuia, Roxalana *(Hürrem-Sultan)*, avusese un rol important în uciderea prințului Mustafa, care provenea de la o altă mamă.

După Soliman Magnificul intervențiile cadînelor din Harem se vor intensifica, istoria Imperiului otoman cunoscînd, mai cu seamă la sfîrșitul veacului al XVI-lea și în prima jumătate a veacului al XVII-lea, perioada numită „Împărăția Cadînelor" (Kadınlar Saltanatı). Această influență va fi diminuată oarecum abia cu trecerea vizirilor din familia Köprülü la conducerea treburilor statului otoman, aceștia asumîndu-și întreaga lor răspundere pentru destinele Imperiului.

●

Sintetizînd domnia sultanului Soliman Magnificul, unii istorici consideră că cuceririle otomane din această perioadă reprezintă „cel mai mare puseu al Asiei spre Europa. Cu Alexandru Macedon — zic ei — Europa pătrunsese pînă la poalele Pamirului și la pragul lumii gancetice. Cu Soliman Magnificul, Asia avansează pînă la porțile Vienei, iar Imperiul otoman se impune în veacurile XVI și XVII ca un factor de prim ordin în toate afacerile diplomatice ale timpului"[40]. Toate acestea determină de fapt locul sultanului Soliman Magnificul atît în istoria Imperiului otoman cît și în desfășurarea istoriei universale[41].

Dar Imperiul otoman, care se întindea pe trei continente, cuprinzînd teritoriile dintre Transcaucazia și Europa Centrală, de la izvoarele Nilului și pînă în Moldova, a început să poarte încă de pe atunci semnele unei crize interne. De aceea istoricul turc Ahmed Djevdet, referindu-se la domnia sultanului Soliman Magnificul, remarcase încă de mult faptul că „așa cum pe vremea lui statul a atins culmea puterii sale, tot pe timpul lui au început să apară și cele mai

[40] René Grousset, *Histoire de l'Asie*, Paris, 1950, p. 89 și 90.

[41] T. Yilmaz Öztuna, *Kanunî 'nin Türk ve Dünya Tarihindeki yeri* (Locul sultanului Soliman Magnificul în istoria Turciei și în istoria lumii), în *„Kanunî Armagani...*, p. 41—46.

multe elemente de tulburare, dar împărăția fiind încă puternică ele nu se puteau manifesta în toată plenitudinea lor" [42].

Astfel, însăși domnia lui Soliman Magnificul a fost străbătută de diverse mișcări populare sau de tentativele de autonomie ale unor căpetenii militare nemulțumite. Ele afectau cînd zonele orientale ale imperiului, cum au fost rebeliunile vizirilor din Damasc (1520) și Egipt (1523), cînd partea europeană, de pildă mișcarea din Dobrogea (1555), condusă de impostorul Mustafa, pe care cronicarii îl numesc *Düzme* (Falsul), și chiar regiunile centrale, cum au fost mișcările maselor populare din Anatolia (1525—1529). Toate acestea, ca și alte cauze, de ordin social-economic, vesteau de fapt epoca de criză a istoriei Imperiului otoman care, începînd cu sfîrșitul veacului al XVI-lea, se va caracteriza printr-un declin continuu, deși va cunoaște și perioade de revenire.

Urmașii sultanului Soliman Magnificul, cum au fost Selim II (1566—1574), Murad III (1574—1595), Mehmed III (1595—1603) ș.a., au dat frîu liber tuturor favoritismelor și pasiunilor, deschizînd astfel larg porțile intrigilor și corupțiilor atît în administrația civilă cît și în cea militară. Dar despre aceste lucruri vom vorbi mai departe.

[42] *Djevdet Tarihi*, vol. I, Istanbul, 1309 H., p. 93.

C

DECLINUL IMPERIULUI OTOMAN

Capitolul I
CRIZA SISTEMULUI OTOMAN

PRIMELE SIMPTOME. Problema decăderii Imperiului otoman constituie o preocupare permanentă a specialiștilor, deși nu există un punct de vedere comun nici asupra cauzelor declinului și nici asupra perioadei de cînd începe acest proces să se manifeste sub o formă sau alta. Uneori, declinul social-economic și cel politico-militar sînt tratate laolaltă. Această suprapunere își găsește explicația și în faptul că, în desfășurarea istoriei otomane *efectele* se vor manifesta cu timpul drept *cauze* de sine stătătoare. Dar istoricii devin tot mai unanimi în a aprecia că declinul Imperiului otoman a început mult mai devreme de dezastrul din fața Vienei în 1683, cînd se declanșează marea retragere turcă din Europa. Referindu-se tocmai la acest fapt, Marx scria că „cercetările întreprinse de Hammer dovedesc, fără putință de tăgadă, că organizarea Imperiului turcesc intrase încă de pe atunci în stare de descompunere și că de cîtva timp se observa că epoca de forță și măreție a otomanilor se apropie repede de sfîrșitul ei" [1].

Într-adevăr, simptomele dezorganizării interne a societății otomane începuseră să se manifeste încă de pe vremea sultanului Soliman Magnificul. Această deplasare spre trecut a momentului istoric al declinului Imperiului otoman ne dezvăluie nu numai caracterul deosebit de complex al cauzelor decăderii acestui stat, dar și acțiunea lor pe timp îndelungat, cauzelor vechi adăugîndu-li-se mereu altele noi, interne și externe, în condiții istorice diferite și tot mai complicate.

[1] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 10, București, 1961, p. 282.

Dacă aceste cauze nu vor acționa totuși, totdeauna, într-un singur sens, acela al dezintegrării imperiului, aceasta se datorește și faptului că, pe parcurs, au apărut și o serie de alți factori, interni sau externi, care au contracarat efectele cauzelor destructive, prelungindu-se astfel cu încă cîteva secole viața „Omului bolnav", așa cum se obișnuia să i se spună Imperiului otoman în ultima parte a existenței sale. Referindu-se tocmai la această situație, la care concurau atît stările de lucruri din societatea otomană de atunci cît și imixtiunile permanente ale marilor puteri, vestitul vizir Fuad pașa avea să remarce, nu fără oarecare ironie, în fața diplomaților europeni din Constantinopol: „Spuneți că statul nostru este un «om bolnav»; cu toate acestea, noi dinlăuntru, iar voi din afară, tot nu putem să-l nimicim" [2]. Dar, dacă decăderea Imperiului otoman s-a desfășurat lent, ea a fost totodată și deosebit de costisitoare atît pentru popoarele de sub dominația otomană cît și pentru poporul turc însuși.

Cauzele decăderii Imperiului otoman nu pot fi epuizate într-un singur capitol, oricît de cuprinzător ar fi acesta. Dimpotrivă, în explicarea lor trebuie avute în vedere diferitele faze ale societății otomane, ținîndu-se seamă și de factorii care vor contrabalansa, uneori mai mult iar alteori mai puțin, efectele cauzelor destructive în desfășurarea așa-numitei *„Probleme orientale"*.

Istoricii sînt tot mai categorici în a afirma că domnia sultanului Soliman Magnificul, calificată în genere ca „epocă de aur", a fost în același timp și „izvorul dezordinilor viitoare, al nenorocirilor interne și externe, al acțiunilor la voia întîmplării, ca și al strîmtorărilor economice, precum și al nedreptăților" [3].

Nu este întîmplător, de pildă, faptul că un mare poet contemporan, cum a fost Fuzuli (m. 1556), a caracterizat deosebit de plastic situația din vremea aceea. În scrisoarea sa numită *Șikâyetname*, adresată marelui vizir Ibrahim pașa, poetul Fuzuli nu s-a ferit să intercaleze următorul stih devenit proverbial: *„Le-am dat bună ziua, dar nu au primit-o*

[2] ABDURRAHMAAN ŞEREF, *Tarih Musahabeleri*, Istanbul, 1923 (1339), p. 104; vezi și: DANKWART A. RUSTOV, *Modernization : The Ottoman and Turkish Experience in Comparative Perspective.* Prepared for the Conference on Turkish — Ottoman Studies in the United States, May 7—9 (1971).

[3] *Islam Ansiklopedisi*, fasc. 111/967, p. 42 (art. *Süleyman I, de* M. T. Gökbilgin).

zicînd că nu e ruşfet" [4]. Un alt cărturar (Lami'i Celebi), a pus într-una din operele sale ca *motto* distihul:

„Aceste vremuri au devenit ciudate,
Tot ce era bun, s-a schimbat în rău"[5]

ceea ce prezintă o semnificaţie deosebită pentru definirea stărilor de lucruri încă din epoca suleimanică.

Nemulţumirea cuprinsese chiar şi oastea de ieniceri, încît aceasta îşi manifesta prin jalbe protestul ei, mergînd pînă la a declara sultanului că „ne-am săturat de tine şi de fiii tăi, ca şi de paşalele tale. Vom face o tulburare încît...", şi îşi propuneau o răscoală mai mare decît cele din trecut, dacă nu li se vor îndeplini cererile [6]. De asemenea, vizirul Lufti paşa prevedea în opera sa *Asafname* (Cartea vizirului) necesitatea uşurării situaţiei raialelor, scutindu-le de corvezi, de impozitul excepţional numit *avariz* etc., care veneau unele după altele datorită războaielor şi încălcărilor permanente. El observa că „pe măsura întinderii ţării corvezile s-au înmulţit, ducînd la oprimarea populaţiei" [7]. Pe de altă parte, tot el recomanda întărirea rolului instituţiei *Marelui Vizirat*, care va constitui treptat obiectivul principal al dregătorilor angrenaţi în conducerea politicii otomane, deschizîndu-se astfel larg porţile corupţiei de tot felul în mecanismul distribuirii funcţiilor în diferite sectoare ale aparatului de stat.

REGIMUL PROPRIETĂŢII FUNCIARE OTOMANE. După Soliman Magnificul, dar mai ales spre sfîrşitul veacului al XVI-lea, în societatea otomană se intensifică procesul de *feudalizare* a proprietăţii funciare. Trecerea pămîntului de la anumite categorii sociale la altele, în curs de afirmare, a perturbat sistemul proprietăţii otomane. De fapt, fenomenul deplasării proprietăţii funciare de la o pătură socială la alta a prezentat oscilaţii aproape permanente în cadrul societăţii otomane. Astfel, si-

[4] „*Hayat, Tarih Dergisi*", Istanbul, nr. 2/1968, p. 18.
[5] Bibl. Acad. R.S.R., MSS Oriental nr. 178, f. 1—5.
[6] M. TAYYIB GÖKBILGIN, *Rüstem paşa ve hakkındaki ithamlar* (Rustem paşa şi acuzaţiile împotriva lui), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 11—12/1956, p. 29—31 (doc. VI—VII).
[7] RUDOLF TSCHUDI, *Das Asafname des Lutfi Pascha...*, în *Türkische Bibliothek*, Berlin, Bd. 12, 1910, p. 10 şi 42.

tuația stabilită de Mehmed al II-lea fusese răsturnată de urmașul său imediat, Baiazid al II-lea, care, neputînd rezista presiunii unor pături sociale interesate, procedase la restituirea *mülk*-urilor și *vakuf*-urilor desființate de predecesorul său, vînzînd unele proprietăți ale fiscului, numite *mukataa*, sau arendînd altele persoanelor înstărite. Această măsură a afectat cu deosebire *sistemul timarelor*, provocînd o vie nemulțumire în rîndul spahiilor de provincie, care au început încă de pe atunci să amenințe cu răscoala. Iată ce se spunea în această privință într-un raport anonim:

„Ostașilor nu li se dau timare. Oriunde se află țărani bogați, fii de negustori, fii de cadii sau fii de intendenți *(mütevelli)*, toți au devenit timarioți. De asemenea, oricîți bucătari, îngrijitori de cai și muzicanți are padișahul și toți ceilalți slujitori ai săi au devenit timarioți, încît ostașilor nu le-au mai rămas apanagii *(dirlik)*. Veți vedea ce tulburări vor apărea din cauza oprimării cetei de spahii, prin acordarea timarelor celor ce nu trebuie" [8].

Acest semnal de alarmă învederează faptul că procesul *feudalizării* proprietății funciare prezenta o serie de fluctuații, manifestîndu-se totodată ca un fenomen veșnic prezent în cadrul dreptului de „dominium eminens" al sultanilor turci, dar accentuîndu-se mai ales după Soliman Magnificul.

Într-adevăr, după Soliman Magnificul, formele spahiale de stăpînire funciară încep să se transforme tot mai mult în proprietăți personale *(mülk)* sau în *vakuf*-uri, care devin transmisibile și urmașilor. Statul însuși le distribuia dregătorilor de la centru, dar mai ales slujbașilor din Serai. Acest fenomen va lua o amploare deosebită în condițiile de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, iar statul otoman va recurge la vînzarea terenurilor pe viață sub denumirea de *malikiane* (malikâne), chiar și cu drept de moștenire [9], ca și la arendarea anumitor izvoare de venituri ale fiscului, numite *miri mukataati*, în schimbul unor sume anticipate. Această situație determina creșterea opoziției categoriilor ostășești care cereau pentru ele acordarea unor astfel de privilegii, considerîndu-se

[8] Arhiva Muz. Topkapı — Istanbul. E.-6187. Apud Çagatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?* (Cum a devenit sultan Selim I?), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 9/1954.

[9] MEHMED RAȘID, *Tarih* (Cronică), Istanbul, (5 vol.), 1865 (1282 H.); vezi vol. III, p. 228; *Islam Ansiklopedisi*, vol. I, 1950, p. 164.

nedreptățite, ceea ce ducea și la slăbirea eforturilor lor militare.

„În tot cazul — scrie istoriograful Naima (m. 1716), referindu-se la urmările acestor procese — la ora actuală, cei de la serhaturile Rumeliei nu mai arată bravură ca pe vremea sultanului Soliman. Feudele de la serhaturi rămînînd în interior, cei din Istanbul și alți orășeni s-au năpustit asupra lor. De aceea treburile hotarelor se află într-o stare de dezordine". [10].

Pe de altă parte, unele feude erau însușite într-un fel sau altul de posesorii lor, mai ales prin lărgirea privilegiilor acestora, concretizate în așa-numitele „timare libere" *(serbest timar)*, „zeamete libere" etc. În felul acesta, terenurile agricole deveneau niște *„domenii senioriale"*, în timp ce raialele *(re'aya)* rămîneau mai departe doar „posesori" ai loturilor numite *ciftlicuri*, pe care le munceau subordonîndu-se celor mai diferite categorii de stăpîni.

Dar tot atît de adevărat este și faptul că, ori de cîte ori dreptul de „dominium eminens" al sultanilor otomani va fi pus în primejdie, puterea centrală se va strădui să-și asigure din nou acest drept, prin confiscări de averi etc. Adeseori se recurgea și la sistemul arendării *(iltizam)* unor mijloace de producție sau a izvoarelor de venituri, sub denumirea de *mukataa*, simbolul autorității statului otoman sau al sultanilor.

Arendarea unor feude sau a unor surse de venituri (taxe, amenzi etc.) era folosită în Imperiul otoman încă de mult (sec. XV), ca un privilegiu al statului. Ulterior, a început să fie practicată și de marii dregători otomani. Cu timpul, s-a recurs chiar și la *subarendări*, prin mai multe mîini. [11] Sistemul *iltizam* va contribui nu numai la creșterea numărului arendașilor, dar și la formarea, în sînul societății otomane, a unei categorii sociale cu adevărat *parazitare*, sub formă de *rentieri*, inclusiv la manifestarea fenomenelor de *descentralizare*, prin consolidarea forțelor provinciale din imperiu. În acest sens intervenea însăși puterea centrală, prin tendința de valorificare directă a fostelor posesiuni condiționate (*timar, zeamet* etc.), ca și a altor forme de stăpînire funciară. Prin cedarea lor către o clasă de negustori cămătari, se

[10] MUSTAFA NAIMA, *Tarih* (Istorie), Istanbul, vol. I, 1863 (1280 H.), p. 82.

[11] Mehmed Rașid, *Tarih* (Istorie), Istanbul, vol. II, 1865 (1282 H.), p. 228.

încerca acoperirea golurilor financiare ale fiscului otoman. Dar posesorii noi, generați de capitalul comercial sau de alți factori, vor pune mîna pe economia otomană mai mult în scopul comercializării producției, în timp ce clasa deposedată a militarilor va decădea încontinuu.

Dealtfel, însăși structura societății otomane conținea germenii *descentralizării*. Chiar și regimul timariot impunea, datorită unor condiții istorice concrete (tehnologie înapoiată, mijloace de comunicare puțin evoluate, în raport cu întinderea teritorială a imperiului etc.), transferul unor atribuții către elementele provinciale (timarioți, zaimi etc.), care acționau adeseori în avantajul lor propriu [12], în timp ce sistemul arendării, la început pe termene mai scurte (3—9—10 ani), iar mai tîrziu chiar și pe viață *(malikâne)*, va accentua slăbirea controlului din partea puterii centrale în ansamblul societății otomane. Asemenea fenomene au zdruncinat profund regimul timariot otoman.

În consecință, slăbirea caracterului militar al feudelor în favoarea dezvoltării unei game întregi de forme de *proprietăți și posesiuni civile* a accentuat lupta dintre puterea centrală și noua feudalitate, în formare, pămîntul devenind astfel un adevărat „mijloc de dispută între stat și particulari" [13].

În prima jumătate a veacului al XVII-lea raportul dintre aceste două tendințe fundamentale se schimbase deja în favoarea privatizării regimului agrar otoman. Un autor anonim din această perioadă, preconizînd punerea la dispoziția statului a unui număr cît mai mare de sate și orașe, constată în același timp că „totuși cele mai multe dintre ele devenind *vakuf*-uri sau *mülk*-uri, nu au mai rămas decît foarte puține zeamete și timare de sabie" [14]. Se cerea chiar „să nu se mai dea sate și terenuri ca proprietăți particulare *(mülk)* vizirilor sau altor persoane și nu trebuie să se acorde pămînturile miriei ca proprietăți particulare *(temlik)*" [15].

În fața acestei situații, spahiii-timarioți, care formau baza oastei de provincie, suferind presiunea diferitelor fenomene sociale și economice, își vor pierde din ce în ce bunăstarea lor de altădată și vor decade, nemaiputînd să întrețină oști suficiente pentru expediții. Adîncirea procesului de privatizare

[12] YAŞAR YÜCEL, *op. cit.*, p. 670 și urm.
[13] H. İNALCIK, *L'Empire ottoman...*, p. 22
[14] Bibl. Acad. R.S.R.-ms. oriental nr. 20, p. 156.
[15] Ibidem, p. 156; M. A. MEHMET, *Un manuscris...*, p. 227.

a proprietății funciare în secolul al XVII-lea și generalizarea lui în cursul veacului următor vor agrava starea de dependență a țărănimii, iar extinderea treptată a relațiilor marfă-bani va da frîu liber tendinței dregătorilor de toate categoriile de a substitui în bani celelalte forme ale rentei feudale. Pe de altă parte, în aceste condiții, păturile suprapuse găseau mereu alte posibilități de acumulare prin stabilirea de legături directe și indirecte chiar și cu exteriorul [16].

Transferul de stăpînire funciară a dus, astfel, la sărăcirea micii nobilimi militare și la descompunerea ei, simultan cu dezorganizarea sistemului feudelor condiționate, generînd și un sentiment de dezinteres față de destinele Imperiului. Dacă ținem seama de relatarea cronicarului Mustafa Selaniki (m. pe la 1599—1600), după care încă la sfîrșitul veacului al XVI-lea o serie de categorii sociale „se dedau la plăceri și nu mai merg la oaste fie răscumpărîndu-se, fie oferind rușfeturi [17]", putem afirma că Imperiul otoman începuse să ducă de fapt de mult războaie plătite, războaie de mercenari.

Eforturile repetate ale puterii centrale nu au putut opri procesul obiectiv al evoluției societății otomane în sensul *privatizării* sau *feudalizării* regimului social-agrar din cadrul Imperiului. La capătul unei confruntări de cîteva secole, *Hatt-i-Humaiunul* din 1839, care a inaugurat epoca *Reformelor*, numite *Tanzimat*, a trebuit să legifereze transformările survenite pînă atunci în ansamblul evoluției societății otomane, recunoscînd în primul rînd respectarea *proprietății particulare* [18], rezultat al prefacerilor sociale interne.

De fapt, trecerea treptată a proprietății funciare de pe *„baze militariste"* la forme *„civile"* reprezintă, în ultimă analiză, desfășurarea procesului de *demilitarizare* a relațiilor agrare otomane, care se vor apropia astfel tot mai mult de *feudalismul clasic european*, constituind totodată un pas important pe scara evoluției societății turcești în genere.

Mobilitatea socială și de proprietate va avea drept consecință ridicarea treptată a unei noi pături de stăpîni de domenii, reprezentată, de astă dată, de așa-zișii *aiani* (a'yan) și *eșrafi* (nobili), proveniți din foști ieniceri, din întreprinzători îmbo-

[16] Bistra A. Tvetkova, *l'Evolution du régime féodale turc de la fin du XVI-e jusqu'au milieu du XVIII-e siècle*, în „Études Historiques", Sofia, 1960, p. 176—177.

[17] Mustafa Selaniki, *Tarih* (Cronică), Microfilm după manuscrisul de la Sofia—R. P. Bulgaria—La Inst. de Istorie „Nicolae Iorga", București.

[18] *Tanzimat*, vol. I, Istanbul, 1940, p. 48—49; H. Înalcik, *op. cit.*, p. 23.

găţiţi prin acumulări pe diferite căi, din dregătorii de provincie sau din funcţionari locali etc. Aianii, ca noi feudali, nu-şi vor mai baza domeniile lor pe servicii militare, cum era în regimul timarelor, ci mai ales pe renta funciară vărsată vistieriei otomane sub formă de *iltizam* (arendă), ceea ce va fi de ajuns ca ei să-şi justifice dreptul de stăpînire asupra pămîntului aflat în exploatarea lor.[19] Aproape inobservabilă în a doua jumătate a veacului al XVI-lea şi mai puţin manifestă în cursul secolului al XVII-lea, *categoria aianilor* va constitui treptat, mai cu seamă după pacea de la Carlowitz (1699), una din forţele sociale de care puterea centrală otomană va fi nevoită să ţină seamă.

SISTEMUL ADMINISTRATIV-FISCAL. Structura societăţii otomane era favorabilă modificării necontenite a normelor încetăţenite fie prin tradiţie, fie prin legile din *Kanunname*. Chiar şi sistemul administrativ-fiscal otoman conţinea posibilităţi potenţiale pentru vexaţiuni, în primul rînd datorită drepturilor diferitelor categorii de slujbaşi de a-şi strînge personal sau prin intermediari dările fixate în beratele lor [20].

De asemenea, în condiţiile afirmării producţiei pentru piaţă, se declanşează o adevărată concurenţă pentru acapararea de pămînturi de către păturile sociale care acumulau pe o cale oarecare fonduri băneşti, străduindu-se să le plaseze apoi în scopuri productive. Desigur, în această competiţie reuşeau de obicei cei care dispuneau de bani mulţi, întrucît aşa cum remarca istoricul englez Ricaut, „sentinţa se dădea mereu în favoarea celui mai tare şi mai bogat" [21]. Acest fenomen social-economic se desfăşura în fond mînă în mînă cu răspîndirea unor vicii, cum ar fi ruşfetul şi plocoanele, iar Seraiul sultanilor devine treptat centrul tranzacţiilor de tot felul.

De asemenea, pe de o parte, dezvoltarea economiei băneşti, iar pe de altă parte instabilităţiile monetare accentuau şi mai mult simptomele de dezechilibru din sînul societăţii otomane de după Soliman Magnificul.

[19] KEMAL H. KARPAT, *The land regime. Social structure and modernization in the Ottoman Empire*, în *The Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century*, Chicago, 1968, p. 69—90.

[20] HALIL İNALCIK, *Adaletnamelor* (Cărţi de dreptate), în „Türk Tarih Belgerleri Dergisi", vol. II, nr. 3—4/1967, p. 52 şi urm.

[21] RICAUT, *Histoire de l'état présent de l'Empire ottoman*, Paris, 1670, p. 565.

Toate aceste transformări și tendințe vor favoriza, îndeosebi la sfîrșitul veacului al XVI-lea, accentuarea unor serii de vicii, ca și dezorganizarea aparatului administrativ și politic, fiecare din ele acționînd treptat ca factori de sine stătători în procesul decăderii Imperiului otoman. Ele au atras atenția multor specialiști, care le-au tratat fie în cadrul unor lucrări generale, de sinteză [22], fie în studii întocmite special pentru a scoate în evidență diferitele aspecte ale cauzelor declinului Imperiului otoman [23].

DEZORGANIZAREA OASTEI. Am vorbit mai înainte de efectele transferului de stăpînire funciară asupra unor categorii sociale care aveau și obligații militare, cum erau posesorii de feude numite *timaruri*, *zeamete* etc. Posesiunile lor treceau, pe diferite căi, în mîinile altor categorii, care nu se considerau legate de obligații față de puterea centrală, ceea ce ducea, de fapt, la slăbirea capacității militare a statului otoman, prin decăderea „oastei de provincie". Mai mult decît atît, treptat, anumite simptome de dezorganizare încep să se manifeste chiar și în oastea de ieniceri, care fusese pînă atunci „spaima Europei". Este vorba de introducerea unor „elemente străine" în rîndurile acestei categorii, prin înscrierea lor ca ieniceri sub diferite denumiri sau pretexte. În felul acesta, se crea o armată de ieniceri în afara cantonamentelor permanente. Aceștia se aflau în slujba unor viziri sau altor dregători și se ocupau de negoț și de alte afaceri, încasînd totodată și soldele lor.

Astfel, numărul ienicerilor va crește an de an, ajungînd, pe vremea sultanului Ahmed I (1603—1618), aproape la 50 000 de oameni, față de 12 000, cît erau pe timpul lui Soliman

[22] Despre cauzele decăderii Imperiului otoman vezi și: L. S. STAVRIANOS, *The Balkans Since 1453*, New York, 1961, p. 117—137; MERCIA MACDERMOTT, *A History of Bulgaria 1393—1885*, London, 1962, p. 36 și urm.

[23] B. LEWIS, *Some Reflections of the Declin of the Ottoman Empire* în „Studia Islamica", Paris, nr. IX, 1958, p. 111—127; Idem, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1965, p. 21 și urm., A. ZEKI POLAR, *Osmanlı Imparatorlugunun çöküş sebepleri* (Cauzele decăderii Imperiului otoman), Istanbul (1962); St. Stojanović, *Factors in the Decline of the Ottoman Society in the Balkans*, în „Slavic Review", vol. 21, nr. 4/1962, p. 623 și urm.; HALIL ÎNALCIK, *The Ottomane Decline and its Effects upon the Reaya*. Raport la „II-ème Congrès International des Etudes du Sud-Est Européennes", Athènes, 7—13 mai 1970. Athènes, 1970, p. 1—20.

Magnificul. Dar în aceeaşi măsură vor creşte şi dificultăţile financiare ale fiscului pentru plata soldelor, iar o oaste de acest fel constituia în permanenţă o forţă turbulentă, fiind împotriva oricărei organizări şi discipline militare. De asemenea, căsătoria ienicerilor, vînzarea beratelor de ieniceri, ca şi plata soldelor prin mijlocirea unor căpetenii ş.a. vor contribui şi mai mult la dezorganizarea acestei oşti permanente, încît Imperiul otoman va fi pus în faţa unor dificultăţi crescînde în ceea ce priveşte ducerea războaielor. Fenomenul descompunerii oastei de ieniceri se va accentua paralel cu incapacitatea statului otoman de a se adapta prompt şi la timp noilor condiţii interne şi internaţionale, prin restructurări sub raport social-economic şi politico-militar, pentru a beneficia de progresele care aveau loc pe plan european.

DEPLASAREA CĂILOR COMERCIALE. Una din cauzele fundamentale ale slăbirii potenţialului otoman, mai cu seamă din punct de vedere economic, a fost şi mutarea spre Atlantic a căilor comerciale care treceau prin Imperiul otoman, pe uscat şi pe mare, ca urmare a descoperirii drumului spre America şi India prin Capul Bunei Speranţe din sudul Africii. Această deplasare va marca şi trecerea pe seama statelor europene a rolului de cărăuşie în desfăşurarea comerţului Orient-Occident, contribuind astfel la diminuarea rolului Imperiului otoman în comerţul mondial. Această mutaţie va da lovituri serioase şi producţiei autohtone, iar dezvoltarea maşinismului în industrie şi transporturi în ţările europene va limita tot mai mult participarea caravanelor care traversau teritoriile controlate de turci.

CAPITULAŢIILE ŞI EFECTELE LOR. Capitulaţiile au privat în general Imperiul otoman de o protecţie vamală, din cauza privilegiilor acordate statelor beneficiare prin clauzele comerciale ale acestor contracte.

În explicarea genezei Capitulaţiilor se invocă uneori şi considerente de ordin religios, întrucît legea islamică era esenţialmente pentru cei care profesau religia musulmană. De aci necesitatea cunoscutelor *Capitulaţii*, care vor fi interpretate atît ca nişte „concesii" sau „privilegii", cît şi ca motive de „segregaţie" a elementelor neislamice în interiorul lumii

musulmane, mergîndu-se pînă la organizarea unor comunităţi creştine cu caracter de „state în stat" [24].

Capitulaţiile otomane au izvorît din dezvoltarea raporturilor dintre musulmani şi străinii necredincioşi, care au căutat, „să obţină pentru ei personal condiţii şi privilegii excepţionale", dar ulterior aceste privilegii „au fost extinse asupra întregii lor naţiuni" [25]. Aşa a fost de pildă extinderea prevederilor unui „salv-conduct" obţinut în 1577 de nişte negustori englezi.

Primele capitulaţii învederează caracterul lor de „privilegii unilaterale" sau de „favor". În condiţiile istorice de atunci monarhii otomani se considerau „superiori" celorlalţi principi şi regi, fie musulmani, fie creştini. De aceea nu putea fi vorba de un raport de reciprocitate. Pe atunci orice privilegiu nu putea reprezenta decît realizarea voinţei unilaterale a suveranilor turci [26]. Treptat însă, definitivarea lor se va face pe baza unor negocieri mai mult sau mai puţin îndelungate, diplomele imperiale numite *ahidname* reprezentînd concluziile acestor negocieri.

Capitulaţiile au fost uneori limitate şi chiar desfiinţate, atunci cînd Poarta otomană a considerat necesar acest lucru. „Şi într-adevăr — scrie Marx — Poarta a anulat în repetate rînduri privilegiile acordate de ea unor state, extinzîndu-le asupra altora, sau le-a anulat cu desăvîrşire, refuzînd să le mai respecte" [27].

Abrogate definitiv abia la 24 iulie 1923, cu prilejul păcii de la Lausanne, *Capitulaţiile* au constituit întotdeauna un pretext de imixtiune a puterilor europene în treburile Imperiului otoman. Acest amestec a început prin transformarea zonei otomane într-o bază de materii prime pentru statele în curs de ascensiune capitalistă, ca şi într-o piaţă de desfacere a produselor lor. Creşterea numărului capitulaţiilor precum şi lărgirea clauzelor lor comerciale vor înlesni pătrunderea tot mai intensă a produselor finite din ţările europene pe teritoriile otomane, stînjenind dezvoltarea forţelor de producţie interne şi „contribuind astfel la menţinerea turcilor la struc-

[24] *Le Journal d'Orient*, 11 Février 1969 (art. de J. Laroche).
[25] K. Marx-Fr. Engels, *Opere*, vol. 10, Bucureşti, 1961, p. 181.
[26] İsmail Soysal, *Türk-Fransiz diplomasî münasebetlerinin ilk devri* (Începuturile relaţiilor turco-franceze), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 5—6/1953, p. 78.
[27] K. Marx-Fr. Engels, *Opere*, vol. 10, p. 181.

tura lor economică perimată"[28]. De asemenea, mercantilismul occidental găsea mereu alte posibilităţi de aplicare a principiului „laissez faire — laissez passer", încît neputinţa industriei autohtone de a face faţă concurenţei străine, va sili industria otomană să rămînă mereu în urmă, dacă nu va fi înăbuşită cu totul.

MIŞCĂRILE SOCIALE. Ca şi celelalte state feudale din vremea aceea, Imperiul otoman a cunoscut o serie de mişcări ale maselor populare, ca şi ale unor căpetenii militare, care au zdruncinat adeseori bazele puterii absolute a sultanilor, ele încadrîndu-se treptat în factorii dezmembrării politice a statului otoman. Cauzele răscoalelor de aici erau complexe. Ele îşi aveau geneza în însuşi regimul proprietăţii otomane, care prezenta o serie de trăsături contradictorii şi oscilatorii. Pe măsura dezorganizării administrative creşteau necontenit şi dările sau celelalte obligaţii fie pentru ducerea războaielor, care cereau întreţinerea unui număr din ce în ce mai mare de oşti, fie pentru interesele stăpînilor de feude sau de proprietăţi, pe măsura creşterii economiei băneşti. De aceea se agrava tot mai mult situaţia maselor direct producătoare, care cădeau din ce în ce mai mult în stare de aservire feudală.

Toate acestea au determinat izbucnirea, în Anatolia, a unor răscoale mari din istoria Imperiului otoman, cunoscute sub denumirea de *Răscoalele Djelaliilor*[29].

De fiecare dată, masele populare acţionau grupîndu-se în jurul unor căpetenii. Aşa au fost: fraţii Karaiazidji şi Deli-Hasan[30] Djanpulatzade Kalenderoglu, Abaza Mehmed şi alţii, care au silit puterea centrală otomană să concentreze uriaşe forţe materiale şi umane pentru reprimarea lor.

Nu lipseau nici tendinţele unor pături sociale de a profita de pe urma atmosferei de nesiguranţă. Tot aici se încadrează şi ambiţiile unor căpetenii militare care porneau la răscoale mai ales în momentele mazilirii lor.

[28] ROBERT MANTRAN, *Istanbul dans la seconde moitié du XVII-e siècle...*, Paris, 1962, p. 552.

[29] *Răscoalele Djelaliilor* au cuprins mai ales partea asiatică a Imperiului otoman începînd cu sfîrşitul veacului al XVI-lea. Pentru unele detalii vezi şi MUSTAFA AKDAG, *Celâlî Isyanları*, Ankara, 1963, 307 p.

[30] Despre răscoala celor doi fraţi vezi şi A.S. TVERITINOVA, *Vosstanie Kara Iazîgi — Deli Hassana v. Turţii*, Izdanie Akad. Nauk. SSSR, M.—L, 1946, 88 p. + 1 h.

„Strîngînd oşti din popor — scrie un izvor armean — aceştia alcătuiesc armate mari, şi toţi aceşti oameni, care se răscoală împotriva padişahului, devin djelalii" [31].

Toate aceste stări de lucruri învederează că, începînd de pe la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi pînă la jumătatea celui următor, societatea otomană s-a caracterizat prin grave perturbări sub toate aspectele. Ele nu au putut fi înlăturate prin măsuri administrative, iniţiate de unul sau de altul dintre sultani, dar mai ales de Murad al IV-lea (1623—1640), care a organizat expediţii speciale pentru masacrarea djelaliilor, în vederea slăbirii forţei lor de rezistenţă.

LUPTA DE ELIBERARE A POPOARELOR DE SUB DOMINAŢIA OTOMANĂ. Popoarele aflate sub stăpînirea Imperiului otoman au opus o rezistenţă dîrză, care a luat forme din ce în ce mai organizate, pe măsura dezvoltării social-economice şi a cristalizării conştiinţei politice a comunităţilor etnico-religioase din cadrul societăţii otomane.

Cele trei Principate româneşti aveau un statut de autonomie internă, sub conducerea domniilor pămîntene. Acest fapt va da posibilitate organizării luptei de emancipare naţională pe baze mult mai largi şi cu perspective mult mai mari decît teritoriile transformate în provincii otomane propriu-zise.

Luptele antiotomane erau sprijinite de masele populare, care participau la ele şi cu speranţa îmbunătăţirii condiţiilor lor de viaţă. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, anul 1574 a cunoscut forţa organizatorică a domnului Moldovei Ioan Vodă cel Viteaz, iar peste două decenii Mihai Viteazul (1593—1601) avea să pună capăt, deşi pentru scurt timp, dominaţiei otomane în nordul Dunării, unind cele trei principate (Moldova, Ţara Românească şi Transilvania) sub un singur steag.

Cînd este vorba de popoarele balcanice, lupta lor împotriva stăpînirii otomane, uneori comună, iar alteori cu forţe proprii, va fi adeseori sprijinită şi de unele state vecine sau mai îndepărtate. Chiar dacă scopurile politice generale ale acestor state nu coincideau totdeauna cu aspiraţiile de libertate naţională sau socială ale popoarelor respective, totuşi, slăbirea

[31] HRAND D. ANDREASYAN, *Bir Ermeni Kaynagına göre Celâli Isyanları* (Răscoalele Djelaliilor după un izvor armean), în „I.Ü.E.F., Tarih Dergisi", IV, 17— 18/1963, p. 27.

Imperiului otoman, prin înfrîngerea militară a acestuia, crea, de fiecare dată, condiţii favorabile pentru finalizarea luptei de eliberare a popoarelor din zona Europei sud-estice, în drum spre formarea unor state naţionale independente.

PRIMELE REACŢII FAŢĂ DE SIMPTOMELE DE CRIZĂ. Interesant de remarcat este faptul că declinul societăţii otomane a fost sesizat de timpuriu de o serie de cărturari turci, contemporani, care nu numai că s-au străduit să determine cauzele neregulilor, dar au încercat totodată să dea şi „reţete" sau „soluţii" pentru refacerea potenţialului economic şi militar al Imperiului otoman. În acest scop s-au scris numeroase opuscule cu caracter didactico-politic numite *Risale*, ca şi alte lucrări deosebit de semnificative chiar şi prin titlurile lor.

Printre autorii de acest fel pot fi amintiţi istoriografii Mustafa Ali (m. 1599) şi Mustafa Selaniki (m. 1600), precum şi cărturarul Hasan Kiafi (m. 1616), ale căror opere cuprind elemente despre criza din societatea otomană de pe vremea lor, iar în veacul următor Koci-Bei, Kiatib Celebi, Husein Hezarfen ş.a. vor analiza şi mai profund cauzele dezorganizării social-politice otomane. Din acest punct de vedere, se poate spune că simptomele decăderii otomane au fost sesizate şi formulate, într-un fel sau altul, cu mult înainte de a fi fost lansată, ca ceva nou, ideea decăderii Imperiului otoman de către învăţaţii europeni, în frunte cu Dimitrie Cantemir, Marsigli ş.a. Dealtfel, Cantemir însuşi recunoştea că în alcătuirea operei sale a folosit cele „scrise chiar de istoricii turci" şi „chiar cuvintele istoricilor turci" [32], ceea ce include şi ideea decăderii, constatată de autorii respectivi de pînă atunci, inclusiv principiile formulate de ei în aşa-numitele „Cerinţe" *(Lâzime)* sau „sfaturi" *(Nasihat)*, pentru suverani, în scopul redresării Imperiului otoman.

[32] D. CANTEMIR, *Istoria Imperiului otoman* (ed. Hodosiu), Bucureşti, 1876, p. 409.

Capitolul II

POLITICA OTOMANĂ DUPĂ SOLIMAN MAGNIFICUL

Deşi fenomenele de dezorganizare economică, administrativ-financiară sau militară din Imperiul otoman se manifestau din ce în ce mai puternic, totuşi, în virtutea unei uriaşe moşteniri lăsate de Soliman Magnificul, continua politica de forţă în diferite zone fie din interese economice, fie din alte considerente.

ACŢIUNI MILITARE ÎN MEDITERANĂ, AFRICA ŞI ORIENT. Prima mare demonstraţie de forţă militară a Imperiului otoman în epoca de după Soliman Magnificul a fost anexarea Ciprului în 1571. Dealtfel, turcii socoteau în genere Marea Mediterană ca „loc de trecere a pelerinilor musulmani din Africa spre Mecca şi cheia legăturilor comerciale cu Egiptul, Iemenul şi India" [1].

Deşi coaliţia europeană, în frunte cu spaniolii, a dat o lovitură grea flotei la Lepanto (7 oct. 1571), totuşi aceasta a rămas o victorie izolată, pe mare, lăsînd în schimb mînă liberă turcilor să acţioneze mai departe în multe alte direcţii. Astfel, se procedează la o subordonare şi mai mare a Tunisiei (1574), în timp ce la capătul apusean al Africii de Nord încep ciocnirile directe, de astă dată cu portughezii, pentru supunerea Marocului. Ele iau sfîrşit în 1576, asigurîndu-se trecerea acestei provincii în sfera dominaţiei otomane.

De la acest capăt al Africii, corsarii musulmani se vor avînta, din cînd în cînd, în expediţii îndepărtate, pătrunzînd adînc

[1] Firmanul sultanului Selim II (Apud İ.H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, vol. III/1, p. 10, nota 3).

spre insulele din apele Oceanului Atlantic. A rămas vestită, de pildă, ieşirea corsarului Murad-Reis care, ocolind insulele britanice, a ajuns prin 1627 pînă în Islanda, de unde s-a întors cu numeroşi captivi. Aceştia au constituit mai tîrziu obiectul unor tratative speciale pentru răscumpărarea lor [2]. Se aminteşte şi de atacuri asupra unor porturi din insulele britanice, şi la coastele apusene ale Africii, corăbiile turco-islamice ajungînd pînă la insulele Canare, pentru a slăbi puterea maritimă a portughezilor şi în această parte a lumii [3].

Dealtfel, Imperiul otoman ducea în acelaşi timp şi în Orient o politică de ostilitate cu portughezii. Se proiectează chiar deschiderea unui canal prin Suez în vederea ieşirii flotei otomane din Mediterană în Oceanul Indian „pentru a salva India din mîinile ghiaurilor", cum se spune într-un firman al sultanului Selim al II-lea, dat în decembrie 1568 în legătură cu necesitatea acestui canal[4], care se va realiza de fapt abia cu trei secole mai tîrziu.

Tot în această perioadă constatăm extinderea acţiunilor militare otomane şi în direcţia Asiei Centrale, mai cu seamă în regiunea Kazan, cu capitala sa Astrahan, care devine, de astă dată, un motiv de încordare a relaţiilor turco-ruse. Şi aici se încearcă în 1569 săparea unui canal între fluviile Volga şi Don, pentru stabilirea unei legături directe cu Constantinopolul prin Marea Neagră. În acest scop, alături de forţele tătăreşti, primiseră porunci şi domnii Moldovei şi Ţării Româneşti ca să contribuie cu zaherele şi salahori la executarea lucrărilor de săpare a canalului respectiv [5]. Dar nici una din aceste iniţiative nu a putut fi realizată fie din cauza opoziţiei interne, fie din pricina războaielor permanente, care nu îngăduiau alte preocupări mai importante.

CONFLICTUL CU PERSIA: 1578—1639. RĂZBOIUL TURCO-AUSTRIAC (1593—1606). MIŞCAREA CONDUSĂ DE MIHAI VITEAZUL. Se ştie că spre sfîrşitul veacului al XVI-lea şi la

[2] BERNARD LEWIS, *Izlanda'da Türkler* (Turcii în Islanda), „Türkiyat Mecmuası", Istanbul, vol. X/1953, p. 277 şi urm.

[3] YILMAZ ÖZTUNA, *Atlas Okyanusunda Türkler* (Turcii în Oceanul Atlantic), în „Hayat, Tarih Mecmuası", — Istanbul, nr. 8 (1967), p. 5 şi urm.

[4] Î.H. UZUNÇARŞILI, *op. cit.*, vol. III/1, p. 32 (nota 4) şi p. 33.

[5] Arhivele Statului Bucureşti, Microfilme din Turcia — *Mühimme Defteri* (Condică de afaceri importante), nr. 7, p. 5 (Doc. din anul Hegirei 975=1568—69); Î. H. UZUNÇARŞILI, *op. cit.*, vol. III/1, p. 36.

începutul celui următor Imperiul otoman a purtat o serie de războaie atît în Orient cît și în Europa.

Astfel, războiul început cu Persia în 1578, pentru supremație în Anatolia răsăriteană și pentru satisfacerea aspirațiilor de glorie ale unor pașale, a durat, cu unele întreruperi, timp de cîteva decenii, soldîndu-se cînd cu victorii, cînd cu înfrîngeri dintr-o parte și alta. Orientul va rămîne „un butoi de pulbere" chiar și după pacea din 1639, care urmase vestitelor campanii ale sultanului Murad al IV-lea asupra Erevanului (1635) și Bagdadului (1638).

În Europa, ciocnirile și incursiunile reciproce la hotarele Imperiului otoman cu Austria nu încetaseră aproape niciodată. Dar în anul 1593 ele vor duce la izbucnirea războiului turco-austriac, la care se va angaja și poporul român prin marea acțiune condusă de Mihai Viteazul, șubrezind, timp de aproape un deceniu, puterea otomană în Europa. Efectele acestei lupte hotărîte pentru libertate națională s-au resimțit chiar și în reinstaurarea dominației otomane, îndepărtîndu-se definitiv pericolul transformării țărilor române în pașalîcuri.

Pacea încheiată la Zsidvatorok în 1606 a consfințit, cel puțin un *raport de egalitate de forțe* între Austria și Imperiul otoman, iar recunoașterea tratatului de la Viena dintre Ștefan Bocscai și împăratul Austriei cu privire la viitorul Transilvaniei va oferi Habsburgilor motive permanente de intervenție, ceea ce va da naștere la războaie crîncene în veacul al XVII-lea, pînă la pacea de la Carlowitz (1699).

Poarta otomană și Războiul de 30 de ani (1618—1648). Politica otomană din perioada războiului de 30 de ani se cuvine menționată nu atît pentru a demonstra participarea sau neparticiparea Porții la marile conflicte care cuprinseseră Europa în prima jumătate a secolului al XVII-lea, cît pentru a scoate în evidență ezitările politicii otomane din perioada respectivă.

Societatea otomană era dominată de grave tulburări interne (răscoalele Djelaliilor, dezorganizarea administrativă și socială, chiar și conflicte ideologice).

În aceste condiții, Imperiul otoman nu va putea juca un rol însemnat în războiul de 30 de ani, care răscolea întreaga Europă, slăbind în primul rînd Austria și întîrziind afirmarea unor noi state în fața turcilor. Acțiunile întreprinse în vederea sprijinirii principilor Transilvaniei, care purtau și titlul de regi ai Ungariei (Gabriel Bethlen, Gh. Rákóczi I ș.a.), vor avea

un caracter limitat, lipsind expedițiile repetate și organizate de pe vremea sultanului Soliman Magnificul. Mai mult, la hotarele orientale ciocnirile cu perșii vor continua, deși cu întreruperi. Vor fi serios zdruncinate și bazele colaborării turco-tătare, prin luptele interne care s-au ivit în Hanatul Crimeii mai ales după moartea lui Gazi Ghirai (1608). Această situație, care a durat aproape două decenii, a avut repercusiuni profunde asupra politicii otomane față de lumea creștină din Europa acelor timpuri.

Cu toate acestea, Imperiul otoman nu a rămas complet în afara politicii europene din perioada desfășurării războiului de 30 de ani. În primul rînd, expediția de la Hotin (1621) avusese scopul principal de a întări dominația turcă asupra Principatelor române, prin îndepărtarea influenței polone și a incursiunilor căzăcești. De asemenea, Poarta încuraja inițiativele pașalelor din Rumelia, în frunte cu cele de la Buda, Bosnia, Timișoara, Agria etc., de a-i sprijini pe principii Transilvaniei în luptele lor cu austriecii, ceea ce reiese și dintr-o serie de documente turcești din perioada respectivă [6].

În acest context, însăși natura raporturilor turco-ardelene se va caracteriza prin anumite particularități, în sensul instituirii unei *colaborări speciale*. Este îndeobște cunoscut faptul că mai cu seamă după Mihai Viteazul, care fusese acuzat și de „tratative cu turcii" [7], Habsburgii își concentrează toate eforturile lor pentru transformarea Transilvaniei într-o provincie austriacă. Dar această tentativă a determinat crearea unui puternic curent de opoziție, o serie de căpetenii ardelene apelînd în repetate rînduri la ajutorul turcilor în lupta lor împotriva Austriei. În această privință, s-au remarcat îndeosebi Bathoreștii, Moise Secuiul, Ștefan Bocscai, Gabriel Bethlen și alții. În această perioadă colaborarea turco-ardeleană capătă caracterul unei *„federalizări"* în cadrul zonei „Pax Ottomanica", lărgindu-se tot mai mult autoritatea principilor Transilvaniei. Acest gen de raporturi s-a concretizat în punerea la dispoziția principilor Transilvaniei chiar și a

[6] MUSTAFA A. MEHMED — LUDOVIC DEMÉNY, *Noi documente turcești privitoare la istoria Transilvaniei din secolul al XVII-lea*, în „Revista Arhivelor", București, anul XLVII. vol. XXXII, No. 1/1970, p. 209—237 (vezi doc. nr. 3—36).

[7] M. TAYYIB GÖKBILGIN, *XVII, asır başlarında Erdel hadiseleri ve Bethlen Gabor'un beyliğe intihabı* (Evenimentele de la începutul veacului al XVII-lea din Transilvania și alegerea lui Gabriel Bethlen ca principe), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 1/1949, p. 4.

unor importante forțe militare otomane conduse de pașale renumite, fenomen caracteristic pentru determinarea sensului relațiilor turco-ardelene din această perioadă.

●

În aceste condiții trece, în 1656, la conducerea Marelui Vizirat Köprülü-Mehmed pașa, care va lăsa moștenire acest post urmașilor săi, punînd astfel bazele uneia dintre cele mai reprezentative familii de mari viziri otomani. Folosind mijloace variate, membrii acestei familii vor încerca o redresare generală a societății otomane, canalizînd totodată în afară și nemulțumirile din interiorul imperiului. Dar această politică va pune statul otoman față în față cu întreaga Europă, în tot cursul celei de a doua jumătăți a veacului al XVII-lea, punctul culminant al confruntărilor din această perioadă constituindu-l faimosul asediu al Vienei de către turci în anul 1683, iar dezastrul otoman va pune la ordinea zilei, în istoria întregii Europe, așa-numita *„Chestiune orientală"*.

Capitolul III

IMPERIUL OTOMAN ŞI „CHESTIUNEA ORIENTALĂ"

GENEZA CHESTIUNII ORIENTALE. Istoria Imperiului otoman este indisolubil legată de *„Chestiunea orientală"*. Ea s-a manifestat în mod evident ca o problemă de sine stătătoare mai cu seamă în ultimele secole, mai precis, după anul 1815, cînd începe să fie folosită ca o expresie cu semnificaţie politică. Totuşi, izvoarele ei trebuie căutate în condiţiile dezvoltării diferite a societăţii europene faţă de cea otomană, începînd cu a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Această situaţie va da naştere încă de timpuriu unui decalaj social-economic şi politico-ideologic între cele două lumi, iar tendinţa de rezistenţă a Imperiului otoman va genera conflicte militare din ce în ce mai crîncene. Ca expresie a raporturilor dintre Poarta otomană şi o serie de alte state, *Chestiunea (sau Problema) orientală* va exercita o influenţă covîrşitoare asupra orientării politicii europene, după cum ea însăşi se va resimţi puternic de pe urma desfăşurării concrete a istoriei celorlalte state [1].

Încă de la trecerea turcilor în Europa, pe la mijlocul veacului al XIV-lea, se vorbea de aşa-numita „Chestiune turcă", manifestîndu-se atît sub raport politic cît şi religios. Interesul timpuriu al europenilor pentru înţelegerea factorilor care stăteau la baza puterii otomane a determinat crearea unei literaturi speciale despre originea turcilor, religia şi obiceiurile lor, ca şi despre organizarea lor politică sau militară [2].

[1] ANDREI OŢETEA, *Contribution à la question d'Orient*, Bucureşti, 1931, p. 4.

[2] CARL GÖLLNER, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, I, 1501—1550*, Bucureşti—Berlin, 1961, p. 210, 219, 254, 286, 297, 298, 308 ş.a.

HÜRREM-SULTAN, SOŢIA SULTANULUI SOLIMAN MAGNIFICUL (1520–1566)

UNELE DIN VEŞMINTELE SULTANILOR OTOMANI *(LE MUSÉE DU PALAIS DE TOPKAPI)*

TOALETĂ ÎN HAREM, DE HAMDI BEY *(LE MUSÉE DU PALAIS...)*

SCULPTURĂ ÎN MARMURĂ, REPREZENTÎND CAPUL PRINȚULUI KÜL-TIGIN (M. 732), KAGANUL TURCILOR VECHI *(GÖK-TÜRK)*

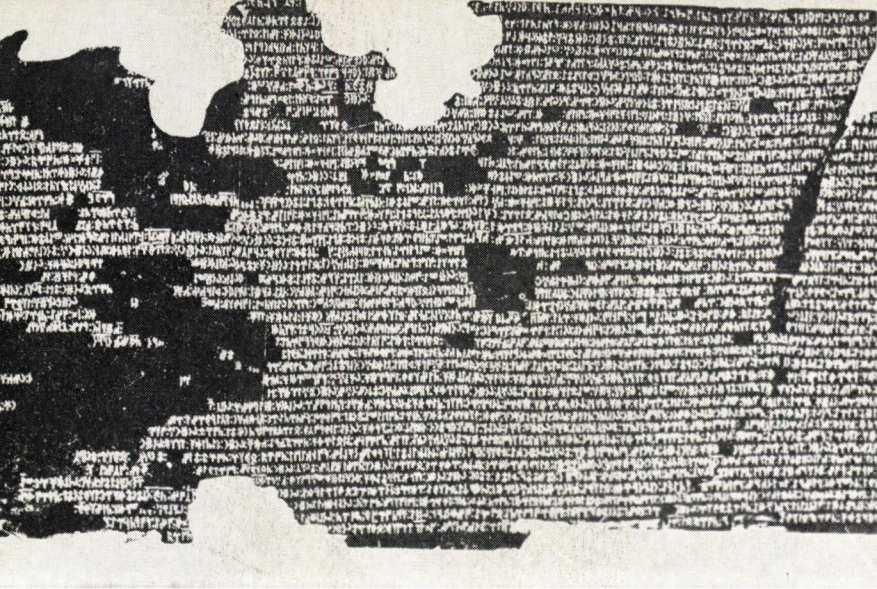

SCRISUL TURCILOR VECHI *(GÖK-TÜRK)*. FRAGMENT DIN INSCRIPȚIILE DE PE ORHON. PARTEA ESTICĂ A STELEI FUNERARE A LUI BILGE-KAGAN (M. 734)

SCRISUL UIGUR

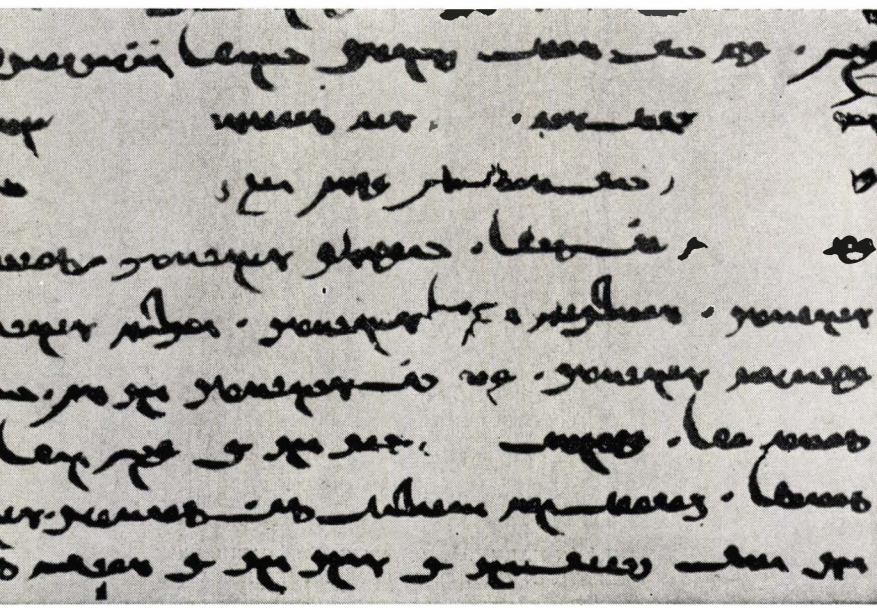

PAGINI DE MANUSCRIS TURCO-OSMAN (TIPUL DE SCRIS *NESHI*)

DOCUMENT TURCESC ÎN CARACTERE ARABE (TIPUL DE SCRIS *DIVANI*)

MODEL DIN ARTA SCRISULUI LA TURCII-OTOMANI (VERSET DIN CORAN, ÎN FORMĂ DE STRUȚ). ISMAIL ZÜHDI — 1013 H. (1604/5)

MODEL DIN CALIGRAFIA OTOMANĂ (SCRIS REPREZENTÎND BARCĂ)

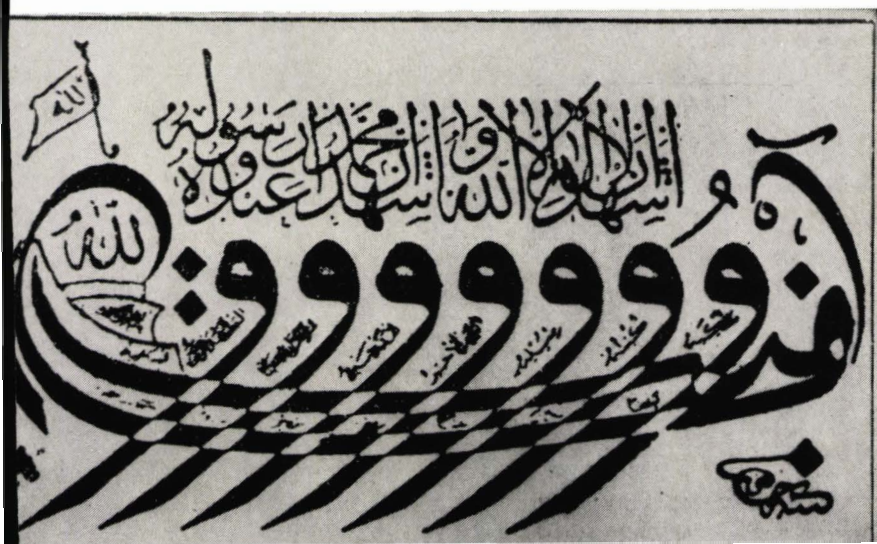

ATTILA, SUPRANUMIT ŞI „BICIUL LUI DUMNEZEU" (MINIATURĂ DIN CRONICA PICTATĂ LA VIENA)

În perioada ascensiunii otomane „Chestiunea orientală" se manifesta mai mult sub forma apărării Europei în fața ofensivei generale turcești, ceea ce crea în rîndurile popoarelor creștine și un sentiment de disperare. Chiar și francezii, considerați „prieteni vechi" ai turcilor, nu lipseau de la acțiuni antiotomane. Vizirul Köprülüzade-Ahmed pașa (1661—1676) spunea că „francezii sînt amicii noștri, dar eu îi găsesc mereu alături de inamicii noștri" [3]. Ostilitatea *compactă* a lumii creștine față de impactul islamic era împinsă adeseori, conform mentalităților vremii, pînă la ideea unei lupte mondiale dintre *creștinism* și *islamism* [4].

Dar geneza Chestiunii orientale trebuie căutată mai puțin în factorii religioși și mai mult în dezvoltarea socială și instituțională a statelor europene, ca și în ideile dominante dintr-o perioadă sau alta, comparativ cu stările de lucruri din societatea otomană.

După cum este îndeobște cunoscut, începînd încă din secolul al XVI-lea, în cadrul formațiunii feudale, într-o serie de țări europene se consolidează relațiile capitaliste, simultan cu intensificarea luptei dintre aristocrația funciară și burghezia tînără, care ridică treptat interesele ei la rangul de generalitate pentru a cuceri bătălia cu nobilimea. Astfel, în locul fărîmițării feudale, se deschideau în Europa perspectivele formării unor state consolidate din punct de vedere economic și puternic centralizate sub forma monarhiilor absolute.

În același timp, se creau premise și pentru dezvoltarea intelectuală (chimie, fizică, astronomie), depășindu-se tot mai mult gîndirea medievală, care subordonase secole întregi viața socială și cultural-ideologică. Slăbește influența religiei asupra politicii, care se desprinde și de morală, ceea ce a avut drept consecință „postulatul de a trata politica ca ceva de sine stătător" [5].

De asemenea, *arta militară* devine un factor deosebit de important în rezolvarea intereselor claselor dominante dintr-o țară sau alta, sub masca „rațiunii de stat", ridicată la rangul de principiu politic. Pe de altă parte, maturizarea statelor europene în procesul consolidării relațiilor capi-

[3] Apud Le Compte de Saint Priest, *Mémoires sur l'Ambassade de France en Turquie*, Paris, 1877, p. 83.

[4] Paul Coles, *The Ottoman impact on Europe*, London, 1968, p. 145 și urm.

[5] K. Marx, Fr. Engels, *Ideologia germană*, București, 1956, p. 344.

taliste determina și elaborarea unei politici de concepție, potrivit intereselor lor naționale. Acest lucru se va reflecta și în relațiile lor cu Imperiul otoman, depășindu-se astfel caracterul *spontan* sau *întîmplător* al atitudinii statelor europene față de „Chestiunea orientală", care va reprezenta multă vreme o adevărată „piatră de încercare" în definirea liniei lor politice.

●

Dar tocmai în perioada cînd statele europene dezvoltau necontenit puterea lor industrială și comercială, forța lor materială și creația spirituală, societatea otomană intră într-o perioadă de *„criză de evoluție"*, datorită tendinței de conservare a stărilor de lucruri pe care le moștenise de pe vremea sultanului Soliman Magnificul, iar acolo unde vor fi slăbite barierele tradiției nu se vor putea consolida forme noi de organizare, capabile să facă față presiunilor dinlăuntrul sau din afara imperiului. De aceea va deveni tot mai iminentă izbucnirea unei crize între lumea orientală, reprezentată de Imperiul otoman, cu trăsături medievale, și lumea europeană, aflată în plină ascensiune pe linia acumulării elementelor capitaliste, în ciuda haosului crescînd al relațiilor internaționale. În această încleștare dintre *vechi* și *nou*, Imperiul otoman va trebui să cedeze cu o necesitate istorică.

„Nenorocirile întîmplătoare — scria Montesquieu — se lecuiesc lesne; nu poți să te ferești însă de niște evenimente care izvorăsc necontenit din natura lucrurilor" [6].

Dar la decalajul dintre societatea otomană și restul lumii europene contribuia fără îndoială și sistemul de organizare statală otomană, care s-a constituit într-o *monarhie absolutistă de tip oriental*, iar influența mereu crescîndă a tagmei clericale, cunoscută sub denumirea de *ulema*, în viața politică a Imperiului, va imprima întregii structuri statale și un caracter *teocratic*, sultanii otomani înșiși purtînd titlul de „califi".

„În imperiile mahomedane — scria tot Montesquieu — din religie își sorb în parte popoarele extraordinarul lor respect pe care-l au față de principele lor" [7].

[6] MONTESQUIEU, *Despre spiritul legilor*, București, 1964, p. 185.
[7] *Ibidem*, p. 80.

Deşi Imperiul otoman va fi primul stat musulman care va aplica politica de „modernizare" sau „europenizare", denumită adeseori şi „occidentalizare", totuşi eforturile tagmei clericale şi întreaga structură a societăţii otomane vor îngreuia procesul de adaptare a suprastructurii politice, limitînd libertatea de acţiune a statului în faţa situaţiilor noi care se creau pe plan internaţional.[8]

PARTICULARITĂŢILE EVOLUŢIEI CHESTIUNII ORIENTALE. La începuturile expansiunii otomane spre Europa, „Chestiunea orientală" se punea mai mult sau mai puţin ca *o opoziţie în bloc*, între lumea creştină şi cea islamică, solidaritatea europeană îmbrăcînd adeseori şi forma unor adevărate cruciade, concretizate în marile bătălii de la Nicopole (1396), Varna (1444) etc. În schimb, acest caracter al opoziţiei dintre cele două lumi — islamă şi creştină — începe să se destrame în secolul al XVII-lea, cînd formarea unor state centralizate în Europa determina o diferenţiere şi în poziţia lor faţă de „Problema turcă". Această diferenţiere capătă forme tot mai concrete şi pe măsura accentuării luptelor dintre principii creştini care slăbeau „conştiinţa europeană" a popoarelor creştine. Astfel, unele state europene (Franţa, Anglia, Suedia ş.a.) încep să-şi coordoneze politica lor cu cea a Porţii otomane. Această aliniere îşi găsea confirmarea şi în acordarea cunoscutelor privilegii prin sistemul *Capitulaţiilor*. Dar în cazul altor puteri (Austria, Rusia), fiindu-le închise căile capitulaţiilor paşnice în lumea turco-islamică, eforturile acestora de a se ridica la treapta „naţiunilor celor mai privilegiate" nu s-au putut realiza decît pe baza unor tratate de pace încheiate cu Poarta în urma unor războaie crîncene şi de lungă durată.

În felul acesta, marile probleme privind Orientul otoman se vor încadra organic în istoria statelor europene, iar identificarea, de la un anumit moment dat, a evoluţiei Chestiunii orientale cu însăşi istoria Imperiului otoman îi va imprima caracterul unei „probleme insolubile" şi de o rară complexitate.

Dacă ţinem seama de faptul că în anumite împrejurări ea s-a manifestat ca o chestiune *suedeză* sau *polonă*, *ungară* sau *românească*, *grecească*, *sîrbă* sau *bulgară*, fără să ne mai

[8] HALIL INALCIK, *The nature of Traditional Society. B. Turkey*, în *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, 1968, p. 42—63.

referim la situația de pe țărmul asiatic al Bosforului, putem afirma că *Problema orientală* s-a desfășurat *diferențiat în timp și spațiu*, cuprinzînd ansamblul evoluțiilor politice, teritoriale și sociale de la Baltică la Constantinopol [9].

Preponderența intereselor național-statale și tendința de dominație politică sau de expansiune economică [10] au determinat ca, începînd cu veacul al XVII-lea, să fie depășite considerentele religioase sau alți factori care uneau altădată lumea creștină împotriva Islamului și, în primul rînd, împotriva turcilor-otomani. Astfel, în combinațiile politice încep să predomine o serie de calcule care dau luptei statelor europene „o întorsătură mai puțin mistică" [11], iar diplomația capătă fluctuații din ce în ce mai frecvente. În asemenea condiții, cînd realitatea politică devine mai puternică, era de așteptat ca ideile care apăreau în Europa cu privire la organizarea unei „păci perpetue" sau despre „federalizarea statelor europene" să fie sortite să rămînă simple ipoteze.

Astfel de idei erau legate, direct sau indirect, și de soarta Imperiului otoman. De pildă, la sfîrșitul veacului al XVII-lea Contele de Marsigli exprima cu ardoare convingerea că „pentru a nimici în întregime puterea otomană, ele (statele europene n.n.) n-au decît să încheie un tratat care, înăbușind această gelozie fatală, care le divide, va stabili echilibrul atît de dorit" [12]. Dar rivalitatea crescîndă dintre state impunea ca ele să-și apere interesele lor proprii, fără a le subordona unor idei iluzorii despre o „comunitate europeană". De aceea, în privința unei alianțe generale creștine iscusitul Frederic al II-lea, regele Prusiei, avea să spună că „lucrul devine tot mai practic, nu lipsesc decît consimțămîntul Europei și alte cîteva nimicuri asemănătoare".

●

În același timp, însă, se produce o schimbare și în sistemul de funcționare a diplomației otomane. Astfel, încă de la

[9] EMILE BOURGEOIS, *Histoire diplomatique au XVIII-e siècle* ..., Paris, 1911, p. 11.

[10] PAUL CERNOVODEANU, *England's trade policy in the Levant, 1660—1714*, Bucharest, 1972, 157 p.

[11] EDUARD DRIAULT, *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*..., Paris, 1900, p. IX (Preface par G. Monod).

[12] LE COMTE de MARSIGLI, *l'Etat militaire de l'Empire ottoman. Ses progrès et sa décadence*, La Haye — Amsterdam, 1732, P/II, p. 199.

situația creată la St. Gothard în 1664 și în urma luptelor rămase nedecise cu polonezii și cu rușii, prin 1681—1682, turcii acceptă metoda negocierilor, ceea ce devine o necesitate mai ales după asediul Vienei (1683). Acest fapt determina conversiunea politicii otomane de la *unilateralism la reciprocitatea relațiilor*, concretizată în negocieri, consultări etc. [13]

În asemenea circumstanțe, Imperiul otoman va veni din ce în ce mai intens în contact direct cu celelalte state, intrînd astfel în „concertul european", practic, mult mai devreme decît consimțămîntul oficial al marilor puteri, care va avea loc abia după jumătatea secolului al XIX-lea, mai precis, cu prilejul Congresului de la Paris din 1856. De fapt, Imperiul otoman a fost primul stat musulman „care a participat în sistemul statelor europene și primul care a acceptat forma diplomației europene" [14].

În aceste condiții, Imperiul otoman va căuta adeseori sprijin la unele state europene, dar tot atît de interesate vor fi și diversele puteri de pe continent, care disputau alianța Porții, considerată multă vreme ca o forță de seamă în răsăritul Europei.

Într-adevăr, încremenirea sau mișcarea turcilor, fie din considerente proprii, fie determinat de alte state, vor influența evoluția generală a politicii Europei, accentuînd astfel fluctuațiile raportului de forțe în cadrul „politicii de echilibru" sau a teoriei „Balance of Power", care a dominat istoria Europei împotriva tuturor amenințărilor de „hegemonie". Acest rol al turcilor va fi receptat relativ repede de diplomații europeni, care se vor atașa de timpuriu tezei „integrității Imperiului otoman". De aceea, chiar și în prima jumătate a veacului al XIX-lea, șeful diplomației austriece, Metternich, va fi dispus să considere Imperiul otoman ca „una din contraponderele cele mai esențiale ale echilibrului Europei" [15].

Dar toate aceste particularități ale *Chestiunii orientale* se vor manifesta din ce în ce mai pregnant și mai variat îndeosebi după asediul Vienei în 1683 de către turci.

[13] I.C. Hurewitz, *The europanisation of Ottoman diplomacy: the conversion from unilateralism to reciprocity, 1835—1870*, în *Trudî dvațatipeatogo Mejdunarodno Kongressa Vostokovedov* ..., Moscova, vol. II, 1963, p. 456.

[14] *Ibidem*, p. 455.

[15] Apud Armando Saitta, *l'Idée d'Europe*, în *l'Europe du XIX-e et du XX-e Siècles* ..., vol. I, Milano, 1959, p. 419.

Capitolul IV
ASEDIUL VIENEI ŞI URMĂRILE SALE

CONFLICTELE TURCO-EUROPENE PÎNĂ LA ASEDIUL VIENEI (1683). Din cele analizate pînă aici rezultă că, într-un timp relativ scurt de la formarea organismului politic otoman, turcii au înaintat spre Orient şi Occident, folosindu-se în acest scop atît de moştenirea tradiţiilor turco-islamice, cît şi de slăbiciunea emiratelor asiatice, ca şi de contradicţiile din sînul statelor europene. Victoriile otomane la Cossovo (1389), Nicopole (1396) sau la Varna (1444) etc. au fost influenţate şi de slăbiciunile, ca şi de crizele politice care se manifestau mai ales în societatea balcanică [1].

În condiţiile de atunci, o serie de ţări europene căutau să stabilească relaţii diplomatice cu Poarta pentru a conveni asupra unui „modus vivendi", în timp ce altele o proclamau drept „un element de echilibru european" [2].

În prima jumătate a veacului al XVII-lea expediţiile militare turceşti continuă atît spre Orient cît şi în Europa, mai ales în direcţia Austriei şi Poloniei, stabilindu-se legături pînă şi cu ţările nordice, cum a fost de pildă Suedia. În a doua jumătate a aceluiaşi secol, în condiţiile adîncirii dezorganizării economice şi politice, s-a impus dinastia vizirilor Köprülü. Mai ales vizirul Köprülü-Mehmed paşa obţine libertate totală de acţiune pentru restabilirea ordinei interne, ca şi pentru reabilitarea prestigiului Imperiului în relaţiile sale cu celelalte state.

[1] *Istoria României*, Bucureşti, vol. II, 1962, p. 220 şi urm.

[2] TULIAN KLACZKO, *Les évolutions du problème Oriental*, în „Revue des Deux Mondes", Paris, 1878, vol. 29, p. 722 şi 728.

Tot atunci au avut loc și desele expediții întreprinse în Transilvania pentru înlăturarea principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648—1660) sau a lui Ioan Kemény (1661—1662) și pentru instalarea lui Acațiu Barcsai (1658—1660). Sprijinul acordat lui Acațiu Barcsai reprezintă o perioadă semnificativă din punctul de vedere al particularităților evoluției relațiilor turco-ardelene, în fața luptelor cu Austria [3].

Politica otomană de ofensivă se va extinde și mai mult pe vremea viziratului lui Köprülü-zade Ahmed pașa (1661—1676), care va porni o serie de campanii împotriva veneților și Austriei, Poloniei și Rusiei, deși prin ele Poarta nu va putea asigura totuși o superioritate concretă în Europa.

Astfel, expedițiile întreprinse împotriva Austriei, pentru dominația asupra Transilvaniei și Ungariei, se soldară cu înfrîngerea de la St. Gothard. În august 1664 s-a încheiat o pace nesigură la Vașvar (Eisenburg), cunoscută și ca pacea de la St. Gothard, cînd turcii rețin totuși o bună parte din Ungaria [4]. De asemenea și campaniile întreprinse asupra cetății Candia din Creta au durat timp de mai mulți ani, fortăreața capitulînd abia în urma neînțelegerilor ivite între aliații asediați (1669) [5].

Pe de altă parte, creșterea Rusiei ca o nouă putere determină deplasarea treptată a raportului de forțe politice în partea răsăriteană a Europei. Nu conveneau intereselor Porții mai ales clauzele armistițiului polono-rus din 1667, de la Andrușovo [6], care însemna legiferarea recunoașterii Rusiei ca factor important în viața internațională, cu perspective de a schimba fundamental raportul de forțe în această zonă a lumii. [7]

[3] İ.H. Uzunçarşili, *Barçay Akoş'un Erdel Kıralligına aid bazı orijinal vesikalar.* (Cîteva documente originale cu privire la crăiia lui Acațiu Barcsai în Transilvania), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", nr. 7/1953, p. 51—68.

[4] Findiklili Silahdar Mehmed, *Tarih* (Cronică), Istanbul, 1928, vol. I, p. 357 și urm.; M. Rașid, *Tarih*, vol. I, p. 85 și urm.

[5] Ismail Hami Danişmend, *İzahli Osmanli Tarihi Kronolojisi*, vol. III, Istanbul, 1961, p. 438—440.

[6] N.A. Smirnov, *Lupta popoarelor rus și ucrainean împotriva agresiunii turcești în secolul al XVII-lea* în „Probleme de istorie", 1954, nr. 3, p. 125 (Andrussovo).

[7] S.A. Feighina, *Din cercetările făcute în străinătate cu privire la politica externă a Rusiei în secolele XVI—XVIII*, în „Probleme de istorie", nr. 12/1955, p. 313—325.

În aceste condiții istorice au izbucnit, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, războaiele nordice ale Imperiului otoman pentru stăpînirea Podoliei și Ucrainei, Poarta atrăgînd și o parte a căzăcimii sub hatmanul Doroșenco, care trece sub protecție islamică în condiții similare Principatelor române[8], fapt menționat și de o serie de cronicari turci.

După ocuparea Cameniței, pacea de la Bucsacs (Budzanov —1672)[9] cu Polonia asigură pentru moment supremația otomană asupra Podoliei și Ucrainei vestice, mai ales că nobilimea polonă nu vroia să-l sprijine pe Sobiesky, de teama știrbirii intereselor ei de clasă[10]. Reluarea luptelor a pus Polonia în dificultăți și mai serioase, prin pacea de la Juravnia (și Davud-Pașa 1676)[11]. Dar participarea Rusiei la aceste conflicte a permanentizat războaiele nordice ale Imperiului otoman. Ele s-au încheiat abia în anul 1682, în urma unor tratative îndelungate[12], Poarta avînd de astă dată probleme în Europa centrală.

Cauzele asediului Vienei (1683). Luptele constante din secolul al XVII-lea sleiseră forțele Imperiului otoman, fără ca acesta să fi putut reduce la supunere statele europene. Referindu-se la consecințele războaielor de pe vremea Köprüliilor, istoricul Ebu-l-Faruk scria că „acestea erau, de fapt, experiențe amare care constituiau începuturile decăderii și nenorocirii căzute asupra statului"[13].

Din acest punct de vedere, perspectivele pornirii unei expediții de proporții mari împotriva Austriei se deschideau într-un moment cînd războaiele permanente micșoraseră resursele imperiului. De asemenea, Rusia și Polonia nu erau satisfăcute de rezultatele de pînă atunci ale războaielor cu turcii, după cum nici venețienii nu se manifestau indiferenți față de condițiile păcii de la Candia (1669). Pe de

[8] Wójcik Zbigniew, *Miedzy traktatem Andruszovskim a wojna Turecka stosunki Polska-Rosyjskie 1667—1672*, Warszawa, 1968 (325 p.); vezi p 7—30.

[9] Silahdar, *op. cit.*, I, 615—616; M. Rașid, *op. cit.*, I, p. 284.

[10] Theophile Lavallée, *Histoire de la Turquie*, Paris, 1859, vol. II, p. 122.

[11] *Historia Polski*, vol. I/2, p. 708.

[12] *Istoria Diplomației*, vol. I, p. 258.

[13] Mehmed Murad *(Ebul-Faruk)*, *Tarih-i Osmaniye* ... (Istoria otomană), Istanbul, vol. VII, 1911, p. 144.

altă parte, în Occident asistăm la gruparea unor state europene împotriva Franței. De aceea Ludovic al XIV-lea dădea pe atunci asigurări turcilor că, în cazul pornirii unui război contra Austriei, pot să conteze, din partea sa, pe o atitudine de neutralitate [14].

În genere, este încetățenită părerea că asediul Vienei în 1683 se datorește „ambițiilor personale" ale marelui vizir Kara-Mustafa pașa, care s-ar fi hotărît să depășească hotarele Imperiului otoman de pe vremea sultanului Soliman Magnificul (1520—1566) prin ocuparea capitalei habsburgice, pentru a o transforma în reședința sa proprie [15]. De fapt, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea Ungaria devenise iarăși centrul unor mari conspirații și revolte, pentru asigurarea independenței față de Austria. Astfel, această țară, „unde fermentau atîtea pasiuni politice și religioase, oferea un teren prielnic pentru intrigile puterilor vecine" [16].

După încheierea păcii cu Polonia (1676) și apoi cu Rusia (1682), Kara-Mustafa pașa adoptă politica sprijinirii lui Thököly, contribuind astfel la creșterea intensității răscoalei antihabsburgice. În toamna anului 1682 Poarta l-a proclamat pe Thököly drept rege al Ungariei Centrale, cunoscută în istoriografia otomană sub denumirea de *Orta Madjar* (Ungaria Centrală), pe baza unui tratat politico-militar, așa cum se poate vedea dintr-un *ahidname* acordat de sultan la 5-14 august 1682 *(evail ṣa'ban 1093 H.)* [17]. Acest tratat confirma politica otomană de a opri expansiunea economică și religioasă a Austriei spre Balcani cu ajutorul unor companii comerciale sau prin misionari catolici [18]. De asemenea, Poarta își asuma obligația precisă că răsculații „vor fi aju-

[14] Scrisoarea din 8 apr. 1682 a lui Ludovic al XIV-lea către ambasadorul Guilleragues din Constantinopol (Cf. KURT KOEHLER, *Die orientalische Politik Ludwigs XIV* ..., Leipzig, 1907, p. 122; GERMINE LEBEL, *La France et les Principautés Danubiennes*, Paris, 1955, p. 43.

[15] D. CANTEMIR, *Istoria Imperiului otoman*, p. 474—477; TH. LAVALLÉE, *op. cit.*, vol. II, p. 129.

[16] G. ZELLER, *Histoire des Relations* ..., p. 62.

[17] ZDENKA VESELA — PRENOSILOVA, *Quelques chartes turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thököly*, în „Archiv Orientalni", Praha, nr. 29 (4), 1961, p. 546 și urm.

[18] M.P. IONOV, *Po voprosa za politikata na Avstria kîm Turția i politiceskite dvijenia v Balgaria ot kraia na XVI do necealoto na XVIII v.*, în „Istoriceski Pregled", Sofia, 1956, nr. 5, p. 35.

taţi şi sprijiniţi din partea Înaltei Porţi pînă ce vor lua de la austrieci *(Nemçe)* toate cele de care au nevoie" [19].

Tocmai în această alianţă rezidă asemănarea cu situaţia de pe vremea sultanului Soliman Magnificul, fapt care a precipitat reluarea ofensivei turceşti spre centrul Europei.

Planul creării unui stat tampon între Imperiul otoman şi Austria, sub vasalitate otomană, ar fi asigurat în primul rînd stăpînirea Transilvaniei, care exercita o atracţie puternică atît pentru turci cît şi pentru austrieci, pe lîngă faptul de a constitui, din punct de vedere strategic, „un mare avantaj pentru cel ce o stăpînea" [20].

DEZASTRUL DIN FAŢA VIENEI (1683). Desfăşurarea operaţiunilor militare din timpul asediului sînt analizate cu o serie de detalii în multe studii şi tratate de istorie otomană sau universală [21].

Armata marelui vizir era una dintre cele mai numeroase, din cîte fuseseră adunate pînă atunci. Participau opt paşale cu cîte trei tuiuri, 10 000 de sangeacbei, oastea tătarilor, în frunte cu hanul, precum şi contingente importante din cele trei ţări româneşti, încît numărul total se ridica la peste 500 000 de oameni. Dar această lume uriaşă, nefiind bine organizată, se risipise de-a lungul drumurilor care duceau spre Viena. De asemenea, contrar aşteptărilor marelui vizir, asediul început la 14 iulie 1683 s-a prelungit. Tunurile turceşti erau mai puţine şi mai mici decît cele austriece, iar oastea otomană fusese dispersată în mai multe grupe, unele fiind lăsate pentru forţarea altor cetăţi.

Primele semne ale înfrîngerii armatelor turceşti apar în zona cetăţii Pozsony, cînd Thököly însuşi refuză să intre în luptă, iar apropierea lui Ioan Sobieski cu oastea polonă şi cei care i se ataşau pe drum, întărea din zi în zi convingerea despre viitoarea catastrofă otomană. La 27 august marele vizir forţează Viena dînd un asalt puternic, dar la începutul lunii următoare oastea otomană, care asedia capi-

[19] ZDENKA VESELA-PRENOSILOVA, *op. cit.*, p. 553—556 (text transcris) şi p. 566—568 (traducere) şi pl. I.

[20] *Istoria Transilvaniei*, vol. I, ed. III, Bucureşti, 1963, p. 202.

[21] Bibliografia pentru cele două asedii ale Vienei (1529) şi (1683) se ridică la peste 2500 de lucrări (vezi şi RICHARD KREUTEL, *Devleti Aliyye Teşrifatçıbaşısı Ahmet Aga'nın Viyana Kuşatması Günlügü* — Jurnalul asediului Vienei, de Ahmet Aga, şeful ceremonialului Înaltei Porţi, trad. turc. de Esat Nermi, Istanbul, 1970, p. 11—12).

tala imperială, era deja pusă în fața riscului de a fi încercuită de o armată de 12 000 de creștini, care trecuse în dreapta Dunării. Pentru a evita încercuirea, Kara-Mustafa pașa se hotărăște să dea o luptă decisivă, dar înfrîngerea celor două aripi ale oastei sale, îl determină pe Sobieski să se îndrepte spre grosul armatei turcești unde se afla „steagul profetului". Atunci începe marele dezastru, oștile otomane retrăgîndu-se în cea mai mare dezordine, încît regruparea lor nu va fi posibilă decît la Buda.

●

Rădăcinile dezastrului de la Viena rezidă în însăși dăinuirea rînduielilor medievale din societatea otomană, într-o vreme cînd țările europene se aflau în continuă ascensiune economică și politică. Era, de fapt, o confruntare militară a două lumi cu orînduiri sociale și politice diferențiate, în care vechiul a trebuit să cedeze cu o necesitate istorică. De asemenea, condițiile internaționale erau deosebit de favorabile alcăturii unei coaliții între mai multe state europene în orice conflict cu turcii. Ele au și favorizat formarea „Sfintei Ligi" sub sceptrul papal.

Pe de altă parte, tătarii din Crimeea doreau să-și consolideze pozițiile lor mai de grabă față de Rusia și Polonia. Divergențele tătaro-turcești s-au manifestat din plin, cînd hanul refuză să se opună polonezilor lui Sobieski sau armatelor austriece. El demonstra marelui vizir, după afirmația unui istoriograf otoman, „cît de prețuiți sînt tătarii" pentru turci [22]. Cu atît mai puțin interes puteau să arate domnii români. Dezinteresul lor s-a concretizat în a nu se expune pe cît posibil, simultan cu eforturile „de a micșora acțiunea turcilor la Viena" [23].

Nici în sînul clasei feudale otomane n-a existat o unitate de vederi, unele grupări manifestîndu-și neîncrederea în consecințele unui război în condițiile de atunci. La insistențele contelui de Caprara pentru reînnoirea păcii din 1664, însuși șeful religiei islamice *(șeyh-ul-islam)* se opusese răz-

[22] Silahdar, *op. cit.*, II, p. 82.

[23] Virgil Zaborowschi, *Politica externă a celor trei Principate, Țara Românească, Transilvania și Moldova, de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brîncoveanu (1688)*, București, 1925, p. 33.

boiului, dînd o sentință *(fetva)* în sensul că „nu se cade să se pornească expediție asupra celui care capul își pleacă" [24]. Dar, pînă la urmă, opoziția s-a lăsat antrenată de partizanii războiului care cereau, după cum scrie cronicarul Silahdar, „să mergem și să luăm de la dușmani geamantanele noastre rămase la Raab" [25].

De pe urma războiului aveau să sufere cel mai mult masele populare. Referindu-se la abuzurile de atunci, cronicarul Silahdar afirmă că „sub pretextul acestei expediții au săvîrșit atîtea tiranii în Rumelia și Anatolia încît așa ceva nu se întîmplase niciodată" [26]. În asemenea condiții, lipsea cu desăvîrșire baza socială a unui război care, prin natura sa, nu putea să aducă decît ruină.

De aceea nu este întîmplător că, printre reflecțiile lui Silahdar asupra asediului Vienei, întîlnim și opinia că „sfîrșitul acestei expediții fusese cunoscut încă dinainte".

Cronicarii contemporani aveau să afirme că „de la apariția statului otoman nu avusese loc o asemenea înfrîngere." [27]

URMĂRILE DEZASTRULUI DE LA VIENA. Despresurarea capitalei austriece a dezlănțuit o întreagă acțiune războinică și a marcat începutul unei activități diplomatice de mare însemnătate și de lungă durată, afectînd profund și situația celor trei țări românești. Încadrîndu-se în contextul istoriei europene, domnii români, ca Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu ș.a., au jucat în desfășurarea evenimentelor un rol de importanță internațională, prin eforturile lor de menținere a echilibrului politic între cele două imperii [28].

După anul 1683 Austria renunță la tentativele de hegemonie în centrul și apusul Europei, întorcîndu-se spre Orient, pentru a obține o superioritate eficientă față de Poartă în vederea impunerii unor condiții cel puțin de egalitate cu alte puteri în relațiile ei cu Imperiul otoman. De aceea, începînd de atunci, politica orientală austriacă a fost un factor de seamă care a exercitat o înrîurire puternică asupra mersului general al istoriei europene, cu toate că, pe parcurs, această

[24] SILAHDAR, *op. cit.*, I, p. 757.
[25] *Ibidem*, Aluzie la bătăliile de la St. Gothard (1664).
[26] *Ibidem*, I, p. 761.
[27] *Ibidem*, II, p. 87.
[28] Cf. *Istoria României*, vol.III, București, 1964, p. 201—210; VIRGIL ZABOROWSCHI, *op. cit.*, p. 29.

orientare politică își va schimba conținutul, mai ales în funcție de creșterea influenței Rusiei în direcția Peninsulei Balcanice.

Dar spre sfîrșitul veacului al XVII-lea, preponderența austriacă în răsăritul Europei se putea realiza numai, și în primul rînd, sub forma politico-militară. Așa se explică de fapt intensitatea urmăririi armatelor turcești imediat după asediul Vienei, ceea ce nu i-a permis Porții o refacere substanțială a puterii sale militare, creîndu-se astfel toate condițiile pentru declanșarea unei anarhii generale în interiorul imperiului. [29]

În aceste condiții, s-au deschis larg porțile abuzurilor cu urmări din cele mai grele pentru masele direct producătoare din Imperiul otoman. Pentru susținerea războaielor începute odată cu despresurarea Vienei, confiscările de averi se asociau cu impunerea raialelor la dări din ce în ce mai apăsătoare, silind în același timp populația să participe și la campanii [30]. O bună parte din munca socială era irosită în scopuri neproductive, iar lipsa de brațe de muncă adîncea criza de producție, a mijloacelor de subzistență, determinînd creșterea necontenită a prețurilor și a inflației. „Din pricina expedițiilor din anul 1683 (1096 H.) încoace, — scrie Silahdar — nesămănîndu-se grîu și nerăsărind nici cele semănate, în toate ținuturile islamice s-a ivit o mare criză... încît, în unele locuri din Anatolia locuitorii măcinînd și mîncînd... și rădăcini de pir și coji de nuci, s-a răspîndit vestea că cei mai mulți dintre ei au pierit" [31].

Din cauza dărilor tot mai grele, populația se afla în continuă mișcare, pentru a se salva de obligații, în timp ce locuitorii creștini, de la *serhaturi* în special, se revoltau predînd venețienilor sau austriecilor sate, orașe și cetăți, iar mulți alții se înrolau în rîndurile armatelor aliaților [32]. De aceea, perioada de după asediul Vienei (1683) se caracterizează prin nesfîrșite revolte ostășești și țărănești, care au zdruncinat puternic Imperiul otoman, contribuind într-o măsură considerabilă la înfrîngerile militare care, la rîndul lor, adînceau și mai mult tulburările interne.

[29] De la asediul Vienei (1683) și pînă la pacea de la Carlowitz (1699) marii viziri s-au schimbat de aproape 60 de ori.

[30] *Encyclopédie de l'Islam*, Leyde, IV, 1934, p. 548 *(Suleiman II)*; *Isl. Ansikl.*, vol. VIII, p. 698 *(Mustafa II)*.

[31] SILAHDAR, *op. cit.*, II, p. 243.

[32] Cf. de ex. SILAHDAR, *op. cit.*, II, p. 137.

Cu toate acestea, statul otoman a continuat războiul timp de aproape un deceniu și jumătate. În această perioadă s-au conturat și toate scopurile părților participante la „Liga sfîntă" [33]. De asemenea, încercările de a trata pacea „de pe picior de război" s-au repetat, iar unii mari viziri au făcut chiar o politică din a încerca detașarea Poloniei de Austria. Dar Sobieski devenise „sclavul unei politici de ligă, epuizînd astfel forțele Poloniei pentru interese aliate" [34].

De relevat că *Principatele romane* vor constitui treptat un factor deosebit de important în evoluția istoriei întregii Europe [35], iar cele mai grele suferințe vor fi pricinuite în primul rînd poporului român, aflat la punctul de confluență a tuturor forțelor angrenate în conflict.

În cursul anilor care au urmat asediului Vienei, turcii au suferit o serie de înfrîngeri în Ungaria și apoi în Transilvania, ca și în Moreea, pierzînd, rînd pe rînd, cetățile cele mai importante din aceste părți. Ele au zădărnicit orice încercare a lui Emeric Thököly de a ocupa tronul Ungariei, după ce acesta se retrăsese în Imperiul otoman. Rusia, la rîndul ei, încheind mai întîi o „pace veșnică" cu Polonia, a aderat apoi și la „Liga sfîntă" care, deși patronată de papă, avea mai puțin caracter de cruciadă, pentru că fiecare participant urmărea mai mult scopuri politice proprii, imediate sau îndepărtate. Intrarea efectivă a Rusiei în coaliție (1687) a răsturnat planurile dregătorilor Porții, care erau hotărîți să trateze pacea „cu toate condițiile ce le vor fi impuse". Cu aceasta, pentru prima dată și „raporturile ruso-turce se puneau într-un cadru european, ca urmare a unor angajamente internaționale". [36].

Pe de altă parte, izbucnirea unui al doilea război în apusul Europei, între Franța și Austria, a influențat radical politica otomană, turcii hotărînd să nu mai încheie pace cu imperialii. De asemenea, trecerea lui Köprülü-zade Mustafa pașa ca mare vizir (1689—1691) a fost însoțită și de o serie de mă-

[33] Pentru detalii vezi Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române*, Cluj, 1933, 240 pag. (vezi p. 108 și urm.).
[34] O. Halecki, *op. cit.*, p. 218.
[35] Hurmuzaki, *Documente*, ..., vol. IX/P.I., p. 324 *(16 febr. 1685)*.
[36] Boris Nolde, *La formation de l'Empire Russe. Études, notes et documents*, Paris, 2 vol. (vol. I, 1952; vol. II, 1953). Vezi vol. II, p. 6.

suri, care au dus la oarecare stabilitate politică și economică, recunoscîndu-se și o serie de libertăți pentru *raiale*[37].

Victoriile armatelor franceze în apusul Europei aveau repercusiuni și asupra mersului evenimentelor din răsărit, unde turcii obțin unele succese, ocupînd din nou Belgradul (1690) de la austrieci și diferite cetăți de la venețieni la începutul ultimului deceniu al secolului al XVII-lea. Aceste succese au fost favorizate și de luptele populației din Transilvania împotriva politicii austriece în această provincie[38]. Astfel că, în urma bătăliei de la Zărnești (1690), Thököly a putut fi instalat ca principe dincolo de Carpați, pentru o vreme oarecare. Dar campania din vara anului 1693, îndreptată spre Transilvania, a eșuat, turcii fiind obligați să meargă în ajutorul Belgradului, asediat de imperiali.

În felul acesta, întreaga evoluție politico-militară de după asediul Vienei arăta că, pe lîngă Ungaria, cucerită, hegemonia Austriei devenea din ce în ce mai mult o realitate și în ceea ce privește Transilvania[39], cu efecte puternice și asupra celorlalte principate românești. Dar noul sultan Mustafa al II-lea (1695—1703) se hotărî să continue luptele. Astfel, în 1695 s-au dat bătălii grele la Lugoj, Lipova și în părțile Timișoarei, paralel cu o serie de ciocniri cu venețienii. Expedițiile au fost repetate și în anul 1696, refuzîndu-se totodată propunerile de pace ale imperialilor[40]. Toate încercările Imperiului otoman, cu sau fără intervenția Franței, nu au putut întrerupe însă ocuparea definitivă a Transilvaniei de către Habsburgi. În aceeași vreme asistăm și la forțarea Azovului de către Petru cel Mare, țarul Rusiei. Această cetate a trebuit să cedeze în 1696, deschizînd perspective pentru consolidarea influenței Rusiei pe litoralul Mării Negre.

Reînnoirea alianței ofensive dintre Leopold I, Petru cel Mare, venețieni și noul rege al Poloniei, August II, la în-

[37] CENGIZ ORHONLU, *Osmanlı Imparatorlugunda aşiretleri iskân teşebbüsü (1691—1696)*. (Încercare de așezare a triburilor nomade în Imperiul otoman 1691—1696), Istanbul, 1963, p. 1—10.

[38] În această perioadă asistăm și la o serie de răscoale ale populației din Transilvania împotriva dominației austriece (Cf. A. MAGHYARY, *Situația și lupta antihabsburgică și antifeudală a țărănimii la sfîșitul secolului al XVII-lea în regiunea Maramureș*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyay", Cluj, Seria IV, Fasc. 1/1961, Historia, p. 35—53.

[39] *Istoria Transilvaniei*, vol. I, p. 225—226.

[40] D. CANTEMIR, *op. cit.*, p. 692.

ceputul anului 1697, a marcat etapa finală a conflictului oriental din această perioadă. Înfrîngerea oștilor otomane la Zenta, în vara aceluiași an, a făcut aproape imposibilă continuarea războiului. Acest eveniment a rămas consacrat în analele istoriei otomane sub numele de „Anul Zentei *(Zenta senesi)*" [41].

În aceste condiții, ambasadorii Angliei și Olandei își intensifică presiunile lor asupra Porții, care acceptă definitiv medierea lor în vederea trecerii la negocieri, mai ales că și Franța, prin tratatul de la Ryswick, din sept.-oct. 1697, încheiase deja o pace separată în Occident. Ca atare, contactele diplomatice dintre Poarta otomană și „Liga sfîntă", prin medierea ambasadorilor Angliei și Olandei la Constantinopol, se intensifică, discuțiile canalizîndu-se în sensul încheierii păcii între părțile beligerante.

[41] RAȘID, *op. cit.*, II, p. 432.

Capitolul V
PACEA DE LA CARLOWITZ (1699)

CONDIȚIILE GENERALE. Împrejurările care au impus începerea convorbirilor directe, definitivate apoi la Carlowitz, sînt destul de complexe. Ele rezidă, pe de o parte, în imposibilitatea Porții de a mai face față coaliției, în cazul continuării războiului, izbucnind și conflictul cu Persia [1], iar pe de altă parte în creșterea simptomelor care vesteau dezlănțuirea unei crize politice în Europa Occidentală, unde interesele dinastiei habsburgice concurau cu pretențiile Franței în privința moștenirii imperiului spaniol.

Tradiționala rivalitate dintre Franța și Anglia a împins-o pe aceasta din urmă, odată cu ea și Olanda, să adopte o politică de susținere a Austriei, străduindu-se s-o elibereze cît mai repede de obligațiile militare din Orient, prin încheierea păcii cu Imperiul otoman.

Pe de altă parte, Polonia însăși era aproape epuizată, iar după moartea lui Sobieski, în 1696, ea își pierduse de fapt independența, fiindu-i impuși patru regi dintr-o dată de forțele din afară. Astfel, la 30 iulie 1698, cardinalul Radzieiowsky scria că lui August II „totul îi lipsește pentru a conduce războiul; foametea, discordiile din țară — preciza cardinalul mai departe — ne preocupă destul, pentru a dori să le mai adăugăm alte nenorociri și mai mari" [2].

În astfel de condiții încep de fapt negocierile dintre Poarta otomană și coaliție, patronată pînă atunci din punct de vedere politico-militar de Austria. Preliminariile păcii fuseseră sta-

[1] Cf. JOSEF von HAMMER, *op. cit.* (ed. Hellert), vol. 13, Paris, 1838, p. 430 și urm.

[2] HURMUZAKI, *Documente* ..., V, P.I., p. 493.

bilite încă în prima parte a anului 1698 cu condiția respectării „stării de fapt", adică „fiecare parte să-și păstreze cuceririle de pînă atunci".

Drept urmare a unor angajamente asupra preliminariilor păcii, ambasadorul Franței raporta la 9 august 1698, din Constantinopol, că „în tabără, ca și la această Curte, se vorbește de pace ca despre un lucru înfăptuit și încheiat" [3]. De remarcat este faptul că încercările ambasadorului Franței de a prelua rolul de mediator au eșuat [4].

DESFĂȘURAREA CONVORBIRILOR (13 nov. 1698—26 ian. 1699). Convorbirile au fost reluate la Carlowitz. Partea otomană era reprezentată de reis-efendiul (ministru de externe) Rami-Mehmed efendi, fiind însoțit de dragomanul Alexandru Mavrocordat [5].

Una din condițiile care a dominat negocierile de la Carlowitz a fost respectarea principiului „uti possidetis" [6], pe care Poarta otomană o acceptase la început ca bază de discuții. Cu toate acestea, pe parcurs, s-au făcut unele devieri de la formula acceptată de părțile beligerante. Neavîndu-și încă realizat scopul, acela de a ieși la Marea Neagră, Rusia se hotărăște să ia totuși parte la discuții pentru a nu rămîne singură în război cu Imperiul otoman [7].

Pe de altă parte, deși s-ar părea, la prima vedere, că negocierile de la Carlowitz au avut caracterul unei „Conferințe generale" sau al unui „Congres", tratativele purtîndu-se în *același loc* și în *același interval de timp*, totuși ele s-au desfășurat, în fond, de la început și pînă la sfîrșit, *paralel* și prin discuții *bilaterale* între delegații Porții și împuterniciții fiecărei țări din coaliție. Însăși sala de convorbiri a fost construită cu intrări separate, pentru reprezentanții fiecărei țări în parte. Dealtfel, într-un raport din 19 noiembrie 1698 se spunea că „s-a convenit ca tratativele fiecărei puteri să fie purtate separat" [8]. De asemenea, din considerente bine

[3] HURMUZAKI, *Documente* ..., vol. I/Supl. I, p. 346—347.

[4] *Mükâleme-i Rami Paşa* ..., f. 27—28. (Ms. T. 3514 — Bibl. Centrală Universitară, Istanbul).

[5] Vezi și NESTOR CAMARIANO, *Alexandre Mavrocordato, Le Grand Drogman. Son activité diplomatique (1673—1709)*, Thessaloniki, 1970, p. 44—52.

[6] HURMUZAKI, *Documente* ..., XVI, p. 371.

[7] *Istoria Diplomației*, I, p. 293.

[8] HURMUZACHI, *Documente* ..., XVI, p. 371.

determinate, delegații Porții s-au străduit să nu condiționeze pacea unei țări cu a celorlalte țări, membre ale coaliției, pentru a evita în viitor motivele de intervenție în cazul unor conflicte cu una sau alta dintre ele.

Caracterul *bilateral* al negocierilor de la Carlowitz arată de fapt gradul în care se descompusese „Liga sfîntă". De asemenea, de neînțelegerile dintre aliați[9] vor căuta să se folosească turcii pentru a atenua unele clauze, folosind o politică *diferențiată* față de fiecare dintre aliați.

Toate aceste manevre diplomatice ale împuterniciților otomani au adîncit neînțelegerile dintre delegații „Sfintei alianțe". Mai ales venețienii și polonezii acuzau Austria de neglijarea intereselor lor. De asemenea, în fața încercărilor de a prezenta coaliția ca un bloc unitar, turcii au răspuns că „Înaltul Devlet nu știe de alianța voastră, astfel că, așa cum va ști fiecare să-și mențină prietenia, în aceeași măsură îi va fi respectată prietenia"[10].

Această tactică diplomatică s-a concretizat, la sfîrșitul convorbirilor (26 ian. 1699), și în textele definitive ale tratatelor de pace cu Austria, Polonia și Veneția, ca și în armistițiul de doi-trei ani cu reprezentantul Rusiei.

Față de austrieci, delegații turci au adoptat în general o atitudine de concesii, încercînd, dar fără rezultat, să obțină, cel mult, o soluție de compromis în problema Transilvaniei peste formula „uti possidetis"[11]. În schimbul extinderii stăpînirii asupra unei părți a Ucrainei și Podoliei, inclusiv Camenița, Polonia a trebuit să renunțe definitiv la orice pretenție asupra Moldovei. Referindu-se tocmai la acest moment istoric, K. Marx scria că „Turcia nu putea ceda ceea ce nu-i aparținea, pentru că Poarta otomană n-a fost niciodată suverană asupra țărilor române. Poarta însăși recunoscuse acest lucru, cînd la Carlowitz, presată de polonî să le cedeze Moldo-Valachia, ea răspunse că nu are dreptul de a face vreo cesiune teritorială, deoarece capitulațiile nu-i confereau decît un drept de suzeranitate"[12].

[9] *Mükâleme-i Rami efendi* ..., f. 66.
[10] *Mükâleme* ..., f. 104.
[11] Hurmuzaki. *Documente* ..., XVI, p. 370.
[12] K. Marx, *Însemnări despre români* (Manuscrise inedite). Publicate de Acad. A. Oțetea și S. Schwann, București, Editura Acad. R.S.R., 1964, p. 106.

Veneția a păstrat Moreea, procedîndu-se însă la o împărțire a diferitelor cetăți, în vederea definitivării hotarelor din acele părți.

Nici Austria și nici puterile maritime (Anglia și Olanda) nu au sprijinit propunerile lui Voznîțin, manifestîndu-și astfel opoziția lor tacită față de tendința avansării Rusiei spre bazinul Mării Negre. Cu toate acestea, nu s-a putut depăși stadiul de *armistițiu*, în 1699, între Poarta otomană și Rusia [13].

Importanța tratatului de la Carlowitz. Tratatul de la Carlowitz a reprezentat *un moment de pace generală* între Imperiul otoman și statele coalizate, marcînd sfîrșitul unui război lung și greu de peste un deceniu și jumătate. Totodată, prin consolidarea diplomatică a succeselor militare de pînă atunci ale statelor europene, Pacea de la Carlowitz a însemnat și *legiferarea* pe scară internațională a uneia din primele mari lovituri date puterii otomane. Ea s-a concretizat în desființarea suzeranității turcești asupra Ungariei și Transilvaniei, în favoarea împăratului de la Viena, exceptînd Banatul Timișoarei, ca și în suspendarea influenței otomane asupra unor teritorii întinse din Polonia și Ucraina, pe lîngă pierderea Moreei și a altor regiuni dinspre Mediterană. Clauzele tratatului impuneau Porții nu numai obligația de a tolera *cultul romano-catolic* pe teritoriile islamice, dar și necesitatea de a-i proteja pe latini, ambasadorii puterilor respective obținînd dreptul de a interveni în privința respectării stipulațiunilor religioase, inclusiv pelerinajul la „locurile sfinte".

De asemenea, constrîngerea tătarilor la inacțiune, ca și imposibilitatea Porții de a-și îndeplini promisiunea de a compensa pierderile lor, prin indemnizații din alte fonduri, au determinat chiar și izbucnirea unor răscoale tătărești încă la începutul veacului al XVIII-lea [14].

În măsura în care tratatul de la Carlowitz a însemnat limitarea tendinței de expansiune otomană în Europa, în aceeași măsură el a marcat consolidarea treptată a Austriei și Rusiei nu numai la hotarele Imperiului otoman ci și în interiorul acestuia, prin creșterea influenței lor în mersul societății otomane. Tocmai de aceea se spune că *Tratatul*

[13] Boris Nolde, *op. cit.*, vol. II, p. 10.

[14] Rașid, *op. cit.*, II, p. 500—508 și 570 și urm.; *Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant*, La Haye 1709, vol. II, p. 184 și urm.

de la Carlowitz „a fost o proclamare a decadenței Imperiului otoman" [15]. Raportul de forțe trecuse definitiv de partea Europei. Dealtfel, încă de atunci se punea la ordinea zilei *moștenirea otomană* din Europa și Asia, iar diplomații occidentali nu rămîneau deloc indiferenți față de această problemă. În memoriul său către Ludovic al XIV-lea, ambasadorul francez la Constantinopol, Chateauneuf, îl îndemna pe suveranul său să ia parte activă la desfășurarea crizei orientale. „Dacă Providența — îi scria el — , care a prescris durata multor monarhii puternice, a marcat sfîrșitul puterii turcilor în Europa sub domnia majestății-voastre, moderația sa nu va putea să-l dispenseze de a lua din timp măsuri pentru a nu fi un simplu spectator la împărțirea pe care o vor face între ei ceilalți principi privind rămășițele acestui imperiu" [16].

Dar Poarta otomană va căuta necontenit împrejurări favorabile care să-i permită să modifice din nou raportul de forțe în folosul ei, intrînd astfel din ce în ce mai direct în „concertul statelor europene". Dealtfel, ea dovedise realism și flexibilitate chiar și cu prilejul tratativelor de la Carlowitz, reușind să se adapteze noilor condiții istorice pentru a se autoperpetua [17].

[15] LAVALLÉE, *op. cit.*, II, p. 153 și urm.

[16] HURMUZAKI, *Documente* ..., V/P.I., p. 483—484.

[17] RIFAAT A. ABOU-EL-HAJ, *The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe 1699—1703*, în „Journal of the American Oriental Society", 1964, Nr. 3, p. 467—475; idem, *Ottoman Diplomacy at Karlowitz*, în „Journal of the American Oriental Society", Nr. 4, (1967), p. 498—512.

Capitolul VI

POLITICA OTOMANĂ PENTRU ABOLIREA CONDIȚIILOR PĂCII DE LA CARLOWITZ

UNELE MĂSURI INTERNE. După un război lung și greu, care se terminase prin pacea de la Carlowitz, Imperiul otoman slăbise foarte mult, dar nu fusese definitiv înfrînt, pentru a se pune deja în aplicare politica de împărțire imediată a întregii moșteniri ce putea rămîne de pe urma desființării acestuia. De aceea, în secolul al XVIII-lea problema otomană va căpăta un loc de prim ordin în politica europeană, mai ales ca urmare a consolidării unor noi puteri: Rusia și Prusia. Pe de altă parte, și Poarta otomană va depune eforturi pentru a readuce lucrurile la starea lor de altădată, ceea ce va modifica necontenit politica statelor europene, amînînd rezolvarea „Chestiunii orientale" timp de două secole și mai bine, respectiv pînă la sfîrșitul primului război mondial, dacă avem în vedere rămășițele orientale și strict balcanice ale imperiului.

Stabilirea unei stări de pace la începutul veacului al XVIII-lea a favorizat o oarecare redresare internă, deși aceasta avea loc în condițiile unei instabilități a guvernelor otomane. Acum, se dă impuls unei politici economice cu pecete mercantilistă, ceea ce dovedește și o anumită tendință de dezvoltare a elementelor burgheze în economia imperiului.[1]

Tocmai pentru apărarea intereselor sale comerciale, Poarta se va opune categoric insistențelor Rusiei ca vasele ei să se bucure de liberă navigație pe Marea Neagră, care va deveni

[1] T.K. KRÎLOVA, *Diplomația rusă în Bosfor la începutul secolului al XVIII-lea*, în „Probleme de istorie", 1960, nr. 4, p. 139.

treptat o problemă de sine stătătoare, creînd dificultăţile ei proprii [2]. Se iniţiază şi o politică comercială protecţionistă, simultan cu eforturile de „perfecţionare" a diverselor sectoare ale industriei turceşti [3]. Se iau unele măsuri restrictive şi în ceea ce priveşte răspîndirea catolicismului în Moldova şi Ţara Românească, pentru a se împiedica apropierea lor de Austria [4].

POLITICA EXTERNĂ OTOMANĂ. După cum se ştie, încheierea tratatului de pace de la Carlowitz fusese urmată de declanşarea războiului de succesiune la tronul Spaniei (1701—1714), în care erau implicate principalele puteri europene, inclusiv Austria, în timp ce un alt conflict se purta între Rusia şi Suedia, cunoscut fiind sub numele de „războiul nordic" (1700—1721). Dar, zdruncinat din punct de vedere economic şi slăbit ca forţă militară, Imperiul otoman s-a aflat efectiv în faţa imposibilităţii de a lua vreo hotărîre importantă în legătură cu războaiele europene din vremea aceea.

Într-adevăr, drept consecinţă a agravării contradicţiilor interne, în anul 1703 asistăm la izbucnirea unei răscoale puternice, cu participarea multor categorii sociale (populaţia de rînd, ostaşi, cărturari ş.a.). Această răscoală a rămas cunoscută în analele istoriei otomane sub denumirea de *„Evenimentele de la Adrianopole" (Edirne vak'asi)*. Ea a dus la detronarea sultanului Mustafa al II-lea şi la înlocuirea lui cu Ahmed al III-lea (1703—1730), urmată de predarea în mîinile răsculaţilor a unui număr însemnat de demnitari de frunte, printre care se afla şi capul religiei musulmane, şeih-ul-islamul Feizullah Efendi, fenomen foarte rar în istoria ţărilor mahomedane, dar semnificativ pentru a caracteriza intensitatea răscoalei din 1703. Răscoalele vor continua şi în anii următori în diverse părţi ale imperiului [5], imobilizînd forţe militare tot mai mari. Ele vor influenţa întreaga politică otomană, caracterizată prin dese schimbări de guverne şi oscilaţii necontenite.

[2] E.I. DRUJININA, *Severnoe Pricernomorîe v 1775—1800 gg*, Moscova (1959), 280 pag. (cu bibliografie); PAUL GOGEANU, *Strîmtorile Mării Negre de-a lungul istoriei*, Bucureşti, Ed. Politică, 1966, 206 p. (cu bibliografie).

[3] T.K. KRÎLOVA, *op. cit.*, p. 139.

[4] HURMUZAKI, *Documente* ..., I/Supl. I, p. 355—356.

[5] MUSTAFA A. MEHMED, *Cronica lui Mehmed Raşid ca izvor pentru campania de la Prut (1711)*, în „Studii", nr. 4/1961, p. 921 şi urm.

Cu toate acestea, Poarta va căuta să profite de pe urma conflictelor din Europa și a situației confuze care se ivise la începutul secolului al XVIII-lea în relațiile internaționale, evitînd totodată să se ambaleze într-un război direct cu oricare din statele vecine, după cum nici puterile europene, angajate în marile conflicte, nu vor putea să întreprindă ceva important față de Imperiul otoman.

●

O primă încercare a Porții de a se folosi de împrejurările favorabile s-a manifestat cu prilejul definitivării și aplicării tratatelor de la Carlowitz cu fostele state participante la „Liga sfîntă" (1683—1699). Aspectele principale ale relațiilor bilaterale au fost reliefate îndeajuns pentru a nu mai insista asupra lor [6]. Aci vrem să subliniem doar faptul că unul din obiectivele importante ale politicii externe otomane la începutul secolului al XVIII-lea a fost acela de a recupera unele pierderi teritoriale, profitînd de obligațiile Austriei și ale altor puteri europene față de războiul de succesiune la tronul Spaniei.

De asemenea, anexarea Transilvaniei complicînd și mai mult situația din această parte a Europei, în 1703 a izbucnit răscoala antihabsburgică sub conducerea lui Francisc Rákóczi al II-lea [7].

În fața acestei situații, Austria însăși va căuta sprijin militar din afară și se va strădui să convingă Poarta otomană de a porni o campanie împotriva ungurilor, „promițînd în schimb toată partea meridională a țării" [8]. Era, de fapt, o propunere de împărțire a Ungariei, care ar fi readus lucrurile la situația de dinainte de asediul Vienei. Dar, indiferent de sensul în care au evoluat evenimentele din Ungaria și

[6] De ex. A.N. KURAT, *Prut seferi ve barışı 1711 (1123)* (Expediția și pacea de la Prut — 1711), vol. I — II, Ankara, 1951; T.K. KRÎLOVA, *Russko-turetskie otnoşenie vc vremea severnoi voini*, în „Istoriceskie Zapiski", nr. 10 (1941), p. 251—273; A.P. GLAGOLEVA, *Russko-turetskie otnoşenia pered Poltavskim srajeniem* (Relațiile ruso-turce înainte de bătălia de la Poltava), în *Poltava-k 250 letiu poltavskogo srajenia*, Moscova, 1959, p. 137—147.

[7] *Istoria Transilvaniei*, vol. I, p. 231.

[8] K. BENDA, *Le projet d'alliance hungaro-suedo-prusienne de 1704*, în „Études Historiques", I, Budapeste, 1960, p. 673.

Transilvania, Poarta otomană nu a intervenit în această parte a Europei, principala ei preocupare fiind concentrată spre nord și în zona Mării Negre.

●

În condițiile strîmtorii în care se găsea Polonia în războiul cu Suedia, ca și ale confuziei politice interne, Poarta a exercitat presiuni diplomatice, insistînd pentru îndeplinirea clauzelor referitoare la delimitarea hotarelor. La cererea Poloniei de a se amîna discuțiile cel puțin cu un an, vizirul de Oceacov, Iusuf pașa, împuternicitul Porții, declara că „Imperiul otoman a așteptat patru ani îndeplinirea acestui articol" [9]. În cele din urmă, s-a ajuns la un acord de hotărnicie la 14 octombrie 1703. După aceea, relațiile turco-polone au avut un caracter stagnant și nedefinit, pînă în vara anului 1709, cînd evenimentele au luat dintr-o dată o întorsătură radicală, prin victoria de la Poltava a țarului Petru I asupra regelui Suediei, Carol al XII-lea.

Datorită unui complex de împrejurări, interne și internaționale, Imperiul otoman nu va răspunde la chemarea polonezilor împotriva regelui Carol al XII-lea. El nu va da curs nici insistențelor Franței de a porni un război imediat împotriva Rusiei [10].

Pe de altă parte însă, pacea din 1700 cu Rusia fiind legalizarea unei înfrîngeri, Poarta otomană va căuta mereu să modifice prevederile acesteia, ținînd seamă și de desfășurarea „războiului nordic".

Pentru prima dată se prevedea într-un tratat turco-rus prezența unui ambasador al țarului la Constantinopol (art. 13) iar clauzele referitoare la problemele religioase stipulau pelerinajele la Ierusalim [11].

Privit în ansamblu, tratatul din 1700 consemnase o victorie rusească spre Marea Neagră. Tocmai aceasta i-a nemulțumit în primul rînd pe tătari, care vor cere ca Poarta să pornească un nou război pentru înlăturarea îngrădirilor impuse de tratate, recurgînd chiar și la răscoale armate, în fața refuzului de a se da curs insistențelor lor. Referindu-se la cauzele fundamentale ale răscoalei din 1702 *(1114 H.)*

[9] HURMUZAKI, *Documente* ..., vol. III/Supl. II, p. 304 și urm.
[10] HURMUZAKI, *Documente* ..., I/Supl. I, p. 363.
[11] RAȘID, *op. cit.*, II, p. 501—502 (art. 12); A.N. KURAT, *op. cit.*, p. 48.

a tătarilor, cronicarul contemporan Raşid scrie că „neamul tătar nu era deloc mulţumit de pacea dintre Înaltul-Devlet şi Rusia şi Polonia" [12].

Dar în perioada desfăşurării „războiului nordic" s-au ivit suficiente motive pentru menţinerea încordată a relaţiilor turco-ruse, Poarta alarmîndu-se mai ales de întărirea flotei ruseşti în Marea de Azov şi de construirea unor cetăţi de către ţar la hotarele Crimeii. Astfel, încă în decembrie 1702 se ceruse distrugerea sau retragerea flotei ruseşti din Azov, dărîmarea cetăţii Kameneţ *(Kamenka)*, iar o comisie să fixeze hotarele potrivit prevederilor păcii din 1700. Se căuta, cu acest prilej, modificarea frontierelor în sensul unei mai mari libertăţi de acţiune în „stepele sălbatice" [13]. În octombrie 1705 s-a ajuns la o înţelegere şi în această privinţă, fixîndu-se ca hotar malul drept al Niprului [14].

Schimbarea raportului de forţe în răsăritul Europei prin înfrîngerea lui Carol al XII-lea, regele Suediei, la Poltava (1709) de către Petru cel Mare şi refugiul acestuia în Imperiul otoman au adîncit şi mai mult diferendele turco-ruseşti [15]. Pe de altă parte, Rusia găsea tot mai mult sprijin în însuşi interiorul Imperiului otoman, unde se crease un puternic curent de opinie în rîndurile populaţiei creştin-ortodoxe, care considera pe ţarul Petru cel Mare viitorul „eliberator" de sub stăpînirea musulmană. A crescut agitaţia internă în favoarea ţarului, iar acesta, la rîndul lui, întreţinea un întins corp de misionari şi agenţi speciali la Constantinopol şi în alte părţi ale Imperiului otoman [16], în vederea pregătirii unei răscoale generale în sud-estul Europei în cazul unui conflict cu turcii.

Popoarele balcanice declarau, prin glasul preoţilor, că „ţarul Moscovei este cuceritorul *(sahib-i-hurudj)* şi acesta e regele *(kıral)* care va fi stăpîn la Istanbul" [17].

[12] Raşid, *op. cit.*, vol. II, p. 566.

[13] T.K. Krîlova, *Diplomaţia rusă în Bosfor* ..., p. 144.

[14] *Ibidem*, p. 149—150.

[15] Pentru detalii vezi Akdes Nimet Kurat, *Isveç Kıralı XII Karl'in Türkiyede kalışı ve bu şıralarda Osmanlı İmparatorlugu* (Şederea regelui Suediei, Carol XII, în Turcia şi Imperiul otoman în această perioadă), Istanbul, (1943), 705 p.

[16] Hurmuzaki, *Documente*, IX/P.I., p. 415; V. Papacostea, *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la şcolile din Bucureşti*, în „Studii", 1961, nr. 1, p. 115—121.

[17] *Amintirile scribului de ieniceri Hasan* (Apud A.N. Kurat, *Prut eferi* ...) p. 714—715.

În asemenea condiţii, pe primul plan se situa tendinţa Porţii otomane de a apăra interesele ei proprii, străduindu-se să bareze creşterea influenţei ruseşti în bazinul nordic al Mării Negre şi în Balcani. Dar diferendele s-au adîncit mereu pentru că „ambele părţi nu respectau clauzele păcii existente" [18], fapt care a dus la declaraţia de război (20 noiembrie 1710) din partea Porţii, în ciuda faptului că, mai înainte, pacea fusese reînnoită, pe fundalul stipulaţiunilor tratatului din 1700.

●

Campania de la Prut (1711). Scoaterea în evidenţă a unor aspecte semnificative ale războiului ruso-turc din 1711 e cu atît mai necesară cu cît evenimentele de atunci au antrenat aproape întreaga diplomaţie europeană, fiecare stat urmărind realizarea ţelurilor sale politice proprii sau ale coaliţiilor din care făcea parte în perioada celor două conflicte mari: *războiul nordic şi moştenirea spaniolă*. Astfel, după declaraţia de război împotriva Rusiei, Constantinopolul devenise centrul unei activităţi diplomatice dintre cele mai febrile, nelipsind nici tentativele de a se soluţiona conflictul turco-rus prin negocieri încă înainte de pornirea campaniei. Nu poate fi exclusă nici intenţia Porţii de a se ajunge la o înţelegere, evitînd o confruntare militară directă cu armatele ţarului, deşi aveau loc unele incursiuni tătăreşti spre Ucraina [19]. Şi ţarul Petru cel Mare lăsa să se înţeleagă că oştile sale îndreptate spre hotare pot fi întoarse din drum dacă va primi un răspuns de pace [20].

Pe de altă parte, marele vizir Baltadji-Mehmed paşa, la rîndul său, a căutat să explice ambasadorilor Franţei, Angliei şi Austriei motivele războiului, insistînd asupra intereselor fiecărei ţări în parte, pentru asigurarea neutralităţii lor în perioada războiului. El s-a referit la repetatele cereri ale Rusiei pentru ca dreptul de protectorat asupra „locurilor

[18] A. N. Kurat, *Prut Seferi ...*, p. 121.
[19] Raşid, *op. cit.*, III, p. 355; *Pisma i bumaghi imperatora Petra Velikogo*, Moscova, vol. 11, 1962.
[20] A. N. Kurat, *op. cit.*, p. 190—191.

sfinte" să fie luat de la francezi și acordat ortodocșilor [21], ca și la tendințele de hegemonie ale țarului Petru cel Mare [22].

Mai mult, pentru a preîntîmpina o intervenție grabnică din partea Austriei, Poarta otomană a trimis și o solie la Viena, în persoana lui Seyfullah efendi, cu mesajul de motivare a conflictului cu Rusia, exprimîndu-se totodată și dorința de a se menține starea de pace cu Austria [23]. În mesajul sultanului către împăratul Austriei se exprima deschis teama față de perspectivele ieșirii Rusiei la Marea Neagră și apropierea ei de hotarele Moldovei, prin creșterea influenței asupra Poloniei [24].

Pe de altă parte, la tratativele purtate de solul otoman la Viena au participat, direct sau indirect, și reprezentanții Austriei, Angliei, Olandei și Poloniei. Ei își exprimau îngrijorarea față de posibilitatea consolidării definitive a puterii rusești în răsăritul Europei, în eventualitatea înfrîngerii armatelor otomane în războiul care se pornise din partea turcilor. De aceea, în scrisoarea de răspuns, cabinetul austriac se declara gata să inițieze o mediere colectivă [25]. Dar la întoarcerea lui Seyfullah efendi oștile marelui vizir aflîndu-se deja în nordul Dunării, conflictul va fi soluționat de cele două părți beligerante fără participarea altor state europene și în funcție de situația militară de pe teatrul de luptă.

●

Primele ciocniri cu avangărzile oastei marelui vizir Baltadji-Mehmed pașa se dădură pe malurile Prutului, lîngă Bîrseni, unde mica oștire moldoveană era condusă de însuși Dimitrie Cantemir. Dar ulterior, la Stănilești, oștile turco-tătare, de aproape 120 000 de oameni, au încercuit armatele rusești, unde se afla însuși țarul Petru cel Mare. Luptele care s-au dat între 18—21 iulie au dovedit că ienicerii nu puteau cuceri

[21] A. N. KURAT, *op. cit.*, p. 183—184; T. K. KRÎLOVA, *op. cit.*, p. 185.

[22] A. N. KURAT, *The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1710—1714)*, London, 1953, p. 29 (Scrisoarea lui Sutton din 8 dec. 1710).

[23] RAȘID, *op. cit.*, III, p. 344.

[24] İ.H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, vol. IV, P. I. Ankara, 1956, p. 77, nota 1 (vezi cuprinsul documentului.

[25] Medierea împăratului Austriei fusese cerută și de țarul Petru I (Cf. İ. H. UZUNÇARŞILI, *op. cit.*, p. 77, nota 1: cuprinsul scrisorii prințului Eugen de Savoia către sultan, după *Name-i-Hümayun Defteri* — 6, p. 228).

tabăra rusească. Ambele oştiri arătau semne de neîncredere în cazul unei bătălii hotărîtoare. Martorii oculari relatează chiar că oştile ruseşti înfipseră, la un moment dat, „puştile şi steagurile lor în pămînt", iar ienicerii otomani refuzau să mai tragă, nefiind siguri de sfîrşitul unei bătălii decisive [26]. De aceea, în speranţa unui succes diplomatic, marele vizir şi căpeteniile militare turceşti se grăbesc să accepte propunerile de pace ale ţarului.

PACEA DE LA PRUT (VADUL HUŞILOR). Ţinînd seama de pregătirile uriaşe, care precedaseră campania de la Prut, se părea că nici una din cele două părţi nu se va mulţumi cu avantagii puţine, mai ales că ambele puteri puseseră în mişcare aproape toate capacităţile lor de luptă, atît Rusia cît şi Turcia propunîndu-şi fiecare o victorie definitivă. Cu toate acestea, cînd cele două oşti au venit faţă în faţă pe malurile Prutului, rezolvarea conflictului de pînă atunci va reveni mai degrabă *tratativelor*, decît unei confruntări militare decisive.

În aceste împrejurări, ambele tabere au fost interesate în terminarea lor cît mai grabnică. De aceea, în numai o zi sau două de tratative, „într-o clipă", zice un martor, s-a şi încheiat, la 22 iulie 1711 *(6 djemazi II 1123)*, pacea de la Prut sau *Vadul Huşilor (Huş Geçidi)* [27].

O vie dispută s-a dus în legătură cu soarta principelui Dimitrie Cantemir, a cărui extrădare o pretindeau turcii, dar în faţa refuzului ţarului au fost nevoiţi să cedeze.

URMĂRILE PĂCII DE LA PRUT. De relevat este faptul că, drept urmare a împrejurărilor în care s-a ajuns la pacea de la Prut, cînd fiecare parte se grăbea să posede o formulă oficială de satisfacţie, tratatul fusese redactat în termeni generali, conţinînd o serie de impreciziuni, care au dat loc, mai tîrziu, unor interpretări diferite, de o parte şi de alta, dar mai ales cînd s-a trecut la aplicarea concretă a stipulaţiunilor. Dealtfel, textul prezenta deosebiri şi în limbile în care fusese scris. De asemenea, limitele zonei dependente de cetatea Azovului, ca şi teritoriul de barieră sau referirile la cazaci nu erau destul de precise şi detaliate. De aceea ele au readus la ordinea

[26] RAŞID, *op. cit.*, vol. III, p. 361—362; Ì.H. UZUNÇARŞILI, *op. cit.*, vol. IV, P. I, p. 89; A. N. KURAT, *Prut Seferi* ..., p. 745.

[27] M. RAŞID, *op. cit.*, III, p. 362 şi urm. (text); A. N. KURAT, *op. cit.*, vol. II, p. 728 şi urm.

zilei teoria veche a *frontierelor mobile şi incerte*, creîndu-se mereu noi pretexte de dimensiuni în relaţiile dintre Rusia şi Imperiul otoman. Pornind de la formularea cu privire la cazaci, turcii căutară la început să extindă autoritatea lor şi asupra cazacilor din stînga Niprului [28]. Se punea astfel în discuţie viitorul întregii Ucraine, chiar şi cu riscul de a se veni în conflict cu prevederile tratatului din 1699 cu Polonia.

În faţa încercării ţarului Petru cel Mare de a tergiversa, pe cît posibil, aplicarea tratatului de la Vadul Huşilor, Poarta otomană a recurs din nou la declaraţia de război. Totuşi, ca urmare a unor negocieri precipitate, s-a ajuns la definitivarea textului unui nou tratat la Constantinopol, la 16 aprilie 1712, care confirma de fapt pe cel de la Prut (1711), cuprinzînd însă clauze mai precise.

Tot din motive de neaplicare a stipulaţiunilor cuprinse în noul tratat (1712), relaţiile ruso-turce s-au menţinut încordate şi mai departe. Reprezentanţii ţarului Petru I au fost însă constrînşi, pînă ce au prezentat un act scris precum că „pacea va fi realizată potrivit documentului *(temessük)* dat lui Baltadji" [29]. Ca urmare, tratatul a fost reînnoit în iunie 1713 la Adrianopole pentru o perioadă de 25 de ani, lărgindu-se şi mai mult teritoriile cedate către turci în vecinătatea Azovului, pe lîngă faptul că delegaţii Rusiei se angajau să respecte şi toate condiţiile stabilite anterior în privinţa Poloniei şi se declarau de acord să fie numiţi comisari în cazul trecerii regelui Suediei prin Polonia [30], în drum spre ţara sa.

●

Tratatul de la Prut, cu precizările ulterioare, a marcat stagnarea momentană a tendinţei de lărgire şi de întărire a poziţiilor militaro-strategice ale Rusiei şi de înrîurire a influenţei ruseşti în jurul Mării Negre, ca şi în sud-estul Europei. A fost chiar o retragere faţă de avansurile înregistrate pînă atunci.

Deşi vor fi supuse unor modificări, cu prilejul încheierii „păcii veşnice" din 5/16 noiembrie 1720 la Constantinopol, totuşi, clauzele tratatului de la Prut, cu precizările şi comple-

[28] N. Nolde, *op. cit.*, II, p. 18.
[29] Raşid, *op. cit.*, IV, p. 6.
[30] Djavid, *Tarih-i Ibretnüma-i Devlet* (Istoria pildelor împărăţiei) Bibl. Centrală a Univ. din Istanbul — Turcia, Mss T. 5943, f. 149.

țările din 1712 și 1713, au stat timp de peste un sfert de secol, pînă la pacea de la Belgrad (1739), la baza reglementării raporturilor turco-ruse, constituind, din acest punct de vedere, elemente importante pentru precizarea conținutului relațiilor Porții otomane cu unul din cei mai de seamă factori externi (Rusia), care va influența necontenit „problema orientală" în desfășurarea ei istorică.

RĂZBOIUL TURCO-VENEȚIAN ȘI TURCO-AUSTRO-VENEȚIAN (1715—1718). Ca urmare a campaniei de la Prut, turcii s-au decis să pornească o ofensivă directă și împotriva veneților, pentru a impune modificarea altor clauze ale păcii de la Carlowitz [31].

Moreea, cedată veneților în 1699, prezenta o deosebită importanță strategică pentru Imperiul otoman, fiind un punct central de legături cu multe teritorii turcești învecinate. De aceea marele vizir Ali pașa declară război la 8 decembrie 1714.

Campaniile de pe mare, dar mai ales cele de pe uscat [32], s-au soldat cu ocuparea multor cetăți în 1715 fie prin lupte, fie prin predarea lor, mai ales că „veneții, deja decăzuți în această epocă, nu opuneau în nici o parte rezistență serioasă" [33]. În schimb, ei au apelat la ajutorul Austriei, declarînd în vigoare „Sfînta alianță". Pe de altă parte și papa insista pentru sprijinirea veneților, hotărînd ca „fiecare cardinal să cedeze o parte din impozite pentru război", iar tuturor veniturilor bisericești li se aplică dijmă în același scop [34].

●

Deși prin pacea de la Rastadt (1715), imperialii terminaseră conflictul apusean, totuși, datorită unor condiții interne și internaționale nefavorabile, împăratul Austriei „nu putea — după cum arată unele comentarii de atunci — să se expună

[31] A. VASILESCU, *Oltenia sub austrieci, 1716—1739*, București vol. I, 1929, p. 5; *Isl. Ansikl.*, I, p. 116 *(Ahmed III)*.

[32] BENJAMIN BRUE, *Journal de la campagne que le grand vesir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée*, Paris, 1870.

[33] CÉSAR FAMIN, *Histoire de la rivalité et du protectorat des églises chrétiennes en Orient*, Paris, 1853, p. 246.

[34] *Mercure Historique et Politique ...*, 1716, vol. 60, p. 244—245 și p. 361.

pentru interesele creştinătăţii în general şi pentru interesele veneţienilor în special, cu riscul de a-şi pierde o parte din ţinuturile sale, în timp ce alte state vor sta pe loc". Se insista chiar pentru separarea netă a intereselor imperiului habsburgic de chestiunile religioase, cerîndu-se ca împăratul „să nu declare război turcilor, cînd avea duşmani ascunşi în centrul Europei, mai ales că turcii urmăreau să reia doar Moreea şi cîteva insule" [35].

Totuşi primind asigurări din partea veneţienilor, pe baza tratatului ofensiv şi definitiv încheiat la 13 aprilie 1716 în dublu sens (împotriva turcilor şi statelor italiene) [36], un război turco-austriac a devenit inevitabil.

Înfrîngerea turcilor la Petrowaradin la 5 august 1716 a înlesnit înaintarea imperialilor spre Balcani. După cum relatează cronicarul oficial Mehmed Raşid, „de la expediţia Vienei încoace oştile se speriaseră de ghiaurii austrieci" [37]. Acest fapt făcea imposibilă o redresare imediată. Pe lîngă superioritatea tehnică şi militară, profitînd şi de consternarea generală care îi cuprinsese pe turci, imperialii au ocupat relativ uşor Timişoara, în octombrie al aceluiaşi an, înaintînd apoi spre Ţara Românească şi Bosnia prin Banat.

Prinderea domnului Ţării Româneşti, Nicolae Mavrocordat, chiar la Bucureşti, cu sprijinul direct al unor boieri munteni [38], ca şi încercarea de a-l captura şi pe Mihai Racoviţă, din Moldova [39], au pus din nou la ordinea zilei problema *Ţărilor Române* [40]. Dacă pînă la ocuparea Belgradului (august 1717), imperialii condiţionau pacea de anexarea acestuia la cuceririle lor de pînă atunci, în schimb, după 1717, tentativele de înţelegere au fost dominate de insistenţele Austriei de a determina Poarta să consimtă şi la părăsirea Moldovei şi Ţării Româneşti. Dar, dacă îndepărtarea influenţei ruseşti din Balcani, drept urmare a campaniei de la Prut (1711), produsese la vremea sa „o mare satisfacţie la *Curtea din Viena*",

[35] *Ibidem*, p. 411—412.

[36] *Mercure historique* ..., vol. 60, p. 526.

[37] RAŞID, *op. cit.*, IV, p. 355.

[38] V. MIHORDEA, *Ştiri cu privire la Nicolae Mavrocordat şi la Revoluţia lui Patrona-Halil*, în „Revista istorică", Bucureşti, nr. 7—9, 1940, p. 217—223; *Ist. Rom.*, III, p. 462—463.

[39] Ms. Nr. 80, Millet Kütüphanesi (Ali Emiri), Istanbul-Turcia, cuprinde o serie de detalii în această privinţă (*Vekayi-i Eflak* = Evenimentele din Ţara Românească. Corect: *Bogdan* = Moldova).

[40] HURMUZAKI, *Documente* ..., XVI, p. 402.

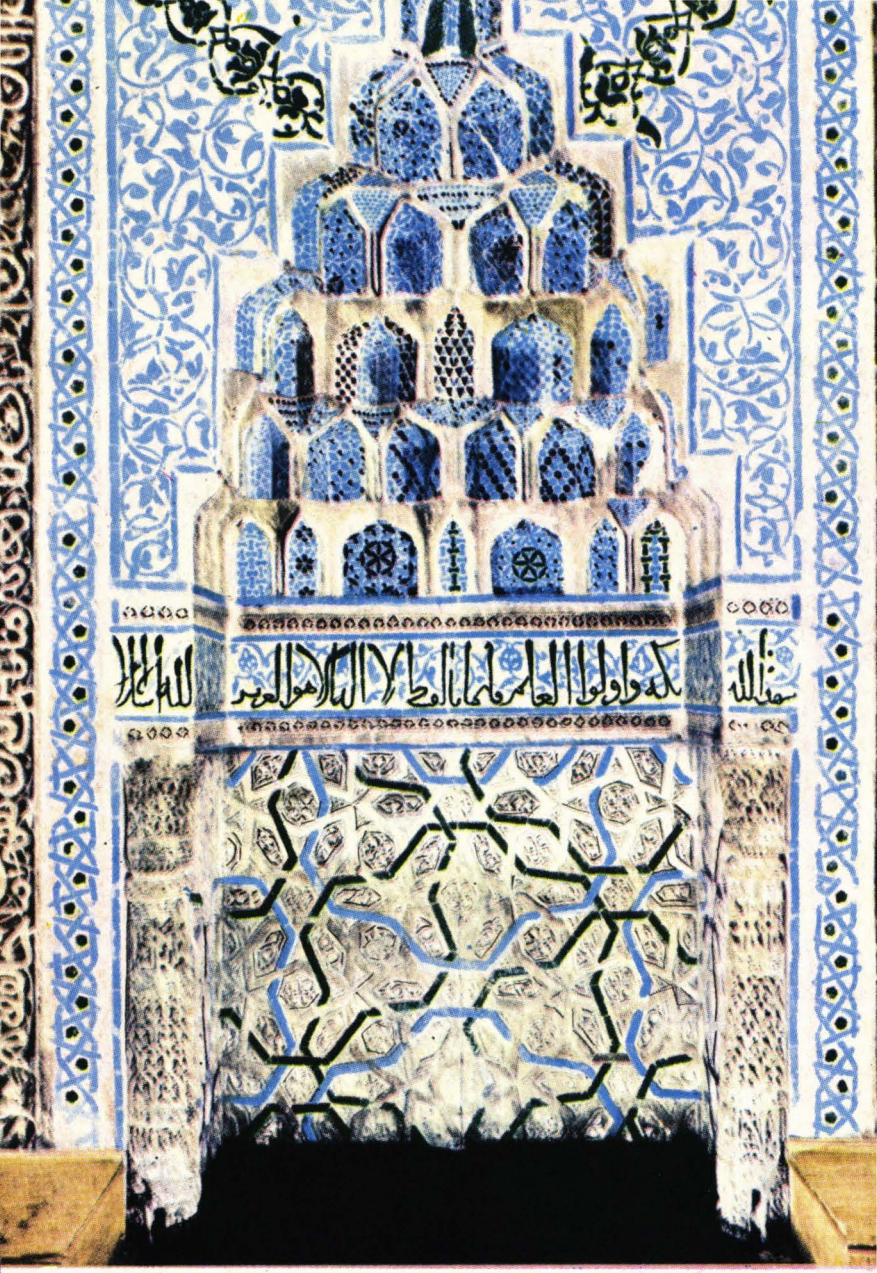

NIȘA PENTRU RUGĂCIUNE (*MIHRAB*) DE LA MOSCHEIA ARSLANHANE, ANKARA CCA 1289 (*LES TRÉSORS DE TURQUIE*, SKIRA, 1962).

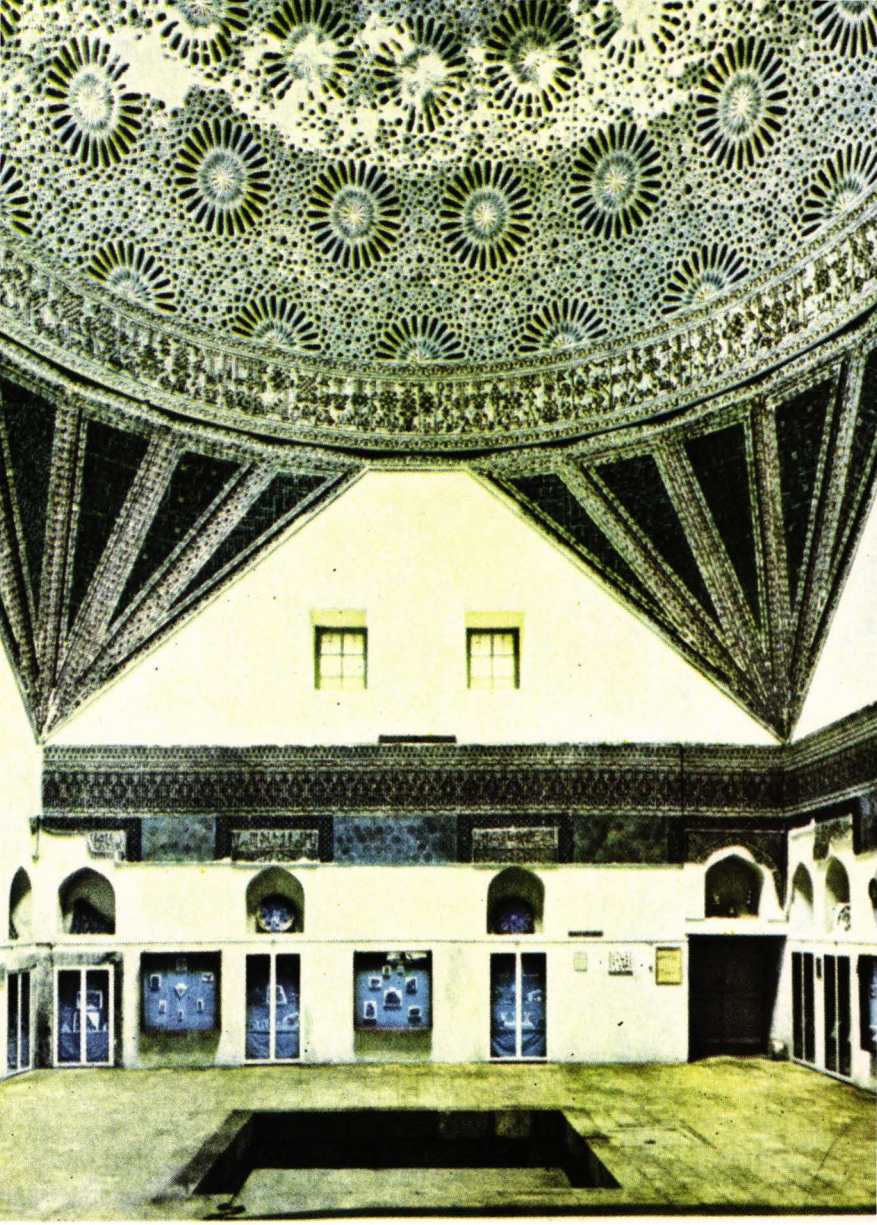

INTERIORUL MEDRESELEI KARATAY (*KARATAY MEDRESESI*) DIN KONYA (1251). (*LES TRÉSORS DE TURQUIE*).

înaintarea imperialilor spre gurile Dunării a provocat, de astă dată, îndeosebi reacţia Rusiei [41].

Manifestările, într-un fel sau altul, ale diplomaţiei diverselor puteri în chestiunea *Principatelor Române* erau de fapt expresii ale ciocnirii intereselor lor în această parte a Europei.

De aceea, în timpul tratativelor de la Passarowitz, din primăvara anului 1718, tot cu medierea Angliei şi Olandei, imperialii vor ceda treptat, pînă la limitele cuprinse în textul tratatului de pace.

●

PACEA DE LA PASSAROWITZ (1718). Oştile otomane nu mai erau în stare să continue războiul, superioritatea tehnică şi tactică a imperialilor provocînd, de la început, o demoralizare generală, ceea ce crea panică aproape la fiecare ciocnire de proporţii mai mari. De aceea demnitarii Porţii se declarau pentru pace. Marele vizir Mehmed paşa propusese încă în iarna anului 1717 prinţului Eugen de Savoia întîlnirea delegaţilor, în prezenţa ambasadorilor puterilor maritime, fie la Bucureşti sau la Sibiu, fie la Cladova (*Feth-ül — Islam*) sau într-un loc de pe rîul Morava [42].

Pe de altă parte, şi armatele austriece erau „foarte obosite", aflîndu-se „în afara oricărei posibilităţi de a întreprinde ceva" [43]. Eugen de Savoia însuşi îi scria domnului Ţării Româneşti, Ioan Mavrocordat, la 29 septembrie 1717, că „dacă Poarta ar avea gînd sincer şi curat ca să întărească pacea, nu mă îndoiesc că apleacă spre dînsa şi chesarul pentru a se opri vărsarea sîngelui, de la care milostivirea austriacă îşi întoarce faţa şi pe care o urăşte". El promitea totodată, că din partea lui „nu va lipsi nimic ca să ia capăt prevăzătoarele rele ale războiului" [44]. De asemenea, pe lîngă creşterea tensiunii cu Spania, începuseră şi unele neînţelegeri în rîndurile generalilor imperiali, iar noul mare vizir Ibrahim paşa, profitînd de aceste stări de lucruri, acceptă condiţiile Habsburgilor pentru a pune capăt războiului.

La Passarowitz au fost semnate (21 iulie 1718) două tratate separate, unul cu Austria şi altul cu Veneţia, fără condiţionarea lor reciprocă, întocmai ca şi la Carlowitz.

[41] HURMUZAKI, *Documente*, ..., XVI, p. 403.
[42] HURMUZAKI, *Documente* ..., vol. V/Supl. I, p. 441.
[43] *Ibidem*, XVI, p. 420.
[44] *Ibidem*, XIV/P. II, p. 815 şi 817.

Din punctul de vedere al clauzelor teritoriale, turcii obțin retrocedarea Moreei, în timp ce venețienii rămîn cu unele posesiuni din coastele Dalmației. Austria păstrează Belgradul și Timișoara, confirmîndu-se ocuparea Banatului și a Olteniei (art. 1 și 2).

După trecerea Transilvaniei sub stăpînirea Austriei, cesiunea Banatului și Olteniei a constituit al doilea moment de divizare a poporului român, aflat pînă atunci în orbita lumii islamice. În vederea asigurării dominației lor asupra noilor teritorii, imperialii reușesc să impună turcilor stipulațiuni speciale și pentru îndepărtarea de la frontiere a pretendenților la tronul Ungariei și Transilvaniei (art. 15).

●

Tratatul de la Passarowitz prezintă o deosebită importanță și sub raportul *chestiunilor religioase*, care atîrnau destul de greu în evoluția relațiilor Imperiului otoman cu alte state. Pentru a evita intervenția Austriei în problemele privitoare la catolicii străini din Imperiul otoman, Poarta se declara de acord cu repetarea clauzei din 1699, fără a preciza și Ierusalimul, pe considerentul că acesta se afla sub protecția specială a regelui Franței [45].

Cu toate acestea dat fiind caracterul de *dictat* al păcii de la Passarowitz, pe lîngă reînnoirea dispozițiunilor anterioare, articolul 11 al tratatului din 1718 recunoștea ambasadorilor imperiali dreptul de a interveni pe lîngă Poartă pentru îndeplinirea cerințelor legate de supușii romano-catolici și în legătură cu pelerinajul. De fapt, disputa pentru „locurile sfinte" reprezenta — după cum scria Marx — „doar una din fazele *problemei orientale*, care va reapare mereu, va fi veșnic escamotată, dar nu va fi niciodată rezolvată", pentru că în jurul sfîntului mormînt se ascundeau tot atîtea rivalități politice și naționale cîte secte religioase se găseau acolo [46].

În scopul de a contracara eventualele presiuni din partea Austriei, Poarta otomană va căuta să atragă Franța într-o perioadă cînd aceasta cerea reînnoirea Capitulațiilor. Va fi trimisă chiar și o ambasadă la Paris (1720—1721) [47], dar

[45] CHARLES SCHEFER, *Mémoire historique sur l'Ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac*, Paris, 1894, p. XXVIII.

[46] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 10, p. 183 și 185.

[47] E vorba de solia lui Yirmisekiz-Celebi Mehmed efendi.

Franța va aținta Turcia împotriva Rusiei, pentru apărarea Suediei, evitînd o alianță cu musulmanii. Din punctul de vedere al preponderenței austriece în Imperiul otoman, o semnificație deosebită a avut și tratatul de comerț turco-austriac din 27 iulie 1718 *(28 șaban 1130 H.)*, întocmit pe baza articolului 13 al tratatului de pace de la Passarowitz. Aici se stipula nu numai libertatea comercială pentru toți supușii austrieci în teritoriile otomane, dar și faptul că vasele negustorilor care veneau pe Dunăre puteau înainta pînă la țărmul Mării Negre, unde mărfurile urmau să fie transbordate în corăbiile de sub pavilion turcesc (art. 2). Această clauză marca, de fapt, prima străpungere a dominației exclusive a Imperiului otoman asupra Mării Negre [48]. De asemenea, Austria primește asigurări din partea turcilor și în vederea înlesnirii negoțului cu Persia, pe uscat și pe mare (art. 19), ceea ce însemna infiltrarea capitalului german și spre Orientul Apropiat.

Pacea de la Passarowitz a legiferat creșterea influenței Austriei asupra Imperiului otoman, pe lîngă înrîurirea economică și politică a Angliei, în detrimentul Franței, care refuzase alianța cu musulmanii. Dar după lichidarea conflictului din Europa, statul otoman va fi pus în fața unor noi dificultăți, despre care vom vorbi mai departe.

[48] Rusia va obține o clauză similară prin pacea de la Belgrad din 1739 (vezi mai departe).

Capitolul VII

EVOLUȚIA RAPORTURILOR TURCO-RUSE (1720—1735)

„PACEA VEȘNICĂ" DIN 1720 ȘI POLONIA. Ca urmare a evenimentelor survenite în evoluția Imperiului otoman, Rusia începuse să-și intensifice presiunile ei pentru modificarea prevederilor tratatului de la Prut din 1711, inclusiv completările ulterioare (1712—1713). În această privință trebuie semnalată activitatea desfășurată la Constantinopol de solul Rusiei, Dașcov. În ciuda imixtiunilor ambasadorilor Angliei și Austriei [1], acesta a reușit să obțină la 16 noiembrie 1720 un tratat de „pace veșnică" ruso-turc, ceea ce i-a permis țarului să-și concentreze toate forțele împotriva Suediei, pînă la capitularea ei prin pacea de la Nystadt în 1721. În realizarea scopului său, Dașcov a folosit toate mijloacele de corupție, la modă pe vremea aceea la Constantinopol, atît în ceea ce privește pe demnitarii turci, cît și pe diplomații străini.

„După cum la încheierea tratatului de pace cu Turcia din 1711, — se precizează în *Istoria Diplomației* — a fost nevoie să se plătească o mare sumă de bani nu numai vizirului, ci și muftiului, iar mai tîrziu, la ratificarea acestui tratat, și ambasadorilor Angliei și Olandei, la fel și „în 1720, pentru obținerea „păcii veșnice" cu Turcia, a trebuit să se facă daruri nu numai demnitarilor turci, ci și ambasadorului Franței și soției sale" [2].

[1] L. A. NIKIFOROV, *Vneșniaia politica Rossii v poslednie godî Severnoi Voinî. Nyștadtskiy mir* (Politica externă a Rusiei în ultimii ani ai războiului nordic. Pacea de la Nystadt), Moscova, 1959, p. 251—333.

[2] *Istoria diplomației*, I, p. 305.

Deşi ţarul se angaja că-şi va retrage trupele din Polonia [3], textul tratatului prevedea totuşi, mai departe, că ambii monarhi vor avea aceleaşi drepturi de intervenţie în cazul amestecului unei terţe puteri. Aceasta însemna o coordonare a politicii turco-ruse faţă de Polonia, fiecare parte urmărind realizarea propriilor sale scopuri. Rusia şi Imperiul otoman nu vor rămîne însă singure, ci li se vor alătura forţat atît Austria cît şi Prusia, pe lîngă acţiunile diplomaţiei franceze. Toţi aceşti factori vor complica din ce în ce mai mult istoria Poloniei, devenită pentru un şir de ani „unul din elementele fundamentale în tocmelile politice ale statelor vecine"[4].

Articolul consacrat problemelor religioase constituia o lărgire a prevederilor cuprinse încă în tratatul ruso-turc din 1700 care, la rîndul său, îşi avea punctul de plecare în armistiţiul de la Carlowitz (1699). În istoria relaţiilor turco-ruse, acestea au fost primele stipulaţiuni oficiale privitoare la regimul creştinilor ortodocşi ruşi în Imperiul otoman, după exemplul aranjamentelor puterilor catolice cu Poarta, pentru vizitarea „locurilor sfinte". Efectele imediate ale articolului prevăzut în tratatul din 1720 s-au resimţit în intensificarea ofensivei ortodocşilor împotriva catolicilor, primii cerînd în favoarea lor controlul asupra „locurilor sfinte". În desfăşurarea ulterioară a evenimentelor, clauza amintită se va transforma treptat în cererea de recunoaştere a „dreptului de protectorat" al Rusiei asupra tuturor creştinilor ortodocşi din Imperiul otoman, chestiunea aşa-ziselor „locuri sfinte" căpătînd astfel o importanţă tot mai mare, ca şi factorii politici şi economici. În asemenea condiţii, aşa-zisa „pace eternă" ruso-turcă va fi mereu anulată şi apoi reînnoită, în decursul deceniilor şi veacurilor următoare.

MOŞTENIREA PERSANĂ. Prima contradicţie de interese dintre Poarta otomană şi Rusia, după încheierea „păcii veşnice" din 1720, s-a manifestat în Orient în problema *„moştenirii persane"*.

Mai ales campaniile orientale ale ţarului Petru cel Mare, începînd cu anul 1722, au provocat nelinişte în cercurile politice din Constantinopol, unde sultanul îşi afirma „dreptul său de suzeranitate şi de înaltă protecţie asupra întregii lumi

[3] Vezi şi C. FAMIN, *op. cit.*, p. 254—255; B. Nolde, *op. cit.*, II, p. 20.
[4] *Historia Polski*, vol. I/2, p. 77.

islamice" [5]. Încă la vestea intențiilor Rusiei de a porni o campanie spre Orient, turcii și-au zis că „încetul cu încetul țara poate să ne scape din mînă" [6]. Grija lor era cu atît mai mare cu cît Petru cel Mare se bizuia și în această parte pe diversiunile creștinilor. De aceea Poarta s-a hotărît să intervină sub pretextul sprijinirii populațiilor de rit *sunnit* împotriva persanilor *șiiți*.

Dar încheierea unei alianțe între Petru cel Mare și șahul Tahmasp[7] a mărit și mai mult îngrijorarea Porții, care nu se putea hotărî la un război direct împotriva Rusiei. Totuși ciocnirea intereselor turco-rusești în Orient determină izbucnirea crizei în partea asiatică a imperiului.

După multe divergențe, s-a ajuns, prin „medierea nedeclarată a Franței" (a marchizului De Bonnac), la un compromis, care s-a concretizat în înțelegerea turco-rusă din 24 iunie 1724, confirmată de sultan printr-un *ahidname*, din 6—15 ianuarie 1725 *(evahır rebi II 1137)* [8]. Acest tratat cuprindea împărțirea moștenirii persane dintre Caspică și Marea Neagră.

Prin conținutul său, tratatul ruso-turc din 1724 reprezenta o reeditare, de astă dată în Orient, a poziției adoptate de cele două imperii față de Polonia, în urma încheierii „păcii veșnice" din 1720. Astfel, se vădea nu numai garantarea reciprocă a posesiunilor noi căpătate de fiecare parte, dar și o înțelegere între țar și sultan față de problema persană în general. Dacă în cazul Poloniei, Rusia se obliga să intervină în această țară cu *asentimentul* Porții, în schimb, de astă dată, sultanul era cel care va putea să acționeze în Orient cu *știrea* țarului *(art. 2)*.

REGRUPAREA STATELOR EUROPENE. Din cauza ciocnirii intereselor marilor puteri atît în Orient cît și în Europa, are loc, în această perioadă, o nouă grupare a principalelor state europene. Astfel, convingîndu-se de opoziția Franței față de propunerea de a se alia cu Rusia, ceea ce ar fi ușurat mult planurile Rusiei în problemele turco-tătare și poloneze, țarina Ecaterina I va încheia o alianță cu Austria, concretizată în tratatul din 1726 de la Viena, în timp ce Franța se apropia

[5] A. VANDAL, *Louis XV et Elisabeth de Russie*, Paris, 1882, p. 71.
[6] ISMAIL ASÎM KÜÇÜK-CELEBIZADE, Tarih (Cronică), p. 56.
[7] *Istoria diplomației*, vol. I, p. 299 (la 12 sept. 1723).
[8] Tratatul cuprindea *șase articole* și *o încheiere* (Cf. Küçük-Celebizade, *op. cit.*, p. 158—169).

de Anglia, pentru a contrabalansa consolidarea celor două imperii în centrul și răsăritul Europei, străduindu-se totodată să reînsufleţească vechea politică a „barierelor", prin menţinerea legăturilor cu Imperiul otoman, Polonia și Suedia.

După cum se ştie, tratatul ruso-austriac cuprindea clauze speciale privind *împărţirea posesiunilor otomane*, părţile contractante obligîndu-se să nu încheie pace separată cu Poarta și să se ajute reciproc în caz de nevoie. Deși în anii următori va prezenta o serie de fisuri, această alianţă va exercita totuși multă vreme „o influenţă puternică asupra situaţiei generale din Europa" [9]. Unii istorici califică acest tratat chiar ca „unul din actele diplomatice cele mai grave ale secolului al XVIII-lea" [10].

Regruparea statelor europene a marcat de fapt un moment deosebit de important în clarificarea orientării politice a principalelor puteri cu deosebire faţă de *problema otomană*, conturîndu-se tot mai bine tendinţele și scopurile marilor puteri, la care participa de acum și Prusia cu un rol din ce în ce mai activ.

[9] *Istoria diplomaţiei*, vol. I, p. 306—307.
[10] A. VANDAL, *Louis XV* ..., p. 102.

Capitolul VIII

RĂZBOIUL RUSO-AUSTRO-TURC (1735—1739). PACEA DE LA BELGRAD — 1739

CAUZELE CONFLICTULUI. Deceniul patru din secolul al XVIII-lea s-a caracterizat, în primul rînd, prin tendinţele diverselor puteri de a-şi asigura o preponderenţă în partea răsăriteană a Europei în general (Polonia) şi în Imperiul otoman în special. Astfel, în această zonă se ciocnesc acum interesele Rusiei şi Austriei [1], simultan cu consolidarea poziţiilor economice şi politice ale Angliei şi Franţei. Tocmai în acest cadru general se integrează războiul ruso-austro-turc, care a izbucnit prin 1735 şi s-a încheiat cu pacea de la Belgrad în 1739.

Conflictul dintre anii 1735—1739 are cauzele sale proprii, concretizate, întîi de toate, în scopurile bine conturate ale părţilor interesate. Astfel, pe vremea aceea se manifesta deschis tendinţa Porţii otomane de a-şi menţine dominaţia asupra litoralului nordic al Mării Negre, extinzînd cît mai departe influenţa turcească asupra regiunilor caucaziene, în timp ce Rusia depunea eforturi pentru asigurarea şi extinderea hotarelor ei meridionale, în primul rînd prin izolarea tătarilor de turci. Rusia căuta o ieşire directă la mare, concomitent cu accentuarea înrîuririi în direcţia Peninsulei Balcanice, iar condiţiile pentru realizarea lor deveneau tot mai favorabile, îndeosebi după rezolvarea „problemei polone", în anul 1733.

Concomitent cu asigurarea neutralităţii Angliei, diplomaţia ţaristă se va strădui să reînsufleţească şi tratatul

[1] *Istoria R.S.S. Moldoveneşti*, p. 316.

ruso-austriac din 1726 cu caracter ofensiv împotriva Imperiului otoman.

Dar, deşi coincidenţa de interese va uni Rusia şi Austria totuşi nu va putea fi estompată rivalitatea dintre cele două puteri în ceea ce priveşte politica lor faţă de zona Europei sud-estice. Tocmai ca o consecinţă a acestei divergenţe, alianţa ruso-austriacă din 1726, reînnoită în 1737, se va dovedi mai puţin trainică în timpul războiului. Aceasta va înlesni turcilor să adîncească fisurile dintre cele două state, antrenînd şi alte puteri europene în cursul evenimentelor.

DESFĂŞURAREA RĂZBOIULUI. Ostilităţile începuseră în anul 1735 prin atacurile oştilor ruseşti asupra Azovului, iar declaraţia de război a Porţii otomane (2 mai 1736) a fost urmată de mesaje de motivare adresate Angliei, Olandei şi Franţei, dar mai cu seamă cabinetului imperial de la Viena, pe considerentul că austriecii ar putea să acorde ajutor Rusiei pe baza alianţei existente [2].

Într-adevăr, armatele imperiale pătrunzînd în Ţările Române şi în Bosnia, ostilităţile au început şi cu Austria, (iulie 1737), în timp ce ruşii ocupaseră Oceacovul şi alte cetăţi. La convorbirile care s-au purtat la Nemirov, imperialii au condiţionat pacea de cedarea unor însemnate părţi din Bosnia şi Serbia, iar în privinţa Moldovei şi a Ţării Româneşti nici nu mai puneau problema abandonării lor către Poartă [3]. Tot la congresul de la Nemirov, şi Rusia a formulat unele obiective ale politicii sale în problema otomană, propunînd să se acorde independenţă Moldovei şi Ţării Româneşti, iar turcii să se retragă definitiv la sud de Dunăre[4].

„La congresul de la Nemirov (1737) — scrie K. Marx — împărăteasa Anna a cerut sultanului independenţa Principatelor dunărene sub protectoratul Rusiei". [5].

În împrejurările de atunci, apare evident că scopul principal al acestei propuneri era de a contrabalansa insistenţele Austriei pentru cedarea Moldovei şi Ţării Româneşti sub vasalitate austriacă. Pe de altă parte, nici imperialii nu se puteau hotărî să sprijine condiţiile ţarinei, deoarece ar fi

[2] SUBHI, Tarih (Cronică), I, f. 79.
[3] HURMUZAKI, *Documente...*, vol. I/Supl. I, p. 507.
[4] Vezi şi I. H. UZUNÇARŞILI, *op. cit.*, vol. IV/1, p. 262.
[5] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 14, Bucureşti, 1963, p. 542.

ajutat astfel la extinderea hotarelor Rusiei pînă la Dunăre. De aceea, „din acest moment, înţelegerea dintre cele două puteri va apărea subminată printr-o rivalitate surdă în regiunea balcanică" [6].

Cu toate acestea, reprezentanţii celor două imperii aliate motivară antanta lor, declarînd că „pînă la asediul Vienei otomanii au călcat lumea creştină şi, starea devenind de nesuportat, s-a ajuns la o alianţă care s-a întărit din nou în faţa unirii turcilor cu perşii" [7].

După eşuarea tratativelor de la Nemirov, Poarta a apelat la medierea Franţei, care îşi oferise deja bunele sale oficii, avertizînd totodată că, în funcţie de împrejurări, şi celelalte puteri europene pot intra în război [8].

De aceea, încurajaţi şi de anumite succese imediate, turcii insistară pentru abrogarea prevederilor păcii de la Passarowitz, cerînd revenirea la clauzele tratatului de la Carlowitz. De asemenea, ei insistau să i se acorde lui Iosif Rákóczi domnia Ungariei şi Transilvaniei, spre a se crea astfel un „stat tampon" între imperiile otoman şi cel austriac. Acesta prezentase Porţii şi un act de „acceptare a protecţiei otomane" şi că „va respecta întocmai tratatul *(ahidnamc)* întocmit de Imperiul otoman" [9]. Dar posibilităţile pentru realizarea unor astfel de planuri fiind depăşite, „nimeni nu s-a mişcat, deşi el (Rákóczi n.n.) venise la hotare cu Bonneval"[10], fiind declarat în ianuarie 1738 drept principe al Transilvaniei.

Războiul ruso-austro-turc dintre anii 1735—1739 a dat un nou prilej de manifestare a contradicţiilor de interese ale puterilor europene faţă de „Problema orientală". Astfel, în timp ce ambasadorul Olandei anunţa Poarta otomană despre acceptarea din partea guvernului rus a oficiului de mediere, Anglia acuza Franţa şi Austria de părtinire, pentru a impune o mediere colectivă sau pentru a se întrerupe negocierile de pace. Dacă la început turcii au sprijinit oficiul de mijlocire a puterilor maritime, ulterior ei au renunţat la aceasta în favoarea Franţei, convinşi că Anglia şi Olanda nu vor putea să dea asigurări pentru susţinerea intereselor Imperiului otoman la tratative.

[6] GASTON ZELLER, *op. cit.*, p. 194.
[7] SUBHI, *op. cit.*, I, f. 116.
[8] *Ibidem*, p. 122.
[9] Muz. Topkapı-Istanbul-Turcia. E.-8217 (trad. turcă) şi E.-7152.
[10] SAINT PRIEST, *op. cit.*, p. 134.

Astfel, în ianuarie 1738 ambasadorul Franței, marchizul de Villeneuve, comunicase deja sosirea împuternicirii totale din partea împăratului Austriei, iar în aprilie 1738 el prezintă actul prin care era liber să definitiveze preliminariile păcii pe baza cîtorva puncte esențiale [11].

Aceste condiții marcau deja o reducere a pretențiilor aliaților, dar mai cu seamă ale imperialilor, care erau gata să se limiteze la repetarea clauzelor tratatului din 1718. Turcii respinseră aceste propuneri, deși Villeneuve însuși insista pentru cedarea Azovului și a altor cetăți spre a înlesni succesul negocierilor.

Dar declarația ultimativă a Porții de la începutul anului 1738 arăta, de fapt, eșuarea primei încercări de mediere a Franței, ceea ce agită din nou diplomația puterilor maritime. Cu toate acestea marele vizir Mehmed pașa se declară pentru medierea Franței, lăsînd totodată ca lucrurile să se deslușească și prin confruntări directe, mai ales pe frontul dinspre Belgrad, unde se duceau lupte împotriva Austriei.

Dealtfel, cunoscînd slăbiciunea alianței ruso-austriece, Poarta otomană și-a concentrat forțele militare în apus, pe considerentul că Austria va înclina mai degrabă pentru o pace separată, secretă sau deschisă [12]. Ea spera, în același timp, că această politică va avea efecte și în răsărit, pentru obținerea Azovului.

La această convingere contribuia și creșterea nemulțumirilor maselor populare împotriva austriecilor pe teritoriile ocupate [13], ceea ce înlesnea de fapt acțiunile turcilor în provinciile respective.

Presiunile militare otomane din a doua parte a războiului au fost însoțite și de un intens schimb de corespondență cu cabinetul de la Viena sau cu comandanții imperiali, ca și cu generalii ruși [14], pentru a realiza, prin negocieri separate, ruptura între cele două puteri aliate.

De asemenea, succesele militare ale turcilor mai ales împotriva Austriei au făcut ca Poarta să-și mențină poziția în problema litoralului nordic al Mării Negre, mărindu-și tot-

[11] SUBHI, *op. cit.*, f. 123—124; A. LAUGIER, *Histoire des négociations pour la paix conclue à Belgrade, le 18 Septembre 1739*, Paris, 1768, Tome I, p. 170—171.

[12] A. LAUGIER, *op. cit.*, vol. I, p. 230 și urm; HAMMER, *op. cit.*, vol. XIV, p. 410.

[13] *Istoria Transilvaniei*, vol. I, p. 242.

[14] SUBHI, *op. cit.*, I, f. 133—134, 135, 138, 139.

odată pretențiile și față de imperiali, în timp ce aliații renunțau tot mai mult la cererile lor inițiale. Țarina Anna declara, de pildă, că războiul se poartă nu pentru lărgirea teritoriilor, ci pentru a obține asigurări la hotare [15], iar corespondența și soliile austriecilor s-au intensificat, pe măsură ce se apropia izbucnirea conflictului intern pentru succesiune la tron.

Tratativele separate și directe cu fiecare dintre aliați [16], peste sarcinile oficiale ale mediatorului francez, au adîncit neîncrederea reciprocă dintre Rusia și Austria, diminuînd de fapt și rolul lui Villeneuve la negocierile din această perioadă.

Dealtfel, Franța, deși nevoită să sprijine Poarta, avînd interese comerciale în Orient, se vedea totuși constrînsă la o mediere limitată, în fața eventualității generalizării conflictului pe întreaga Europă, prin intrarea în război a Angliei și a altor state. De aceea ambasadorul Villeneuve nu s-a putut dovedi un *mediator activ*, mulțumindu-se doar cu rolul de *mesager* al propunerilor părților beligerante.

Pe de altă parte, deși demnitarii otomani declarau că „nu vor accepta propuneri de pace decît din partea Franței", marii viziri care s-au succedat în această perioadă în guvernul de la Constantinopol n-au dezvăluit totuși lui Villeneuve toate planurile lor în problemele războiului și păcii, din care cauză mediatorul nu cunoștea conținutul unor corespondențe și nici intențiile vizirilor, mai ales din pricina bănuielilor de parțialitate cu Austria [17]. De asemenea, nici Rusia nu va avea încredere suficientă în Franța, preferînd tratative directe cu turcii. În acest scop fusese trimis la Poartă și Yahya pașa, căzut prizonier la ruși în momentul ocupării cetății Oceacov. Cu toate acestea, Villeneuve e socotit „promotorul păcii de la Belgrad" [18] iar momentul istoric a fost calificat drept „o capodoperă a diplomației franceze" [19].

PACEA DE LA BELGRAD. Părerile în legătură cu împrejurările care au determinat discutarea concretă a condițiilor

[15] *Ibidem*, I, f. 133.

[16] Pentru soliile repetate din partea imperialilor vezi SUBHI, *op. cit.*, I, f. 156 și urm. și Î. H. UZUNÇARŞILI, *op. cit.*, p. 288.

[17] A. LAUGIER, *op. cit.*, I, p. 184; Hurmuzaki, *Documente...*, I, Supl. I, p. 517.

[18] FRANCESCO CATALUCCIO, *Balcani e Stretti nella politica Russa (1700—1909)*, Firenze, 1950, p. 9.

[19] A. VANDAL, *Louis XV...*, p. 111.

păcii de la Belgrad sînt diferite. Uneori se pune pe primul plan străduința împăratului Carol al VI-lea de a determina puterile europene să recunoască *Sancțiunea Pragmatică*, alteori se insistă asupra decepției Austriei de a mai primi un ajutor efectiv din partea Rusiei, după cum în unele lucrări se motivează tocmai contrariul, adică precipitarea tratativelor turco-austriece datorită înaintării rapide a armatelor ruse spre Moldova. În aceeași măsură se ține seama și de dificultățile interne ale Rusiei în această perioadă, de înrăutățirea relațiilor ruso-suedeze, ca și de dezamăgirea diplomației țarinei față de Austria. În izvoarele turcești se insistă asupra succeselor de pe frontul apusean, mai ales în fața Belgradului, care fusese asediat în vara anului 1739.

Cert este că toți factorii amintiți mai sus au acționat aproape simultan, grăbind sfîrșitul operațiunilor militare, concretizate în clauzele păcii de la Belgrad (18 septembrie 1739).

De relevat este și faptul că, așa cum războiul fusese început separat de aliați, tot astfel și pacea s-a încheiat în condiții diferite. Se vorbea chiar de existența unui memoriu secret în posesia lui Villeneuve pentru ca, în cazul manifestării unor nemulțumiri din partea generalilor ruși față de mersul operațiunilor, să se motiveze că împăratul Austriei nu se va simți obligat „să îndeplinească promisiunea de a nu încheia pace decît în unire cu Rusia" [20].

Surprinși de vestea preliminariilor păcii cu Austria, diplomații ruși declară lui Villeneuve că „este absolut necesar să fie încheiată pacea noastră fără pierdere de vreme" [21]. Aici trebuie relevat și rolul diplomatic al voievodului Grigore Ghica, reîntors în Moldova, pentru succesul negocierilor cu partea rusă. Acesta insistă pe lîngă ruși asupra avantajelor unui tratat cu Poarta înainte de a rămîne singuri în război, în fața hotărîrii Austriei de a încheia pace separată.

Tratatul de pace din 1739 de la Belgrad reprezenta mai degrabă stabilirea unei *stări de echilibru*, datorită concesiilor la care au consimțit Austria și Rusia, în raport cu tratatele anterioare. În același timp, trebuie remarcat și caracterul *diferențiat* al conținutului textelor de pace întocmite, ele

[20] HURMUZAKI, *Documente...*, I, /Supl. 1, p. 557; Laugier, *op. cit.*, II, p. 33.
[21] HURMUZAKI, *Documente...*, XVI, p. 452.

reflectînd de fapt situația de pe fronturile de luptă din ultima parte a războiului.

Astfel, pacea cu Austria, încheiată pe 27 de ani (art. 23), reprezintă un compromis între condițiile impuse la Passarowitz (1718) și stipulațiunile tratatului de la Carlowitz (1699), cu unele reveniri chiar și la situația din 1699, mai ales din punctul de vedere al prevederilor teritoriale. De asemenea, Rusia renunță la toate cuceririle din Moldova și Bugeac, iar Azovul urma să fie dărîmat și transformat într-un „terra nullis", fiecare parte avînd dreptul de a-și construi cîte o cetate la locurile indicate în tratat: rușii pe Don, iar turcii pe rîul Cuban (art. 3). De asemenea, sistemul barierelor se aplică cu mai multă tărie.

Comerțul se declara liber, dar pacea de la Belgrad interzicea construirea și navigarea de vase rusești în Marea de Azov și în Marea Neagră, în scopuri comerciale putîndu-se folosi doar corăbiile turcești „cu plata taxelor convenite pentru negustorii altor state" (art. 9). După cum arată cronicarul oficial al vremii, articolul respectiv stipula ca „negoțul rușilor pe Marea Neagră să fie îngăduit cu corăbiile aparținînd raialelor împărăției otomane" [22].

Totuși, această clauză constituia o nouă spărtură în dominația absolută a sultanilor asupra Mării Negre, după ce se refuzase pînă atunci comerțul rusesc pe apele ei sub orice formă.

Clauza referitoare la libertatea clerului rus de a vizita Ierusalimul sau alte locuri, fără taxe și cu asigurarea călătorilor din partea autorităților locale (art. 11), fixa limitele *protectoratului religios* al Rusiei în Imperiul otoman pentru acea perioadă istorică [23].

Privită în ansamblu, pacea de la Belgrad din 1739 a însemnat eșuarea politicii orientale a Rusiei și Austriei, cele două puteri neputînd sili Imperiul otoman să capituleze. Această pace a marcat un nou moment de oprire a avansării Rusiei și Austriei spre Balcani. S-a creat o stare de *echilibru al forțelor*, care s-a menținut pînă aproape de mijlocul celei de ia doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, datorită și unor n o împrejurări ivite în Europa. Acest echilibru își găsea, de astă dată, un suport diplomatic și în *garantarea* păcii de la Bel-

[22] SUBHI, *op. cit.*, I, d. 167;. D A. STURDZA, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. I, București, 1888, p. 112—113.
[23] C. FAMIN, *op. cit.*, p. 274.

grad de către Franța, punîndu-se într-o formă mai explicită îndeosebi chestiunea menținerii *integrității teritoriale a Imperiului otoman*, ca o necesitate de ordin european, deși regele Ludovic al XV-lea se va declara ulterior absolvit de orice obligație față de Poartă.

Drept urmare a garanției din 1739, Franța va reuși să reînnoiască și să lărgească, totodată, stipulațiunile Capitulațiilor anterioare, obținînd un nou *ahidname imperial* în acest sens la 30 mai 1740. De fapt, însuși scopul intervenției diplomatice a Franței în conflictul ruso-austro-turc a fost pentru conservarea intereselor franceze în Orient [24], manifestîndu-se cu putere politica de a împiedica ieșirea directă a Rusiei la Marea Neagră.

[24] A. VANDAL, *Une Ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du Marquis de Villeneuve, 1728—1741*, Paris, 1887, p. 424—430.

Capitolul IX

POLITICA OTOMANĂ ÎN PERIOADA RĂZBOIULUI PENTRU SUCCESIUNE LA TRONUL AUSTRIEI (1741—1748) ŞI A RĂZBOIULUI DE ŞAPTE ANI (1756—1762)

POARTA OTOMANĂ ŞI RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE LA TRONUL AUSTRIEI. Nici nu se încheiase bine pacea de la Belgrad, care punea capăt unui război dificil din Europa orientală, şi a izbucnit un alt conflict în Occident, având cauzele sale fundamentale în divergenţele dintre marile puteri coloniale. Astfel, încă în octombrie 1739 Anglia declarase război Spaniei [1], care a fost sprijinită apoi de Franţa, iar moartea împăratului Carol al VI-lea (în oct. 1740) a însemnat începutul unor războaie din ce în ce mai crîncene pentru dezmembrarea Imperiului habsburgic, o serie de state europene şi ducate germane contestînd *Sancţiunea Pragmatică*, promulgată în vederea reglementării moştenirii coroanei habsburgice şi pe linie feminină, r espectiv în favoarea Mariei-Thereza, fiica împăratului Carol al VI-lea. Conflictul cunoscut sub numele de *Războiul pentru succesiune la tronul Austriei (1741—1748)* a fost provocat de o serie de state, în frunte cu Prusia, fiecare căutînd să pună mîna pe teritorii noi, sub pretextul refuzului de a recunoaşte drepturile Mariei-Thereza. Anglia se va strădui să dea noi lovituri Franţei mai ales în colonii, acţionînd de partea Austriei. Astfel, complicaţiile succesiunii habsburgice au influenţat treptat întreaga politică mondială din vremea aceea.

De această conjunctură internaţională se vor folosi turcii, determinîndu-i pe austrieci să renunţe la o serie de pretenţii, pentru care insistaseră imediat după încheierea păcii de la

[1] E. BOURGEOIS, *Histoire diplomatique au XVIII-e siècle* ..., p. 80.

Belgrad [2]. În aceeași măsură, noile condiții vor fi favorabile Porții otomane și în privința reglementării divergențelor ivite cu Rusia pentru aplicarea clauzelor din 1739. Pe de altă parte, spre a contracara încercările Franței de a determina Imperiul otoman să treacă la acțiune împotriva inamicilor ei, Austria însăși se va strădui să mențină pacea cu turcii, recurgînd la diverse mijloace, în vederea atingerii acestui scop [3].

Cronicarul oficial al vremii scria la Constantinopol că „de la începutul păcii și pînă în acest an (1747 n.n.), nici nu poate fi apreciat numărul darurilor de diferite feluri sosite necontenit"[4], de la Maria-Thereza.

Dealtfel, după pacea de la Belgrad, însăși politica externă otomană se va caracteriza, mai ales în primii ani, printr-o retragere militară de la treburile Europei, datorită și faptului că războiul cu perșii continua, reținînd importante forțe militare în Orient. De asemenea, desele răscoale interne vor da destule griji dregătorilor Porții, impunîndu-le o politică de respectare a păcii cu statele vecine. De aici „fidelitatea față de tratate" va fi principala linie politică a Imperiului otoman ori de cîte ori se va găsi în fața presiunilor diplomației franceze sau ale altor puteri europene.

Imperiul otoman nu a putut totuși să rămînă complet în afara evoluției politice din Europa.

Drept urmare, se manifestase o tendință de apropiere între Imperiul otoman și Franța, deși solia turcească din 1741, în persoana lui Said-Mehmed [5], s-a întors de la Paris fără un act politic oficial.

Unul din motivele care obliga totuși Franța și Poarta otomană să ducă cît de cît o politică conciliantă una față de alta îl constituia, fără îndoială, eforturile Austriei de a obține intervenția armatelor rusești în favoarea ei pe baza clauzelor tratatului de alianță din 1726. Analiza diplomației acelei perioade arată că Imperiul otoman a reprezentat un factor important pentru reținerea Rusiei de la ajutorarea Austriei, pentru că nu se putea asigura ușor de neutralitatea Porții în cazul trecerii armatelor rusești prin Polonia, deoarece ambele

[2] İzzi, *Tarih*, Istanbul, 1785 *(1199 H.)*, I, p. 90—92.
[3] *Ibidem*, p. 92 și 116.
[4] *Ibidem*, p. 205.
[5] Era fiul lui Yirmisekiz — Celebi Mehmed efendi care fusese în solie la Paris prin 1720—1721 (împreună cu fiul său).

imperii garantaseră în aceeaşi măsură neutralitatea polonă încă prin tratatul din 1720.

De asemenea, în cazul unui conflict cu Rusia, Imperiul otoman putea să solicite ajutorul Suediei pe baza alianţei defensive din 1740 [6]. Poarta stabilise legături şi cu Prusia, deşi nu se ajunge la vreun tratat concret în această perioadă.

Sistemul de alianţe, turco-polono-suedez în special, practicat de mai multă vreme de diplomaţia franceză în Europa orientală nu a funcţionat nici de astă dată, mai ales în ceea ce priveşte Poarta, a cărei aliniere la una din coaliţii putea să determine balansarea victoriei.

Într-adevăr, în 1747, reînnoirea păcii turco-austriace a produs o satisfacţie deosebită la Viena. Maria-Thereza şi Ducele de Toscana declarau că „sînt recunoscători şi nu o pot uita" [7]. În acelaşi timp, turcii au reînnoit şi cu Rusia „tratatul veşnic", prin confirmarea clauzelor păcii de la Belgrad şi a convenţiilor de după aceea, fără modificări [8].

Reînnoirea tratatelor amintite a grăbit sfîrşitul conflictului european, determinînd Franţa să solicite o înţelegere cu Austria şi cu aliaţii ei, tocmai ca urmare a convingerii că turcii nu vor mai interveni. În felul acesta, prin pacea de la Aix-la-Chapelle din 1748 s-a pus capăt războiului pentru succesiune la tronul Austriei, socotit de unii istorici drept războiul „cel mai nedrept dintre toate" [9].

RĂZBOIUL DE ŞAPTE ANI ŞI POARTA OTOMANĂ. Îndată după încheierea războiului de succesiune la tronul Austriei a urmat perioada „răsturnărilor de alianţe", cînd principalele puteri europene au pus în joc toată şcoala diplomaţiei lor, neuitînd totodată nici o clipă că „ele nu aspirau în fond la nimic altceva decît la propria lor mărire" [10].

Drept urmare, în 1756 a izbucnit „Războiul de şapte ani", care, de asemenea, avea să influenţeze puternic orientarea politicii statelor europene, inclusiv a Porţii otomane.

[6] Arh. Muz. Topkapı — Istanbul — Turcia. E.-1685/9.

[7] IZZI, *op. cit.*, p. 192.

[8] *Ibidem*, p. 120—122 (Textul tratatului).

[9] DE FLASSAN, *Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française ou de la politique de la France*, Paris, 1811, V, p. 436.

[10] HANNS SCHLITTER, *Correspondance secrète entre le Comte A. W. Kaunitz-Rietberg, Ambassadeur imperial à Paris, et le Baron Ignaz de Koch, secrétaire de l'impératrice Marie-Thérèse. 1750—1752*, Paris, 1899, p. XIII.

Cauzele profunde ale acestui război rezidă în tendințele de cucerire ale unor puteri feudal-absolutiste, ca și în rivalitatea principalelor țări coloniale din vremea aceea — Anglia și Franța, prima atrăgînd de partea ei Prusia, iar a doua Austria și Rusia. Absorbite de rezolvarea dificultăților impuse de *războiul de șapte ani*, puterile europene nu vor putea interveni aproape cu nimic în evoluția istoriei otomane. Astfel, nici de astă dată statele participante la conflicte nu au reușit să determine Poarta să acționeze de partea unora sau altora. La început, alianța franco-austriacă, realizată în 1756, urmată și de o apropiere de Rusia, va provoca îngrijorare mare la Constantinopol, marcînd totodată și o încordare a relațiilor turco-franceze, cu toate efectele ei și în problema protectoratului asupra „locurilor sfinte", asaltate de astă dată de ortodocși cu sprijinul Rusiei [11].

În timpul conflictului pentru succesiune la tronul Austriei, Franța nu putuse să scoată Poarta otomană de la inactivitate militară. Tot astfel, nici relațiile turco-prusiene nu vor avansa, în perioada războiului de șapte ani, pînă la încheierea unei alianțe militare, limitîndu-se la tratatul de prietenie și comerț din 1761[12], deși Prusia ducea război atît cu Austria cît și cu Rusia. Regele Frederic al II-lea se străduise să-l pună în acțiune mai ales pe hanul Crimeii, socotind că Poarta va fi obligată să-l sprijine pe acesta. El a avut mare nădejde în încheierea alianței cu turcii, dar Poarta nu vroia să rupă relațiile cu Austria, deși deplasase unele trupe spre hotarele apusene ale Imperiului. „Acest lucru — scria Frederic II în *Memoriile* sale — era mult pentru Poartă, dar era puțin pentru Prusia, care avea nevoie de ajutoare efective".

●

După cum se poate vedea, politica otomană în perioada conflictelor pentru *succesiune la tronul Austriei* și în *războiul de șapte ani* se caracterizează prin adoptarea unui sistem „pacifist", de neutralitate, pentru a evita noi conflagrații

[11] Th. Lavallée, *op. cit.*, II, p. 192.

[12] Regele Prusiei insistase mult pentru încheierea unei alianțe politice cu Poarta, atît pe vremea domniei sultanului Osman al III-lea (1754—1757) cît și la începutul domniei lui Mustafa al III-lea (cf. *Isl. Ansikl.*, VIII, 1957, p. 703, art. *Mustafa III*).

cu puterile imediat vecine — Austria și Rusia. În acest interval, ca și după aceea, Poarta s-a străduit totuși să separe cele două imperii mai ales în problema poloneză, față de care turcii arătau un interes aparte și o sensibilitate deosebită.

Dar pe la jumătatea secolului al XVIII-lea criza feudalismului otoman se accentuase deja din toate punctele de vedere, spre deosebire de starea de ascensiune continuă a marilor puteri vecine. În fața unei astfel de situații, Poarta otomană ori va fi nevoită să adopte o politică de neintervenție directă în treburile Europei, ori, în caz de amestec, va suferi înfrîngeri care vor influența puternic nu numai mersul istoriei Imperiului otoman, dar și al întregii Europe.

Capitolul X

CRIZA IMPERIULUI OTOMAN DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA. RĂZBOIUL RUSO-TURC DINTRE ANII 1768—1774. PACEA DE LA KÜCIÜK-KAINARGI — 1774

SITUAȚIA INTERNĂ A IMPERIULUI OTOMAN. Întreaga evoluție a evenimentelor de la asediul Vienei și pînă la mijlocul veacului al XVIII-lea reprezintă mărturie evidentă a adîncirii procesului de dezmembrare a Imperiului otoman.

În această ordine de idei, trebuie relevat în primul rînd faptul că, în sistemul relațiilor social-economice, mai cu seamă modul de stăpînire a pămînturilor statului *(miri)* se apropia mereu de condițiile regimului proprietății particulare absolute, zisă *mülk*. Extinderea fenomenului respectiv era înlesnită și de arendarea unor întinse terenuri ale autorității centrale, numite *mukataa*, cu bani peșin și pe termene de 10—15 ani sau chiar pe viață *(malikâne)* [1], iar uneori și cu drept de moștenire. În felul acesta se lărgeau bazele economice ale dezvoltării unei adevărate *aristocrații funciare* în Imperiul otoman. Consolidarea domeniilor feudale particulare fie în dauna proprietății statului, fie prin lichidarea micilor feudali, sau prin însușirea posesiunilor *(çiftlik)* țăranilor, a favorizat, totodată, slăbirea continuă a autorității centrale, deschizînd tot mai larg porțile anarhiei politice feudale prin tendințele de autonomie ale tuturor forțelor centrifuge din imperiu.

În astfel de condiții, aristocrația agrară găsea mijloace suficiente pentru a se eschiva de la îndeplinirea obligațiilor către stat, inclusiv militare, obținînd adeseori și scutiri legale de la o serie de sarcini. Astfel de fenomene vor influența în sens negativ organizarea militară care, timp de mai multe

[1] *Islam Ansikl.*, III, 1945, p. 392—397 (art. *çiftlik*).

secole, își găsise baza materială în *feudele concesionate* (timar, zeamet, hass etc.) și în veniturile directe ale fiscului otoman.

Transformarea necontenită a posesiunilor condiționate în proprietăți depline, mai ales sub forma *ciftlicurilor (çiftlik)*, și consolidarea unor categorii sociale interesate din ce în ce mai mult de producția de mărfuri pentru piață însemnau, în fond, adîncirea și generalizarea schimbărilor care se petreceau în interiorul societății feudale otomane, dar mai ales în sistemul relațiilor agrare, atrăgînd totodată după ele și agravarea sarcinilor maselor direct producătoare *(re'aya)* din cuprinsul imperiului.

O dovadă în acest sens o constituie și faptul că atît sultanul Osman al III-lea (1754—1757) cît și Mustafa al III-lea (1757—1774) vor fi determinați să renunțe, în momentul urcării lor pe tron, la încasarea dărilor obișnuite *(bahşiş)* de la posesorii de feude, de la stăpînii de ferme *(mukataa)*, ca și pentru reînnoirea *beratelor* feudale[2], înlesnind aristocrației, reprezentată de obicei de *aiani*, să-și consolideze și mai mult baza ei materială.

Astfel, în urma transformărilor intervenite în cadrul raporturilor agrare din imperiu, stăpînii particulari de proprietăți vor avea tot mai mult mînă liberă pentru perceperea dărilor *în folosul lor propriu*. Creșterea rolului și atribuțiilor seniorilor *(a'yan, eşraf, çorbacı* etc.*)* în reglementarea unor treburi financiare, administrative sau militare ușura realizarea acestei tendințe, caracteristice aristocrației feudale de pretutindeni. Pe lîngă aceasta, interveneau adeseori impuneri directe și din partea puterii centrale fie în timp de război, fie în timp de pace. Ele determinau fuga țăranilor și o veșnică fluctuație de populație, adîncindu-se astfel mereu declinul producției economice în general. La acest fenomen din urmă va contribui și amestecul statului otoman în treburile breslelor *(esnaf)*, autoritatea centrală fiind interesată îndeosebi pentru strîngerea de furnituri obligatorii de la diverse corporații în orice împrejurare[3]. Lipsite de mijloacele tehnice din țările europene, breslele otomane au rămas în genere orga-

[2] Ahmed Vasîf, *Mehasin-ül-asar ve hakaik-ul-ahbar*, Istanbul, 1219 H. (1804), vol. I, p. 43—44 și 97.

[3] N. Todorov, *Za niakoi promeni v haraktera ne țehovata organizația u nas prez părvata polovina na XIX vek*, în „Istoriceski Pregled", Sofia, XIV, 1958, nr. 4, p. 44—76.

nizații închise și cu posibilități limitate din punctul de vedere al activității lor economice productive. De asemenea, corporațiile otomane constituiau unități care se opuneau oricărei inițiative și împiedicau orice progres [4]. În același timp însă industria otomană, slabă prin însăși natura și sistemul ei de organizare, va fi sufocată și de concurența produselor străine, ca urmare a efectelor *Capitulațiilor*, prin care se acordau tot mai multe înlesniri statelor posesoare ale unor astfel de privilegii. În această privință, Franța și Anglia vor fi secondate de Austria și Rusia, care se vor impune îndeosebi în urma reînnoirii tratatelor de pace în 1747.

Înapoierea economică, la care era condamnată de forțele interne și externe, ca și ruinarea continuă a țărănimii, datorită exceselor și abuzurilor fiscale, nu mai îngăduiau Imperiului otoman „să-și adapteze organizarea militară la marile progrese ale tehnicii și să suporte cheltuieli legate de armamentul modern" [5]. Din aceste considerente sînt părăsite tot mai mult restricțiile impuse altădată corpului de *ieniceri*, care se descompune, în timp ce oastea de provincie a *spahiilor*, bazată pe feude *(timar, zeamet* etc.*)* se autolichida cu timpul sub presiunea transformărilor generale ale regimului agrar otoman. Mai cu seamă instituția militară a spahiilor de provincie era indisolubil legată de raporturile agrare de tip medieval [6]. De aceea inovațiile de război se aplicau adeseori pe *fundalul instituțiilor vechi*, întîrziind astfel introducerea tehnicii noi sau a altor forme de organizare militară. De asemenea, *ieniceria* devine un mijloc de afaceri și de întreținere a familiei, ca urmare a toleranței comerciale și a ridicării restricției celibatului, fenomene care începuseră să se manifeste încă de la începutul veacului al XVI-lea [7]. De aceea cu cît creștea numărul posesorilor de brevete ienicerești, cu atît scădea spiritul războinic și disciplina acestui corp de oaste, pe lîngă slaba sa echipare din punctul de vedere al tehnicii militare. Într-un cuvînt, toate aceste fenomene negative, care se manifestau în societatea otomană în

[4] A. Zeki Polar, *op. cit.*, p. 58.

[5] *Istoria României*, III, p. 459.

[6] S.A. Dimitrov, *Likvidația lenno-spahiyskoi sistemi v Turții*, în *Trudi dvațatipeatogo Mejdunarod. Kongr. Vostok...*, p. 409.

[7] Tahsin Ünal, *1700-den 1958 e kadar Türk siyasî tarihi* (Istoria politică a Turciei de la 1700 pînă la 1958), Ankara, 1958, p. 13—14.

perioada la care ne referim, aveau consecințe dintre cele mai profunde [8].

În schimb, rapida dezvoltare a forțelor de producție din Europa dădea mereu noi avînturi armelor de foc cu putere mare de distrugere, ca și în organizarea unor armate calitativ superioare, inclusiv însușirea tehnicii și metodelor din ce în ce mai noi de ducere a războaielor. Astfel, superioritatea în disciplină și capacitatea de luptă vor trece definitiv din tabăra otomană în cea europeană.

Schimbările care se petreceau în relațiile sociale feudale din Imperiul otoman aveau repercusiuni și asupra altor sectoare ale organizării statale, dar în primul rînd adînceau procesul de fărîmițare politică, prin slăbirea continuă a autorității centrale în cuprinsul imperiului. Acest proces se desfășura mînă în mînă cu apariția unor puternice forțe centrifuge, care reușesc de multe ori să devină complet autonome față de puterea centrală. Se manifestă tot mai evident tendința de emancipare a unor guvernatori de provincii, mergînd pînă la atîrnare nominală de suverani. Provincii importante ca Arabia, Siria, Egiptul, Tunisul, Algerul, Marocul ș.a. scapă tot mai mult autorității sultanilor otomani.

Fenomenele analizate mai sus erau favorizate și de sistemul administrativ-politic al Imperiului otoman, care aluneca tot mai mult spre anarhie și descentralizare. Guvernatorii și ceilalți slujbași, nefiind siguri de viitorul lor, se străduiau să strîngă cît mai multe avuții, încît raialele erau supuse unor apăsări tot mai grele, în timp ce vilaietele erau lăsate în voia soartei. Alte provincii se administrau prin sistemul acordării „viagere", numite *malikiane*, sau chiar pe cale de moștenire [9], dezlănțuind astfel toți factorii descentralizatori ai Imperiului.

Pe de altă parte, procesul general de fărîmițare politică favoriza și intensificarea mișcărilor de eliberare a popoarelor din Europa, Asia și Africa, aflate sub dominația otomană. În condițiile celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, această luptă capătă forme noi și mai organizate decît în trecut, luînd totodată și o amploare tot mai mare.

[8] E.I. Drujinina, *Küciük Kainargiskii mir 1774 goda* (ego podgatovka i zakliücenie), Moscova, 1955, p. 93 și urm.

[9] İ.H. Uzunçarşili, *Osmanlı Tarihi*, vol. IV/1, p. 437—439.

SITUAȚIA INTERNAȚIONALĂ. Toții factorii amintiți mai sus, ca și politica diverselor puteri europene față de „Chestiunea orientală" vor determina Poarta otomană să adopte o politică externă de șovăire fie în timpul „războiului de succesiune la tronul Austriei", fie în perioada „războiului de șapte ani", cu toate că puterile europene, împărțite în două tabere, căutau ajutoare din orice parte ar fi, pentru mărirea lor proprie sau pentru a împiedica modificarea *echilibrului de forțe* pe continent.

Dar tocmai în condițiile de izolare a Imperiului otoman se vor încorda relațiile turco-ruse, fără ca Poarta să fi obținut promisiunile de sprijin diplomatic sau militar al vreunei puteri europene.

La originea încordării raporturilor ruso-turce din această perioadă se află creșterea influenței rusești atît în răsăritul Europei, cît și în Orient. Mai ales urcarea pe tron a Ecaterinei a II-a (1762) marcase începutul reluării politicii de a se atinge „scopurile nerealizate, care se aflau pe ordinea de zi: realipirea teritoriilor ucrainene și bieloruse, aflate sub polonezi, înaintarea spre Marea Neagră" [10]. De fapt, interesele Rusiei pentru regiunile din vecinătatea Mării Negre în special izvorau atît din considerente politice cît și din dezvoltarea forțelor de producție în această țară [11].

Pe lîngă factorii interni, și conjunctura internațională se prezenta deosebit de prielnică pentru realizarea unor astfel de obiective ale Rusiei. Referindu-se la decăderea Suediei, în nord, și la faptul că din măreția de altădată a turcilor și tătarilor nu mai rămăseseră decît „vestigii", în timp ce Polonia „se afla în totală destrămare", Fr. Engels precizează totodată că „niciodată situația internațională nu a fost atît de favorabilă planurilor de cucerire ale țarismului ca în 1762" [12].

Rusia își schimbase încă în 1762 orientarea politică, apropiindu-se de Prusia, cu care a și încheiat o alianță în 1764 cu obiective cît se poate de precise față de Turcia, Suedia și Polonia. Această alianță, reînnoită de mai multe ori în anii următori, va exercita o influență puternică asupra politicii

[10] *Istoria Diplomației*, I, p. 312.

[11] A.V. FADEEV, *Despre unele trăsături ale politicii externe țariste în perioada destrămării sitemului iobăgist*, în „Probleme de istorie", nr. 1/1958, p. 62.

[12] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 22, București, 1965, p. 22.

statelor europene, înlesnind totodată Rusiei „să rezolve chestiunea succesiunii la tronul Poloniei în sensul intereselor sale și a împiedicat Austria de a interveni în ajutorul Turciei" [13].

După cum se știe, intervenția Rusiei în evenimentele din Georgia, dar mai cu seamă în problema poloneză, după 1762, neliniștise încă de la început cercurile politice din Imperiul otoman care „nu vedeau bine apropierea Rusiei de granițele ei, prin Polonia" [14].

Într-adevăr, faptele istorice din trecut arătaseră că *problema polonă* constituise mereu unul din punctele nevralgice ale politicii externe otomane, ea încadrîndu-se astfel în evoluția generală a „Chestiunii orientale". De astă dată, Poarta căuta să obțină, cel puțin, un *echilibru diplomatic* în Polonia, în virtutea tratatelor anterioare, ruptura acestui echilibru echivalînd cu recunoașterea influenței rusești în direcția Peninsulei Balcanice.

Pasiunile cercurilor conducătoare otomane erau agitate și de promisiunile refugiaților poloni de a preda turcilor Ucraina și Polonia „în condițiile în care se aflau Principatele: Țara Românească și Moldova" [15]. Pe de altă parte, asistăm și la intensificarea cererilor tătarilor de a se porni un război imediat împotriva Rusiei, ei mergînd pînă la amenințarea de a se supune de bună voie țarinei [16].

Dar sistemul echilibrului european suferise treptat modificări esențiale. De aceea, un conflict cu Rusia putea să influențeze profund soarta Imperiului otoman, mai ales că acesta decăzuse de acuma în rîndul puterilor secundare, înfeudîndu-se tot mai mult față de economia și politica marilor puteri europene. Așa se explică însăși rezerva de mai mulți ani a Porții față de evenimentele ce se precipitau la hotarele din nord, ea așteptînd mai degrabă clarificarea atitudinii celorlalte puteri europene. Această stare de lucruri a creat condiții favorabile și pentru creșterea efectelor diplomației marilor puteri asupra politicii otomane, ele urmărind realizarea intereselor lor proprii prin transformarea Turciei într-un instrument al politicii lor [17]. De pildă, regele Franței, deși era convins că un conflict cu Rusia putea fi fatal Imperiului

[13] *Istoria României*, III, p. 477.

[14] *Ist. R.S.S. Moldovenești*, p. 317—318.

[15] De Keralio *Histoire de la dernière guerre entre les Russes et les Turcs*, Paris, 1777, II, p. 42.

[16] Hurmuzaki, *Documente...*, vol. I/Supl. I, p. 744 și 745.

[17] *Ist. R.S.S. Moldovenești*, p. 316.

otoman, îndemna totuşi pe diplomaţii lui de la Constantinopol să determine izbucnirea războiului, socotind că „puţin ne va păsa, de vreme ce va fi realizat obiectivul în vederea unei explozii imediate" [18].

Toţi factorii interni şi internaţionali de influenţă avînd efecte diferite asupra orientării diferitelor pături ale clasei feudale otomane, se constată o diviziune de opinii în sînul cercurilor conducătoare turceşti în precizarea atitudinii faţă de Rusia, mai ales după 1762, cînd se pusese din nou la ordinea zilei chestiunea succesiunii la tronul Poloniei. Astfel, în timp ce cercurile din palat, în frunte cu sultanul Mustafa al III-lea, insistau pentru război, marele vizir Muhsinzade Mehmed paşa şi apropiaţii lui se declarau adepţii lichidării divergenţelor pe calea tratativelor, motivînd aceasta prin insuficienta pregătire a oastei. Din această cauză, marele vizir, considerat pacifist, a fost înlocuit la 3 sept. 1768 cu silahdarul Hamza paşa, din suita sultanului, arătîndu-se un adept al războiului [19]. Nu mult după aceea, i-a fost prezentat ambasadorului Rusiei, Obreşcov, o notă ultimativă, cerîndu-i-se semnarea unui act privind obligaţia de a fi retrase oştile ruseşti din Polonia sub garanţia oficială a aliaţilor Rusiei (Danemarca, Prusia, Anglia şi Suedia). Refuzul a fost urmat de declaraţia oficială de război în octombrie 1768 [20].

Particularităţile războiului ruso-turc (1768—1774). Nici de astă dată nu au lipsit eforturile de a se rezolva diferendele pe calea negocierilor, pînă la începerea campaniei în primăvara anului 1769. Cunoscînd natura relaţiilor anglo-ruse, Poarta otomană nu a respins categoric cererea de mediere a Angliei, dar a condiţionat lichidarea conflictului de: evacuarea trupelor ruseşti din Polonia, garantarea Angliei că Rusia nu va mai interveni în Polonia, dărîmarea unor cetăţi, despăgubiri pentru cheltuieli militare. Dar în ianuarie 1769 sultanul Mustafa al III-lea considera deja imposibilă discutarea păcii înainte de confruntarea militară. La rîndul ei, şi Ecaterina a II-a era hotărîtă în aplicarea politicii faţă de problema poloneză, chiar cu riscul unei rupturi definitive cu Turcia. De aceea, încercările de a

[18] Apud Saint-Priest, *op. cit.*, p. 163.
[19] A. Vasîf, *op. cit.*, I, p. 314; I.H. Uzunçarşili, *op. cit.*, p. 367.
[20] Vasîf, *op. cit.*, I, p. 317—319.

aplana noua criză, intervenită în istoria Europei, nu au dat rezultate.

Primele ciocniri militare aveau să reţină armatele ruseşti în faţa Hotinului timp de mai multe luni, dar reluarea operaţiunilor din anul 1769 s-a soldat cu înfrîngerea oştilor turceşti pe toate fronturile. Armatele ruseşti ajung la Dunăre încă în vara aceluiaşi an, cînd Moldova şi Ţara Românească au fost scoase de sub influenţa *Porţii*, exceptînd Oltenia. Succese asemănătoare se obţin şi în Orient, unde armatele ruse înaintează în direcţia Anatoliei. Oastea otomană, deşi numeroasă, se compunea din diverse categorii de trupe nesupuse la disciplina militară, iar artileria, după cum remarca Baron de Tott, era „prost montată şi rău servită", în timp ce ruşii se foloseau de tunuri şi obuze „a căror invenţie era încă nouă la Constantinopol" [21].

Pe de altă parte, războiul ruso-turc început în anul 1768 a dat un impuls nou şi luptei de eliberare a popoarelor din Balcani. De aceea *Şeih-ul-islamul* a emis o sentinţă, numită *fetva*, prin care se dădea voie ostaşilor „să se robească muntenii şi moldovenii ca răsculaţi" [22]. Se agitară şi locuitorii din Moreea, încurajaţi de sosirea în Mediterană a flotei ruseşti, care avea să înfrîngă puterea maritimă otomană la *Ceşme* în vara anului 1770 (5 iulie). Şi muntenegrenii se aflau într-un adevărat război cu turcii. De asemenea, apar mişcări ale populaţiei bulgăreşti [23], iar în Egipt asistăm la un război de secesiune prin răscoala condusă de Ali bei, care încearcă să atragă de partea sa pînă şi flota rusă din Mediterană, pentru desprinderea Egiptului de Imperiul otoman (1768—1773) [24].

O altă trăsătură caracteristică a acestui război a fost alternanţa luptelor cu armistiţii şi negocieri, în funcţie de influenţa factorilor interni şi internaţionali, care determinau nu numai sensul evoluţiei operaţiunilor militare, dar şi condiţiile păcii.

De fapt, în perioada războiului au izbucnit cu deosebită tărie toate contradicţiile de interese ale marilor puteri, ca Anglia, Franţa, Austria şi Prusia, mai ales pe măsura

[21] Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, vol. III, 1785, p. 8—9.
[22] Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XIV/P. 2, p. 1206.
[23] Mercia Macdermott, *A History of Bulgaria 1393—1885*, p. 103—104.
[24] İ.H. Uzunçarşili, *op. cit.*, IV/1, p. 431—432 (nota 1) şi p. 433.

clarificării avantajelor militare de partea Rusiei. În asemenea împrejurări, încercările unor puteri de a susține o parte sau alta vor fi neutralizate de somațiile celorlalte state, încît efectele se vor ține lanț.

Dar, în ciuda acestor contradicții, conflictul ruso-turc dintre anii 1768—1774 va imprima totuși o trăsătură comună politicii unei serii de state europene, interesate, direct sau indirect, de soarta Imperiului otoman. Această trăsătură comună se concretiza în manifestarea unei neliniști crescînde în cancelariile marilor puteri, care „nu vroiau să admită ca Rusia să rezolve chestiunea orientală în avantajul ei exclusiv" [25].

Astfel, în timp ce N. I. Panin, șeful cabinetului rus, propunea formarea unei coaliții ruso-austro-prusace, declarînd că „nu va fi dificil acestei triple alianțe de a pune capăt Imperiului otoman" [26], Frederic al II-lea socotea că „nu era în interesul Prusiei de a vedea puterea otomană sfărîmată în întregime, deoarece, în caz de nevoie, ea putea fi folosită pentru diversiuni fie în Ungaria, fie în Rusia, după cum vom fi în război cu una sau alta din puteri" [27].

În același timp, Austria va încuraja politica otomană, dar totodată se va alătura și carului politicii regelui Prusiei, Frederic al II-lea. Pe de altă parte, William Pitt recunoștea că menținerea Imperiului otoman este pentru Anglia „o chestiune de viață și moarte" [28]. La rîndul ei, Franța se va agita mereu ca să împiedice împărțirea comerțului din Levant, odată cu ieșirea Rusiei la Marea Neagră și în Mediterană.

Toate aceste contradicții, de o parte, și comunități de interese, de altă parte, își vor găsi treptat rezolvarea și se vor concretiza în așa-zisul *principiu al compensațiilor echivalente*, destinat să salveze cunoscuta teorie, veșnic dinamică, a *echilibrului de forțe* în Europa.

Astfel, succesele categorice ale armatelor rusești, care, în urma campaniilor din 1769, scoseseră Moldova și Țara Românească de sub tutela Porții, au determinat Prusia și Austria să inițieze o politică de mediere comună, avertizînd în același timp că neacceptarea propunerilor lor, limitate doar la păs-

[25] *Istoria României*, III, p. 479.
[26] Apud A. SOREL, *La Question d'Orient au XVIII-e siècle*, ..., p. 48.
[27] FRÉDÉRIC, *Mémoires*..., VI, p. 25 (după A. Sorel, *op. cit.*, p. 51).
[28] Apud A. SOREL, *op. cit.*, p. 87.

trarea cetății Azov de către Rusia, poate da naștere „la tulburări foarte mari care vor angaja toată Europa în această ceartă" [29].

Dar dacă în primăvara anului 1770 cererile rusești se prezentau oarecum modeste, în schimb, la sfîrșitul aceluiași an, ca urmare a înfrîngerilor suferite de armatele turcești, propunerile de pace ale Rusiei vizau deja desprinderea unei serii de teritorii de Imperiul otoman [30].

Mai cu seamă cererea Rusiei privitoare la stabilirea unui statut nou pentru Moldova și Țara Românească însemnînd, în fond, fixarea hotarelor turcești la Dunăre, puterile europene nu au întîrziat să reacționeze. Astfel, Anglia renunță să mai sprijine flota rusă din Mediterana, iar Franța își mărește contribuțiile materiale acordate Imperiului otoman. Rivalitatea Austriei s-a concretizat în încheierea unui acord secret cu Poarta la *6 iulie 1771*, pentru a determina Rusia să renunțe la cuceririle ei, prin convorbiri sau pe calea armelor. Imperialii garantau „integritatea teritorială" a Turciei, în schimbul unor modificări ale tratatului de la Belgrad, în sensul revenirii la clauzele păcii de la Passarowitz (1718) și al unor avantaje financiare.

După cum rezultă din desfășurarea întregii politici din acea vreme, unul din obiectivele cele mai importante ale Rusiei era asigurarea independenței Hanatului Crimeii. Acest fapt i-ar fi făcut incfensivi pe tătari în viitor. După lupte grele, la 1 noiembrie 1772 a fost semnat cu tătarii la Karasu, în Crimeea, un tratat separat în sensul dorit de Rusia, acesta constituind totodată actul juridic care legifera secesiunea Crimeii de autoritatea sultanilor otomani.

În fața acestor împrejurări noi, Austria va părăsi treptat poziția ei adoptată pînă atunci în problema Crimeii, dar își va mări intransigența în chestiunea Țărilor Române, în colaborare cu Prusia, pentru a determina Rusia să renunțe la ideea independenței Moldovei și Țării Românești. Referindu-se tocmai la deosebirea politicii austriace față de Crimeea și Țările Române, Maria-Thereza declara că în Moldova și Țara Românească „nu vor fi îngăduite să se facă unele inovații" [31].

[29] Apud A. SOREL, *op. cit.*, p. 123.
[30] E.I. DRUJININA, *op. cit.*, p. 126—127.
[31] *Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen*, Berlin, vol. XXXI, 1906, p. 363.

În felul acesta, chestiunea Principatelor dunărene intra iarăși în cercul diplomației europene, ele constituind cheia *menținerii* sau *modificării echilibrului politic* în răsăritul Europei. Așa se explică faptul că toate variantele de planuri de pace care vizau Țările Române nu vor putea fi aplicate, renunțarea la ideea independenței Moldovei și Țării Românești formînd condiția esențială și punctul de plecare pentru căutarea unor soluții acceptabile de părțile interesate. Se reliefau deci, în toată complexitatea lor, implicațiile internaționale ale problemei libertății poporului român, marile puteri europene „împiedicînd desprinderea țărilor române din cadrul Imperiului otoman" [32].

De aceea la Congresul de la Focșani din 1772 (aug.-sept.), care a urmat armistițiului de la Giurgiu (30 mai), nici nu se va mai pune problema *independenței* celor două Principate, propunîndu-se restituirea lor către Poartă, cu condiția să fie numit iarăși domn în Moldova Grigore Ghica, aflat pe atunci la Curtea țarinei Ecaterina a II-a. În schimb, chestiunea independenței tătarilor va reprezenta un adevărat „nod gordian" [33], Poarta otomană opunîndu-se scoaterii Crimeii de sub autoritatea sultanului.

Deși tratativele de la Focșani au fost întrerupte, totuși armistițiul a fost prelungit pînă la deschiderea unei noi conferințe la București în toamna anului 1772, cînd împuterniciții Ecaterinei a II-a au insistat mai cu seamă pentru libertatea navigației pe Marea Neagră și pe Marea Mediterană. „Altminteri — socoteau ei — toate victoriile noastre vor fi în zadar și o astfel de pace va fi, în aceste condiții, mai rușinoasă decît cele de la Prut și Belgrad" [34].

Discuții vii s-au purtat și în privința statutului viitor al *Moldovei* și *Țării Românești*, dar propunerile în această privință au fost iarăși respinse de turci [35]. Se stabilise totuși ca să se declare o amnistie generală pentru locuitorii celor două principate.

În a doua parte a negocierilor de la București (dec. 1772—martie 1773), Rusia a prezentat, în martie 1773, propuneri cu caracter ultimativ. Aceasta a însemnat eșecul negocierilor

[32] HURMUZAKI, *Documente...*, I (Seria Nouă), p. 6.

[33] Caracterizare dată de Consiliul țarinei Ecaterina a II-a (Apud B. NOLDE, *op. cit.*, II, p. 93).

[34] Procesul verbal al Consiliului țarinei, din 5 nov. 1772 (Apud B. NOLDE, *op. cit.*, II, p. 95).

[35] E.I. DRUJININA, *op. cit.*, p. 202—204.

de pînă atunci, mai ales că problemele privitoare la independenţa Crimeii, cedarea cetăţilor şi navigaţia necondiţionată pe mare se loveau şi de opoziţia categorică a clerului musulman de la Poartă [36].

Reluîndu-se operaţiunile militare, în primăvara anului 1774 armatele ruseşti au trecut în sudul Dunării, unde oştile turceşti au suferit alte înfrîngeri. Imperiul otoman se dovedea slab şi în luptele defensive. Rămăşiţele armatelor conduse de marele vizir fiind încercuite în Bulgaria, Poarta otomană a fost nevoită să semneze în iulie 1774 pacea de la Küciük-Kainargi, care reprezenta unul din cele mai importante tratate turco-ruseşti, marcînd începutul dezmembrării iremediabile a Imperiului otoman.

Pacea de la Küciük-Kainargi (21 iulie 1774). Clauzele păcii de la Küciük-Kainargi sînt cunoscute, ele fiind dezbătute pe larg şi în diverse lucrări de specialitate.

Condiţiile păcii de la Küciük-Kainargi fixau, de fapt, jaloanele noi şi specifice ale raporturilor turco-ruseşti, pe baza cărora se va desfăşura o întreagă epocă istorică fundamental diferită de cea anterioară.

Astfel, deşi hanul Crimeii rămînea încă în sfera influenţei politice a Imperiului otoman, totuşi, potrivit păcii din 1774, independenţa tătarilor sub garanţia Rusiei îşi găsea recunoaşterea ei juridică într-un act oficial cu caracter internaţional. După litera textului, Crimeea menţinea doar unele legături spirituale cu Poarta otomană (art. 3).

De asemenea, Rusia îşi asigura nu numai ieşirea la Marea Neagră (art. 18, 19, 20), dar şi libertatea navigaţiei vaselor ei comerciale prin strîmtori, pînă la Mediterană, singurul punct de sprijin al turcilor pe litoralul nordic al Mării Negre rămînînd numai Oceacovul.

Printre stipulaţiile cele mai semnificative se numără şi chestiunea protejării bisericii creştin-ortodoxe din Imperiul otoman şi garantarea anumitor privilegii pentru Ţara Românească şi Moldova, „care au fost puse, de fapt, sub protectoratul Rusiei" [37]. Unele clauze vor fi interpretate diferit de părţile interesate, discuţiile cele mai controversate fiind legate în special de *articolul 7*, care atingea situaţia supuşilor creş-

[36] *Isl. Ansikl.* vol. VI, p. 1067 şi vol. VIII, p. 707 (art. Mustafa III); I.H. Uzunçarşili, *op. cit.*, vol. IV/1, p. 418.

[37] *Ist. R.S.S. Moldovenești*, p. 321.

CĂPETENII DE IENICERI, ÎN FRUNTE CU AGA DE IENICERI (*YENIÇERI AGASI*); AL TREILEA DE LA STÎNGA LA DREAPTA (MAHMUD ŞEVKET PAŞA, *O MANLI TEŞKILÂT VE KIYAFET-I ASKERIYESI* – L'ORGANIZATION ET LES UNIFORMES DE L'ARMÉE OTTOMANE, ISTANBUL, 1325 H.).

COMANDANŢI AI OASTEI OTOMANE DUPĂ INTRODUCEREA UNIFORMEI EUROPENE. EPOCA SULŢANULUI ABDUL-AZIZ (1861–1876) (MAHMUD ŞEVKET PAŞA, *OP. CIT.*).

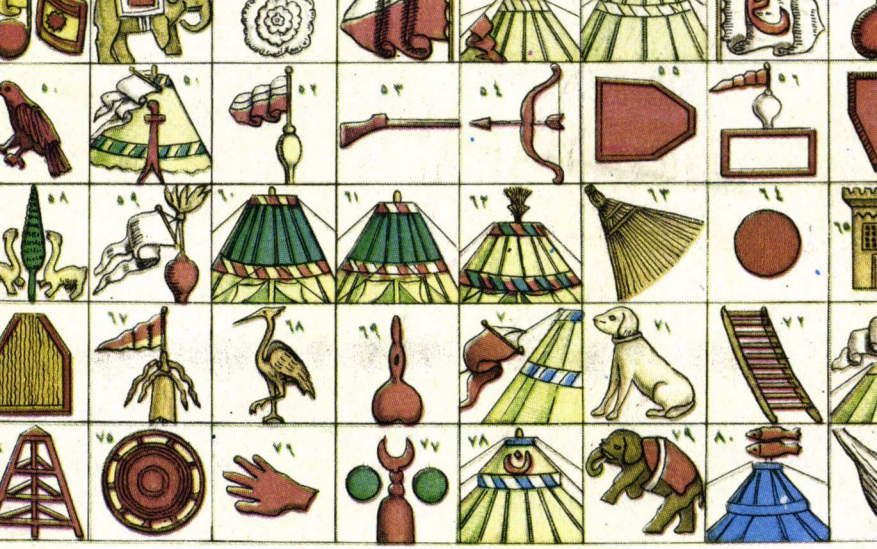

EMBLEMELE SPECIALE ALE UNORA DIN COMPANIILE (*ORTA*) DE IENICERI ZISE, *DJEMAAT* (MAHMUD ŞEVKET PAŞA, *OP. CIT.*).

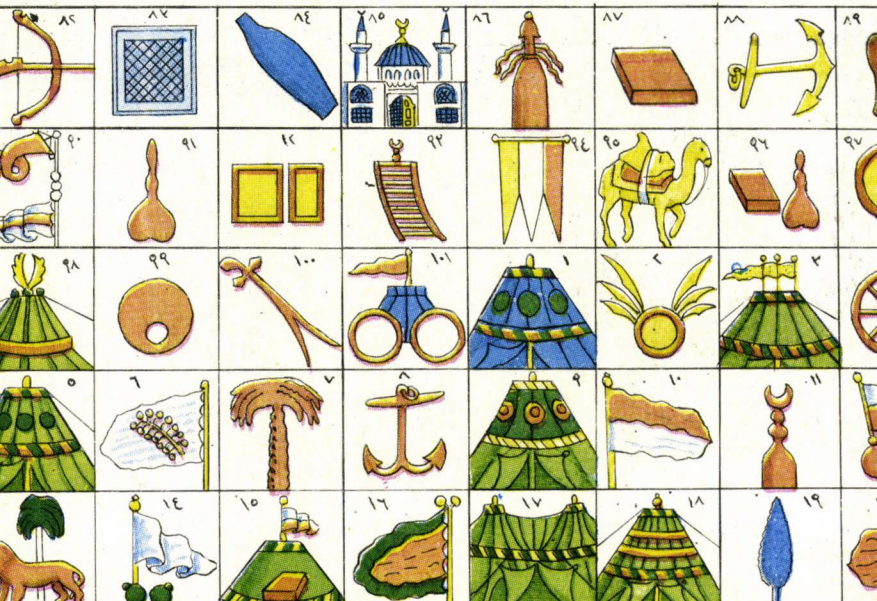

tini din Imperiul otoman, de articolul 14, referitor la biserica ortodoxă ce urma să fie construită de ruşi la Constantinopol, precum şi de articolul 16, care se referea la statutul Moldovei şi Ţării Româneşti.

Analizînd conţinutul păcii de la Küciük-Kainargi şi interpretările ulterioare, K. Marx aprecia că „prin acest tratat supuşii creştini ai Porţii au fost puşi sub protecţia specială a sultanului. Rusia însă interpretează altfel acest tratat, declarînd că supuşii creştini ai sultanului se află sub protecţia specială a ţarului" [38].

Referindu-se şi la clauza despre dreptul de intervenţie pentru apărarea bisericii de la Beyoglu (Pera), Marx precizează mai departe că Rusia extindea acest drept „în favoarea oricărei biserici ortodoxe şi, bineînţeles, în favoarea tuturor comunităţilor religioase care ţin de acest cult şi care se află pe teritoriile de sub stăpînirea sultanului" [39].

Tocmai prevederile arătate mai sus au generat treptat aplicarea unei politici de *supraprotectorat*, ele reprezentînd garanţia diplomatică pentru suita de intervenţii în viaţa internă a Imperiului otoman.

Pe lîngă astfel de clauze, care au dat naştere unor litigii din ce în ce mai complicate, tratatul din 1774 recunoştea Rusiei şi o serie de avantagii specifice *Capitulaţiilor* acordate statelor ca Franţa sau Anglia, punînd-o astfel, în relaţiile ei cu Poarta, pe picior de egalitate cu celelalte puteri din Europa acelor vremuri. Articolele 11 şi 12 prezentau o deosebită importanţă mai ales din punctul de vedere al perspectivelor transformării Rusiei într-o putere mediteraneană, ea socotindu-se deja în stare să concureze cu celelalte state europene şi în regiunea Mării Mediterane [40].

Toate aceste stipulaţii ale tratatului ruso-turc de la Küciük-Kainargi vor dezvălui pe o scară şi mai largă cele trei aspecte fundamentale — economice, politice şi religioase — ale „Chestiunii orientale", complicînd tot mai mult istoria Europei în deceniile următoare şi îndeosebi în cursul veacului al XIX-lea. Atunci se vor manifesta din plin toate

[38] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 10, p. 93.
[39] *Ibidem*.
[40] AL. VIANU, *Cu privire la hatişerifurile de privilegii acordate Principatelor Române în anul 1774*, în „Romanoslavica", vol. V, Bucureşti, 1962, p. 121.

contradicţiile de interese dintre marile puteri în problema moştenirii „omului bolnav", care va complica în fiecare zi dificultăţile sale internaţionale.

O primă consecinţă a acestei situaţii a fost cererea unei compensaţii de către Austria, în virtutea *principiului echilibrului*. Pretenţia ei s-a soldat cu ocuparea unei părţi a Moldovei, care va fi numită *Bucovina*. Poarta otomană, aflîndu-se în imposibilitatea de a-şi susţine dominaţia cu forţa armelor, a trebuit să semneze la 7 mai 1775 convenţia de cedare a acestei provincii, dar cu prilejul fixării hotarelor Austria va anexa şi alte localităţi (Suceava, Putna, Rădăuţi, etc.), extinzîndu-şi astfel stăpînirea asupra unei bune părţi a Moldovei.

D

LUPTA PENTRU SUPRAVIEȚUIRE SAU EPOCA REFORMELOR

Capitolul I
IMPERIUL OTOMAN ÎN PRAGUL EPOCII MODERNE

CONSIDERAȚIUNI GENERALE. Războiul ruso-turc, încheiat cu pacea de la Küciük-Kainargi (1774), scosese la iveală toți factorii care acționau în sensul dezintegrării politice a Imperiului otoman, iar lipsa unei baze naționale unitare a societății otomane, precum și confuziile social-politice, care căpătaseră un caracter cronic, vor grăbi și mai mult această dezmembrare.

Mai ales declanșarea sentimentelor național-patriotice ale popoarelor creștine și arabo-islamice, încorporate de secole în zona „Pax Ottomanica", va duce la desprinderea treptată a unor teritorii și formarea unor state naționale independente. Toți acești factori vor acționa simultan sau succesiv, măcinînd dinlăuntru și din afară puterea otomană.

Dar tot acuma vor interveni cu eficiență crescîndă și o serie de factori care vor contracara acțiunea forțelor distructive ale Imperiului otoman. Acești factori contrabalansatori se vor manifesta, în primul rînd, în *flexibilitatea* societății turco-osmane și în tendința ei de *adaptare* la condițiile impuse de un moment istoric sau altul. Această flexibilitate și acest efort de adaptare se vor concretiza într-o serie de *reforme succesive*, care vor începe cu reorganizarea tehnico-militară și se vor extinde treptat asupra celorlalte sectoare ale societății otomane, inclusiv în fixarea normelor de viață, din ce în ce mai cuprinzătoare, pentru diferitele grupuri etnico-religioase fie creștine, fie musulmane.

Aceste reforme vor oglindi în genere nevoile dezvoltării burgheze a societății otomane. Totuși, dat fiind faptul că ele vor fi proiectate și aplicate multă vreme de cercurile

feudale dominante, reformele inițiate, într-un sens sau altul, nu vor asigura depășirea crizei, care se va prelungi, și nici a relațiilor feudale. Ca atare, ele nu vor putea duce nici la întărirea economică și nici la refacerea potențialului politico-militar al Imperiului otoman [1], în așa măsură încît acesta să facă față noilor situații și să supraviețuiască în siguranță.

Dar, pe de altă parte, convingîndu-se tot mai mult de ineficiența politicii de izolare și de bizuire pe forțe proprii, Poarta va îmbrățișa *politica alianțelor cu statele neislamice*, pentru a frîna astfel procesul declinului, iar accentuarea rivalităților în „Chestiunea orientală" va determina marile puteri europene să-și modifice adeseori politica lor vis-à-vis de Imperiul otoman, multe din ele căutînd chiar și alianța cu turcii.

De asemenea, pentru a nu admite niciodată preponderența unui singur stat în rezolvarea „Problemei orientale", va fi ținut la ordinea zilei principiul „integrității Imperiului otoman", care își va găsi uneori concretizarea și în „protectoratul colectiv" al marilor puteri, iar atunci cînd dinamica evenimentelor va zdruncina mult doritul „echilibru", se va apela la teza utopică a *statu-quo*-ului sau se va recurge la aplicarea metodei „compensațiilor echivalente", fiecare din ele afectînd mai mult sau mai puțin evoluția istoriei otomane.

Astfel, uneori Franța va declara că „nu va permite împărțirea Imperiului otoman", alteori Prusia va considera că realizarea partajării va însemna ca „Constantinopolul să rămînă în veci un punct de neînțelegere" [2]. În ceea ce privește Anglia, ea va face din menținerea Imperiului otoman piatra unghiulară a politicii sale orientale, după cum nici diplomații imperiului austriac nu se vor putea abține de la declarații în favoarea aceleiași politici. Încă în 1775 contele Kaunitz considera că „nimic nu va fi mai bine pentru interesele monarhiei austriace decît menținerea Imperiului otoman" [3]. Complexitatea acestor factori interni și externi au determinat Poarta otomană să îmbrățișeze politica „balance of power", care devine doctrina cardinală a politicii turcești, în cadrul

[1] *Istoria Filozofiei*, vol. IV, București, 1961 (trad. din l. rusă), p. 450.
[2] Apud N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. V, Gotha, 1913, p. 50, (Trad. turcă — *Osmanlı Tarihi* — de Bekir S. Baykal, Ankara, 1948, p. 52).
[3] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/1, p. 922.

unei strategii de menținere a hotarelor după fiecare furtună. Istoricii observă că „adoptarea politicii de echilibru încă de la începutul epocii de destrămare a imperiului a constituit unul din factorii importanți care a frînat această destrămare"[4]. În acest interval turcii vor depune toate eforturile lor pentru a rămîne cu orice preț în Europa, deși istoria va acționa mereu în sens opus. Acest efort a fost subliniat în repetate rînduri de oamenii politici otomani. Astfel, atunci cînd, în primele decenii ale veacului al XIX-lea, problema greacă va domina politica marilor puteri, unul din reis-efendii va declara deosebit de sugestiv reprezentantului Austriei la Constantinopol: „Nu contest faptul că putem fi scoși din această țară (Grecia n.n) și să fim siliți să trecem în Asia, dar, cel puțin, — adăuga el — noi vom vinde scump fiecare petec de pămînt" [5].

RĂZBOIUL RUSO-AUSTRO-TURC (1787—1792). Una din primele manifestări ale politicii otomane de rezistență s-a văzut în chestiunea Crimeii, după ce sultanii turci fuseseră puși în situația de a confirma pe oricare dintre hanii tătari. Într-adevăr, prin pacea de la Küciük-Kainargi (1774) pentru prima oară un teritoriu locuit de musulmani se desprinsese de imperiu, căpătînd un statut de independență, ceea ce va fi confirmat și în 1779 prin Convenția de la Ainalî-Kavak, încheiată între Poartă și Rusia. Sub pretextul menținerii *Califatului unic*, tot pentru prima oară, de la Selim I încoace, sultanii turci vor face în mod oficial uz de titlul lor de califi, pentru a păstra astfel unele legături spirituale cu Hanatul Crimeii.

În acest context istoric Crimeea va reprezenta multă vreme cheia *„Problemei orientale"*, menținînd o permanentă stare de tensiune între Rusia și Imperiul otoman. Nu este întîmplător faptul că sultanul Abdul-Hamid I (1774—1789) poruncea astfel unuia dintre marii săi viziri: „Dorința mea împărătească fiind aceea de a se anula independența Crimeii, să depuneți toate eforturile pentru realizarea ei, iar dacă ambasadorul amintit (Stahiev n.n.) se va împotrivi în continuare, să se lase totul pe seama soartei" [6].

[4] ENVER ZIYA KARAL, *Osmanhlı Tarihi* (Istoria otomană), Ankara, vol. V, ed. II, 1961, p. 73 și urm.

[5] Vezi la N. IORGA, *op. cit.*, vol. V, p. 306 (Ed. turcă) și nota 312 (*G.O.R.*, V, p. 302 și nota 5).

[6] CEVDET, *Tarih* (Istorie), vol. II, Istanbul, 1309 H. (1891/92), p. 317.

În același timp, țarina Ecaterina a II-a declara că dacă cererile Rusiei nu vor fi acceptate de Poartă „acest lucru va fi socotit ca o declarație oficială de război din partea Înaltei Împărății împotriva noastră" [7].

Turcii vor încerca recuperarea Crimeii în 1787 declarînd război împotriva Rusiei pentru abolirea clauzelor tratatului de la Küciük-Kainargi, ca și ale altor *Convenții* sau *Seneduri* (date în 1779, 1783, 1784 etc.) care lărgeau facultatea intervenției Rusiei în treburile Imperiului otoman. Dar participarea Austriei la acest război, în condițiile în genere cunoscute și sub pretextul de a fi „părtașă cu Rusia", a silit Poarta să-și disperseze forțele pe două fronturi, mai cu seamă Moldova și Țara Românească devenind din nou teatrul unor operațiuni militare pustiitoare. Totuși, unele reforme introduse cu sprijinul Franței fie în armata otomană, fie în sistemul de fortificații au dat turcilor posibilitatea să continue războiul timp de aproape cinci ani. Dar, declanșarea Revoluției burgheze din Franța în 1789, cu ideile sale de „libertate, egalitate și fraternitate", va pune în primejdie viitorul „principiilor monarhiste", ridicînd astfel în fața statelor europene probleme din ce în ce mai dificile. De aceea, mai întîi Austria și apoi Rusia vor consimți, una după alta, la încheierea păcii cu Imperiul otoman, prima la Șistov (4 aug. 1791), iar a doua la Iași (9 ian. 1792). Istoricul N. Iorga le va denumi deosebit de plastic „păci albe" [8], în sensul că fiecare din părțile beligerante a revenit aproape la situația antebelică, Austria mulțumindu-se doar cu unele rectificări de frontieră în Banat, iar Rusia cu Oceacovul și împrejurimile sale.

Dealtfel, încă de la începutul războiului turcii avuseseră convingerea că Austria „nu va face mare lucru pentru aliata ei (Rusia)", și că își îndreaptă privirile „asupra Țării Românești și Moldovei pentru a nu le lăsa rușilor" [9]. De aceea războiul s-a sfîrșit prin retrocedarea Principatelor române către turci, deși reîntoarcerea lor la Imperiul otoman cu o serie de condiții, adaptate la raportul de forțe din momentul istoric dat, va zdruncina substanțial principiul suzeranității turcești asupra Moldovei și Țării Românești, creîndu-se circumstanțe tot mai favorabile pentru lărgirea bazelor juridice ale auto-

[7] Bibl. Acad. R.S.R., pach. DLXXXI, doc. turc. nr. 78.

[8] N. Iorga, *Istoria Românilor*, București, vol. VIII, 1938, p. 70—71.

[9] N. Iorga, *Acte și Fragmente...*, București, vol. II, 1896, p. 224, (rap. lui Von Diez către regele Prusiei, la 10 oct. 1787).

nomiei lor față de Poarta otomană. Dar în același timp, adîncirea rivalităților politice dintre marile puteri va transforma pentru mai multă vreme Principatele române în zonele cele mai sensibile ale *Chestiunii orientale*, dacă ne referim la partea europeană a Imperiului otoman.

RAPORTURILE TURCO-ARABE. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea încep să se ivească unele fisuri și în raporturile turco-arabe, care prezentaseră timp de mai multe secole un caracter mai degrabă *federativ*, concretizat printr-o solidaritate, deși relativă, față de lumea creștină în general. Dealtfel, arabii se bucuraseră întotdeauna de cele mai largi autonomii în cadrul zonei „Dar-ul-Islam", în provinciile arabe turcii fiind considerați de obicei ca „străini" [10].

În timpul războiului ruso-austro-turc dintre anii 1787—1792 Ecaterina a II-a încurajează răscoalele unor bei din Egipt, promițîndu-le tot sprijinul diplomatic și militar (flotă), ca să-și creeze, cum se arăta în proclamația țarinei, „o țară independentă și demnă de cinstea și de renumele lor" [11]. De asemenea, apariția lui Napoleon Bonaparte pe scena istoriei, cu personalitatea sa complexă și contradictorie, va pune din nou la ordinea zilei problema raportului dintre Poartă și Egipt, această provincie devenind o parte integrantă a „Chestiunii orientale" în tot cursul evoluției ulterioare a istoriei otomane. Egiptul va intra de acuma în obiectivele politice și militare cînd ale Franței, cînd ale Angliei, ca și ale altor puteri europene, slăbind continuu principiile suzeranității otomane asupra acestei provincii. Astfel, tentativele lui Napoleon Bonaparte de a lovi interesele Angliei în Mediterană și în Orient prin ocuparea Egiptului (în 1798) au determinat Poarta să caute sprijin la Rusia, cu care a încheiat chiar și o alianță ofensivă și defensivă (23 dec. 1798).

Dar, punîndu-se în joc interesele Angliei, politica otomană de apropiere de Rusia a determinat agitarea diplomației engleze, care, în cele din urmă, a fost silită să acționeze în colaborare cu turcii, pînă la capitularea totală a oștilor franceze lăsate de Napoleon în Egipt, iar tratatul anglo-turc din 5 ian. 1799 va avea și scopul de a neutraliza efectele alianței ruso-turce încheiate mai înainte.

[10] ZEINE Z. ZEINE, *The Emergence of Arab Nationalism*, Beyrut, 1966, p. 9.

[11] Apud I.H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, vol. IV/1, p. 517, nota 1.

Deşi Egiptul va reveni Imperiului otoman, totuşi relaţiile cu această provincie vor fi aşezate pe baze noi, recunoscîndu-i-se o mai largă autonomie, iar în faţa penetraţiei engleze, Franţa va fi aceea care va declara, de astă dată, că e gata să asigure „integritatea teritorială a Imperiului otoman" [12].

Reanimarea tradiţionalei „prietenii" turco-franceze în 1802 va favoriza aplicarea politicii otomane de neutralizare a eventualelor acţiuni militare din partea altor puteri europene în Orient, menţinîndu-se astfel mult doritul „echilibru al balanţei".

PRIMELE ÎNCERCĂRI DE REFORME. Oscilaţiile diplomaţiei marilor puteri între principiul „integrităţii" şi „împărţirii" Imperiului otoman au convins relativ de timpuriu Poarta asupra faptului că chiar şi atunci cînd statele europene se declarau, într-un fel sau altul, de partea sa, ele urmăreau totuşi în primul rînd interesele lor proprii. De aceea conducătorii turci vor iniţia o serie de *reforme interne*, care se vor extinde treptat în mai multe compartimente ale societăţii otomane [13].

Astfel, turcii vor răspunde de acuma tot mai favorabil solicitărilor de alianţe din partea statelor creştine sau vor căuta ei înşişi aceste alianţe. De necesitatea unei asemenea politici se va convinge însuşi clerul musulman, care va considera legale, din punctul de vedere al Şeriatului, legămintele cu popoarele creştine. Mai cu seamă în timpul războiului ruso-austro-turc (1787—1792) se ajunge chiar la încheierea unor *tratate politico-militare* cu Prusia şi Suedia, Poarta încercînd astfel să influenţeze nu numai mersul operaţiunilor militare, dar şi sfîrşitul războiului, prin crearea unor condiţii mai favorabile în momentul încheierii păcii fie cu Austria, fie cu Rusia.

Pe de altă parte, ruperea barierelor impuse de filozofia islamică asupra principiilor politice va contribui la extinderea relaţiilor Porţii cu celelalte state, ceea ce va favoriza, totodată, din ce în ce mai mult, şi cunoaşterea zigzagurilor diplomaţiei europene. În felul acesta, Imperiul otoman se va încadra efectiv în „sistemul statelor europene", iar lărgirea relaţiilor cu celelalte state va face societatea otomană tot mai

[12] Apud N. IORGA, *Osmanlı Tarihi...*, V, p. 142 (*G.O.R.*, vol. V, p. 139).
[13] PETER F. SUGAR, *Economic and Political Modernization. B. Turkey*, în *Political Modernization...*, p. 146—175.

permeabilă influenţelor din afară, ele căpătînd un caracter sistematic îndeosebi după Revoluţia franceză din 1789. Se poate spune că, de fapt, istoria otomană din ultimele veacuri ale existenţei imperiului s-a caracterizat printr-un proces continuu de adaptare la condiţiile noi, la tehnica nouă etc.

De fapt, într-un anume sens, turcii nu rămăseseră indiferenţi faţă de realizările Europei nici în trecut. Ei şi-au însuşit în permanenţă sistemul european de ducere a războaielor sau tehnica construcţiilor de flotă, ca şi unele forme de manifestări ale ştiinţei, culturii etc. [14]. Baronul de Busbecq avea să exprime încă pe la jumătatea veacului al XVI-lea această realitate, scriind că: „nici un alt popor nu a fost mai comod ca turcii în a-şi adopta invenţiile bune ale altor ţări" [15].

Cu toate acestea, datorită tradiţiilor seculare turco-islamice care stăpîneau conştiinţa milioanelor de oameni, procesul „modernizării" în Imperiul otoman a dat naştere unor probleme deosebit de complexe. De aceea această „modernizare", identificată adeseori şi cu „europenizare" sau „occidentalizare", nu s-a putut efectua decît de *sus în jos*, ca o *politică de stat* pentru introducerea unor schimbări sau reforme în viaţa publică din Imperiul otoman [16].

Cînd aceste încercări de reforme vor atinge unele aspecte mai sensibile ale societăţii otomane, ele vor provoca reacţia unor pături sociale pătrunse de spiritul conservatorismului în general şi al tradiţiei islamice în special.

Astfel, tentativa sultanului Osman al II-lea de a introduce, în primele decenii ale veacului al XVII-lea, unele schimbări în organizarea ienicerimii otomane, după insuccesul campaniei de la Hotin (1621), ca şi încercarea lui de a frînge influenţa crescîndă a clerului musulman, s-au soldat cu detronarea şi sugrumarea acestuia în închisoarea celor Şapte-Turnuri *(Yedi-Kule)* din Constantinopol.

Dar eforturile de reorganizare se vor manifesta şi după aceea, din cînd în cînd. Aceasta se va vedea mai cu seamă în politica adoptată de vizirii din familia Köprülü, după

[14] BERNARD LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey...*, 1961, p. 42—72; HALIL İNALCIK, *The Place of the Ottoman-Turkish Empire in History*, în „Cultura Turcica", Ankara, vol. I, nr. 1/1964, p. 57—74.

[15] Apud Halil İnalcık, *The Place of the Ottoman-Turkish Empire in History*, în „Cultura Turcica", Ankara, vol. I, nr. 1/1964, p. 61—62.

[16] KEMAL H. KARPAT, *The Land Regime...*, în *Beginning's of Modernization in the Middle East...*, Chicago, 1968, p. 69—90.

jumătatea veacului al XVII-lea, pentru introducerea unui nou sistem de conducere, în vederea redresării Imperiului otoman. Necesitatea unor schimbări mai profunde se va impune cu tărie după pacea de la Carlowitz (1699), dar mai ales după încheierea păcii de la Passarowitz (1718), care zdruncinase serios puterea otomană în Europa.

Într-adevăr, în această perioadă se produce o adevărată mutaţie în însăşi concepţia despre viaţă a turcilor-otomani. Ei încep să manifeste un interes din ce în ce mai mare pentru cunoaşterea realizărilor Europei, încercînd chiar să le şi transplanteze în mediul otoman. Astfel, se introduce tiparul cu caracter arab (1728), se înfiinţează teatre, se reînnoieşte marina otomană etc. Domnia sultanului Ahmed al III-lea (1703—1730) va deveni cunoscută ca *„Epoca Lalelelor" (Lâle Devri)*, această floare simbolizînd tocmai schimbările survenite în modul de a concepe viaţa şi politica în general.

De remarcat este şi faptul că, pentru aplicarea unor astfel de măsuri, îşi dau asentimentul chiar şi vîrfurile conducătoare ale clerului mahomedan *(ulema)*. De pildă, înfiinţarea tiparului în caractere arabe trecuse prin mai multe etape, dar fiecare încercare de pînă atunci fusese zădărnicită, într-un fel sau altul. Condiţiile de la începutul veacului al XVIII-lea au impus revizuirea unor astfel de atitudini faţă de tehnica tiparului. Şeih-ul-islamul însuşi a dat sentinţa religioasă numită *fetva*, în sensul că „dacă cineva, priceput în arta tiparului, va ornamenta, într-o formă oarecare de tipar, literele şi cuvintele unei cărţi, acesta este un lucru bun" [17]. Ca urmare, va fi emis firmanul de autorizare a tiparului în Turcia în 1728.

Răscoala din 1730 condusă de „Patrona-Halil" a frînat oarecum procesul de reînnoire, dar nu a putut opri tendinţa de căutare a realizărilor societăţii europene fie sub raportul sistemelor politice, fie sub aspectul organizării militare sau administrative, ca şi al învăţămîntului, etc. [18].

Ele s-au concretizat mai cu seamă în iniţiativele şi proiectele lui De Bonneval (devenit Ahmed paşa, prin islami-

[17] Apud AHMED BEDEVI KURAN, *Osmanlı Imparatorlugunda ve Türkiye Cumhuriyetinde Inkilâp Hareketleri* (Curente de reforme în Imperiul otoman şi în Republica Turcia), Istanbul, 1959, p. 20.

[18] BAHRI SAVCI, *Osmanlı-Türk Reformlarının (Islahat Hareketlerinin) Bir Batı Demokrasisini Dogurma Çabaları* (Eforturile reformelor turco-otomane pe drumul unei democraţii occidentale), în „Ankara Üniv. Siyasal Bilg. Fak. Dergisi", nr. 1/1966, p. 107—124 (Vezi p. 112).

zare), în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, sau în măsurile aplicate de Baron de Tott în a doua jumătate a aceluiași secol. Referindu-se la efectele acestor reînnoiri, N. Iorga avea să remarce, vorbind despre războiul ruso-austro-turc care începuse în anul 1787, că „niciodată Înalta Poartă nu pregătise cu atîta grijă și cu atîtea eforturi un război modern, în sens european, ca cel de acuma" [19].

Cu toate acestea, adaptările se dovedeau de fiecare dată insuficiente față de progresele realizate în Europa. De aceea războiul dintre anii 1787—1792 i-a convins și mai mult pe oamenii politici otomani de necesitatea extinderii reformelor, care să ducă la modificarea structurii interne a societății, pentru a o adapta din ce în ce mai mult condițiilor epocii date.

Reformele sultanului Selim III (1789—1807) și războiul ruso-turc (1806—1812). Inițiatorul unor reforme importante va fi sultanul Selim al III-lea, care s-a urcat pe tron tocmai în anul izbucnirii Revoluției burgheze din Franța (1789) și în condițiile cînd continua încă războiul cu Austria și Rusia. Dîndu-și seama de necesitatea unor transformări esențiale, în hatt-i-humaiunul de împuternicire a marelui vizir pentru încheierea păcii cu Rusia, acest sultan tînăr își dezvăluia gîndurile sale reformatoare, scriind că „cu astfel de oaste nu se poate duce război; acest lucru se știa încă de la început, dar, ce folos, războiul fusese pornit. De aceea, încheindu-se pace, această oaste va trebui pusă la orînduială" [20].

Într-adevăr, numărul ienicerilor înregistrați pe vremea sultanului Selim al III-lea se apreciază la vreo 400 000 de oameni. Dar cei mai mulți dintre aceștia se îndeletniceau cu alte treburi decît cele legate de instrucția militară. Din acest număr, numai 60 000 își efectuau obligațiile ostășești, iar pe fronturile de luptă nu erau prezenți mai mult de 25 000 de ieniceri, și aceștia gata să fugă în orice clipă din fața dușmanului.

De aceea, după încheierea păcii de la Șistov — Iași, Imperiul otoman s-a îmbarcat pe corabia „europenizării", trecîn-

[19] N. Iorga, *op. cit.*, vol. V (ed. turcă), p. 57 *(G.O.R.*, V, p. 54).

[20] La İ. H. Uzunçarşili, *Osmanlı Tarihi*, vol. IV/1, p. 521, nota 2.

du-se la aplicarea unor reforme mai substanțiale [21], care s-au numit de astă dată *„Nizam-ı Djedid"*, adică „Noua Ordine". Aceasta însemna, totodată, că se renunța definitiv la ideea întoarcerii la formele vechi de organizare, exprimate altă dată prin formula *„Nizam-ı Kadim"*, în sensul de „Vechea Ordine", simbolizînd epoca sultanului Soliman Magnificul. Va fi prima încercare serioasă de a schimba fundamental raportul dintre *tradiție* și *inovație* în istoria dezvoltării societății turcești în general și a societății otomane în special. „Nizam-ı-Djedid"-ul, decretat în 1793 printr-un firman, marca, astfel, un moment important în aplicarea unei politici „de europenizare încetul cu încetul" [22], dar într-un sens tot mai larg al cuvîntului. Ea cuprindea, de astă dată, nu numai organizarea unei armate în stil european, ci și efortul de a participa la știința sau la tehnica europeană, nu mai puțin la modul de a înțelege însăși viața sau politica, în genere.

Astfel, relațiile diplomatice ale Imperiului otoman vor cunoaște o nouă formă de manifestare, prin stabilirea de *ambasade permanente* în diferite capitale europene, ceea ce va însemna punerea bazelor *principiului reciprocității* și în modul de *reprezentare diplomatică* între Poartă și celelalte state europene [23].

De asemenea, s-au făcut o serie de îmbunătățiri în sistemul administrației și finanțelor. S-a introdus învățarea limbii franceze în școli militare, ca și pentru diplomații otomani acreditați în diverse capitale din Europa.

Dar forțele sociale impregnate de spiritul tradiționalist s-au împotrivit măsurilor de reînnoire, declanșîndu-se astfel toate tendințele separatiste și ale unor pașale. Cel care a creat dificultăți serioase în această privință a fost și pașa de Vidin, vestitul Osman Pazvantoglu, care avea să declare că „mai de grabă devin creștin decît să accept Nizam-i Djedid-ul". Poarta va fi nevoită să expedieze armate întregi pentru reprimarea răscoalei separatiste a lui Pazvantoglu, care va acționa de-a lungul Dunării, devenind o primejdie serioasă în primul rînd pentru Țara Românească.

[21] Vezi și A. D. Novicev, *Istoria Turții*, vol. II, Leningrad, 1968, p. 19 și urm.

[22] N. Iorga, *op. cit.*, p. 120 (*G.O.R.*, vol. V, p. 117).

[23] Vezi și Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı Ikamet Elçiliklerinin kuruluşu ve ilk elçilerin siyasî faaliyetleri 1793—1821* (Înființarea ambasadelor otomane în Europa și acțiunile politice ale primilor ambasadori 1793—1821), Ankara (1968), 71 p.

În 1804 va începe marea răscoală a sîrbilor, iar peste doi ani (1806) va izbucni un nou război cu Rusia, toate punînd sub semnul întrebării întreg procesul, abia inițiat, de reînnoire în proporții mai mari și cu efecte mai importante în ansamblul societății otomane.

Mai mult decît atît, forțele interne care se împotriveau reformelor nu numai că nu vor sprijini desfășurarea războiului, dar vor organiza chiar și o răscoală sub conducerea lui Kabakci-Mustafa, ceea ce în 1807 va degenera într-un adevărat război intestin, determinîndu-l pe sultanul Selim al III-lea să retracteze întreg sistemul său de „Nizam-ı Djedid". Reacțiunea era reprezentată îndeosebi de ienicerime și de cler care, văzîndu-și subminate pozițiile lor de pînă atunci, vor alimenta tulburările și dezordinile din viața socială și politică prin conflicte constante. Devenind stăpîni pe situație, ienicerii și clerul îl vor detrona pe Selim al III-lea.

Războiul intern va influența profund însăși desfășurarea operațiunilor militare de pe frontul european, favorizînd victoriile armatelor rusești, care ajung fără prea mari dificultăți la Dunăre, de unde se vor pregăti să treacă în Balcani.

În aceste împrejurări, „aianii de Rusciuc", în frunte cu Bairaktar Mustafa pașa [24], vor lăsa toată linia Dunării și vor pleca la Constantinopol pentru eliberarea sultanului Selim al III-lea, care va fi decapitat de răsculați din porunca noului sultan Mustafa al IV-lea, în timp ce prințul Mahmud va găsi scăpare prin podurile Seraiului. Descoperit de partizanii lui Bairaktar, Mahmud va fi așezat pe tronul împărăției otomane, devenind sultanul Mahmud al II-lea (1808—1839). Tocmai acesta avea să fie poreclit mai tîrziu „Petru cel Mare" al turcilor, în timp ce conservatoriștii de atunci îl vor califica drept „ghiaur sultan", adică „sultanul necredincios", pentru faptul de a fi aplicat cu și mai multă consecvență o serie de reforme, unele neîmplinite în trecut, iar altele inițiate pe vremea domniei sale.

[24] A. F. Miller, *Mustafa pașa Baĭraktar. Ottomanskaia imperia v naceale XIX veka*, M.-L., 1947, 508 p. (Vezi și trad. franc. *Mustapha Pacha Baïraktar*, Bucarest, 1975, 466 p.

Capitolul II

DOMNIA SULTANULUI MAHMUD AL II-LEA (1808—1839)

ACTUL DE CONVENȚIE (SENED-I-ITTIFAK). Impunerea partizanilor lui Bairaktar Mustafa pașa (în 1808) era prima victorie a *provinciilor* asupra *metropolei* otomane. Această victorie va fi pecetluită, pentru moment, prin semnarea, la începutul lunii septembrie a anului 1808, între sultanul Mahmud al II-lea și marii feudali din imperiu, denumiți „aiani", a unui „act de convenție", cunoscut în istorie *sub denumirea* de *„Sened-i-Ittifak"*. Acest document avea scopul de a găsi o formulă legală pentru precizarea poziției clasei feudale a aianilor față de suprema autoritate statală otomană, reprezentată de sultan. Deși nu preconiza schimbarea structurii social-politice a societății turcești din vremea aceea [1], acest document prezintă totuși o semnificație complexă în istoria otomană. Astfel, din punct de vedere social, *Senedul de convenție* marchează recunoașterea oficială a sistemului feudal otoman, reprezentat de așa-numiții *„aiani"* și *„eșrafi"*, iar sub raport politic, el a însemnat o adevărată „Sf. Alianță" a feudalității otomane pentru reprimarea oricărei tentative de răscoală sau de acțiune separatistă a unuia sau a altuia dintre aiani. Din punct de vedere teoretic, acest act simboliza schimbarea însăși a concepției asupra „originii divine" a monarhiei, sultanii văzîndu-se de acuma îngrădiți în exercitarea autorității lor asupra unor categorii sociale care cer, dar și obțin, asigurarea privilegiilor lor. Aristocrația funciară otomană accepta să sprijine monarhia doar în schim-

[1] H. İNALCIK, *Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı-Hümayunu*... (Actul de convenție și Hatt-i-Humaiunul de la Gülhane), în „Belleten", T.T.K., Ankara, 1964, nr. 112, p. 603 și urm.

bul recunoașterii privilegiilor ei de clasă și al fixării statutului ei față de tron nu pe baza principiilor Șeriatului musulman, ci pe baza raportului de forță [2]. Chiar și ienicerii, nemulțumiți, declarau că „padișahul nu este și el un om? Oricine poate fi sultan. Este de ajuns să dăinuie ogeacul nostru (adică ienicerimea n.n.)" [3].

De aceea o nouă reacție îi va risipi iarăși pe partizanii reformelor, Bairaktar însuși, devenit mare vizir (29 iul. 1808), fiind nevoit să-și pună capăt zilelor prin aruncarea în aer a depozitului de muniții din Serai, pentru a nu cădea în mîinile contra-reformatorilor (21 nov. 1808).

Cele amintite mai sus se întîmplau cînd războiul ruso-turc continua (1806—1812) și cînd Napoleon Bonaparte, după ce aspirase el însuși la reorganizarea Imperiului otoman, dorind să meargă personal la Constantinopol, începuse să-și manifeste trăsăturile sale de „hommo duplex", oscilînd între menținerea Imperiului otoman și împărțirea acestuia.

Astfel, el se angajase într-un timp pentru respectarea integrității teritoriilor turcești, avertizînd totodată că rușii nu vor putea intra în Principate „fără să atragă în brațele lor toată Europa" [4]. Dar pe măsura consolidării expansiunii franceze în Europa și Mediterana, contradicțiile napoleoniene au început și ele să se manifeste mai evident, influențînd desfășurarea conflictului ruso-turc dintre anii 1806—1812.

Pacea de la București (28 mai 1812). Îndeosebi întîlnirile de la Tilsit (1807) și Erfurt (1808) duseseră, așa cum scria Engels, la o alianță ruso-franceză „în vederea împărțirii lumii: lui Napoleon — Occidentul, lui Alexandru — Orientul" [5]. Devenind campionul împărțirii Imperiului otoman, Napoleon chiar va sfătui Poarta să renunțe la Moldova și la Țara Românească, deja ocupate de trupele rusești, după 1806. Numai schimbarea ulterioară a politicii napoleoniene față de Rusia îi va determina pe turci să continue războiul, exploatînd orice mișcare a împăratului francezilor. De aceea Rusia va fi pusă în situația de a ceda, treptat, la masa tratativelor de pace de la Giurgiu (1811) și apoi de la București

[2] Pentru detalii vezi și Kemal H. Karpat, *The Land Regime...*, p. 69—90.

[3] Apud Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, vol. V, p. 96.

[4] N. Iorga, *op. cit.*, vol. V, (ed. turcă), p. 163 (*G.O.R.*, V, p. 163 și nota 3).

[5] Marx-Engels, *Opere*, vol. 22, București, 1965, p. 27.

(1812), ceea ce obținuse pe calea armelor. Așa ese explică faptul că hotarul, preconizat inițial la Dunăre, a fost mutat spre Siret, pentru a se stabili, în cele din urmă, pe Prut. Astfel Principatele române vor fi evacuate de Rusia, „cu excepția teritoriului dintre Prut și Nistru care a intrat în componența Rusiei țariste" [6]. Pe de altă parte, deși regimul fanariot va supraviețui, totuși Poarta otomană se angaja să respecte privilegiile Moldovei și Țării Românești, cu o serie de clauze suplimentare, iar libertățile promise Serbiei îi vor deschide calea spre o autonomie politică efectivă. De asemenea, se retrocedează Imperiului otoman și unele regiuni din Transcaucazia, precum și orașul Anapa de pe malul Mării Negre.

Tratativele ruso-turce din această perioadă au scos la iveală mai cu seamă tendințele politice ale fiecărei părți în privința organizării viitoare a Principatelor române, care deveniseră o zonă de interes și pentru diplomația europeană. Deși, efectiv, ele erau scoase de sub tutela otomană de către armatele rusești, totuși la tratativele de pace turcii au insistat pentru restabilirea dominației otomane asupra Moldovei și Țării Românești, tînărul sultan Mahmud al II-lea declarînd că e hotărît „să lupte pînă la ultimul ostaș, decît să renunțe la cele două Principate" [7]. În această privință sînt sugestive și afirmațiile unor oameni politici turci în sensul că „sultanul va ceda mai degrabă Constantinopolul decît să renunțe la cele două Principate" [8].

Turcii au urmărit cu interes evoluția raporturilor franco-ruse, care au culminat cu vestita campanie a lui Napoleon Bonaparte asupra Moscovei în 1812. Dar pacea ruso-turcă a fost încheiată în ciuda insistențelor lui Napoleon ca Poarta otomană să reia ostilitățile împotriva Rusiei.

ETERIA. REVOLUȚIA DIN 1821 (TUDOR VLADIMIRESCU).

Pacea de la București nu a adus Imperiului otoman liniștea scontată de oamenii politici. Dimpotrivă, lupta de eliberare a popoarelor a continuat și după aceea. În 1816—1817 Serbia devine un principat autonom, iar în 1821 a izbucnit revoluția poporului român sub conducerea lui Tudor Vladimirescu, precum și mișcarea grecilor denumită *Eteria*, fiecare urmă-

[6] *Istoria poporului român* (sub red. acad. Andrei Oțetea), București, 1970, p. 279.
[7] N. IORGA, *op. cit.*, vol. V, (ed. turcă), p. 203 (*G.O.R.*, V, p. 202).
[8] Idem, *Acte și fragmente*, vol. II, p. 461, nota 3.

rind realizarea propriilor aspiraţii naţionale, înscrise în programele lor revoluţionare.

Rivalităţile surde dintre puterile constituante ale „Sfintei Alianţe" din 1814 erau prea puternice ca ele să poată interveni, izolat sau în colectiv, în noua situaţie care se ivise în desfăşurarea „Chestiunii orientale". În aceste condiţii, ele au preferat să-şi dizolve veleităţile lor în „mareele diplomaţiei" lăsînd, în schimb, mînă liberă Porţii otomane să acţioneze atît în Principate cît şi în ţinuturile greceşti.

De relevat este însuşi faptul că, cu toată insistenţa marilor puteri, în frunte cu Rusia, de a se trimite în grabă domni fanarioţi în cele două Principate, Poarta otomană, motivînd discreditarea elementului grecesc în ochii lumii islamice, a adoptat de la început o politică de tergiversare în ceea ce priveşte îndeplinirea acestui deziderat politic al marilor puteri. Ea va veni astfel în întîmpinarea doleanţelor boierimii autohtone române de a se reveni la *domniile pămîntene*, ceea ce s-a şi realizat în 1822, odată cu o serie de alte măsuri care stabileau principiile noi ale raporturilor Moldovei şi Ţării Româneşti faţă de Imperiul otoman [9].

Problema grecească a continuat să rămînă la ordinea zilei şi după 1821, iar dezvoltarea economică şi socială de pînă atunci a populaţiei greceşti, ca şi răspîndirea ideilor de renaştere naţională au favorizat întocmirea unor proiecte care mergeau pînă la reînvierea „Imperiului bizantin" de altă dată, fie chiar şi cu sprijin dinafară.

Dar pînă şi marile puteri conservatoare, cum erau Rusia sau Austria, îşi schimbaseră deja poziţiile lor faţă de mişcările de emancipare din zona otomană, subordonînd orice sprijin propriilor lor interese politice, ceea ce se manifestase cu pregnanţă încă în perioada răscoalei sîrbilor după 1804. Astfel, Austria refuza deja să-şi asume anumite obligaţii, trimiţîndu-i pe răsculaţi la „stăpînul lor legal" (adică la sultan n.n.), iar Rusia caută să obţină ataşamentul poporului sîrb doar pentru a slăbi Imperiul otoman, fiind gata să cedeze atunci cînd interesele ţarismului îl vor cere [10]. De asemenea, grecii au fost părăsiţi, ceea ce a grăbit şi înăbuşirea mişcării conduse

[9] MUSTAFA A. MEHMET, *Acţiuni diplomatice la Poartă în legătură cu mişcarea revoluţionară din 1821*, în „Studii. Revistă de istorie", 1971, nr. 1, p. 63—76.

[10] LIDIA DEMÉNY, *Relaţiile ruso-sîrbe în anii 1806—1812*, în *Studii istorice sud-est europene*, vol. I, Bucureşti, p. 127—157.

de Tudor Vladimirescu, Principatele române fiind ocupate de oştile otomane cu îngăduinţa tacită a puterilor europene. De aceea lupta de eliberare a popoarelor de sub dominaţia otomană va fi dusă în condiţiile unei complexităţi din ce în ce mai crescînde, popoarele respective trebuind să ţină seamă de toţi factorii care vor acţiona asupra lor.

LICHIDAREA OASTEI DE IENICERI (1826). La începutul veacului al XIX-lea Imperiul otoman se găsea faţă în faţă şi cu o serie de alte probleme interne. Astfel, pentru realizarea unei centralizări politice, s-a pornit o campanie împotriva tendinţelor separatiste ale marilor aiani, în timp ce înăbuşirea mişcării islamice a *vahabiţilor* de către guvernatorul Egiptului, Mehmed-Ali paşa, avea să întărească autoritatea acestuia în Orientul otoman, ceea ce, ulterior, se va extinde şi asupra Moreei, unde fusese chemat în 1825, pentru înăbuşirea răscoalei grecilor. El va deveni astfel unul dintre paşalele cele mai de temut, pe vremea lui creîndu-se aşa-zisa „problemă egipteană".

Pe de altă parte, una din acţiunile cele mai îndrăzneţe de pe timpul domniei sultanului Mahmud al II-lea se numără şi desfiinţarea oastei de ieniceri în anul 1826, cu acest prilej fiind nimiciţi peste 30 000 de ieniceri rămaşi credincioşi sistemului lor de organizare militară. În felul acesta se punea capăt unei oştiri seculare, care fusese într-o vreme „spaima Europei", dar care, mai tîrziu, devenise sursa unor tulburări interne dintre cele mai îngrijorătoare. De aceea, dacă înfiinţarea ienicerimii fusese marcată prin botezarea ei cu numele de *Yeni-çeri*, adică „oaste nouă" (ienicerime), în schimb, desfiinţarea ei, în urma unei bătălii interne dintre cele mai crîncene, va fi considerată drept „un eveniment de binefacere", cunoscut în istoria otomană sub denumirea de *„Vaka-i-Hayriyye"*.

Pentru a răscoli sentimentele de repulsie ale întregii lumi islamice împotriva ienicerilor, aceştia au fost excomunicaţi din sînul societăţii musulmane prin taxarea lor ca: „ghiauri" (necredincioşi), în timp ce populaţia era chemată la arme sub lozinca „toţi cei ce se declară musulmani să vină sub steagul profetului!".

Lichidarea ienicerimii, ca şi a „spahiilor de Poartă", a netezit şi mai mult calea pentru aplicarea unor măsuri de

reforme, limitîndu-se intervenţiile intelectualităţii clericale care se sprijinea de obicei pe ienicerime.

RĂZBOIUL RUSO-TURC (1828—1829) ŞI PACEA DE LA ADRIANOPOL — 1829. Efervescenţa continuă a lumii creştine din Imperiul otoman, dar în special menţinerea problemei greceşti în atenţia întregii Europe nu îngăduiau reforme imediate în Imperiul otoman, iar izbucnirea unui nou război ruso-turc în 1828 va întîrzia şi mai mult introducerea lor cu amploare. Referindu-se la situaţia Imperiului otoman din preajma conflictului din 1828, clasicii marxismului remarcaseră faptul că „Rusia a început războiul după ce flota <turcă n.n. > fusese nimicită la Navarino [11], iar vechea organizare a armatei <turceşti n.n.>, distrusă de Mahmud, nu fusese încă înlocuită prin alta nouă" [12].

Războiul din 1828—1829 dintre Imperiul otoman şi Rusia a fost consecinţa agravării „Chestiunii orientale", principalele puteri europene (Anglia, Franţa, Rusia) coalizîndu-se în sprijinirea autonomiei Greciei, ceea ce însemna reconsiderarea poziţiei lor faţă de lumea creştină din Imperiul otoman. Refuzul Porţii a avut drept urmare intervenţia Angliei şi Franţei, ceea ce a încurajat Rusia, pînă la a declara război Porţii otomane la 26 aprilie 1828. În felul acesta, Turcia a fost pusă şi de astă dată în faţa unor dificultăţi serioase atît în Caucaz cît şi în Europa, unde cetăţile turceşti au căzut unele după altele pînă la Varna (sept. 1828). După o retragere temporară a armatelor ruseşti în nordul Dunării, în timpul iernii, a urmat, în anul 1829, o nouă ofensivă atît în Orient cît şi în Balcani, iar neamestecul celorlalte puteri a silit Poarta otomană să încheie pacea de la Adrianopole în septembrie 1829, cu toate consecinţele sale.

De remarcat este faptul că, proiectele de organizare a unei Grecii aveau ca pildă „sistemul autonomiilor Principatelor Dunărene". Moldova şi Ţara Românească serveau drept modele pentru celelalte popoare din Balcani în reglementarea raporturilor lor cu Imperiul otoman. În trecut, ele fuseseră luate ca exemplu de cazacii lui Doroşenco, apoi de poloni, iar mai tîrziu de sîrbi sau de locuitorii din Arhipelag. Acum, chiar şi marile puteri întocmeau proiecte de stabilire a rapor-

11 De flota anglo-franceză.

12 MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 28, Bucureşti, 1967, p. 271.

turilor turco-greceşti servindu-se de acelaşi prototip, ceea ce conferă statutului Principatelor române faţă de Poartă o semnificaţie aparte în însăşi evoluţia sistemului politic otoman.

●

Pacea de la Adrianopole (1829) a imprimat un nou impuls *Problemei turceşti*. Astfel, slăbeşte suzeranitatea otomană mai ales asupra Principatelor române. Prin *condominiul* turco-rus, Moldova şi Ţara Românească iau deja caracterul unor *state tampon* între cele două imperii [13]. De asemenea, se lărgeşte autonomia Serbiei şi se creează un stat independent grecesc, pentru care se agitase întreaga diplomaţie europeană, începînd cu Congresul de la Verona (1822) şi pînă la pacea de la Adrianopole (1829), dar mai ales după aceea.

PROBLEMA EGIPTEANĂ (MEHMED-ALI PAŞA). Semnificaţia istorică a înfiinţării unui stat independent grecesc, deşi limitat la Moreea, este definită de unii istorici drept „începutul destrămării Imperiului otoman", a cărui existenţă „va depinde de acum încolo nu atît de propria sa putere cît de menţinerea principiului echilibrului între state"[14].

Astfel, ea va fi urmată de intervenţia Franţei în Algeria (1830), iar în 1831 guvernatorul Egiptului, Mehmed-Ali paşa, îşi va manifesta pe faţă pretenţiile sale de *autonomie*, deschizînd un nou capitol în istoria Imperiului otoman. Victoriile sale succesive îl vor determina pe sultanul Mahmud al II-lea să recurgă la toate mijloacele posibile, pentru înlăturarea acestui rival.

Văzînd indiferenţa aparentă a puterilor occidentale faţă de acţiunile lui Mehmed-Ali paşa, şi chiar încurajarea acestuia sub diferite forme, Poarta a apelat din nou la ajutorul militar şi politic al Rusiei, încheind cu aceasta, în iulie 1833, un legămînt cunoscut sub denumirea de tratatul de la *Hünkiar-Iskelesi*. Acceptarea protecţiei ruseşti de către Imperiul otoman putea să atragă după sine creşterea influenţei Rusiei în Orientul Apropiat, inclusiv în zona Mediteranei orientale, în timp ce angajamentul Porţii de a închide Strîmtorile

[13] N. IORGA, *Osmanlı Tarihi...*, vol. V, (ed. turcă), p. 354 (*G.O.R.*, V, p. 349 şi nota 1).

[14] ENVER ZIYA KARAL, *op. cit.*, vol. V, p. 121—122.

pentru vasele de război ale celorlalte state punea Rusia la adăpost de eventualele acțiuni ale puterilor occidentale.

Dar în felul acesta Poarta a determinat și de astă dată Franța și Anglia să-și revizuiască politica lor orientală, obligîndu-le să medieze între sultan și Mehmed-Ali pașa, pentru a împiedica nașterea unei dinastii puternice în Egipt, care putea să afecteze profund relațiile comerciale dintre Occident și Orient. Adoptarea politicii de mediere de către puterile occidentale avea și scopul de a se evita aplicarea clauzelor tratatului de la Hünkiar-Iskelesi, care prevedea participarea armatelor rusești în reprimarea răscoalei din Egipt, mai ales că flota rusă intrase deja în Bosfor (5 apr. 1833).

În cele din urmă flota rusă s-a retras, iar Egiptul a revenit sub autoritatea sultanului, cu condiția acordării dreptului de succesiune urmașilor lui Memed-Ali pașa, ceea ce reprezenta în fond un alt moment important al autonomiei acestei provincii față de Imperiul otoman. Cît privește situația Strîmtorilor, se va încheia o convenție specială la Londra (1841), prin care sultanul obține dreptul de închidere a acestora pentru vasele de război ale tuturor statelor, măsură la care consimt tacit marile puteri, în schimbul „garanției colective", acceptată de Poartă.

De asemenea, expansiunea comercială a Angliei a determinat Poarta să accepte și clauzele Convenției din 1838, care constituie o cotitură în evoluția relațiilor economice ale Imperiului otoman cu lumea dinafară, acesta intrînd de acum, în mod absolut, în sfera expansiunii economice a capitalismului occidental, simultan cu subordonarea sa politică [15].

●

APLICAREA UNOR REFORME. Concomitent cu evenimentele sau orientările menționate mai sus, Poarta otomană a inițiat și o serie de alte acțiuni interne.

Astfel, desființarea ienicerimii și îndepărtarea relativă a influenței marilor aiani au fost urmate de reorganizări administrative, iar guvernatorii de provincii numiți *vali* au fost transformați în niște funcționari ai puterii centrale, în timp ce relațiile dintre stat și populație au început să fie

[15] TANER TEMIR, *Türk Devrimi. Tarihî anlamı ve felsefî temeli* (Revoluția turcă. Sensul istoric și baza ei filozofică), Ankara, 1968, p. 54 și urm.

reglementate prin diferite comitete sau consilii provinciale. În aceeași măsură au fost supuse reorganizării și organele centrale ale aparatului de stat, unele din ele luînd denumirile specifice sistemului european [16]. Toate aceste mutații în structura politico-organizatorică otomană creau premise pentru o nouă creștere a autorității instituției *sultanatului* spre o *monarhie centralizată*, prin reafirmarea sultanului în conducerea treburilor împărăției otomane. Această centralizare a autorității va găsi un suport și în măsurile de reorganizare a învățămîntului, înmulțindu-se, alături de *medresele*, și numărul școlilor laice de diferite grade, începînd cu obligativitatea învățămîntului elementar, continuînd cu gimnaziile numite *Ruşdiye* și terminînd cu școlile superioare (militare, medicale etc.). Pe lîngă elevii care studiau în școlile din Europa, unde erau trimiși în număr de zeci și chiar sute, ele vor contribui la formarea unor cadre calificate și cu vederi noi atît în probleme administrative, cît și politice. De asemenea, apar primele ziare turcești (de ex. *Takvim-i Vekayi*), care devin organe de informare și contribuie la formarea unui curent de *„opinie publică"* în cadrul societății otomane.

Se introduc și unele reforme vestimentare, sultanul însuși începînd să poarte costum european, iar *fesul* devine semnul distinctiv al oastei și funcționărimii otomane, în timp ce *turbanul* este cedat clerului și celorlalte categorii sociale. Au fost create și o serie de *consilii superioare*, care aveau menirea de a studia și de a aplica legile noi în diferite sectoare ale societății otomane.

Un element important, de ordin social-ideologic, a fost și schimbarea mentalității turco-islamice față de lumea creștină, în sensul recunoașterii egalității supușilor, fără deosebire de credință. Însuși sultanul Mahmud al II-lea va confirma acest principiu, spunînd: „Eu deosebesc pe musulmani la moscheie, pe creștini în biserică, iar pe evrei la sinagogă; în afara lor, eu nu-i deosebesc" [17].

În fond, toate acestea reprezentau manifestări ale *problemei naționale* în Imperiul otoman, problemă evidentă, dar și complexă, prin însăși componența etnică extrem de variată, ca și prin diversitatea confesională a acestei formațiuni politice.

[16] KEMAL H. KARPAT, *The Transformation of The ottoman State, 1789—1908*, în „International Journal of Middle East Studies", nr. 3/1972, p. 243—281.

[17] Ahmed Bedevi Kuran, *op. cit.*, p. 46.

Capitolul III
DESPRE PROBLEMA NAȚIONALĂ ÎN IMPERIUL OTOMAN

LUMEA NEMUSULMANĂ DIN IMPERIU. După cum s-a arătat și în capitolele anterioare, Imperiul otoman se formase ca urmare a înglobării unui conglomerat de popoare islamice și creștine, fiecare din ele avînd anumite particularități etnico-sociale sau politice etc. Cucerirea lumii arabe propriu-zise, ca și a celei arabizate pînă la instaurarea dominației turcești, creaseră condiții propice pentru afirmarea Imperiului otoman drept unica forță politică în evoluția Islamului, ca religie și ca sistem de organizare a statelor musulmane. Aceasta pusese din nou la ordinea zilei realizarea *unicității comunității islamice*, reprezentată de un singur calif, de astă dată, în persoana sultanilor otomani. În cadrul acestei comunități musulmane, populațiile neislamice erau tratate, în principiu, după legea Șeriatului, dar prin prisma doctrinei *hanefite*, după numele lui Ebu-Hanife (699—769), care era o doctrină susceptibilă de adaptări la condițiile noi ce se creau în desfășurarea istoriei Islamului.

În cazul teritoriilor cu administrație specific otomană, popoarele creștine erau supuse unei taxe de capitație numită gizia *(cizye)*, iar teritoriile autonome plăteau ca tribut un *haraci* global, numit adeseori și *gizia*, cum au fost, de pildă, cele trei țări românești.

Privilegiile acordate încă de sultanul Mehmed al II-lea, îndată după cucerirea Constantinopolului (1453), au creat condiții favorabile pentru dezvoltarea grupurilor nemusulmane în *comunități separate*, iar scutirea lor de la obligații militare, pînă aproape de sfîrșitul Imperiului otoman, le-a permis acestora să-și îndrepte activitățile lor spre îndelet-

niciri civile, o serie de popoare, ca grecii, armenii, evreii etc., remarcîndu-se îndeosebi în domeniul comerțului sau ca armatori. Aceasta le oferea totodată și posibilitatea de a-și lărgi orizontul lor cultural și politic, în contactul permanent cu lumea dinafară. Ele s-au impus, astfel, nu numai în comerțul otoman, dar și în domeniul industriei, exploatînd o serie de surse productive, ceea ce va înlesni formarea, relativ timpurie, a unei burghezii creștine, mai cu seamă în rîndul populației grecești din Imperiul otoman. De asemenea, cele trei principate românești au cunoscut o evoluție specifică în zona „Pax Ottomanica". Pe de altă parte, prevederile legislației turcești constituiau alte motive de acumulări de fonduri, folosite de creștini fie în scopuri comerciale, fie în alte sectoare productive. În multe cazuri se reglementa chiar și dreptul de succesiune în cadrul lumii creștine, inclusiv dreptul de stăpînire funciară, oarecum diferită de principiile Islamului și apropiată de dreptul clasic de proprietate. De acest drept s-a bucurat îndeosebi clerul creștin care dispunea de întinse proprietăți funciare prin intermediul bisericii ortodoxe.

Islamul prevedea repararea bisericilor care se ruinau de la sine, prin trecerea timpului, iar în privința interdicției de a se reconstrui cele dărîmate intenționat, unele surse ne informează că chiar și în condițiile veacului al XVII-lea, cînd dominația otomană se exercita din plin, astfel de prohibiții nu prea erau respectate în imperiu [1]. Treptat, imixtiunea continuă a statelor europene, fie prin reprezentanții lor, fie pe baza clauzelor din Capitulații sau din tratatele de pace, a slăbit și mai mult aplicarea unor astfel de legi prohibitive ale Islamului, recunoscîndu-se oficial dreptul de „reparare și de reînnoire a bisericilor fără a se pune piedici" [2].

Mai mult, îndelungata conviețuire islamo-creștină a dus la formarea unor tradiții comune, mai cu seamă mormintele unor „sfinți" sau „derviș](devenind lăcașuri de manifestare a sentimentelor colective de pietate atît ale musulmanilor cît și ale populației creștine. Pe de altă parte, menținerea legăturilor dintre ieniceri, mulți ajunși în posturi de răspundere, și rudele lor rămase creștine, ca și încadrarea unor elemente nemusulmane (martalozi, voinuci, vlahi, etc.) în

[1] *Islam Ansiklopedisi*, fasc. 90—91/1961 (art. — *Nasara*).

[2] Vezi și diverse tratate de pace sau convenții dintre Turcia și Rusia (1774, 1783 ș.a.).

diferite sectoare ale societății otomane au lărgit tot mai mult bazele autonomiilor etnico-religioase din cadrul societății otomane, mai cu seamă dacă ele nu afectau interesele politice ale administrației turco-islamice. Această situație de fapt explică de ce anume, chiar și în perioadele de adîncire a spiritului fanatic al Islamului, nu au putut fi puse în practică nici propunerile privitoare la desființarea tuturor bisericilor din Constantinopol sau din alte părți ale Imperiului și nici hotărîrea unor sultani, de pildă Selim I, de a-i converti cu forța la Islam pe toți creștinii de atunci, din cuprinsul Imperiului, asemenea măsuri sau porunci fiind oprite de înșiși șefii religiei mahomedane, cum erau *Muftiii (sau Șeyh-ul-islam)*.

Autonomia „lumii nemusulmane" din cadrul societății otomane se manifesta și sub aspect cultural, fără să mai vorbim de evoluția culturală *independentă* a celor trei țări românești (Moldova, Țara Românească și Transilvania). De acest lucru vor beneficia îndeosebi grecii, care își vor organiza treptat un adevărat sistem de învățămînt, de toate gradele și pe tot cuprinsul Peninsulei Balcanice.

Astfel, după unele mărturii, „școlile de sate funcționau pe lîngă biserici, ca și, mai ales, cele din orașe" [3], iar la începutul veacului al XVII-lea vor lua ființă școli superioare, în frunte cu Academia din Fanar (la Constantinopol), care va fi condusă un timp de vestitul filozof Théophile Corydalée (m. 1646). Treptat, noi centre de cultură vor apare în provinciile Imperiului otoman, cum au fost cele din Epir, Macedonia, Antiohia, Alexandria, Cipru sau din Principatele române etc., lărgindu-se astfel condițiile pentru „renașterea culturii" popoarelor creștine din cadrul societății otomane [4].

Toate acestea învederează evoluția specifică a Imperiului otoman sub aspectul reglementării modului de viață a supușilor creștini, fără a se aplica întocmai normele Șeriatului privitoare la categoria de *zimmi*, adică supuși nemusulmani ai unui stat musulman. Însuși termenul de *raia (re'aya)*, așa cum s-a specificat deja mai înainte, s-a referit multă vreme atît la musulmani cît și la populația creștină. Chiar

[3] Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570—1646)*, Deuxième Édition, Thessalonique, 1967, 441 p. (Vezi p. 15, după Martin Crusius).

[4] Pentru detalii, vezi C. Tsourkas, *op. cit. (Introduction)*.

și în timpul convorbirilor turco-ruse din preajma păcii de la București (1812) autoritățile otomane se declarau pentru sensul larg al termenului de *raia*, susținînd că „după părerea Înaltului-Devlet (adică a Imperiului otoman), cînd se spune „raia", acesta cuprinde atît pe *musulmani* cît și pe nemusulmani" [5]. Abia mai tîrziu i s-a conferit termenului de *raia* o semnificație politică, prin el înțelegîndu-se doar populația creștină din Imperiul otoman.

●

De relevat este și faptul că Imperiul otoman s-a remarcat îndeosebi prin dominația asupra lumii ortodoxe, inclusiv centrul religios — *Ierusalimul*. Dar, treptat, lumea catolică, reprezentată de Papalitate și apoi de Franța sau de alte state europene, a început să se intereseze de soarta grupurilor catolice din zona otomană, acest interes găsindu-și confirmarea și în vestitele Capitulații ale Porții față de diferite state europene. În genere, regii Franței au fost recunoscuți de turci ca „protectori" ai lumii catolice din imperiu. Începînd din veacul al XVIII-lea, la acest titlu va concura și Austria, în timp ce Rusia va deveni „protectoarea" lumii ortodoxe. Acești factori externi vor da impulsuri noi mișcărilor de eliberare națională, care își aveau cauzele lor profunde în însăși dezvoltarea social-economică și politico-ideologică a popoarelor supuse Imperiului otoman. În felul acesta, problema naționalităților din societatea otomană se va complica din ce în ce mai mult, luînd caracterul unei probleme internaționale și devenind unul din aspectele cele mai importante ale „Chestiunii orientale" în evoluția ei din ultimele veacuri, cînd istoria otomană se va caracteriza prin izbucnirile permanente ale popoarelor supuse, pentru formarea unor state naționale.

●

RAPORTURILE INTER-ISLAMICE. Desigur, nu poate fi contestat faptul că statul otoman s-a consolidat, printre altele, și pe fundalul idealului islamic al *djihad*-ului, adică „al războiului sfînt", în primul rînd împotriva lumii creștine. Dar tot atît de adevărat este și faptul că același stat nu a putut

[5] Arh. Muz. Pal. Topkapı — Istanbul (Turcia) — E.-7999/1.

realiza ideea unei comunități islamice, cel puțin în limitele imperiului, principiile autonomiilor etnico-tribale sau teritoriale aplicîndu-se și față de lumea musulmană în general. Ele au favorizat manifestarea tendințelor separatiste ale grupurilor de populații arabo-islamice din cadrul societății otomane, accentuînd procesul de dezintegrare a Imperiului otoman.

În ultimă instanță, *caracterul relativ* al coeziunii turco-arabe restrînge nu numai sensul, dar și dimensiunile idealului de „război sfînt" *(djihad)* care, în astfel de condiții, nu se putea afirma în toată plenitudinea sa și în accepțiunea clasică a cuvîntului. Mai cu seamă după Soliman Magnificul o serie de provincii își vor consolida tot mai mult autonomiile lor în cadrul *„Dar-ul-Islam"*-ului. Pe de altă parte, imposibilitatea statului otoman de a apăra, în toată împrejurările, și totdeauna, interesele lumii islamice, luată în ansamblul ei, va contribui și ea la slăbirea treptată a unității turco-arabe mai ales în ultima perioadă a Imperiului otoman, cînd ofensiva Europei creștine se va accentua pe toate fronturile.

Conștiința națională a popoarelor din Imperiul otoman. În manifestarea tendințelor separatiste din cadrul societății otomane trebuie avute în vedere și ideile *Revoluției franceze din 1789*, considerată ca una din primele mari mișcări politice și de gîndire ale Occidentului creștin care a influențat direct lumea islamică în genere și societatea otomană în special. Astfel, ideile de *libertate* sau *egalitate*, ca și noțiunea de *națiune* capătă în Imperiul otoman coordonate noi și anumite semnificații politice [6]. Canalele de pătrundere a ideilor noi erau destul de variate. Astfel, învățămîntul tehnico-militar otoman folosea specialiști francezi, ca și limba franceză, în școlile de acest gen, iar funcționarii ambasadelor înființate în capitalele europene învățau limbile popoarelor pe lîngă care erau acreditați de Poartă. De asemenea, raialele creștine din slujba imperiului, îndeosebi grecii din Fanar sau din celelalte părți, cutreierau Europa fie pe uscat, fie cu vasele lor comerciale. La această suită de căi de pătrundere a ideilor Revoluției franceze pot fi adăugate și relațiile personale dintre turci și francezi, ca și

[6] Ismail Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Franzıs Diplomasi Münasebetleri. 1789—1802* (Revoluția franceză și relațiile diplomatice turco-franceze — 1789—1802), Ankara, 1964, XIV + 386 p.

activitatea ambasadorilor Franței la Constantinopol, unde aceștia înființară și o tipografie turcească pentru răspîndirea publicațiilor franceze [7].

În felul acesta, principiile Revoluției franceze vor veni în întîmpinarea procesului de consolidare a *conștiinței naționale* a popoarelor creștine și islamice din comunitatea otomană, conștiință întreținută pînă atunci, în anumite limite, chiar și de formele de organizare a statului otoman, care favoriza conservarea entității și dezvoltarea proprie a diferitelor grupuri etnico-religioase din zona „Pax Ottomanica".

Începînd cu veacul al XIX-lea, lupta grupurilor sociale compacte, din punct de vedere etnico-religios, capătă tot mai mult caracterul unor *mișcări naționale*, popoarele aspirînd de fiecare dată către autonomii largi sau pentru formarea unor state naționale independente, prin desprinderea lor de Imperiul otoman. De aceea, la originea convulsiunilor istoriei otomane din ultima perioadă stau nu numai opozițiile de ordin social, dar și antagonismele etnico-religioase, care s-au manifestat ca un important factor de dezagregare a imperiului sultanilor. Desigur, în acest proces trebuie avuți în vedere și factorii externi, cum au fost războaiele, conflictele diplomatice ș.a., în desfășurarea „Chestiunii orientale".

Pentru a contracara efectele curentului renașterii naționale, ca și pentru a diminua implicațiile internaționale ale ingerințelor marilor puteri europene în *„chestiunea națională"* din Imperiul otoman, Poarta va adopta politica unor *reforme interne*, incluzînd aci și grupurile etnico-religioase nemusulmane din cuprinsul imperiului. Începe astfel epoca unei politici de controlare mai sistematică a acestor populații de către autoritățile otomane. Se fixează drepturile și obligațiile lor în cadrul societății otomane în vederea realizării unei egalități cu populația turco-islamică, dar în cadrul unei centralizări politice din ce în ce mai excesive.

În această privință, unele schimbări în ansamblul societății otomane s-au preconizat prin *Proclamația de la Gülhane din 3 nov. 1839*, care deschide *epoca reorganizărilor* sau *reformelor* numite, într-un cuvînt, *Tanzimat*.

[7] Bernard Lewis, *The Impact of the French Revolution on Turkey*, în „Cahiers d'Histoire Mondiale", vol. II, nr. 1/1953, p. 105—125.

Capitolul IV

TANZIMATUL ÎN ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN

CONDIȚIILE INSTAURĂRII TANZIMATULUI. După cum se poate constata și din cele expuse pînă aici, istoria turcilor se caracterizează în genere printr-o serie de adaptări la condițiile istorice dintr-o epocă sau alta și în perioade mai mult sau mai puțin îndelungate. Unele din ele s-au manifestat ca fenomene naturale, în desfășurarea istoriei poporului turc, iar altele au fost aplicate în cadrul unei politici de stat și pe baza unui program bine definit. Cît privește *Tanzimatul*, acesta ni se înfățișează ca o consecință firească a dezvoltării sociale și politice a Imperiului otoman de pînă la începutul secolului al XIX-lea.

Astfel, dacă în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea se realizase procesul de *feudalizare* a societății otomane, prin dezvoltarea și afirmarea regimului reprezentat de *aiani* [1], în schimb, la începutul veacului următor dinamica modificărilor sociale și politice luase o amploare și mai mare. De pildă, datorită dezvoltării economiei de schimb, *ciftlicurile* pierduseră deja mult din caracterul lor feudal, începînd să joace rolul unor importante centre de producție pentru piață [2]. De asemenea, aparatul politic otoman se adapta tot mai mult la situația existentă în Europa, mai cu seamă prin crearea unui corp de *tehnocrați* care înțelegeau tot mai bine mecanismele de funcționare a politicii și administrației de stat de tip european.

Ele marcau deja semnele *acceptării* tiparelor juridice și politice ale Occidentului, deși acest proces se va desfășura în

[1] H. INALCIK, *L'Empire ottoman...*, p. 42.
[2] KEMAL H. KARPAT, *The Land Regime*, ..., p. 69—70.

condițiile unei subordonări crescînde a societății otomane față de economia, cultura și politica statelor din Europa Occidentală.

PRINCIPIILE TANZIMATULUI. *Hatt-i-Hümayun*-ul de la Gülhane (3 nov. 1839) reprezintă un fel de „Magna Charta" care deschide în mod oficial epoca *Tanzimat*-ului, preconizîndu-se o serie de reforme structurale, prin reorganizarea societății otomane pe principii noi, care vor avea menirea de a stăvili în primul rînd procesul dezmembrării politice. Tanzimatul răspundea astfel unor necesități interne, avînd totodată și scopul de a satisface într-o măsură oarecare „opinia publică" europeană în ceea ce privește politica otomană față de supușii creștini.

Din punct de vedere social-economic, inițierea unor reforme avea și rolul de a înlătura obstacolele care stăteau în calea dezvoltării capitaliste a Imperiului otoman. De aceea, în istoria turcilor-otomani, *Tanzimatul*, pe de o parte, marchează momentul culminant al inițiativelor de liberalizare, de pînă atunci, iar pe de altă parte reprezintă începutul unei noi serii de reforme care vor cuprinde aspecte tot mai variate din societatea otomană.

Este evident că această orientare nouă își va croi cu greu drum într-un mediu impregnat de inerția tradiționalismului, cu tot arsenalul său instituțional, în toate domeniile. Totuși, complexul de măsuri va impulsiona politica de *recentralizare* în spirit monarhist, deși, în contextul condițiilor noi, sultanii vor fi nevoiți să împartă de acuma puterea cu aparatul de stat, format din *tehnocrați*, în continuă afirmare, reprezentînd interesele burgheziei otomane în formare. De astă dată, statul nu se va mai identifica cu sultanul [3], întrucît Tanzimatul va echilibra tendința absolutizării autorității suveranului, pe măsura afirmării celorlalte organe centrale ale statului, canalizînd astfel evoluția instituțiilor politice otomane spre o *monarhie constituțională*, care se va realiza pentru prima dată în anul 1876.

Acest proces se va manifesta în genere printr-o rivalitate surdă între părțile angajate, dar ele vor accepta de fiecare dată situația de fapt, iar atunci cînd sultanii vor institui un absolutism total, ei nu-și vor putea duce despotismul lor pînă la capăt, fiind înlăturați de forțele sociale libera-

[3] TEMIR TANER, *op. cit.*, p. 24.

lizante, cum se va întîmpla de pildă cu sultanul Abdul-Hamid al II-lea în 1909. Dar, la început, mişcarea Tanzimatului a sprijinit *centralizarea puterii*, punînd în faţă *autoritatea suveranilor otomani* pentru înfăptuirea tuturor măsurilor de reformă şi reînnoire.

●

Principalele prevederi ale actului de la *Gülhane* se refereau la necesitatea întocmirii şi aplicării unor legi noi în domeniul organizării *politice*, *sociale* şi *militare*, dar cu condiţia respectării principiului general al *„siguranţei averii, vieţii şi cinstei supuşilor"*, indiferent dacă erau musulmani sau creştini. De asemenea, sultanul promitea: „Musulmanii şi celelalte neamuri se vor bucura, fără excepţie, de această învoire a noastră". Pentru prima oară în istoria Islamului se puneau astfel bazele unei reglementări juridice a *egalităţii islamo-creştine* în cadrul unei societăţi musulmane. Aceasta echivala cu declaraţia de recunoaştere a „drepturilor omului" în cadrul societăţii otomane, spre deosebire de spiritul islamic de separare a supuşilor în două mari categorii: *musulmani* şi *creştini*, cu toate consecinţele juridice sau sociale ce puteau decurge din această situaţie. De aceea actul în sine apare ca una din devierile cele mai importante de la principiile Şeriatului, care împărţea în mod absolut pe supuşi după criterii religioase. Sultanul însuşi se autoobliga pentru respectarea acestor drepturi cetăţeneşti, renunţînd astfel la exercitarea puterii sale absolute nu atît din considerente religioase cît datorită dezvoltării interne a societăţii otomane.

●

În viziunea oamenilor politici turci de atunci, principiul „drepturilor omului" avea menirea să contribuie la constituirea unei *„comunităţi otomane"* prin participarea tuturor popoarelor care intrau în componenţa Imperiului otoman, iar toate măsurile laolaltă erau subordonate scopului de a găsi căile pentru stoparea dezmembrării politice. În acest cadru, depăşindu-se conceptul de *ra'iyyet*, care exprimase, pînă atunci, ideea de „cetăţenie" mai de grabă într-un spirit medieval, o semnificaţie specială începe să capete expresia de „cetăţean otoman", care va evolua treptat pînă la „otomanism", exprimat prin categoriile de „osmanlı‚lık" sau

„osmanli", desemnînd pe toți supușii imperiului, fără deosebire de neam, religie etc. Astfel, abia în perioada dezmembrării sale Imperiul otoman va încerca să înfăptuiască una din trăsăturile caracteristice imperiilor universale, și anume conferirea „cetățeniei" nu atît ca un privilegiu, cît ca o măsură de *egalizare*, pentru asigurarea unei unități administrative și politico-juridice. Această unificare urma să se realizeze concomitent cu intensificarea contactului civilizațiilor islamo-creștine, în sensul lărgirii spiritului de conciliere și toleranță în cadrul unui *organism politic unitar*, reprezentat de statul otoman, precum și în numele unei *„patrii otomane"* și a *„cetățeniei otomane"*. Prin această filozofie politică se explică și eforturile Imperiului otoman de a anula statutul de autonomie a popoarelor de sub dominația sa și de a reduce teritoriile lor la situația de simple „provincii turcești". Aceeași încercare se va face și în cazul Principatelor române prin *Constituția din 1876*, numită *Kanun-i Esasi*.

Dar astfel de măsuri nu mai corespundeau nici naturii raporturilor dintre Poartă și o serie de alte popoare supuse, deja organizate în formațiuni politice cu profunde trăsături de independență, și nici stadiului evoluției generale a istoriei mondiale. De aceea încercările Porții otomane de a frîna acest proces au fost rînd pe rînd aruncate peste bord, creîndu-se o serie de state naționale în Balcani, în Asia și Africa, prin destrămarea imperiului.

Cu toate acestea, principiul „drepturilor cetățenești" a constituit multă vreme un factor important în desfășurarea istoriei Imperiului otoman, el îndeplinind rolul de *catalizator* între forțele de „dezintegrare" și cele de „integrare", care acționau în cadrul imperiului. În același timp, principiul „drepturilor cetățenești" a fost un fel de „supapă politică" căreia Poarta i-a dat drumul ori de cîte ori s-a văzut la strîmtoare fie datorită unor împrejurări interne, fie din cauza complicațiilor internaționale. În felul acesta, el a contribuit la prelungirea existenței statului otoman ca un organism politic bine definit încă timp de peste un secol. Chiar și atunci cînd era vorba de naționalitățile de religie creștină, lupta pentru lărgirea acestor drepturi pînă la despărțire a prezentat o serie de fluctuații, după timp și loc, iar cît privește popoarele arabo-islamice, acestea au pendulat adeseori între *despărțire și crearea unui sistem federativ turco-arab*.

(١٨) (١٩) (٢٠) (٢١) (٢٢)

EUNUCUL
NEGRU
(DIN HAREM)

IBRAHIM MÜTEFERRIKA, RENEGAT, ORIGINAR DIN TRANSILVANIA. A INTRODUS TIPOGRAFIA ÎN TURCIA (1728)

MIDHAT PAŞA, MARE VIZIR OTOMAN (1872; 1876—1877)

OSMAN I (m. 1326), ÎNTEMEIETORUL DINASTIEI OTOMANE. DUPĂ NUMELE LUI ŞI-A LUAT DENUMIREA IMPERIUL OTOMAN

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK, FĂURITORUL TURCIEI MODERNE
(1881 – 1938)

ASPECT DIN VIAŢA ORIENTALĂ

MOSCHEIA SULTANULUI AHMED I (1603—1617), NUMITĂ ȘI MOSCHEIA ALBASTRĂ (ISTANBUL). REPREZINTĂ UNA DIN CAPODOPERELE ARHITECTURII OTOMANE

SULTANUL SOLIMAN MAGNIFICUL (1520—1566), SUPRANUMIT ȘI *KANUNÎ SÜLEYMAN* (SOLIMAN LEGIUITORUL).

Şi o serie de fruntaşi ai poporului român, cum au fost Nicolae Bălcescu, Ion Ghica sau Mihail Kogălniceanu şi alţii, au crezut că „Imperiul otoman putea servi în anumite condiţii apărării integrităţii teritoriale a celor două principate faţă de primejdia unei anexiuni, austriace sau ruse" [4]. Dealtfel, Imperiul otoman va repeta, într-un fel sau altul, fenomenul *unităţii*, deşi relative, în cadrul unei *diversităţi*, continue, pe acelaşi spaţiu unde îşi desfăşuraseră altădată istoriile lor imperiile roman şi apoi cel bizantin, cu trăsături mai mult sau mai puţin similare. În acelaşi timp însă, societatea otomană reprezintă un model de *diversitate*, în cadrul acelei *unităţi* caracterizată prin crearea, pe întreg spaţiul „Pax Ottomanica", a cunoscutei atmosfere orientale, sub raport istoric, social, cultural etc.

●

MĂSURILE PRACTICE ŞI CONSECINŢELE LOR. Privit în ansamblu, *Tanzimatul* a reprezentat un moment de cotitură în istoria poporului turc, marcînd, în ultimă instanţă, depăşirea concepţiilor medievale şi trecerea în hotarele epocii moderne. Altfel spus, *Tanzimatul* va deschide porţile pentru desăvîrşirea procesului de *integrare* a societăţii turco-osmane în comunitatea europeană, prin introducerea treptată a principiilor statului modern în legislaţia şi în administraţia imperiului.

În acest scop, pe lîngă elaborarea unor legislaţii cu privire la drepturile cetăţeneşti, Tanzimatul venea şi cu o serie de iniţiative pentru reglementarea taxelor şi impozitelor de tot felul, iar sistemul arendării, numit *iltizam*, era desfiinţat, acesta constituind de fapt unul din cele mai răspîndite mijloace feudale pentru exploatarea maselor direct producătoare. De asemenea, după anul 1843 s-a organizat şi modul de efectuare a serviciului militar, iar peste cîţiva ani (1847) s-a întocmit o lege specială privind obligativitatea acestuia şi pentru populaţia creştină, care de secole era scutită, în schimbul taxei de capitaţie numită *gizia*. Dar societatea turco-islamică nefiind pregătită pentru o astfel de reformă, s-au ivit o serie de dificultăţi în aplicarea ei. Nici populaţia creştină, obişnuită într-un anume fel, nu a manifestat interes

[4] ANDREI OŢETEA, *Un făuritor al României moderne: Mihail Kogălniceanu*, în „Studii. Revistă de istorie", Bucureşti, 1967, nr. 5, p. 911.

pentru îndeplinirea îndatoririlor militare, încît aplicarea acestei legi a trebuit să fie amînată.

De fapt, legea armatei punea statul otoman în faţa unei adevărate dileme, între înarmarea lumii creştine din imperiu, într-o perioadă de efervescenţă politică, şi aplicarea principiului egalităţii în domeniul obligaţiilor militare pentru toţi supuşii, indiferent de religie sau naţionalitate.

După anul 1839 s-au pus şi bazele unui *învăţămînt* tot mai variat, ca formă de organizare şi conţinut, luîndu-se măsuri pentru înfiinţarea unor şcoli şi în afara *medrese*-lelor. Dar paralelismul între învăţămîntul religios şi laic a adîncit *„dualismul cultural"* din societatea otomană, unde deosebirile importante dintre cultura maselor populare şi cultura claselor dominante avea deja o veche tradiţie. Deşi nu a putut frînge definitiv sistemul teologic al *medrese*-lelor, totuşi Tanzimatul a rupt definitiv barierele învăţămîntului oficial unilateral, care avea în genere un caracter religios, şi a deschis drum pentru laicizarea culturii otomane. Acest proces se va manifesta atît în domeniul ştiinţelor pozitive, cît şi în literatură, unde începe să se afirme tot mai mult limba turcă vorbită de majoritatea poporului turc, depăşindu-se astfel cadrul literaturii clasice, numită „Divan Edebiyati". În felul acesta, se creează tot mai multe condiţii pentru dezvoltarea unei literaturi turceşti propriu-zise, care va accelera şi pătrunderea ideilor liberale din Occident în societatea otomană [5].

Nu mai puţin demne de relevat sînt şi reformele iniţiate în privinţa *reorganizării administrative*. Astfel, imperiul a fost supus unor împărţiri teritoriale numite *eyalete* (sau *vilayet)* avînd în fruntea lor pe guvernatorii zişi *vali*, care nu mai erau autoritari ca altădată, fiind înconjuraţi de o serie de funcţionari cu sarcini precise. Tot în provincii s-au creat comisii mixte, la care participau musulmani şi creştini, proporţional cu numărul lor. Dar sistemul reprezentării proporţionale a constituit adeseori şi un motiv de disensiune, ceea ce favoriza imixtiunea puterilor europene. În felul acesta, dintr-o chestiune internă, aplicarea Tanzimatului devine treptat o problemă internaţională, preocupînd toate statele europene.

[5] Bernard Lewis, *The Emergence...*, p. 85, 132 şi urm.

MENTALITĂȚI FAȚĂ DE TANZIMAT. Dacă ar fi să sintetizăm poziția marilor puteri în diverse perioade ale Tanzimatului, am putea spune că ea nu a urmat întotdeauna o cale uniformă la nici unul din statele europene.

Astfel, atitudinea Angliei și Franței față de reformele Tanzimatului a fost, încă de la început, diferită de cea a Austriei și Rusiei, care aveau în vedere nu numai perspectivele de redresare a potențialului militar otoman, dar se temeau totodată și de popoarele din propriile lor imperii. Însuși Metternich avea să-i sfătuiască pe turci în sensul: „Să nu imitați Europa; acolo sînt legi creștinești. Voi să rămîneți turci; ca atare, să vă conformați Șeriatului și să nu ruinați vechiul sistem de conducere" [6].

Dar Imperiul otoman intrase deja într-o perioadă a istoriei sale cînd reformele în toate compartimentele societății se impuneau cu o necesitate imperioasă, deși oamenii politici turci de atunci le aplicau cu inconsecvență. În aceste condiții, elementele *tradiționaliste* și cele *inovatoare* din societatea otomană vor acționa unitar pentru salvarea Imperiului de la destrămare. Drept urmare, însuși *tradiționalismul islamic* va deveni din ce în ce mai *receptiv* față de aporturile altor popoare în dezvoltarea civilizației și culturii mondiale și va fi mai apt să accepte *inovațiile*. Ele vor fi preconizate și aplicate în societatea otomană sub forma *reformelor*, fără să se mai ceară evadarea din actual, pentru o refugiere într-un trecut depășit în mersul istoriei.

De aceea *Tanzimatul* apare ca primul pas important de *reorganizare* a societății otomane, aducînd oarecare echilibru intern și creînd totodată premise pentru dezvoltarea ulterioară. Din acest punct de vedere, Tanzimatul reprezintă momentul istoric de depășire a *inerțiilor*, care copleșiseră o perioadă destul de îndelungată societatea otomană.

Mai mult, Tanzimatul poate fi considerat ca o etapă *decisivă* de reorganizare a Imperiului otoman „în fața superiorității strivitoare a unei Europe care se înălța pe baza unei civilizații cu totul noi și care trecuse la asalt" [7].

Dar caracterul pozitiv al reformelor Tanzimatului nu poate fi absolutizat, întrucît, lipsa unor măsuri radicale a deter-

[6] Apud Ed. ENGELHARDT, *La Turquie et le Tanzimat*, Paris, 1882, p. 48.

[7] H. İNALCIK, *Tanzimat ve Bulgaristan meselesi* (Le Tanzimat et la Questione Bulgare), Ankara, 1943, p. 2.

minat ca, în cele mai multe cazuri, o serie de inițiative să nu fie realizate în întregime, ele rămînînd ca „jumătăți de măsuri" [8].

Neputința Tanzimatului de a merge în profunzime s-a manifestat mai ales în domeniul economic, ceea ce a făcut ca Imperiul otoman să nu poată păși pe calea unei dezvoltări independente în acest domeniu.

Statisticile efectuate pentru diverse perioade arată o creștere din ce în ce mai mare a importului de produse din Europa, în timp ce industria autohtonă era sufocată în continuu, în raport cu întreprinderile noi care luau ființă [9].

ANUL REVOLUȚIONAR 1848 ȘI IMPERIUL OTOMAN. De menționat este faptul că Imperiul otoman nu a cunoscut, propriu-zis, evenimentele care cuprinseseră Europa în timpul Revoluției din 1848—1849. *Tanzimatul* trezise oarecum speranțele popoarelor în reînnoirea societății otomane. Dar în măsura în care Moldova și Țara Românească se încadrau în sfera dominației turcești, se poate vorbi de implicațiile mișcării revoluționare din țările române din această perioadă, ele influențînd și politica otomană prin readucerea la ordinea zilei a „Problemei orientale".

Astfel, ocuparea Moldovei de către trupele rusești a creat motive pentru intrarea armatelor otomane în Țara Românească în vederea înăbușirii mișcării revoluționare de aici, care ieșise victorioasă. Dar în septembrie 1848 trupele țariste făcură joncțiune cu cele turcești la București, ceea ce a creat vii nemulțumiri în rîndurile puterilor europene. Ele au cerut Rusiei să-și retragă trupele din Principate, Fuad pașa urmînd să restabilească regimul regulamentar de mai înainte. Dar la acțiunea de reprimare a mișcării revoluționare din Țara Românească participa și armata rusă, în timp ce revoluționarii luau drumul pribegiei.

În anul 1849 a fost semnată la Balta-Liman o convenție ruso-turcă, prin care se acorda sultanului dreptul de a numi pe domnii din Principate *de comun acord cu țarul*, fapt care consolida influența Rusiei în Moldova și Țara Românească.

[8] M. TAYYIB GÖKBILGIN, *Tanzimat hareketinin Osmanlı müesseselerine ve teşkilâtına etkileri* (Influența mișcării Tanzimatului asupra organizării și instituțiilor otomane), în Rev. „Belleten", Türk Tarih Kurumu, Ankara, nr. 121/1967, p. 93—111.

[9] AHMED BEDEVI KURAN, *op. cit.*, p. 47—48.

Dar, în aceeași măsură se adînceau contradicțiile dintre Rusia și puterile apusene în „Chestiunea orientală". De asemenea, prigoniți de forțele contrarevoluționare, o serie de fruntași ai mișcării din Ungaria și Țările Române își vor găsi adăpost în Imperiul otoman, ceea ce a creat o situație politică deosebit de complicată sub numirea de *„Problema refugiaților"*, întrucît Poarta nu a dat curs insistențelor Austriei și Rusiei de a fi extrădați revoluționarii pașoptiști.

Chiar și atunci cînd, în semn de protest, cele două state își vor retrage reprezentanții lor din Constantinopol, Poarta va refuza totuși să-i predea, asumîndu-și astfel tot riscul unui război.

Este însă îndeobște cunoscut faptul că această nouă situație, ca și problema refugiaților, diviza Europa în două tabere. Mai ales Franța și Anglia sprijineau poziția adoptată de Imperiul otoman. Aceasta a determinat aplanarea, pentru moment, a controverselor pe căi diplomatice. „Dar în Orientul Apropiat — remarca, pe drept cuvînt, savantul N. Iorga — existau atîtea materiale explozive, încît nu era cu putință ca pacea să fie menținută o perioadă mai îndelungată" [10]. Ele vor duce la conflictul ruso-turc din 1853, care, în scurt timp, va lua proporțiile unei conflagrații europene sub denumirea de *Războiul Crimeii*.

[10] N. Iorga, *op. cit.*, vol. V, (ed. turcă), p. 420 (GOR, V, p. 414).

Capitolul V
RĂZBOIUL CRIMEII ŞI CONSECINŢELE SALE
(1853—1856)

DESPRE CAUZELE RĂZBOIULUI. Nu este în intenţia noastră de a relua analiza cauzelor conflictului european dintre anii 1853—1856, ele constituind deja obiectul unor studii şi monografii speciale. De asemenea, critica istorică a stabilit atît locul cît şi importanţa acestui conflict în evoluţia ulterioară a relaţiilor internaţionale [1]. Ceea ce dorim să subliniem aici este doar faptul că în preajma războiului Crimeii acţionau simultan un complex de factori de ordin economic, politic şi religios, fiecare antrenînd evoluţia evenimentelor în aceeaşi direcţie, anume spre declanşarea unei conflagraţii pe plan european.

Este neîndoielnic faptul că războiul Crimeii a izbucnit ca urmare a ciocnirii intereselor economice şi politice ale Angliei şi Franţei, pe de o parte, şi Rusiei, pe de altă parte, în Orientul otoman.

Diplomaţia otomană. În faţa contradicţiilor esenţiale, de ordin economic şi politic, se pare că aveau mai puţină importanţă disputele dacă cheile templului din Bethleem să stea la *catolici* sau la *ortodocşi*, ca şi certurile în jurul stelei de pe acest templu, ele fiind subordonate intereselor majore ale puterilor angajate pe atunci în „Chestiunea orientală". Dovadă ar fi şi faptul că, în ajunul războiului Crimeii, se ajunsese, într-un fel, la un compromis în chestiunea „locurilor sfinte". Totuşi, refuzul Porţii de a acorda ţarului un act *(sened)* scris în acest sens va submina „bazele legale" ale „protectoratului" Rusiei asupra creştinilor ortodocşi din Im-

[1] De pildă, E. V. TARLÉ, *Războiul Crimeii*, Bucureşti (trad. din l. rusă), 1952, vol. I şi II.

periul otoman, refuzul în sine însemnînd de fapt contestarea tuturor tratatelor şi a celorlalte convenţii încheiate pînă atunci între Turcia şi Rusia.

Problema „locurilor sfinte" căpăta forme cu atît mai acute cu cît Napoleon al III-lea insista pentru menţinerea privilegiilor bisericii catolice, iar ţarul Nicolae I îşi mărea pretenţiile sale „de a deveni apărătorul tuturor supuşilor ortodocşi ai sultanului, şi nu numai de a apăra drepturile bisericilor din Ierusalim şi Bethleem" [2]. Privită prin această perspectivă, chestiunea „locurilor sfinte" a contribuit la clarificarea poziţiilor diferitelor state europene faţă de Imperiul otoman. Se susţine chiar că ceea ce a dus la izbucnirea războiului Crimeii a fost chestiunea „Locurilor Sfinte" [3].

În această privinţă, un rol important îi revine, fără îndoială, şi diplomaţiei otomane din acea perioadă, oamenii politici turci prelungind tratativele cu o parte sau alta pînă ce se vor asigura de sprijinul diplomatic şi militar al Angliei şi Franţei într-un eventual conflict cu Rusia. De aceea, dacă „iniţiatorul direct al declaraţiilor şi acţiunilor care au dus la începerea războiului cu Turcia a fost ţarismul", tot atît de importantă pare şi aprecierea că oamenii politici turci de mai tîrziu „ar fi putut, într-o oarecare privinţă, să-i considere pe unii dintre diplomaţii turci din perioada 1853—1856 ca înaintaşii lor spirituali" [4].

Dealtfel, însuşi Marx, contemporan cu evenimentele, vorbind de inevitabilitatea unui conflict anglo-rus, preciza totodată că „în cazul unui tărăboi general, Turcia va constrînge Anglia să treacă de partea revoluţionară" [5].

Într-adevăr, Poarta s-a străduit, încă de la început. să introducă în chestiunea „locurilor sfinte" şi Anglia, ca mediatoare, iar în ceea ce priveşte concurenţa franco-rusă, pornind de la considerentul că „satisfacerea unuia se va realiza prin supărarea celuilalt", a predat catolicilor cheile Bethleemului şi a adoptat tactica prelungirii tratativelor cu Menşikov, trimisul special al ţarului pentru a rezolva, cu orice preţ, în favoarea Rusiei chestiunea „locurilor sfinte". De asemenea,

[2] *Istoria Diplomaţiei*, vol. I, p. 563.

[3] Bekir Sitki Baykal, *Makamat — Mubareke meselesi ve Bâbıâli* (Problema „Locurilor Sfinte" şi Înalta Poartă), în „Belleten", nr. 90/1959, p. 243.

[4] E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 6.

[5] Marx-Engels, *Opere*, vol. 28, p. 198.

atunci cînd au început vestitele „conferințe de la Viena" în chestiunea orientală, Imperiul otoman a introdus o serie, de modificări în proiectele prezentate de țările participante, iar refuzul țarului Nicolae I de a accepta aceste modificări a determinat puterile occidentale să sprijine Poarta tocmai cînd se părea că aceasta rămăsese izolată [6].

Modificările se refereau îndeosebi la termenii care confirmau dreptul de intervenție al țarului în treburile interne ale Porții, sub pretextul reglementării raporturilor dintre sultani și supușii lor creștini. De asemenea, în fața propunerii Angliei și Franței de a sprijini Imperiul otoman doar pentru menținerea teritoriilor sale de atunci, și nu pentru eventualele intenții de extindere a cuceririlor turcești — de exemplu în Crimeea —, diplomații otomani au ales prima variantă, sesizînd faptul că *cerințele echilibrului european* de atunci vor impune restituirea oricăror cuceriri noi de teritorii în detrimentul altor state [7].

Astfel, în perioada războiului Crimeii, Rusia se va găsi în fața unei coaliții turco-europene, în care opoziția religioasă dintre Islam și creștinism nu va mai constitui barieră de netrecut. Dimpotrivă, asistăm la participarea militară a celor mai mari puteri europene, Franța și Anglia, sub lozinca apărării „integrității Imperiului otoman", dar în realitate pentru a împiedica împărțirea „prăzii", pe care o oferea Orientul islamic la data aceea.

DESFĂȘURAREA OPERAȚIUNILOR MILITARE. Războiul Crimeii a început prin ocuparea Moldovei și Țării Românești de către armatele rusești, care trecuseră Prutul la 21 iunie 1853, fără a se declara războiul. Obținînd, pînă la urmă, asigurări de la ambasadorul englez, Stratford-Redcliff, și de la cel francez, La Cour, sultanul Abdul-Medjid (1839—1861) declară în septembrie 1853 războiul împotriva Rusiei. Dar curînd după aceea (la 30 nov. 1853) amiralul Nahimov avea să distrugă flota otomană în golful Sinope, ceea ce asigura supremația rusă nu numai în Marea Neagră, dar și dincolo de Strîmtori. De aceea bătălia de la Sinope a alarmat guvernele Angliei și Franței, care și-au îndreptat flotele spre Marea

[6] ALI FUAT TÜRKGELDI, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye* (Probleme politice importante), Ankara, vol. I, 1960, p. 6, 15, 25—26, 310, 311 ș.a. (ed. îngrijită de Bekir Sitkı Baykal).

[7] *Ibidem*, p. 321—327.

Neagră, ca să acţioneze în comun în „Chestiunea orientală". Dar abia în luna martie a anului 1854 Anglia şi Franţa au declarat formal război Rusiei. Campania de la Dunăre a continuat în iarna anului 1853, ca şi în primăvara următoare, dîndu-se lupte grele la Calafat, Oltenița, Turnu, Călăraşi, Brăila, Ismail şi în alte localităţi de pe linia Dunării. Operaţiunile de aici au continuat pînă în vara anului 1854.

Retragerea treptată a trupelor ruse din Ţara Românească şi Moldova a fost înlocuită cu ocupaţia turco-austriacă a Principatelor române, în timp ce frontul se strămuta din Dobrogea în Crimeea, prevestind sfîrşitul războiului în defavoarea Rusiei ţariste. Luptele de la Alma, Balaklava şi Inkerman au fost urmate de asediul Sevastopolului care, contrar aşteptărilor aliaţilor, a durat aproape un an de zile, pînă la capitularea din august 1855.

Dificultăţile de ducere a războiului, ca şi presiunile diplomatice ale Austriei au silit, în cele din urmă, Rusia să consimtă la tratativele de pace, mai ales că ţarul Nicolae I murise (febr. 1855), iar urmaşul său, Alexandru II, înclina pentru lichidarea stării de beligeranţă.

Sensul războiului Crimeii. După cum se poate constata, în perioada războiului Crimeii, Moldova şi Ţara Românească au atîrnat iarăşi greu în balanţa politicii marilor puteri europene. Astfel, Principatele române au stat în centrul discuţiilor de la Viena, iar Austria s-a şi angajat pînă la urmă faţă de Poartă în sensul revenirii la „statu-quo", refuzînd totodată propunerea Rusiei de a ocupa o parte din Peninsula Balcanică. „Aş vrea — scria la 30 mai 1853 ţarul Nicolae I împăratului Franz Josef — ca atunci cînd voi pune stăpînire pe Principate, tu să procedezi la fel cu Serbia şi Herzegovina" [8].

Refuzul Austriei, fie din considerente proprii, fie determinate, de a colabora cu Rusia pentru împărţirea posesiunilor europene ale Imperiului otoman învederează şi mai bine importanţa *ţărilor române* în desfăşurarea crizei orientale din această perioadă, cînd intraseră în acţiune interesele cele mai complexe ale marilor puteri. De aceea clasicii marxismului aveau să aprecieze că „războiul anglo-francez împotriva Rusiei va fi înscris în mod indiscutabil în istoria militară ca

[8] Apud E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 10.

un război de neînțeles [9], sau ca „o colosală comedie a erorilor, în care te întrebai mereu: cine este cel tras pe sfoară?" [10]

Din întreaga desfășurare a războiului rezultă totuși faptul că Anglia și Franța, secondate de Austria și Prusia, se vor împotrivi nu numai eforturilor de „nimicire politică" a Imperiului otoman, dar chiar și oricăror tentative de „împărțire" a acestuia, apărîndu-și astfel propriile lor interese, dictate de expansiunea economiei capitaliste în plină ascensiune. Astfel, apare și mai clară semnificația transferării forțate a operațiunilor militare din Balcani tocmai în Crimeea, prin aceasta urmărindu-se în primul rînd îndepărtarea definitivă a concurenței politice și economice rusești nu numai din Mediterana orientală, ci și din zona Mării Negre, condiția esențială fiind evacuarea celor două Principate românești.

Din toată această situație complexă vor profita, pentru moment, turcii, în sensul că relațiile lor cu celelalte state vor fi revizuite, așa cum scria N. Iorga, în dublu sens, și anume acela „de a ataşa mai complet existența Imperiului otoman la echilibrul european și de a pune capăt preponderenței Rusiei în Marea Neagră" [11]. În acest scop, se va impune recunoașterea a două principii fundamentale: *integritatea Turciei și neamestecul în treburile sale interne*, considerate de vizirul Ali pașa drept „motive pentru regenerarea Imperiului otoman" [12]. Într-adevăr, Congresul de la Paris din anul 1856 va consfinți unele realități create în timpul războiului.

CONGRESUL DE LA PARIS — 1856. Prelungirea războiului Crimeii era însoțită de intensificarea presiunilor militare și diplomatice asupra Rusiei. Dar ea ducea și la slăbirea coaliției, mai cu seamă Franța manifestîndu-și din ce în ce îngrijorarea față de scopurile Angliei de a-și consolida poziția în Orient, inclusiv în zona Mării Negre. Nota ultimativă a Austriei, prezentată în decembrie 1855, a constituit pentru țarul Alexandru al II-lea un prilej de a accepta tratativele de pace pentru a se pune capăt unui război dificil și devenit inutil, mai ales că și Napoleon al III-lea își formase aceeași părere.

[9] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 11, p. 532.

[10] *Ibidem*, vol. 22 (1965), p. 36.

[11] N. IORGA, *op. cit.*, vol. V (ed. turcă), p. 484 (*G.O.R.*, V, p. 477 și nota 4).

[12] A. F. TÜRKGELDI, *op. cit.*, vol. I, p. 393.

Congresul de la Paris a început la 25 februarie și s-a încheiat la 30 martie 1856, prin semnarea unui tratat de pace care avea să devină un document de bază pentru reglementarea litigiilor ulterioare din Europa, inclusiv Imperiul otoman.

La Congresul de la Paris, în afară de țările beligerante (Anglia, Franța, Turcia, Regatul Sardiniei și Rusia), participau și Austria și Prusia. Prezența la Paris a celor mai iscusiți diplomați ai epocii avea să imprime lucrărilor Congresului un caracter deosebit de complex, pe măsura intereselor proprii ale fiecărei țări și a suspiciunilor reciproce.

Condițiile tratatului de pace au fost grele pentru Rusia. Astfel, pe lîngă cedarea părții de sud a Basarabiei, care revine Moldovei, interzicerea flotei militare ruse în Marea Neagră și restituirea regiunii Kars din Orient, clauzele tratatului mai prevedeau și desființarea protectoratului exclusiv al Rusiei asupra Moldovei, Țării Românești și Serbiei. Aceste stipulațiuni însemnau, într-un fel, pentru Rusia, o revenire la starea politică de la începutul veacului al XVIII-lea.

Dar nici Imperiul otoman nu obținea prea multe avantaje de pe urma victoriei aliaților. Neutralizarea Mării Negre avea să afecteze în aceeași măsură și interesele Porții otomane în această zonă, punînd-o la discreția celorlalte puteri occidentale. De asemenea, stabilirea normelor de navigație de la gurile Dunării se transferă pe seama unei *comisii europene*, iar în ceea ce privește organizarea viitoare a Moldovei și Țării Românești, deși Congresul menține suzeranitatea otomană, se instituie totuși un *protectorat colectiv* al marilor puteri. Același gen de protectorat se preconiza și în cazul Serbiei. Dar maturizarea politică și social-economică a Principatelor române punea deja în mod imperios necesitatea *Unirii* lor într-un singur stat.

În schimb, tratatul recunoștea participarea turcilor ca *parteneri egali* în discutarea problemelor mondiale, Imperiul otoman fiind acceptat oficial în „concertul statelor europene" *(art. 7)*. Pe de altă parte, interdicția imixtiunii celorlalte puteri, individual sau colectiv, în relațiile dintre *sultan* și *supușii săi creștini (art. 9)*, anula, într-un anume fel, tratatele anterioare ruso-turce, care ofereau țarilor Rusiei facultatea de a interveni în favoarea creștinilor ortodocși din Im-

periul otoman. Dar în schimbul acestei „rețineri", Poarta, la rîndul ei, își asuma lărgirea *programului de reforme*, extinzîndu-l într-o serie de situații, ceea ce va netezi și mai mult drumul spre o egalizare între supușii musulmani și creștini. Acest program se va concretiza în *Firmanul din 18 februarie 1856*, promulgat încă în ajunul deschiderii Congresului de la Paris, tocmai pentru a se contracara eventualele intervenții ale puterilor europene.

Capitolul VI

IMPERIUL OTOMAN DE LA CONGRESUL DE LA PARIS (1856) LA CONGRESUL DE LA BERLIN (1878)

ECHILIBRUL EUROPEAN DUPĂ 1856. Mersul operațiunilor militare din perioada războiului Crimeii, ca și zigzagurile diplomației europene determinaseră deschiderea Congresului de la Paris într-un moment istoric cînd nu mai exista nici un sistem care să constituie factorul hotărîtor în fixarea sau ruperea *echilibrului european*, statele ocupînd dispozitive noi pe suprafața continentului nostru. În această situație, va prevala principiul „colaborării colective", care se va manifesta prin procedura *congreselor periodice*, efortul principal fiind îndreptat spre a nu se admite *hegemonia* vreuneia dintre puteri în soluționarea marilor probleme care frămîntau Europa [1].

Dar războiul Crimeii nu rezolvase contradicțiile în „Chestiunea orientală". Nici Tratatul de la Paris nu a reglementat problemele litigioase. Dimpotrivă, el a constituit de la început sursa unor noi conflicte între statele europene. La aceasta va contribui, fără îndoială, și situația generală din Imperiul otoman unde reformele preconizate nu puteau soluționa problemele fundamentale care frămîntau societatea turcă de secole în șir.

SITUAȚIA IMPERIULUI OTOMAN. FIRMANUL DIN 1856. Personalitățile proeminente ale epocii Tanzimatului, ca Mustafa Reșid pașa, Fuad pașa sau Ali pașa, care au alternat rînd pe rînd în funcțiile de mare vizir și ministru de externe (reis-efendi), au acceptat în genere formula lărgirii treptate

[1] *L'Europe...*, vol. I, p. 317 (art. *L'évolution politique*, de Franco Valsecchi).

a reformelor în cadrul societății otomane, ca o măsură mentiă să asigure continuitatea imperiului sub forma unui stat organizat.

În cadrul reformelor inițiate de Poartă se înscrie și *Firmanul din 18 febr. 1856*, care precedase deschiderea Congresului de la Paris (25 febr.). Prin acest document, pe de o parte, se urmărea lărgirea drepturilor supușilor nemusulmani din cadrul societății otomane, iar pe de altă parte se încerca limitarea motivelor de intervenție a marilor puteri. Actul acesta, denumit în genere *Islahat fermani* (Firman de redresare), reprezintă de fapt al doilea moment important al procesului de reforme, marcînd o dezvoltare substanțială a principiilor enunțate prin *Tanzimat* în 1839. Perspectivele folosirii supușilor creștini în aparatul de stat otoman, ca și obligativitatea de a fi recrutați în armată sau egalitatea în fața legilor fiscale conferă Firmanului din 1856 un pronunțat caracter politic și social, în procesul de reducere a deosebirilor dintre musulmani și creștini în cadrul societății otomane.

„Vor fi admiși în serviciile și funcțiile statului — se spune în firman —, deopotrivă, toți supușii Înaltului Devlet, din orice nație ar face ei parte".

În condițiile istorice din a doua jumătate a veacului al XIX-lea Firmanul din 1856 reprezintă o manifestare specifică a toleranței societății islamice, în procesul ei spre laicizare. Dar tot atît de adevărat este și faptul că reorganizarea instituțiilor judiciare sau religioase după specificul grupurilor etnico-religioase (bulgari, armeni, greci, evrei, etc.) va crea noi elemente de separare și izolare a diferitelor comunități, în cadrul aceleiași societăți [2]. Într-adevăr, aceasta însemna legiferarea diviziunii pe comunități nu numai din punct de vedere confesional, dar și sub raport civil, administrativ etc., preconizîndu-se tot atîtea coduri cîte rituri și cîte comunități etnico-religioase existau în imperiu [3].

Cu toate fluctuațiile pe care le-au prezentat în anii următori principiile Firmanului din 1856, acest document a stat totuși la baza evoluției Imperiului otoman de la Congresul de la Paris și pînă în anul 1876 [4], cînd s-a instaurat „Primul regim constituțional", numit „Birinci Meșrutiyet".

[2] *Islam Ansiklopedisi*, fasc. 91/1960, p. 83 (art. *Nasara*).

[3] EDMOND CHERTIER, *Réformes en Turquie*, Paris, 1858, p. 39.

[4] Pentru această perioadă vezi și R. H. DAVISON, *Reform in the Ottoman Empire 1856—1876*, Princeton, 1963.

De asemenea, cu Firmanul din 1856 îndepărtarea statului otoman de la principiile sacre ale Islamului capătă un nou impuls. Dealtfel, în concepţia lor politică, turcii nu au rămas prizonierii principiilor Şeriatului musulman. Dimpotrivă, le-au subordonat intereselor imperiului, aplicîndu-le într-un sens sau altul, în funcţie de circumstanţele reale. Turcii-selciukizi separaseră instituţia „Sultanatului" de „Califat", dar reunirea lor sub Dinastia otomană nu a mers pînă la a identifica *„statul"* şi *„biserica"*, faptul în sine avînd, mai degrabă, scopul asigurării supremaţiei otomane în lumea islamică. În societatea otomană spiritul religios s-a afirmat mai mult în afara cadrului oficial, ca urmare a efortului şi comportamentului de clasă a tagmei clerului otoman [5]. Pe de altă parte, tocmai datorită subordonării factorului religios, adaptările periodice ale societăţii turco-islamice cerinţelor impuse de condiţiile istorice mereu noi nu au fost calificate drept „erezii", ceea ce ar fi însemnat un conflict oficial cu înseşi bazele Islamului. Doar în virtutea inerţiei masele populare şi forţele sociale tradiţionaliste îşi manifestau împotrivirea lor, uneori mai puţin iar alteori mai violent. Este adevărat că, în condiţiile celei de a doua jumătăţi a veacului al XIX-lea, nu se putea încă vorbi de o acomodare reciprocă a diferitelor naţionalităţi componente ale societăţii otomane şi nici de o adaptare definitivă a populaţiei turco-islamice la stările de lucruri noi care se creau. Totuşi, încă de atunci se constată o scădere a intensităţii împotrivirilor faţă de transformările succesive, iniţiate mai ales „de sus în jos". În acest context, acordarea de drepturi diferitelor comunităţi etnico-religioase avea menirea de a contribui la transformarea supuşilor în „cetăţeni otomani" în adevăratul sens al cuvîntului.

Dar, de fapt, într-o societate în care majoritatea populaţiei o forma ţărănimea, denumită în general *raia (re'aya)*, rezolvarea, în primul rînd *a problemei agrare* avea o importanţă covîrşitoare pentru viitorul Imperiului otoman. Însuşi *Tanzimatul* fusese proclamat nu numai din nevoia de a se reînnoi sistemul administraţiei de stat, dar şi pentru a soluţiona „întîi de toate problema agrară", care determina situaţia materială şi socială a ţărănimii şi care, în decursul istoriei, „căpătase o complexitate de nerezolvat" [5].

[5] HALIL İNALCIK, *Tanzimat ve Bulgaristan Meselesi...*, p. 10.

Or, puterea marilor stăpîni de pămînturi, fie proprietari absoluți, fie arendași sau stăpîni de feude, nu fusese stăvilită, satisfacerea nevoilor materiale și spirituale ale maselor populare, musulmane și creștine, rămînînd în continuare în sfera iluziilor și aspirațiilor nedefinite, în timp ce lupta dintre diferitele categorii de proprietari sau stăpîni de feude și puterea centrală va continua ca și mai înainte.

Preponderența uneia sau alteia dintre aceste categorii sau factori politici afecta nu numai sistemul de exploatare a fondului funciar din Imperiul otoman dar și situația maselor direct producătoare, care intrau într-o dependență feudală din ce în ce mai accentuată fie față de puterea centrală, fie față de proprietarii particulari, ca și față de arendași.

Iată de ce se poate spune că mișcările populare din Imperiul otoman, pe lîngă factorii politici, interni sau externi, erau „legate, la origină, de cauze social-agrare", iar stările sociale se aflau „în dependență cu dezordinea din regimul agrar otoman, îndeosebi din perioada decăderii" [6].

Cît privește burghezia, aceasta era încă puțin numeroasă și slabă din punct de vedere al forței economice. Manifestîndu-se mai mult în sfera comerțului, ea depindea în mare măsură de producția agricolă, deci era subordonată feudalilor moșieri (aiani, ciorbagii sau gospodari). Chiar și Tanzimatul fusese inițiat în cea mai mare parte de *clasa feudală*, ceea ce explică și caracterul inconsecvent al reformelor, în sensul că ele nu atingeau bazele orînduirii sociale existente și nici nu au putut să detașeze economia și politica otomană de influența puterilor apusene. Dimpotrivă, aservirea Imperiului otoman de către statele occidentale va lua forme noi, iar *sistemul împrumuturilor* va căpăta un caracter tot mai frecvent, pînă ce statul otoman nu va îndeplini decît rolul de „jandarm al capitalului străin". Pentru rambursarea împrumuturilor se organizează sistemul specific al „Administrației Datoriilor Publice".

●

Toți factorii social-economici și politici amintiți mai sus au adîncit în a doua jumătate a veacului al XIX-lea instabilitatea societății otomane, declanșînd o nouă perioadă în

[6] *Ibidem*, p. 90, nota 1.

procesul dezmembrării imperiului. Astfel, în regiunile cu populație eterogenă, animozitățile reciproce cresc tot mai mult. Mișcările din Liban se vor încheia abia în anul 1861, prin lărgirea autonomiei acestei provincii în cadrul Imperiului otoman [7].

Dealtfel, *principiul autonomiilor*, de toate gradele, se va extinde pe întreg imperiul, unele teritorii caracterizîndu-se printr-o subordonare formală față de autoritatea centrală. De pildă, provinciile magrebiene (Algeria, Tunis ș.a.) erau legate mai mult *nominal* de sultanul otoman, care era considerat mai degrabă șeful spiritual al tuturor musulmanilor decît suveran politic [8]. Egiptul obținuse deja o autonomie specială, concretizată în dreptul de moștenire a funcției de guvernator *(vali)*, care în anul 1873 va deveni *kediv (Hidiv)* echivalînd chiar și cu titlul de *sultan*. De asemenea, în provinciile Siriei și Irakului, ca și în alte părți ale lumii arabo-islamice, o serie de grupuri locale sau tribale își continuau modul lor specific de viață, refuzînd să achite dările obișnuite sau să recunoască autoritatea centrală [9].

În partea europeană, autonomia tradițională a *țărilor române* intrase deja într-o fază nouă, în drumul ei spre independență națională. *Unirea* politico-administrativă se realizează la 24 ianuarie 1859, drept urmare a procesului de dezvoltare social-economică și de maturizare politico-ideologică a poporului român. Un caracter similar prezentau și raporturile juridice ale Serbiei cu Poarta, iar regiunile locuite de populația bulgară, bosniacă, croată sau albaneză etc. capătă o importanță tot mai mare, mișcările de aici devenind factorii de prim ordin în procesul dezmembrării Imperiului otoman.

În ciuda acestor realități, care prezentau deja caracterul unei legități istorice, Poarta otomană va continua să aplice și după Congresul de la Paris (1856) politica „integrării" față de toate provinciile mai mult sau mai puțin dependente de Constantinopol, considerîndu-le pe toate ca „părți inalienabile ale imperiului". Într-un proiect întocmit de vizirul Fuad pașa, vorbindu-se de necesitatea îndepărtării influenței

[7] Pentru unele detalii vezi și M. TAYYIB GÖKBILGIN, *1840 tan 1861 e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve Dürziler* (Chestiunea libaneză între 1840—1861 și druzinii), în „Belleten", nr. 40/1946, p. 641—703.

[8] N. IORGA, *op. cit.*, vol. V (ed. turcă), p. 437 (*G.O.R.*, V, p. 431).

[9] H. İNALCIK, *Tanzimat ve Bulgaristan...*, p. 1.

Rusiei din Balcani se preconiza aplicarea unei politici speciale chiar şi faţă de Principatele române. Potrivit acestui proiect, „menţinîndu-se toate privilegiile iniţiale" ale Principatelor, trebuia să se întărească totodată legăturile lor cu Poarta, pentru a se dovedi că „Cele două ţări reprezintă două provincii care fac parte integrantă din Imperiul otoman", iar domnii lor să fie răspunzători faţă de Poartă. De asemenea, el cerea să se reducă decalajul dintre boierii mari şi domni, care se numeau în trecut *voievozi*, dar care şi-au luat titlul de *prinţi* [10]. De aceea chiar şi domnii români vor fi socotiţi drept „principi şi guvernatori generali" [11]. În ceea ce priveşte problema *Unirii*, acelaşi Fuad paşa prezenta trei posibilităţi: 1) Menţinerea Moldovei şi Ţării Româneşti ca două provincii separate; 2) Unirea lor sub un prinţ străin; 3) Unirea lor sub un domn pămîntean, dar la urmă conchidea că „nu există altă soluţie sigură decît aceea de a le guverna prin doi domni diferiţi". El căuta să justifice atitudinea antiunionistă a Porţii pe considerentul că „dacă e nevoie să se creeze o barieră în faţa Rusiei, atunci această barieră trebuie să fie forţa Imperiului otoman" [12].

Dar faza istorică se caracteriza de fapt prin intensificarea luptei de eliberare a popoarelor supuse, creştine şi musulmane, drept consecinţă a dezvoltării, la aceste popoare, a relaţiilor specifice orînduirii burghezo-capitaliste, ceea ce atrăgea după sine şi maturizarea conştiinţei naţionale a unor grupuri sociale avansate, care îşi asumau conducerea maselor populare în lupta pentru formarea unor state independente. Această luptă, care se va manifesta sub cele mai diverse forme, va reprezenta unul din factorii cei mai de seamă ai dezagregării Imperiului otoman, schimbînd treptat harta politică a Europei sud-estice, ca şi a Orientului Apropiat.

ZDRUNCINAREA ECHILIBRULUI POLITIC EUROPEAN. După cum se ştie, în 1859 se desăvîrşeşte Unirea Principatelor române, cu toate consecinţele ce decurgeau de aci pentru stabilirea raporturilor lor viitoare cu Poarta, iar în 1867 Serbia obţine şi ea un statut de independenţă, prin plecarea ultimelor garnizoane turceşti din Belgrad. Între 1861—1864 se desfăşoară răscoala muntenegrenilor, iar în 1866 începe

[10] A. F. TÜRKGELDI, *op. cit.*, vol. I, p. 421.
[11] N. IORGA, *Mărturii istorice*, ..., p. 605 (nr. CLXXV).
[12] A. F. TÜRKGELDI, *op. cit.*, vol. I, p. 426.

marea problemă a Cretei. Toate acestea au complicat nu numai situaţia internă a Imperiului otoman, dar şi istoria Europei în general. În aceeaşi măsură, după anul 1863, şi chestiunea egipteană capătă reglementări noi, lărgindu-se tot mai mult bazele juridice ale autonomiei acestei provincii faţă de Poartă. Aceste reglementări au fost oglindite în noul *Hatt-i-şerif*, din 1871, care sintetizează ansamblul transformărilor intervenite de la răscoala lui Mehmed-Ali paşa încoace, simultan cu interesul crescînd al Angliei şi Franţei faţă de această provincie deosebit de importantă atît din punct de vedere strategic, cît şi sub raportul legăturilor comerciale cu Orientul, mai ales după deschiderea Canalului de Suez în 1869. De aceea Sublima-Poartă *(Bab-ı-Ali)* se străduia mereu pentru respectarea stipulaţiilor *Tratatului de la Paris*, legînd aceasta chiar şi de prescripţiile Islamului, dar în realitate din considerente politice bine definite. „A respecta tratatele este pentru noi o datorie religioasă" spunea de pildă Fuad paşa.

Cu toate acestea, în fiecare din problemele amintite mai sus Poarta a trebuit să cedeze pas cu pas, iar în anul 1871, îndată după înfrîngerea Franţei de către Germania (1870), Rusia va lichida consecinţele tratatului de la Paris privind restricţiile impuse în zona Mării Negre.

Oamenii politici otomani şi-au manifestat de la începu neliniştea lor faţă de această situaţie, care deschidea perspect tive pentru răsturnarea echilibrului din regiunea Mări-Negre. La *Medjlisul* întrunit pentru trasarea liniei politicei turceşti la Congresul de la Londra (spre sfîrşitul anului 1870) au fost analizate mai multe căi de urmat pentru Poartă, ceea ce învederează şi faptul că politica otomană nu era hotărîtă ad-hoc, ci se baza pe analiza situaţiei concrete a problemelor care frămîntau Europa în general, căutîndu-se soluţiile cele mai adecvate intereselor imperiului. Astfel, s-a spus că delegaţia turcă ar putea părăsi congresul, chiar dacă celelalte ţări vor adopta o atitudine conciliantă, sau se poate supune hotărîrii majorităţii, după cum poate cere anumite modificări ale viitorului tratat privind regimul Mării Negre şi al Strîmtorilor sau poate accepta toate propunerile. În primul caz, se prevedeau două consecinţe: ori Poarta va asista la întărirea flotei ruse în Marea Neagră, ori va declanşa un război. Dar în condiţiile date a doua cale era exclusă, turcii nefiind siguri de participarea altor puteri alături de ei. De asemenea, varianta a doua a fost considerată

„nepotrivită nici onoarei şi nici înaltelor drepturi" ale Porţii. De aceea Medjlisul s-a oprit asupra variantei ca, în cazul unui conflict anglo-rus sau franco-rus etc., părţile beligerante să nu beneficieze de dreptul de a-şi trece flotele lor de război prin Strîmtori [13].

Dar peste cîţiva ani a intervenit o nouă perioadă de convulsiuni în *Chestiunea orientală*, prin izbucnirea răscoalei din Herzegovina (1875), care a fost urmată de mişcarea de eliberare naţională a poporului bulgar (1876), ca şi de încordarea raporturilor Principatelor române cu Poarta.

Toate acestea au favorizat intensificarea amestecului diferitelor puteri europene, fiecare acţionînd în funcţie de interesele sale, dar într-un spirit concertant vis-à-vis de Imperiul otoman.

CURENTELE IDEOLOGICE DIN SOCIETATEA OTOMANĂ. Problema fundamentală care se punea, atît în faţa *nobilimii feudale* cît şi a *burgheziei turceşti*, în formare, era aceea de a găsi căile pentru regenerarea Imperiului otoman şi pentru reorganizarea „lumii islamice" în general, pentru a se evita o dezmembrare totală. Cele două clase se deosebeau în privinţa căilor de realizare a acestui scop, feudalii preconizînd întărirea autorităţii absolute a sultanului iar burghezia luptînd pentru îngrădirea acestui absolutism, spre un regim monarho-constituţional. Totuşi, ele se întîlneau pe plan politico-ideologic, ţelul comun fiind folosirea tuturor mijloacelor pentru dăinuirea Imperiului otoman [14].

În această privinţă vor fi puse în circulaţie chiar şi teorii care considerau *elementul turcesc* drept un factor de echilibru european şi îi atribuiau un rol *catalizator* printre celelalte naţionalităţi din imperiu fie islamice, fie creştine. Din acest punct de vedere, o importanţă deosebită prezintă scrisoarea din 18 septembrie 1862 a vizirului Ali paşa către ambasadorul otoman din Paris. După acest vizir, care a participat activ la trasarea liniei politice a Imperiului otoman în perioadele cele mai critice ale istoriei sale de la jumătatea veacului al XIX-lea încoace, studierea stării de spirit a diferitelor naţionalităţi ar duce la convingerea existenţei unor tradiţionale antipatii reciproce, încît a le lăsa în voia

[13] A. F. TÜRKGELDI, *op. cit.*, vol. I, p. 467—477 (doc. din 18 *ramazan 1287* = 12 dec. 1870).

[14] *Istoria Filozofiei*, vol. IV, Bucureşti, (trad. din l. rusă), 1961, p. 450.

lor sau a permite dominația unora asupra altora va însemna „haos și război civil perpetuu" și va trebui „un secol și torente de sînge pentru stabilirea unei stări oarecum stabile". Socotind că „numai turcii le pot servi ca legătură de unire", Ali pașa conchide că: „nimic nu ar putea să înlocuiască în Orient acest vechi imperiu, despre care dușmanii săi se complac să-i zică *bolnav*" [15].

În atare condiții, va prinde rădăcini tot mai solide curentul ideologic al „otomanismului" *(Osmanlılık)*, care se va bizui pe ideea „egalității în drepturi a tuturor supușilor imperiului" în cadrul unei „patrii otomane". În felul acesta, *„otomanismul"* și „patria otomană" vor deveni principalele suporturi politico-ideologice ale Porții pentru menținerea imperiului.

În vederea înfăptuirii acestui țel, sultanul Abdul-Aziz (1861—1876) va confirma și el principiul tratării egale a supușilor săi, fără deosebire de credințe religioase, declarînd că „toți sînt fiii aceleiași patrii" [16], iar în 1869 se va adopta legea cetățeniei, pornindu-se de la interesele imediate ale statului otoman și nu de la principiile religioase care condiționau „cetățenia" de trecerea la islamism.

Dezvoltarea și aplicarea ideii de *otomanism* își va găsi expresia cea mai concludentă în *Constituția din 1876*, care va decreta sub articolul opt principiul că „toți cetățenii aflați în supușenia Imperiului otoman, indiferent de religia sau de secta din care fac parte, sînt denumiți, fără excepție, *osmanlî* (adică otomani—n.n.)" [17].

În condițiile veacului al XIX-lea, acest curent ideologic depășea semnificația *pur dinastică*, a familiei lui Osman, reprezentînd mai degrabă un concept bazat pe „ideea de egalitate" sau pe eforturile de „uniformizare" a societății turco-otomane în procesul adaptării ei la condițiile de atunci.

Factorii interni și externi care favorizau crearea curentului ideologic al „otomanismului" pot fi desprinși din întreg procesul dezmembrării politice a imperiului, care se accentua prin extinderea luptei de eliberare a popoarelor creștine de sub dominația otomană, prin tendințele separatiste ale popu-

[15] M. Cavid Baysun, *Ali Paşa'nın fransızca bir mektubu* (O scrisoare a lui Ali pașa în limba franceză), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", vol. V, nr. 8 (1953), p. 137 și urm.

[16] Enver Ziya Karal, *op. cit.*, vol. V, p. 148.

[17] Apud H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgaristan...*, p. 3 și nota 1.

laţiilor musulmane, ca şi prin presiunea crescîndă a statelor europene asupra Imperiului otoman etc. Dar procesul dezagregării, ca şi subordonarea crescîndă faţă de economia şi politica statelor europene au început, de la o vreme, să îngrijoreze şi mai mult intelectualitatea care oglindea interesele burgheziei naţionale turceşti în formare. Această îngrijorare şi-a găsit expresia în constituirea, în 1865, a unei asociaţii, denumită „Societatea noilor otomani" [18], care a avut ca principali promotori şi conducători ideologici personalităţi literare şi politice, ca: Ibrahim Şinasi, Namîk Kemal, Ziya Paşa şi alţii. Formîndu-se într-un mediu aflat în plină efervescenţă a naţionalităţilor din Imperiul otoman, ca şi în urma contactului direct cu lumea occidentală, „Noii otomani" *(Yeni Osmanlılar)* au militat, la început, pentru crearea unei *literaturi naţionale*, în care să predomine elementele limbii turceşti, eliberată de influenţele lexicului arabo-persan, precum şi pentru răspîndirea cuceririlor ştiinţei şi culturii în rîndurile poporului. Sub acest raport, asociaţia „Noilor otomani" avea mai mult un caracter *iluminist*. „În secolul nostru — scria de pildă poetul Namîk Kemal — instrucţiunea este izvorul vieţii fiecărui popor", iar „o naţiune fără literatură este ca şi omul fără limbă" [19].

Dar, treptat, „Noii otomani" sau „Tinerii otomani" au îmbinat propaganda luminării poporului cu activitatea social-politică, ridicîndu-se împotriva absolutismului şi cerînd reforme largi în cadrul societăţii otomane, chiar şi transformarea Imperiului dintr-o autocraţie despotică într-o „monarhie constituţională", pentru limitarea drepturilor absolute ale sultanului. Unii preconizau, după cît se pare, pînă şi transformarea imperiului într-o *republică*. „Noii otomani" au pregătit terenul pentru promulgarea *Primei Constituţii turceşti*, punînd totodată şi bazele celui dintîi partid politic de opoziţie din istoria Imperiului otoman [20].

Reprezentînd în primul rînd interesele burgheziei naţionale turce, industriale şi comerciale, în formare, „Noii otomani" exprimau nemulţumirea acestei pături sociale faţă de absolutismul sultanilor şi cereau o serie de schimbări în structura politică şi socială a societăţii turco-osmane, inclusiv

[18] Vezi Iu. A. Petrosian, *„Novîe Osmanî" i borba za Konstituţia 1876 g. v Turţii*, Moscova, 1958.

[19] Apud *Istoria Filozofiei*, vol. IV, p. 451.

[20] E. Z. Karal, *op. cit.*, vol. VII, Ankara, 1956, p. 312 şi urm.

ştergerea deosebirilor dintre musulmani şi nemusulmani, cu scopul de a păstra integritatea Imperiului otoman, prin slăbirea luptei de eliberare a popoarelor supuse, ca şi a intervenţiilor marilor puteri europene.

În politica lor faţă de naţionalităţi, „Noii otomani" s-au sprijinit pe curentul *„otomanist"*, dîndu-i o nouă semnificaţie.

Astfel, ei încep să afirme, deşi cu mai puţină hotărîre, *supremaţia elementului turcesc* printre celelalte naţionalităţi din imperiu. Această poziţie deosebea „otomanismul" de acuma de cel din perioadele anterioare, cînd se preconiza o oarecare „omogenitate" doar prin acordarea anumitor drepturi naţionalităţilor din societatea otomană.

Afirmarea predominanţei elementului turc faţă de celelalte popoare era determinată şi de eforturile de consolidare ale diferitelor grupuri etnico-religioase din cadrul societăţii otomane, pînă la a preconiza crearea unui stat mixt islamo-creştin. De pildă, într-un memoriu din 1867, Comitetul Central bulgar clandestin cerea transformarea Imperiului otoman într-un *stat dualist turco-bulgar*, după modelul Imperiului austro-ungar [21].

Ideile „Noilor otomani" şi-au găsit expresia maximă în constituţia numită *Kanun-i Esasi*, din 1876, care, după unele aprecieri, deschidea perspective pentru transformarea Imperiului otoman într-un adevărat „Commonwealth" [22]. Dar în noianul de contradicţii sociale şi politice, care măcinau societatea otomană de atunci, astfel de iniţiative nu puteau găsi sprijin larg în rîndurile popoarelor componente ale imperiului.

Pe de altă parte, neputînd depăşi cadrul ideologiei islamice, „Noii otomani" au rămas ataşaţi de principiile religiei musulmane care, din punctul lor de vedere, se întemeia „pe democraţie şi pe libertate", după cum afirma chiar şi Midhat paşa, socotit „conducătorul natural" al „Noilor otomani" [23]. În felul acesta, menţinînd deosebirile fundamentale dintre popoarele creştine şi cele islamice, „Noii otomani" au simţit chiar nevoia să îmbrace într-o haină religioasă ideile laice

[21] *Istoria na Balgaria*, vol. I, Sofia, 1961, p. 408—412.
[22] A. TOYNBEE, *A Study of History...*, vol. VIII, p. 254.
[23] MIDHAT PACHA, *La Turquie, son passé, son avenir*, Paris, 1878, p. 7.

pe care le aduceau din Europa Occidentală[24]. Astfel, erau exaltate sentimentele de *comunitate religioasă* ale musulmanilor. În condițiile intensificării mișcărilor de eliberare a popoarelor creștine, aceasta a dus la ideea „unirii lumii islamice", care va sta la baza unei noi forme de manifestare a ideologiei „pan-islamiste", preconizînd „purificarea Imperiului de elemente creștine și unirea popoarelor islamice din lume sub un Califat" [25]. Dealtfel, pan-islamismul va prinde rădăcini în societatea turco-islamică pe măsura *eșuării* eforturilor de unificare a diferitelor naționalități care compuneau Imperiul otoman într-un moment istoric sau altul. De aceea acest curent va căpăta o semnificație politică specială, cerînd lărgirea autorității sultanilor turci asupra popoarelor din provinciile musulmane. Aceasta va face ca „pan-islamismul" să fie sprijinit de statul otoman spre sfîrșitul veacului al XIX-lea, dar mai cu seamă sub domnia îndelungată a sultanului Abdul-Hamid al II-lea (1876—1909).

Trebuie relevat însă și faptul că, simultan cu astfel de ideologii, care se caracterizau mai degrabă prin concepții medievale despre lume și viață, în societatea otomană din a doua jumătate a secolului al XIX-lea se conturau tot mai bine și trăsăturile unor noi curente politico-ideologice, care vor căpăta forme și orientări din ce în ce mai precise pe măsura maturizării burgheziei naționale turce. Ele își au izvorul în mutarea treptată a centrului de greutate spre *elementul turcesc* din cadrul societății otomane și vor sta la baza *naționalismului turc* de mai tîrziu. Este vorba de curentul *türkismului*, cu toate formele sale, *turaniste* sau *panturaniste* etc., fiecare căutînd să răspundă anumitor momente din desfășurarea ultimului episod al istoriei Imperiului otoman.

Dealtfel, condițiile care generau *türkismul*, cu toate variantele sale, nu difereau în genere de cele care duseseră la formarea celorlalte ideologii particularizante din sînul societății otomane de pînă atunci. Contactul cu lumea europeană, lupta crescîndă a popoarelor de sub dominația otomană pentru formarea unor state naționale independente, acțiunile separatiste ale unor grupuri islamice, migrațiunea continuă a populațiilor turco-islamice din teritoriile desprinse treptat de imperiu, ca și dezvoltarea unei burghezii naționale puteau constitui tot atîția factori pentru formarea unei

[24] TANER TEMIR, *op. cit.*, p. 116.
[25] ALTEMIR KILIÇ, *Turken and the world*, Washington, 1959, p. 18.

conştiinţe proprii a elementului turcesc. La început, acesta se va strădui să-şi menţină dominaţia în cadrul Imperiului otoman, iar mai tîrziu, cînd acest lucru se va dovedi cu neputinţă, în faţa procesului de dezintegrare politică totală, va milita pentru crearea unui *stat naţional independent*, finalizat în *Republica Turcia* de astăzi.

Istoria Imperiului otoman axîndu-se în genere pe principii *universaliste* şi *dinastice*, acestea impuseseră, secole de-a rîndul, sacrificarea elementelor *de conştiinţă naţională*. În faţa ideii de „*Ümmet*" sau „*Osmanlî*", însăşi denumirea de „*Türk*" căpătase o semnificaţie peiorativă, deşi europenii continuau să-i numească *turci*, pe otomani, iar imperiului să-i zică, de obicei, *Imperiul turc*. Abia spre mijlocul veacului al XIX-lea cuvîntul *Türk* începe să-şi capete din nou semnificaţia sa din perioada central-asiatică a istoriei poporului turc. Astfel, se afirma tot mai mult că „în cadrul societăţii otomane turcii ocupă primul loc atît din punctul de vedere al numărului, cît şi al capacităţii lor", iar în ceea ce priveşte viitorul, se anticipa deja că „ocupînd locul cel mai apropiat de Europa, ei (turcii) vor fi primii care vor însuşi civilizaţia occidentală" [26]. Înşişi „Tinerii otomani" sau „Noii otomani" se constituiseră la început în „Societatea tinerilor turci", vestind prin aceasta organizaţia de mai tîrziu a „Junilor turci". Dealtfel, europenii i-au cunoscut în general tocmai sub această ultimă denumire.

Războiul ruso-româno-turc (1877—1878). Acţiunea simultană a tuturor factorilor politici şi ideologici de care s-a amintit, ca şi intensificarea luptei de emancipare a popoarelor balcanice au determinat detronarea sultanului Abdül-Aziz (1876) şi promulgarea *Primei Constituţii otomane*, denumită *Kanun-i Esâsi*, care a fost adoptată la cîteva luni după întronarea sultanului Abdul-Hamid al II-lea, respectiv la 23 decembrie 1876, fiind pregătită de fruntaşul politic al vremii — *Midhat paşa*. Adoptarea acestei Constituţii a coincis de fapt cu ziua începerii lucrărilor Conferinţei de la Constantinopol în vederea discutării noii crize ivite în Chestiunea orientală.

Deşi Poarta acceptase participarea ei la această conferinţă, cu condiţia evitării unei imixtiuni în treburile interne ale Imperiului, totuşi, pierzînd în general iniţiativa, ea va fi

[26] Namîk Kemal, apud E. Z. Karal, *op. cit.*, VII, p. 296.

supusă, de astă dată, unor serioase tentative de dezmembrare pe cale diplomatică, prin prezentarea unor proiecte colective din partea puterilor europene. Ele prevedeau o serie de măsuri administrative și fiscale, militare și judiciare pentru regiunile Bosniei, Herzegovinei, Bulgariei, printre care și împărțirea Rumeliei în două provincii, una formînd Bulgaria, inclusiv desemnarea de guvernatori creștini pe diferite termene, ca și alcătuirea unor comisii mixte, cu participarea puterilor străine. Însuși conducătorul delegației engleze, contele Salisbury, avea să declare într-o scrisoare secretă, adresată marelui vizir Midhat pașa, convingerea sa fermă că „hotărîrile luate la conferință lezează într-o formă primejdioasă independența, cinstea și onoarea guvernului imperial" [27].

Pentru a vedea în ce măsură Poarta era dispusă să urmeze carul diplomației europene sau să-și asume anumite riscuri, este de ajuns să amintim de discuțiile care au avut loc la Medjlisul întrunit în ziua de 19 ianuarie 1877 în vederea adoptării unei atitudini față de propunerile marilor puteri.

Astfel, insistînd asupra inconvenientelor propunerilor privitoare la *autonomii*, Midhat pașa lăsa să se înțeleagă că tocmai pentru *evitarea* acestui sistem fusese adoptat regimul constituțional la sfîrșitul anului 1876. „Regula autonomiei — afirma el — atingînd principiul suveranității, fusese respinsă, iar Înaltul Devlet se angajase să declare în fața întregii lumi aplicarea unor reforme generale prin *Constituție*" [28]. Referindu-se apoi la alte propuneri ale conferinței marilor puteri, la Constantinopol, Midhat pașa considera că „fiecare din ele reprezintă lucruri care vor nimici și vor anula totalmente prestigiul și suveranitatea, cinstea și onoarea statului nostru" [29].

În cazul respingerii propunerilor Conferinței, Poarta otomană prevăzuse deja mai multe posibilități, inclusiv participarea României la un eventual război cu Rusia.

Pe de altă parte, analizînd consecințele acceptării unor „comisii străine" pentru aplicarea reformelor, Midhat pașa aprecia că, odată cu acest obicei, „conducerea treburilor statului va lua cu totul forma unei politici străine și este mai mult ca sigur că, după aceea, va fi cu neputință să mai

[27] Apud M. T. GÖKBILGIN, *Midhat Paşa*, în *Islam Ansiklopedisi*, vol. VIII, p. 278.
[28] A. F. TÜRKGELDI, *op. cit.*, vol. II, 1957, p. 12.
[29] *Ibidem*, p. 13.

scăpăm de această situație" [30]. De aceea Poarta a ales încă de la început alternativa respingerii propunerilor, asumîndu-și astfel toate consecințele împotrivirii față de frontul comun al puterilor europene. Midhat pașa, deși a prevăzut că urmările unui război pot fi și mai catastrofale, a putut totuși să declare că „a prefera războiul este mai potrivit și se cuvine cinstei și onoarei împărăției" [31]. Poarta va respinge și protocolul de la Londra (31 martie 1877), pe considerentul că „lezează suveranitatea Imperiului otoman, stabilită prin Tratatul de la Paris" [32].

Toate aceste deliberări independente ale Porții au complicat relațiile ei cu toate marile puteri care și-au manifestat, cel puțin la început, indiferența lor față de destinele Imperiului otoman, în timp ce Rusia considera că „refuzarea propunerilor ne silește să ne apucăm de arme" [33], dar de fapt pentru a-și consolida din nou influența politică în Balcani, zdruncinată după războiul Crimeii.

Rusia a declarat războiul împotriva Porții otomane la 12/24 aprilie 1877, după ce s-a asigurat de neutralitatea Austro-Ungariei, în schimbul anexării Bosniei și Herzegovinei. De asemenea, la 14/26 aprilie se încheie la București convenția de trecere a armatelor ruse prin România în sudul Dunării. Consecințele războiului ruso-turc se conturau și prin faptul că celelalte puteri europene nu-și precizau pozițiile lor față de acest eveniment deosebit de important din istoria Europei în general.

Războiul a început prin bombardarea malului stîng al Dunării de către artileria otomană, iar răspunsul artileriei române crea de fapt o stare de război între România și Turcia. Ca urmare, la 9 mai 1877 se declară „independența absolută a României" ca „o națiune de sine stătătoare".

Ocupînd, la început, Nicopolul, oștile române s-au îndreptat spre Plevna, pentru a veni în ajutorul trupelor rusești, împotriva vestitului Osman pașa.

Cucerirea redutelor Griviței I și II au cerut numeroase jertfe omenești. Văzînd restrîngerea cordonului în jurul Plevnei și greutățile blocadei, Osman pașa încearcă la 28 nov./10 dec. 1877 să străpungă încercuirea pentru a se

[30] A. F. Türkgeldi, *op. cit.*, vol. II, p. 16 și urm.
[31] Apud A. F. Türkgeldi, *op. cit.*, vol. II, p. 16—17.
[32] *Ibidem*, p. 21.
[33] A. F. Türkgeldi, *op. cit.*, vol. II, p. 36 și p. 288—300.

retrage spre Sofia, dar cucerirea redutelor de pe Opanez de către trupele române a permis intrarea în Plevna, unde Osman pașa s-a predat colonelului Cerchez.

Împreună cu el căzuseră 45 000 de ostași turci, în afară de cei peste 5 000 de morți.

Căderea Plevnei deschidea aliaților drumul spre Constantinopol, pecetluind totodată soarta războiului ruso-româno-turc.

Această situație a creat o panică generală la Constantinopol. Unii oameni politici turci propuneau trecerea guvernului pe malul asiatic al Bosforului, iar alții cereau mutarea capitalei la Galipole. Alții sperau ajutorul Angliei și Franței, prin cedarea insulelor Creta și Cipru englezilor, iar a Egiptului francezilor, în vederea păstrării regiunilor denumite „Europa otomană" [34]. Dar sacrificarea Egiptului musulman în favoarea unor teritorii din Balcani, locuite în cea mai mare parte de populații creștine, nu putea fi pusă în aplicare în condițiile de atunci; cu atît mai mult, nu putea fi deci vorba de o inițiativă otomană în această privință. De aceea singura cale de ieșire din criza în care intrase Imperiul otoman putea fi acceptarea în bloc a propunerilor de pace ale Rusiei.

Pacea de la San-Stefano. Pacea ruso-turcă din 1878 s-a realizat în cîteva etape. Astfel, convorbirile începute la Kazanlîc au fost concretizate în armistițiul de la Adrianopole, după care a urmat tratatul de pace de la San-Stefano, semnat la 3 martie 1878.

În legătură cu acest tratat, merită, de asemenea, menționate eforturile Porții de a introduce pe parcurs unele modificări în condițiile impuse, pentru a se elibera de situația unei *capitulări necondiționate*, dat fiind caracterul de dictat al propunerilor comandamentului armatelor rusești.

De asemenea, încă în timpul convorbirilor de la Adrianopole, din primăvara anului 1878, s-a ajuns la un acord în privința Dobrogei și a sud-vestului Basarabiei. Pe de altă parte, în legătură cu teritoriile ce urmau să fie anexate Serbiei sau Muntenegrului, Poarta s-a străduit ca ele să fie

[34] *Ibidem*, vol. II, p. 36 și urm. și p. 300 și urm.

cedate pe cît posibil din viitorul teritoriu autonom al Bulgariei, simultan cu asigurarea drepturilor populației musulmane, care urma să rămînă pe aceste teritorii etc.[35]

CONGRESUL DE LA BERLIN — 1878. Condițiile tratatului de la San-Stefano însemnînd „o adevărată supunere totală" a Imperiului otoman[36], ele au alarmat în primul rînd Anglia și apoi Austro-Ungaria. De aceea puterile occidentale au impus organizarea Congresului de la Berlin (15 iunie — 13 iulie 1878) sub pretextul încălcării clauzelor Tratatului de la Paris (1856) și a Convenției de la Londra din anul 1871. La Berlin, puterile occidentale au reușit să modifice în favoarea lor o serie de stipulațiuni ale tratatului de la San-Stefano, determinînd, în primul rînd, renunțarea la „Marea Bulgarie", care nu avea să aibă ieșire la Egee, așa cum dictau interesele marilor puteri occidentale. Prin Tratatul de la Berlin s-a recunoscut independența politică a României, Serbiei și Muntenegrului. De asemenea, „în componența României au intrat Delta Dunării, Insula Șerpilor și Dobrogea, de la est de Silistra pînă la sud de Mangalia. Sud-vestul Basarabiei a fost dat de Congres Rusiei"[37]. Bosnia și Herzegovina au trecut sub administrație austro-ungară.

Referindu-se la urmările Congresului de la Berlin, Marx scria: „A fost o dovadă pentru Turcia că austriecii, ca și rușii, îi pregătesc soarta pe care a avut-o Polonia"[38].

Într-adevăr, dacă avem în vedere toate combinațiile diplomației europene pînă la obținerea Ciprului de către Anglia, în cadrul unor anumite condiții formale, constatăm că Congresul de la Berlin a reprezentat contrariul celui de la Paris, în ceea ce privește atitudinea marilor puteri față de posesiunile Imperiului otoman, încălcîndu-se flagrant interesele popoarelor balcanice. Tocmai de aceea regiunea balcanică va deveni una din zonele de cea mai acută rivalitate dintre marile puteri, care au creat dificultăți permanente popoarelor de aici nu numai pînă la obținerea independenței lor naționale, dar și după aceea.

[35] *Ibidem*, vol. II, p. 301—306.

[36] Pentru detalii, vezi YUSUF HIKMET BAYUR, *Türk İnkılabı Tarihi* (Istoria Reformei în Turcia), Ankara, vol. I/P. I., 1963, p. 1—2.

[37] *Istoria poporului român...*, p. 432.

[38] MARX-ENGELS, *Opere*, vol. 21, București, 1965, p. 308.

În ceea ce privește Imperiul otoman, dacă războiul din 1877—1878 a scos la iveală toate slăbiciunile acestuia, în schimb Congresul de la Berlin a consfințit procesul dezintegrării politice a statului sultanilor.

„Acolo — scria De Blowitz, referindu-se la acest Congres — douăzeci dintre cei mai mari doctori ai Europei s-au așezat în jurul unui covor verde, și timp de treizeci de zile au deliberat asupra cazului Omului bolnav... După aceea, cei douăzeci de doctori, avînd în frunte pe marele Hippocrat însuși, s-au hotărît să taie mai întîi piciorul drept al pacientului, apoi piciorul stîng, mai apoi brațul drept iar la urmă brațul stîng. După încheierea cu succes a acestor patru operații, i-au zis: „Eh, de acum nu te mai jenează nimic; mergi un pic, să te vedem! Dar cum bolnavul, rămas schilod și ciung, se îndărătnicea să se urnească din loc, atunci marele învățat a strigat: Nu rămîne decît să i se facă disecția și să se distribuie ce a mai rămas prin muzeele anatomice ale Europei" [39].

Procesul dezmembrării va continua pînă la dispariția definitivă de pe scena istoriei a bătrînului imperiu, dar nu înainte de a cunoaște și despotismul sultanului *Abdul-Hamid al II-lea*, care a creat o epocă de sine stătătoare în ultima parte a istoriei „Omului bolnav".

[39] De Blowitz, *Une Course à Constantinople*, Paris, 1884, p. 269—270.

Capitolul VII

DOMNIA SULTANULUI ABDUL-HAMID AL II-LEA (1876—1909)

Congresul de la Berlin legiferase desprinderea totală a țărilor care fuseseră legate pînă atunci de Imperiul otoman prin diferite grade ale principiului *autonomiei* (România, Serbia, Muntenegru), ca și formarea unor noi zone *autonome* de cele mai variate forme, începînd cu delimitarea provinciilor unde trebuia să se aplice anumite reforme și pînă la recunoașterea formală a suzeranității sultanului (de ex. Bulgaria). Bosnia și Herzegovina au trecut sub administrație austro-ungară, iar Ciprul a devenit o colonie engleză, în schimbul sprijinirii intereselor turcești în Orient. Și în provinciile rămase sub autoritatea directă a sultanului Abdul-Hamid al II-lea se creează o situație de incertitudine, mai cu seamă prin dreptul de *intervenție* sau de *participare* a marilor puteri europene în aplicarea unor programe de reformă. Așa s-a născut o problemă a Rumeliei orientale, problema armenească sau chestiunea Macedoniei, la care se adaugă redeșteptarea poporului albanez, mai ales după Congresul de la Berlin, ca și situația veșnic tulbure din Creta, toate cu implicații serioase și pe plan european.

INTERVENȚIILE MARILOR PUTERI. Concurența marilor puteri pentru moștenirea otomană capătă de acuma forme noi, mai ales prin acțiuni directe. Astfel, intervențiile franceze în Africa de Nord transformă Franța într-un adevărat imperiu colonial. După ocuparea Algeriei (1830), Franța anexează în 1881 și Tunisia, iar în anul următor (1882) Anglia pune stăpînire pe Egipt, deși nu se anulează „dreptul de înaltă suzeranitate" al sultanului otoman.

Se părea că o importanţă deosebită va prezenta încheierea în iunie 1881 a unei antante austro-germano-ruse, care prevedea că cele trei puteri „vor ţine cont de interesele lor reciproce în Balcani" şi „nu vor accepta decît de comun acord o eventuală modificare a statutului teritorial al Imperiului otoman" [1]. Dar în faţa contradicţiilor de interese ale marilor puteri astfel de grupări îşi pierd relativ repede eficacitatea lor, ceea ce deschide şi statelor noi create în Balcani perspective de a participa tot mai activ în competiţia pentru moştenirea otomană.

O consecinţă imediată a acestei situaţii a fost că, după o serie de oscilări, în 1885 provincia denumită *„Rumelia orientală"* trece pe seama Bulgariei, prin recunoaşterea prinţului Alexandru şi ca guvernator al acestui teritoriu iar Grecia va depune toate eforturile pentru lărgirea hotarelor ei, inclusiv obţinerea insulei Creta, riscînd în acest scop chiar şi un război cu turcii în 1897. Şi într-un caz şi într-altul, intervenţiile directe sau indirecte ale marilor puteri şi-au spus în ultimă instanţă cuvîntul. Deşi sînt învinşi, grecii obţin totuşi un statut special pentru Creta, concretizat în recunoaşterea prinţului Greciei ca guvernator (creştin) al insulei respective, pe lîngă lărgirea autonomiei şi în celelalte provincii unde se afla populaţie creştină, în special greacă (Thesalia ş.a.), inclusiv participarea statelor europene la înfăptuirea unor reforme [2].

De asemenea, în Anatolia iau amploare acţiunile populaţiei armeneşti, care culminează cu insurecţia din 1895 de la Constantinopol, iar în Balcani se lărgeşte mişcarea albaneză, în timp ce în Macedonia se intensifică *„haiducia"*. Participanţii la această luptă organizată împotriva dominaţiei otomane erau denumiţi şi „comitagii", fiecare grup etnico-religios acţionînd în interesul său în Macedonia care, din punctul de vedere al populaţiei, era calificat drept „Turnul Babel".

În felul acesta, Imperiul otoman prezenta deja aspectul unui stat descompus într-o serie de provincii autonome, conduse fie de principi creştini, fie de paşale, fiecare exercitînd autoritatea sa asupra populaţiilor din zonele respective,

[1] PIERRE RENOUVIN, *Histoire des Relations Internationales*, Tome sixième. Le XIX-e siècle, II. De 1871 à 1914, Paris, 1955, p. 104.

[2] *Islam Ansiklopedisi*, vol. I, p. 76 şi urm.; *Tiirkiye Ansiklopedisi*, vol. III, Ankara, 1956, p. 146 şi urm.

iar în ținuturile de sub autoritatea propriu-zisă a sultanului se preconiza aplicarea unor reforme sub controlul direct al marilor puteri. Mai mult decît atît, statele europene au început să impună chiar și propriile lor proiecte de reformă, cum a fost de pildă cel propus în februarie 1903 de Rusia și Austria pentru partea rumeliană a Imperiului otoman, pentru acesta dîndu-și asentimentul lor și celelalte puteri europene[3]. Aceste proiecte nu numai că vor anula într-un fel sau altul inițiativele otomane, dar vor crea totodată condiții favorabile și pentru alcătuirea unor noi zone autonome, slăbind astfel autoritatea puterii turcești în zonele respective. Evoluția situației din Macedonia învederează poate cel mai pregnant consecințele acestei politici, menținînd Balcanii ca un „butoi de pulbere" gata să explodeze în orice moment.

DOMNIA PERSONALĂ A SULTANULUI ABDUL-HAMID AL II-LEA. În ceea ce privește situația politică internă, stările de lucruri menționate mai sus au favorizat consolidarea domniei personale a sultanului Abdul-Hamid al II-lea care începe să conducă din *Seraiul Yıldız (Steaua)* toate treburile statului otoman. El se afirmase chiar și cu prilejul tratatului de la San-Stefano intervenind pe lîngă țar, cînd trupele rusești înaintau spre Constantinopol aproape fără rezistență. După instaurarea păcii, teama de consecințele regimului parlamentar îl determină pe acest sultan să evite întrunirea Medjlisului, iar Midhat pașa, considerat poate omul cel mai de temut, a fost condamnat la surghiun pe viață în Orient, după ce fusese mai înainte expulzat, un timp, în Europa. Urmarea a fost instaurarea unui regim de teroare și prigoană împotriva celor care se vor lupta cu absolutismul și cu despotismul acestui sultan, care a concentrat în el toată puterea, ajungînd să susțină chiar că „statul sînt eu". Lenin îl numea „Nicolae al II-lea al Turciei".

În orientarea politicii otomane, sultanul Abdul-Hamid al II-lea va sprijini forma *pan-islamistă* a ideologiei musulmane, el însuși declarîndu-se Califul musulmanilor de pretutindeni.

Dealtfel, acest curent va găsi un teren prielnic în societatea otomană mai cu seamă după războiul din 1877—1878. Într-adevăr, accentuarea procesului de desprindere a popoa-

[3] E. Z. KARAL, *op. cit.*, vol. VIII, p. 157; Y. H. BAYUR, *op. cit.*, vol. I/P. I, p. 3 și urm.

relor creştine crea un climat favorabil pentru formarea unui front comun de rezistenţă a lumii islamice. De asemenea, evenimentele din perioada războiului făcuseră să eşueze toate variantele politicii „otomaniste", prin care, mai ales în ultima perioadă, se urmărise *integrarea naţionalităţilor* din imperiu. În acest scop, chiar şi expresia de *„Osmanlı Milleti"*, în sensul de „naţiune otomană", căpătase o largă răspîndire după promulgarea Constituţiei din 1876.

Într-un anume sens, această formulă însemna depăşirea concepţiilor „otomaniste" de pînă atunci, mai ales că cele din trecut se bazau mai mult pe *principiul egalităţii juridice*, menţinînd deosebirile dintre grupurile etnico-religioase. Dar ideea unei „naţiuni otomane" nu corespundea în general nici gradului de evoluţie social-economică şi nici situaţiei politice a imperiului de atunci. De aceea ea se va dovedi o ideologie artificială, deşi *otomanismul* ca atare va continua să se manifeste pînă la începutul veacului al XX-lea, bucurîndu-se şi de sprijinul autorităţilor, în cadrul unui program de stat. Darea înapoi a ideologiei *otomaniste* va deschide calea *pan-islamismului*, care preconiza unirea tuturor musulmanilor fie în cadrul unui Califat, fie sub forma unei „confederaţii islamice" cu caracter mondial.

La răspîndirea acestei ideologii politico-religioase contribuia, fără îndoială, şi ieşirea unor noi teritorii musulmane de sub sfera influenţei otomane. Astfel, ocuparea Tunisiei de către Franţa în 1881, ca şi trecerea Egiptului sub dominaţia engleză (1882) reprezentau un pericol potenţial chiar şi pentru anumite aspecte doctrinale ale Islamului. Este vorba, în primul rînd, de slăbirea ideii „unităţii lumii musulmane", ca şi a „califului unic", care putea fi revendicat de unul sau de altul din statele arabe noi constituite. De fapt, tocmai în acest scop englezii alimentau ideile naţionaliste ale egiptenilor, în timp ce francezii căutau să slăbească legăturile tradiţionale ale populaţiilor din nordul Africii cu Imperiul otoman, pentru a le orienta astfel spre Franţa, care luase de fapt aspectul unui imperiu colonial semi-mahomedan.

Iată de ce sultanul Abdul-Hamid al II-lea va acorda o importanţă deosebită titlului de „Calif" şi va deveni „părintele politic al pan-islamismului" [4], văzînd în ele posibilitatea „salvării" Imperiului otoman în noile condiţii istorice.

[4] Hassan Saab, *The Federalists...*, p. 187.

Pan-islamismul reflecta aspirațiile clasei feudale turco-islamice de a conserva pentru ea puterea în ținuturile locuite de musulmani și de a limita presiunile politice sau militare ale statelor capitaliste europene. În ultimă instanță, el avea menirea de a frîna descompunerea Imperiului otoman ca organism politic, prin constituirea unei comunități islamice pe plan mondial sub patronajul dinastiei otomane, reprezentată, de astă dată, de sultanul Abdul-Hamid al II-lea.

În felul acesta, ideea Califatului unic și exaltarea sentimentelor de „comunitate religioasă" vor cunoaște o răspîndire din ce în ce mai mare, găsindu-și susținători atît printre turci, cît și în rîndurile populațiilor islamice din lumea arabă etc. Se proiectează chiar și „transformarea imperiului într-o uniune federală turco-arabă", așa cum o vor concepe federaliștii arabi din Imperiul otoman [5].

Dealtfel, sultanul însuși inițiase contacte cu țările musulmane din afara Imperiului otoman. El a trimis misiuni speciale în diferite părți pentru formarea unui front „al frăției musulmane" care, după propunerile unora (Djemaleddin Afgani), trebuia să se întindă din Afganistan și pînă în Maroc, incluzînd și Persia, de sectă șiită. Tot în acest scop, Abdul-Hamid s-a înconjurat în Palatul său de numeroase elemente ne-turce. Principalii săi consilieri, care formau Secretariatul numit „Mabeyn", erau în mare parte arabi, albanezi etc.

Se urmărea astfel nu numai asigurarea integrității statului, dar și întărirea solidarității islamice mondiale fie prin transformarea Imperiului otoman într-un „regat al regatelor", așa cum cereau unii, fie prin reorganizarea lui pe baza *„descentralizării"*, cum susțineau alții [6].

Concurența marilor puteri în Orientul otoman. După cum se știe, spre sfîrșitul veacului trecut, statele europene intraseră într-o perioadă de transformări profunde sub acțiunea expansiunii capitalului, simultan cu plămădirea trăsăturilor imperialiste ale orînduirii capitaliste. În acest cadru, Germania începe să se impună tot mai mult atît prin potențialul ei economic sau militar, cît și prin politica sa orientală, care se va cristaliza în faimoasa doctrină „Drang nach Osten".

[5] *Ibidem*, p. 186—187.
[6] Pentru detalii vezi *Salih Tuğ, op. cit.*, p. 260 și urm.

Desigur, Orientul otoman va constitui una din cele mai importante zone de contact ale marilor puteri, influențînd nu numai politica unora din ele față de celelalte, dar și atitudinea fiecăreia vizavi de Imperiul otoman. Consecințele acestei expansiuni multilaterale vor fi cu atît mai complexe cu cît Germania va pretinde drepturi egale, și chiar anumite privilegii față de celelalte state influente în Orient.

În fața unor asemenea trăsături ale expansiunii economice și politice europene, Imperiul otoman va adopta politica de „echilibru", în sensul că, pe de o parte, va fi nevoit să mențină legăturile vechi cu Franța și Anglia, iar pe de altă parte va încuraja infiltrarea Germaniei spre Orient, acordîndu-i totodată un regim preferențial din ce în ce mai larg, îndeosebi în cadrul sistemului „contractelor de concesiuni". Aceasta explică și participarea intensă a grupurilor financiare germane la construirea unei vaste rețele de căi ferate în Anatolia, pînă la realizarea „liniei celor trei B": Berlin — Bagdad — Basora.

Deplasarea politicii otomane în această perioadă spre Germania nu era întîmplătoare, ci rezultatul unei analize complexe a situației generale din Europa. În *Memoriile* sale, sultanul Abdul-Hamid al II-lea expune de fapt toate considerentele care au determinat căutarea unor noi aliați.

Analizînd manevrele și inconsecvențele politicii anglo-franceze față de Imperiul otoman în diverse perioade, sultanul ajunge la convingerea că numai Germania nu avea litigii directe, teritoriale sau de altă natură, cu turcii. De asemenea el ținea cont și de faptul că, prin mijlocirea Germaniei, putea fi influențată și Austro-Ungaria, silind-o să adopte o politică mai moderată față de Imperiul otoman. Totodată, se preconizează și cîștigarea Italiei, pentru a se exercita influență asupra Franței, date fiind relațiile încordate dintre aceste două țări din cauza Tunisiei. „De aceea, — conchide sultanul Abdul-Hamid — preconizîndu-se o politică nouă și folositoare și dat fiind faptul că se simțea puternic nevoia asigurării viitorului, s-a mers de astă dată pe această cale" [7].

Construcțiile de căi ferate, cu prelungiri spre Orient, pe lîngă importanța lor economică, prezentau și aspecte strategice, iar în viziunea otomană ele urmau să servească și

[7] İ H. Uzunçarşili, *Ikinci Abdulhamid'in Ingiliz siyasetine dair muhtıraları* (Notele lui Abdul-Hamid al II-lea privind politica engleză), în „I.Ü.E.F. Tarih Dergisi", vol. VII, nr. 10/1954, p. 47.

pentru subordonarea efectivă a Peninsulei arabice de Constantinopol, întărind astfel influența sultanului-calif asupra orașelor care simbolizau unitatea spirituală a întregii lumi islamice.

Dar creșterea influenței capitalului german în Asia Mică reactivează grupurile financiare engleze și franceze. Urmînd exemplul lor, trec la ofensivă politică și economică și cercurile austriece și rusești. În felul acesta Imperiul otoman devine punctul de întîlnire a capitalurilor financiare, dar și zona de ciocnire a diplomației marilor puteri. Aceste divergențe se manifestau cu atît mai puternic cu cît, în perioada respectivă, statele interveneau deja într-o măsură tot mai mare în realizarea expansiunii economice, sprijinind pe unul sau pe altul dintre grupurile financiare naționale. Aceste rivalități, mai mult sau mai puțin manifeste, vor contribui, pe lîngă ceilalți factori, la gruparea statelor europene în *Tripla Alianță* (formată din Germania, Austro-Ungaria și Italia) și *Tripla Antantă*, în care vor intra Anglia, Franța și Rusia. Așa va arăta, de fapt, și dispoziția marilor puteri pe „tabla de șah" a Europei în ajunul primului război mondial izbucnit în 1914.

Revoluția junilor turci (1908—1909). Imperiul otoman va continua să sufere influența economică și politică a statelor europene, simultan cu o serie de frămîntări interne dintre cele mai zguduitoare.

În primul rînd, sub apăsarea unei domnii personale a sultanului Abdul-Hamid al II-lea a crescut reacția păturilor intelectuale care reprezentau interesele burgheziei otomane în general și ale burgheziei naționale turce în special. În ultimele decenii ale veacului al XIX-lea ele s-au grupat în jurul diferitelor *societăți* sau *uniuni* care și-au găsit, în cele din urmă, expresia organizatorică în crearea „Societății pentru Uniune și Progres" sub denumirea de *„Ittihat ve Terakki Cemiyeti"*, care va juca după 1889 un rol deosebit de important în stabilirea liniei politice față de domnia autoritară a sultanului Abdul-Hamid al II-lea nu numai pînă la detronarea acestuia, dar și după aceea[8]. Reprezentanții acestui

[8] Vezi și Doktor Ibrahim Temo, *Ittihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemati Vataniye ve İnkilâbi Millîye dair Hatıratım* (Memoriile mele despre constituirea Societății „Uniune și Progres" și serviciile aduse patriei și revoluției naționale), Mecidiye-Romanya, 1939, 303 p.

partid politic sînt cunoscuți în genere sub denumirea de „Junii turci", deși la această organizație participau și o serie de elemente ne-turce din cadrul imperiului. De pildă, intelectualii arabi s-au aliat cu „Junii turci" cu speranța de a obține autonomie largă pentru provinciile locuite de arabi, în drumul lor spre cucerirea independenței naționale. Urmărind aceleași scopuri, printre fondatorii acestei societăți găsim și albanezi, figura cea mai reprezentativă fiind d-rul Ibrahim Themo, care s-a refugiat ulterior în România, stabilindu-se la Medgidia (Dobrogea), unde și-a continuat activitatea sa revoluționară [9]. Deși elementele participante la mișcarea „Junilor turci" se deosebeau prin scopurile finale pe care le urmăreau, se formează totuși un adevărat front comun între turci și celelalte naționalități din imperiu, în lupta lor pentru obținerea libertăților democratice.

Semnificativ este și faptul că această „Societate" va găsi sprijin chiar și în diferitele organizații și comitete armenești, macedo-române, bulgărești etc., întărindu-se astfel baza ei socială, prin participarea nu numai a musulmanilor dar și a creștinilor din imperiu.

Această unitate islamo-creștină va grăbi declanșarea mișcării revoluționare din 1908, care va duce la reinstaurarea Constituției din 1876, faptul în sine fiind cunoscut sub denumirea de *„Ikinci Meşrutiyet"*, în sensul de „Al doilea regim parlamentar".

„De fapt, — scria marele istoric Nicolae Iorga, referindu-se la situația din 1908 — ca în Franța anului 1789, dușmanii de pînă atunci, turci și creștini, bulgari și greci, se împăcară, pînă la îmbrățișări publice" [10]. În această atmosferă revoluționară și de unitate, devenind stăpîni pe situație, „Junii turci" au împins evenimentele pînă la detronarea sultanului Abdul-Hamid al II-lea în 1909, încheindu-se astfel capitolul unui regim despotic, care se instituise în condițiile speciale din ultimele decenii ale existenței Imperiului otoman.

Dacă se ține seamă de aspirațiile „Junilor turci" pentru înfăptuirea unui program de „laicizare" și de „modernizare"

[9] Vezi și TAHSIN GEMIL, *Asociația din România a „Junilor Turci"*, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol"*, VII, Iași, 1970, p. 173—195 (cu bibliografie selectivă despre *Junii turci*).

[10] NICOLAE IORGA, *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, Vălenii de Munte, 1913, p. 354.

a societății otomane, se poate spune că revoluția din 1908—1909, care a avut un caracter burghez, a reprezentat o reacție a elementelor progresiste împotriva unui regim bazat pe ideologia Islamului, tocmai contrariul celor întîmplate cu un secol în urmă (1807), cînd programul de modernizare a Imperiului otoman pusese în mișcare elementele conservatoriste și tradiționaliste, care îl detronaseră și-l suprimaseră pe Selim al III-lea.

Cu toate acestea, după cucerirea puterii politice, partidul „Uniune și Progres" a rămas sub influența unor ideologii, pe care le-a propagat, într-un fel sau altul, punînd accentul cînd pe unele cînd pe altele dintre ele [11]. Aceste oscilații ideologice se datorau atît insuficientei dezvoltări a burgheziei turcești, cît și specificului evoluției culturale, caracterizată printr-o deosebită complexitate, datorită inerției și tradițiilor turco-islamice, pe de o parte, și influenței crescînde a culturii și civilizației europene, pe de altă parte. De aceea epoca „Junilor turci" a însemnat și răspîndirea unor curente ideologice dintre cele mai variate, și chiar contradictorii, care vor adînci și mai mult haosul politic din imperiu, deși fiecare își propunea „salvarea" acestuia de la destrămare totală.

Astfel, s-a făcut simțită și mai departe influența curentului *pan-islamist*, dar preconizîndu-se de astă dată adaptarea principiilor religiei musulmane la cerințele tehnicii și progresului din epoca modernă. În schimb, se refuza adoptarea culturii occidentale, din considerente de „superioritate" a Islamului. Reprezentanții acestei ideologii cereau crearea unui *imperiu islamic*, în care sultanul otoman să reprezinte întreaga lume musulmană [12].

În aceeași măsură, existau și apărători ai *curentului otomanist*, de altădată, dar aceștia cereau deja menținerea *preponderenței elementului turc* în toate sectoarele aparatului de stat. Fără să conteste principiile Islamului, ei se declarau adepții *occidentalizării*, iar în ceea ce privește „otomanismul"

[11] Despre mișcarea „Junilor turci" vezi și Iu. A. Petrosian, *Mladoturețkoe dvijenie* (Vtoraia polovina XIX-naceala XX), Moscova (1971), 326 pag.

[12] Pentru detalii vezi Salih Tug, *op. cit.*, p. 273—274.

ca atare, îl concepeau ca un factor de bază pentru asigurarea unității unui stat constituit din mai multe naționalități [13].

Dar, sub impulsul evenimentelor, un teren din ce în ce mai larg va cîștiga *naționalismul turc*, care va evolua pînă la *pan-turanism*, în sensul unirii turcilor de pretutindeni. Tocmai în acest haos politic și ideologic va prelua conducerea statului „Comitetul pentru Uniune și Progres", care înfăptuise revoluția din 1908—1909, folosindu-se și de situația revoluționară care cuprinsese pe atunci aproape toată Europa.

[13] KEMAL H. KARPAT, *Türk Demokrasi Tarihi*..., p. 25.

Capitolul VIII
SFÎRȘITUL IMPERIULUI OTOMAN

Creșterea puterii economice și politice a burgheziei naționale turce, precum și influența curentelor naționaliste, dominante în Europa de la începutul secolului al XX-lea, determinaseră ca intelectualii turci refugiați în diverse centre europene, ca și cei din țară, să reacționeze împotriva despotismului sultanului Abdul-Hamid al II-lea, luînd totodată poziție și față de *pan-islamism*, a cărui susținere oficială de către statul otoman nu împiedicase totuși dezmembrarea continuă a imperiului. În aceste circumstanțe, „Junii otomani" devin „Junii turci", care preiau destinele Imperiului otoman în ultima perioadă a existenței sale.

●

Transformarea radicală intervenită în evoluția ideologică a elementelor turcești era determinată și de faptul că ideile naționaliste pătrundeau din ce în ce mai mult și în rîndurile celorlalte naționalități, inclusiv în lumea arabo-islamică, slăbind atît ideologia *pan-islamică*, cît și curentul *pan-otomanist*, sprijinite de dinastia otomană.

Astfel, se creează condiții pentru programul politic de renaștere a unui imperiu „pan-arab", ale cărui hotare urmau să se întindă din India pînă în Africa de Nord, formînd un singur Califat, cu toate instituțiile corespunzătoare [1]. Pe de altă parte, revoluția „Junilor turci" nu rezolvase sarcinile unei revoluții burgheze, renunțînd la o serie de promisiuni făcute

[1] H. Saab, *op. cit.*, p. 200.

mai înainte. Naţionalităţile nu obţinuseră egalitatea în drepturi, muncitorilor, puţini la număr pe atunci, nu le fuseseră asigurate condiţii mai bune de muncă, iar ţăranii nu primiseră pămînt, în cadrul programului de reforme agrare, deşi burghezia naţională turcă se afirmase treptat, înlocuind în bună parte aristocraţia feudală.

În faţa unor asemenea situaţii, eforturile „Junilor turci", la începutul guvernării lor, de a realiza o „uniune prin reconcilierea tuturor supuşilor, musulmani şi creştini", devine o „utopie", iar noţiunile de „unitate" şi „progres" se dovedesc incompatibile cu idealurile naţionale ale popoarelor din cadrul Imperiului otoman [2].

De aceea, după o scurtă perioadă de reunire a diferitelor grupări politice şi curente ideologice, care au dus la restaurarea regimului parlamentar din 1908 şi apoi la abdicarea sultanului Abdul-Hamid al II-lea, divergenţele dintre elementele turceşti propriu-zise şi liderii popoarelor ne-turce (arabi, albanezi, greci, armeni etc.) se vor accentua tot mai mult, diferitele grupuri acţionînd în interesul popoarelor pe care le reprezentau. Aceste contradicţii erau cu atît mai profunde cu cît elementele ne-turce luptau pentru autonomie culturală şi administrativă, ca etape ale independenţei lor naţionale, în timp ce măsurile preconizate de liderii turci urmăreau concentrarea puterii politice la Constantinopol, avînd la bază „supremaţia turcă" [3].

De fapt însă, zdruncinată sub toate formele, dominaţia otomană nu se mai baza nici pe Islam, în adevăratul sens al cuvîntului, nici pe o clasă socială bine constituită, după cum nu era exercitată nici de „naţiunea turcă" propriu-zisă. Referindu-se tocmai la această situaţie, savantul român N. Iorga scria că „Turcia constituţională, instituită treptat, de un secol încoace, în locul Imperiului otoman, reprezenta un fel de *federalism* care nu împiedica dezvoltarea liberă a naţionalităţilor, dar nici nu putea să garanteze siguranţa statului" [4].

De aceea, după revoluţia din 1908 se lansează lozinca liberalizării, se apără un timp doctrina otomanistă. Se încearcă chiar şi reînvierea filozofiei politice pan-islamiste, deşi aceasta nu mai avea sensul clasic de altădată, ci exprima

[2] A. Toynbee, *A study of History...*, vol. VIII, p. 261—262.
[3] Hassan Saab, *op. cit.*, p. 221.
[4] N. Iorga, *Osmanlı Tarihi*, vol. V (ed. turcă), p. 642.

efortul de adaptare a Islamului însuşi la nevoile modernizării, pentru a sluji mai bine interesele unui imperiu multinaţional, dar fără a veni în conflict cu principiile religiei musulmane în general[5].

Curentele politico-ideologice răspundeau mai degrabă cerinţelor salvării imperiului de la „naufragiul" în care se afla, decît să reprezinte interesele uneia sau alteia din clasele sociale, care nu numai că nu aveau forţa economică şi politică necesare unei acţiuni unite, dar, pe deasupra, prezentau încă şi un caracter desul de cosmopolit[6]. În aceste condiţii, tendinţele separatiste, care se manifestau din toate părţile, vor determina izbucnirea *naţionalismului turc (türkçülük)* pînă la forma sa extremă, care va fi *pan-turanismul*. Însuşi „Comitetul pentru Uniune şi Progres", apărut ca un fenomen „otoman", îşi va pierde treptat acest caracter, devenind un *organism naţional*, care va sluji *destinele elementului turcesc* în general şi *interesele burgheziei turce* în special. Dealtfel, exceptînd o scurtă perioadă din timpul războaielor balcanice (1912—1913), „Comitetul pentru U. şi P." va conduce Imperiul otoman pînă la sfîrşitul *Primului război mondial*, cînd se va autodizolva odată cu înfrîngerea Turciei.

●

O privire generală asupra activităţii acestui „Comitet pentru U. şi P." duce la constatarea că el s-a străduit să instituie un regim autoritar, bazat pe forţa armată, ceea ce a grăbit şi mai mult transformarea lozincilor de „reconciliere" sau „unificare" în animozităţi şi disensiuni, care s-au accentuat din ce în ce mai mult în ultima perioadă a existenţei statului otoman. Ele au întărit şi mai mult curentul naţionalist al *türkismului*, sub toate formele sale, pentru găsirea unor soluţii la problemele care frămîntau societatea turco-osmană. Acest curent politico-ideologic va cuprinde masa populaţiei turce propriu-zise şi pe măsura cristalizării conştiinţei unei deosebiri fundamentale dintre *principiul comunităţii religioase* cu celelalte popoare islamice şi apartenenţa la un *stat naţional propriu*.

●

[5] TANER TEMIR, *op. cit.*, p. 85.

[6] ŞERIF MARDIN, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895—1908)* — Ideile politice ale junilor turci —, Ankara, 1964, p. 22.

La cele menționate mai sus, se adaugă și o serie de evenimente politico-militare. Astfel, în 1911 Italia ocupă ținuturile Abisiniei, împreună cu insulele Dodecaneze, iar în ziua încheierii păcii dintre Italia și Poartă s-a dezlănțuit primul război balcanic (1912), care marca hotărîrea vecinilor (greci, bulgari, sîrbi) de a împărți definitiv și ceea ce mai rămăsese din partea europeană a Imperiului otoman. Doar neînțelegerea statelor balcanice asupra condițiilor de împărțire a „prăzii" a înlesnit ieșirea Turciei și din această criză fatală, ca și în multe alte cazuri din trecut, recucerind Adrianopolul și ținutul Traciei orientale.

Pe de altă parte, se formează și statul independent albanez, iar celelalte popoare islamice încep să sprijine cu mai multă hotărîre curentul „descentralizării", cu programe specifice „autonomiei depline". Ulterior, *naționalismul arab* se va dezvolta, pînă ce se vor crea statele independente ale lumii arabe de astăzi din Orientul Apropiat, tot de pe atunci datînd și problema palestineană.

În Primul război mondial (1914—1918) cercurile guvernante din Turcia s-au alăturat Germaniei, astfel încît ele au avut soartă comună. Turcia a fost silită să încheie cu puterile Antantei armistițiul de capitulare de la Mudros *(Mondros)* în 1918, iar Tratatul de la Sèvres (1920) a marcat sfîrșitul Imperiului otoman ca organism politic.

Într-adevăr, spre deosebire de armistițiul încheiat cu tînărul stat sovietic la 18 decembrie 1917 la Erzincan[7], pentru încetarea ostilităților în Orient, ceea ce s-a concretizat apoi în tratatul de la Brest-Litovsk (3 martie 1918)[8], condițiile impuse de ceilalți membri ai Antantei (Anglia, Franța), pe crucișătorul englez „Agamemnon", la 30 octombrie 1918, la Mudros, a însemnat, practic, predarea statului otoman în mîinile învingătorilor. Astfel, Strîmtorile erau deschise aliaților, care puneau sub controlul lor și căile ferate, telegraful și radioul, iar demobilizarea armatei și predarea flotei aveau scopul să înlesnească ocuparea și a ceea ce mai rămăsese din fostul imperiu. Crearea statului sovietic, în locul vechii Rusii, făcuse ca moștenirea otomană să rămînă la

[7] Vezi „Belgelerle Türk Tarihi Dergisi" (Revistă de istorie turcă pe bază de documente), Istanbul, nr. 37/1970, p. 16—20.

[8] *Ibidem*, nr. 38/1970, p. 13—20.

discreția celorlalte state europene, care vor concura între ele pentru aplicarea politicii de împărțire definitivă a „Omului bolnav".

●

Încă în toamna anului 1918 flota engleză intrase în Marea Neagră, Anglia ocupînd și Mosulul, iar francezii au pătruns în Cilicia *(Kilikya)* și în ținuturile învecinate. În primăvara anului 1919 armatele italiene, venind din sud, au ajuns pînă la Konya, vechea reședință a selciukizilor și centru cultural, iar trupele grecești au ocupat Izmirul, de unde au pornit apoi în interiorul Anatoliei, ajungînd pînă la rîul Sakarya, chiar și mai departe. Mai mult, trupele aliate (engleze, franceze, italiene, grecești) începuseră să patruleze și în Istanbul, impunînd voința statelor respective cabinetelor otomane care se succedau la scurte intervale. Toate aceste acțiuni au fost legiferate prin tratatul de la Sèvres (10 aug. 1920), statul otoman urmînd să se limiteze la cîteva provincii din Anatolia, dar și acestea împărțite în sfere de influență ale puterilor aliate.

În felul acesta, sultanul (Mehmed V, apoi Vahdettin) își pierduse rolul său de suveran. El îndeplinea mai degrabă jocul statelor ocupante, stînd în fruntea unei împărății fantomă, fără teritoriu și fără popor. Venise de fapt ziua cînd turcii înșiși vor fi nevoiți să lupte pentru propria lor independență națională.

EPILOG. RENAȘTEREA UNUI POPOR

Dacă ieșirea Turciei din primul război mondial se făcuse în condiții deosebit de grele, în schimb evenimentele ulterioare au împins lucrurile pînă la limita unei catastrofe totale. Dar poporul turc va găsi energia necesară pentru reafirmarea sa în istorie, declanșînd lupta de eliberare națională împotriva puterilor intervenționiste.

În condițiile de atunci, proletariatul turc fiind slab și lipsit de o maturizare politico-organizatorică, mișcarea de eliberare se va desfășura sub conducerea burgheziei naționale turce, îndeosebi comerciale, la a ea participînd și o mare parte a aristocrației feudale din Anatolia, amenințată cu pierderea tuturor privilegiilor sale de clasă. Dar forța principală o va constitui țărănimea anatoliană, sprijinită și de clasa muncitoare, deși era slabă. Intelectualitatea turcă își va asuma rolul de ideolog și de organizator al luptei de eliberare națională, iar din rîndurile ei va ieși *Mustafa Kemal Atatürk* [1], făuritorul Turciei moderne.

Mustafa Kemal s-a născut în anul 1881 la Salonic. Tatăl său, Ali Riza, era un mic slujbaș la vamă, iar mama sa, numită *Zübeyde*, era casnică. Rămînînd de mic orfan de tată, Mustafa a cunoscut greutățile vieții, dar nu a renunțat la studiile sale, îmbrățișînd cariera militară. Pentru cunoștințele sale de matematică, profesorul său, cu același nume, l-a poreclit *Kemal*, care înseamnă „Perfect".

[1] Despre viața și înfăptuirile acestui conducător militar și om politic s-au scris foarte multe lucrări și continuă să se scrie. Ultima lucrare în limba română îi aparține lui MEHMET-ALI EKREM: *Atatürk — făuritorul Turciei moderne*, București, Editura politică, 1969, 154 p.

Mustafa Kemal a intrat de timpuriu în mişcarea „Junilor turci", luînd parte activă şi la evenimentele din 1909, care vor izbucni tocmai din oraşul său natal — Salonic. Tot el a fost cel care a redactat şi proclamaţia către populaţia din Istanbul cu prilejul înaintării spre capitala otomană a „armatei de şoc", numită *Hareket Ordusu*, pentru înăbuşirea contrarevoluţiei din 31 martie. Mustafa Kemal a participat la luptele din Tripolitania (1911—1912), cu Italia, iar după războaiele balcanice a îndeplinit un timp funcţia de ataşat militar la Sofia, girînd acelaşi post şi la Bucureşti, Belgrad ş.a., cu care prilej venise şi în România. El trecuse prin România şi în 1912, cu prilejul întoarcerii sale din Tripolitania.

Mustafa Kemal s-a distins îndeosebi în luptele de la Dardanele (1915), în faţa flotei engleze, dovedindu-se un bun comandant de oşti şi strateg militar. După primul război mondial, în condiţiile armistiţiului de la Mudros din 30 oct. 1918, care marca sfîrşitul Imperiului otoman, Mustafa Kemal îşi va îndrepta eforturile pentru crearea unui *stat naţional turc*, în focul luptei de eliberare naţională de sub ocupaţia puterilor intervenţioniste. În acest scop, el a plecat din Istanbul şi a debarcat la Samsun la *19 mai 1919*, zi memorabilă în istoria luptei de eliberare a poporului turc.

Congresele de la Erzurum (iulie 1919) şi Sivas (septembrie 1919), apoi organizarea unui nou Parlament *(Medjlis)* la Ankara (23 apr. 1920), dovediseră că aceeaşi Anatolie, care, cu şase secole în urmă, devenise leagănul unui imperiu universal, avea să asigure forţele materiale şi umane pentru renaşterea poporului turc, ajuns în pragul prăbuşirii sale. Tocmai aici îşi va desfăşura personalitatea sa Mustafa Kemal, organizînd detaşamentele izolate de partizani spre un ţel comun.

S-au format astfel două guverne, unul la Istanbul, reprezentat de sultan şi controlat de puterile aliate, iar altul la Ankara, urmînd o linie politică de asigurare a independenţei, în limitele teritoriului naţional, considerat indivizibil, aşa cum fusese preconizat în „Pactul Naţional" zis *Misak-ı-Millî*.

Stabilirea legăturilor diplomatice între noul organism politic de la Ankara şi tînărul stat sovietic a constituit un sprijin puternic pentru acţiunile politice şi militare ale lui Mustafa Kemal.

V. I. Lenin acorda o deosebită atenţie mişcării de eliberare naţională din Anatolia. El îl sfătuia astfel pe reprezentantul RSFSR la Ankara: „Stimaţi guvernul turc, poporul;

nu vă lăudați, nu vă amestecați în treburile lor interne. Cum anume îi vom putea ajuta, vă vom anunța aceasta mai mult ca orice, armament, dar dacă va fi nevoie, vom acorda și alte ajutoare..." [2]. La rîndul său, și Mustafa Kemal avea să declare că „Turcia nu va uita ce a făcut și ce face pentru ea Lenin" și că „prietenia Turciei cu Rusia Sovietică o consider piatra unghiulară a independenței noastre [3]".

Menținerea acestor contacte diplomatice au fost concretizate, la început, în Convenția de la Moscova, din 20 martie 1921, iar apoi în tratatul de la Kars, din 13 oct. al aceluiași an, prin care au fost lichidate litigiile de hotare, inclusiv abolirea Capitulațiilor și a celorlalte tratate vechi. „Între anii 1921—1922 guvernul sovietic a acordat Turciei o serie de ajutoare militare și de altă natură, dîndu-i și zece milioane de ruble în aur" [4]. Acest ajutor material și moral a încurajat lupta poporului turc pînă la victoria finală.

După cum se știe, anunțarea clauzelor tratatului de la Sèvres, încă la sfîrșitul lunii mai 1920, avusese scopul să obișnuiască spiritele cu consecințele unei catastrofe naționale, pînă la semnarea acestuia la 10 august al aceluiași an de către guvernul otoman, supus unei puternice presiuni diplomatice. Dar tratatul de la Sèvres a avut un efect contrar asupra maselor populare, punînd în mișcare „întreaga națiune" pînă la ultimul țăran turc din fundul Anatoliei, iar sufletul acestei mișcări era Mustafa Kemal, care va fi excomunicat și condamnat la moarte în contumacie de guvernul din Istanbul.

Primele acțiuni militare ale forțelor populare au fost îndreptate spre provinciile unde urma să se creeze viitorul stat armean (Kars, Ardahan, Artvin), zădărnicindu-se astfel planurile puterilor aliate. Dar acestea au pus, de astă dată, în mișcare armatele grecești, care au început să ocupe Anatolia, înaintînd de la Izmir spre Ankara, inclusiv Tracia orientală. Situația devenise extrem de critică, guvernul național de la Ankara fiind nevoit să lupte pe mai multe fronturi. Dificultăți tot atît de serioase îi crea și guvernul de la Istanbul, deși acolo domnea haosul politic, iar marii viziri

[2] S. I. ARALOV, *Vîpolniiaia ukazania Lenina*, in „Sovetskoe Vostokovedenie", nr. 2/1958 p. 18.

[3] ANATOLI GLEBOV, *Linia drujbî. Raskazî o Turții*, Moscova, 1960, p. 79.

[4] A. M. ȘAMSUDDINOV, *Națională noe osvoboditelnaia borba v Turții. 1918—1923 gg*, Moscova, 1966, cap. IV.

succedau unii după alţii. Dar prima victorie din ianuarie 1921 de la Inönü asupra armatei greceşti avea să întărească poziţia militară a partizanilor luptei de eliberare, pregătindu-le premise şi pentru unele iniţiative diplomatice, iar a doua victorie de la Inönü (1 aprilie 1921) a mărit şi mai mult încrederea poporului în victoria finală. Aşa se explică faptul că contraofensiva armatelor greceşti s-a soldat cu înfrîngerea acestora pe rîul Sakarya (aug.-sept. 1921). Luptele au durat 22 de zile şi tot atîtea nopţi. Mustafa Kemal a fost avansat la gradul de *mareşal (müşir)* şi a primit titlul de *Gazi*.

Această victorie a forţelor naţionale de eliberare avea să decidă viitorul Turciei. Francezii au consimţit să se retragă din teritoriile ocupate. Canalizînd entuziasmul maselor populare spre victoria finală, la 26 august 1922 a pornit *Marea ofensivă*, sub comanda personală a lui Mustafa Kemal care ordonase: „Ostaşi, prima voastră ţintă este Marea Mediterană; înainte!".

Într-adevăr, la 9 septembrie armatele turceşti intrau în Izmir, eliberînd toată Anatolia, iar îndreptarea lui Mustafa Kemal spre Strîmtori a determinat puterile ocupante, Anglia, Franţa, Italia, să accepte tratativele de pace, pentru a se retrage de la Istanbul „în mod onorabil", aşa cum ceruse generalul englez Harrington. În aceste condiţii, încep discuţiile, care au dus, mai întîi, la armistiţiul de la Mudanya, semnat la 11 oct. 1922, şi apoi la pacea de la Lausanne, din 24 iulie 1923, stabilind hotarele actuale ale Turciei. La Lausanne au fost rezolvate, aşa cum avea să spună însuşi Mustafa Kemal, „socoteli seculare" şi „chestiuni încîlcite", începînd cu Capitulaţiile, cu datoriile publice ale Imperiului otoman şi terminînd cu problema Strîmtorilor, situaţia minorităţilor etc.

Victoria finală a poporului turc a fost posibilă datorită faptului că „la războiul de eliberare naţională au participat cele mai largi mase populare, care au dat dovadă de eroism şi spirit de sacrificiu, înţelegînd că luptă pentru o cauză dreaptă" [5]. În acest scop, au fost concentrate toate energiile poporului, iar Mustafa Kemal s-a dovedit un bun comandant de oşti şi un strateg, care a ştiut să îndrepte aceste energii populare în sensul obţinerii succesului deplin.

[5] L. Braşoveanu, N. Grigorescu, *Turcia*, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1966, p. 65.

Reformele kemaliste. Pacea de la Lausanne asigurase [illegible] porului turc dreptul de a trăi independent alături de alte [illegible] poare, continuînd să-şi făurească propria sa istorie, cu preocupările sale şi cu problemele sale. Renăscuse un popor, dar cu preţul unor sacrificii incalculabile. Sute de mii de oameni pieriseră sau rămăseseră schilozi, iar ţara îşi epuizase ultimele resurse. Totul trebuia luat ca de la început.

Referindu-se la noul drum pe care trebuia să meargă Turcia, Mustafa Kemal spunea: „De acum înainte vom obţine multe victorii importante, dar acestea nu vor fi victorii de baionete, ci victorii în domeniul economiei, ştiinţei şi culturii" [6]. El s-a călăuzit de ideea că „cei care fac cuceriri cu sabia sînt condamnaţi, pînă la urmă, să cedeze locul celor care săvîrşesc cuceriri cu plugul" [7]. Dar realizarea acestor sarcini presupunea adoptarea unui nou mod de viaţă şi modelarea mentalităţii unor colectivităţi, şi chiar a unui popor întreg, iar pentru acestea erau necesare o serie de reforme politice şi sociale, care, dealtfel, nu au întîrziat să vină.

Ele au început cu abolirea monarhiei *(sultanatului)* încă la 1 nov. 1922, ceea ce va deschide calea spre instaurarea *Republicii* la 29 oct. 1923, cu reşedinţa în noua capitală — *Ankara* —, primul preşedinte fiind însuşi Mustafa Kemal. La 3 martie 1924 va fi desfiinţat şi *califatul*, punîndu-se astfel capăt celor două instituţii seculare, care frînaseră procesul modernizării statului şi al unui popor întreg.

O ofensivă directă a fost pornită pentru lichidarea *sectelor* şi *ordinelor religioase*, cu lăcaşurile lor numite *Tekke* şi cu întreg arsenalul lor de concepţii retrograde despre lume şi viaţă în general. S-a adoptat codul civil european, desfiinţîndu-se vechile instituţii judecătoreşti, reprezentate de cadii *(kadı)*, sau altele bazate pe legile Şeriatului. Totuşi, acestea nu însemnau că susţinătorii unor asemenea reforme se declarau împotriva religiei în general. Ele erau impuse de însuşi mersul societăţii turceşti din vremea aceea.

În suita reformelor iniţiate se înscrie şi „războiul" contra fesului şi portului, prin *legea din 1925*, iar femeia turcă, obţinînd drepturi politice egale cu bărbaţii, începe să se modernizeze, lepădîndu-şi *voalul* şi *feregeaua*, ca şi celelalte veşminte orientale. Referindu-se la problema emancipării

[6] Apud *Türkiye Ansiklopedisi*, vol. I, Istanbul, 1956, p. 294.
[7] *Ibidem*, p. 297.

[redacted]heii, Mustafa Kemal spunea: „Ele să-şi arate lumii faţa [redacted]r şi să vadă lumea cu ochii lor şi cu atenţie. În aceasta nu [redacted]e nimic de temut".

Una din reformele cutezătoare a fost şi adoptarea în 1928 a *alfabetului latin* în locul celui *arab*, care contribuise la menţinerea analfabetismului într-un grad mare, prin dificultăţile pe care le prezenta. Riscul acestei reforme era cu atît mai mare cu cît ea trebuia să se aplice şi la textele religioase, inclusiv *Coranul*, care a şi fost tradus. Deci succesul a fost deplin. Reforma scrisului a fost însoţită şi de continuarea procesului de „purificare" a limbii, prin eliminarea unor cuvinte şi expresii arabo-persane, înlocuindu-le cu cuvinte uzuale, folosite de popor, sau punînd din nou în circulaţie cuvinte din turca veche.

De asemenea, pentru a se pune capăt confuziilor de nume, s-a adoptat în 1934 legea privind obligativitatea *numelor de familie*. Cu acest prilej Mustafa Kemal va fi supranumit *Atatürk*, în sensul de „Tatăl turcilor". Era un omagiu pentru tot ceea ce înfăptuia pentru poporul său.

Printre obiectivele cele mai importante ale reformelor kemaliste se înscriau, fără îndoială, şi cele referitoare la problemele economice. După cum se ştie, mişcarea „Junilor turci", deşi nu dusese pînă la capăt sarcinile revoluţiei burgheze, deschisese totuşi burgheziei naţionale calea spre afirmarea ei în faţa autocraţiei feudale. Sub acest raport, revoluţia kemalistă, prin însuşi caracterul ei, avea să asigure şi mai mult perspectivele dezvoltării unei burghezii proprii, industriale şi comerciale. „Industrializarea — afirma Atatürk — constituie pentru noi una din cele mai importante probleme naţionale", iar cu alt prilej spunea: „Ca şi peste tot în lume, şi în ţara noastră problema capitală este problema economică", pentru că „fără economie nu există independenţă" [8].

Principiile fundamentale ale politicii kemaliste au fost sintetizate în cele şase săgeţi cu indicaţiile: *Devletçilik* (etatism), *Cumhuryetçilik* (republicanism), *Ihtilâlcilik* (revoluţionarism), *Milliyetçilik* (naţionalism), *Lâikçilik* (laicism) şi *Halkçılık* (poporanism).

[8] *Türkiye Ansiklopedisi*, vol. I, p. 297.

Formulate și aplicate încă pe timpul lui Mustafa Kemal Atatürk, care a rămas pînă la sfîrșitul vieții sale (10 noiembrie 1938) președintele *Republicii*, aceste principii constituie și astăzi temelia politicii Turciei moderne.

Deși angajată în unele pacte, cu caracter militar sau de altă natură (NATO, CENTO), Turcia depune eforturi pentru respectarea liniei politice fundamentale stabilită de Atatürk prin dictonul: *Yurtta sulh, cihanda sulh !*, adică: *Pace în țară, pace în lume !*.

Anexe

Unele precizări. La această lucrare am considerat util să adăugăm şi cîteva liste de suverani şi mari dregători (din imperiile selciukid şi otoman) mai des solicitaţi de cercetători, ca şi de publicul cititor. Anexele de faţă cuprind doar pe sultanii selciukizi şi otomani, în ordinea domniilor lor, în cazul suveranilor otomani indicîndu-se şi anul naşterii pentru a se putea determina vîrsta fiecăruia la urcarea pe tron. De asemenea, au mai fost incluşi: marii viziri otomani *(sadr-ı a'zam* sau *vezir-i a'zam)*, hanii Crimeii, miniştrii de externe otomani, numiţi *reis-ül-küttab* sau *reis-efendi*, pînă la începutul secolului al XIX-lea, precum şi principalii dragomani ai Porţii otomane. Pentru mai multă utilitate, cronologiile referitoare la sultanii otomani şi la unele categorii de mari dregători otomani cuprind şi datele Hegirei, precum şi alte elemente auxiliare. După cum se ştie, cronologia musulmană începe cu *Hegira (Hicret)*, adică cu fuga lui Mahomed de la Mecca la Medina, care a avut loc între 14—18 iulie 622 e.n. (De obicei se ia în considerare *16 iulie 622.)* Lunile musulmane se socot după evoluţia *Lunii* şi nu depăşesc 29 sau 30 de zile. De aceea anul musulman are mai puţine zile decît anul obişnuit (după calendarul solar). La fiecare 33 ani se adaugă un an.

De menţionat este şi faptul că listele anexate aci, ca şi cele întocmite pînă acuma de alţi specialişti, au un caracter *orientativ*, din mai multe considerente: absenţa suveranilor sau a marilor dregători în momentul schimbărilor survenite, ezitările sultanilor pentru a desemna pe unul sau pe altul dintre dregători pentru funcţiile vacante, neconcordanţele

cronologice, ca și ale izvoarelor etc. Au fost chiar și situații cînd sigiliul viziral a fost înapoiat din drum spre a fi trimis altcuiva. Mai cu seamă în Imperiul selciukid au existat perioade în care mai mulți moștenitori au domnit simultan, fiecare ocupînd anumite teritorii și luptînd pentru înlăturarea celorlalți. Asemenea situații, deși mai puțin evidente și de durate mai scurte, au existat și în Imperiul otoman, dar nu toate cazurile au fost luate în considerare, pentru a nu complica tabelele de față. Ele reflectă, totuși, succesiunea principalilor factori de răspundere, în limitele cronologice menționate, dar, în același timp, cronologiile date sînt susceptibile de completări sau de îmbunătățiri, pe măsura stabilirii de date noi pentru fiecare caz în parte.

Întrucît în lucrarea de față sînt folosite și lunile musulmane, dăm mai jos denumirile lor, precum și prescurtările corespunzătoare:

1. Muharrem *(M.)*
2. Safer *(S.)*
3. Rebi-ul-evvel *(Ra.)*
4. Rebi-ul-ahîr *(R.)*
5. Djemazi-ul-evvel *(Dja.)*
6. Djemazi-ul-ahîr *(Dj.)*
7. Regeb *(B.)*
8. Șaban *(Ș.)*
9. Ramazan *(N.)*
10. Șevval *(L.)*
11. Zilka'de *(Za.)*
12. Zilhidjge *(Z.)*

Din considerentele menționate mai sus, lunile musulmane nu coincid cu lunile calendarului erei noastre. De aceea, cînd au fost folosite datele Hegirei, s-au dat și corespondentele lor, transformate în datele e.n. De asemenea, în unele transcrieri s-a utilizat și alfabetul turc modern*, bazat pe alfabetul latin. Acesta prezintă unele particularități, mai cu seamă în cazul următoarelor litere:

$\hat{a} = a$ (lung)
$c = dj$ (internațional)
$ç = č$ (internațional)
$ğ = g$ (apropiat de h)
$ı$ (i fără punct) $= î$ rom.
$î = i$ (lung)
$ö =$ ca în cuv. *schön* (germ.)
$ü =$ „ „ „ *müde* (germ.)
$y =$ „ „ „ *Yemen, Yaser* ș.a.

* Din cauza dificultăților de confecționare a unor litere specifice alfabetului turc modern, unii termeni turco-islamici nu au putut fi redați corect ortografic.

SULTANII SELCIUKIZI *

SELCIUKIZII MARI (1040—1157)

1. TUGRUL BEI (fiul lui Mikiail — *Mikâil* — şi nepotul lui Selciuk): 23 mai 1040—4 sept. 1063.
2. ALP-ARSLAN (fiul lui Çagrî Bei, frate cu Tugrul Bei): 4 sept. 1063—25 oct. 1072.
3. MELIK-ŞAH I (fiul lui Alp-Arslan): 25 oct. 1072—20 nov. 1092.
4. MAHMUD (fiul lui Melik-Şah I): 20 nov. 1092—ian. 1093.
5. RUKNEDDIN BERKYARUK (fiul lui Melik-Şah I): ian. 1093—dec. 1104.
6. MELIK-ŞAH II (fiul lui Berkyaruk): dec. 1104—1105.
7. MEHMED TAPAR (fiul lui Melik-Şah I): 1105—18 apr. 1118.
8. SANDJAR (fiul lui Melik-Şah I): 18 apr. 1118—29 apr. 1157.

SELCIUKIZII DE IRAK (1118—1194)

1. MAHMUD (fiul lui Mehmed Tapar): 1118—1131.
2. DAVUD (fiul lui Mahmud): 1131—1132.
3. TUGRUL I (fiul lui Mehmed Tapar): 1132—1134.
4. MES'UD (fiul lui Mehmed Tapar): 1134—1151.
5. MELIK-ŞAH (fiul lui Mahmud): 1151—1153.
6. MEHMED (fiul lui Mahmud): 1153—1159.
7. SULEIMAN-ŞAH (fiul lui Mehmed Tapar): 1159—1161.
8. ARSLAN-ŞAH (fiul lui Tugrul I): 1161—1177.
9. TUGRUL II (fiul lui Arslan-Şah): 1177—1194.

* Pentru *Dinastia selciukidă* a fost luată ca bază lucrarea lui T. YILMAZ ÖZTUNA, *Türkiye Tarihi...*, vol. II, p. 41—42 şi 165—168.

SELCIUKIZII DE KIRMAN (1041—1187)

1. KARA-ARSLAN KAVURT (fiul lui Çagrî Bei şi nepotul lui Selciuk): 1041—1073.
2. KIRMAN-ŞAH (fiul lui Kavurt): 1073—1074.
3. SULTAN-ŞAH (fiul lui Kavurt): 1074—1085.
4. TURAN-ŞAH I (fiul lui Kavurt): 1085—1097.
5. IRAN-ŞAH (fiul lui Turan-Şah): 1097—1101.
6. ARSLAN-ŞAH I (fiul lui Kirman-Şah): 1101—1142.
7. MELIK-ŞAH (fiul lui Arslan-Şah): 1142—1156.
8. TUGRUL-ŞAH (fiul lui Melik-Şah): 1156—1169.
9. BEHRAM-ŞAH (fiul lui Tugrul-Şah): 1169—1187.
10. ARSLAN-ŞAH II (fiul lui Tugrul-Şah): 1169—1187.
11. TURAN-ŞAH II (fiul lui Tugrul-Şah): 1169—1182.
12. MEHMED-ŞAH (fiul lui Behram-Şah): 1183—1187.

SELCIUKIZII DE SIRIA (1078—1114)

1. TUTUŞ (fiul lui Alp-Arslan): 1078—1095.
2. RIDVAN (fiul lui Tutuş): 1095—1098.
3. DUKAK (fiul lui Tutuş): 1098—1113.
4. ALP-ARSLAN (fiul lui Ridvan): 1113—1114.

SELCIUKIZII DE ANATOLIA SAU DE RUM (1077—1308)

1. SULEIMAN-ŞAH I (fiul lui Kutalmîş, nepotul lui Israil şi strănepotul lui Selciuk): 1077—5 iunie 1086.
2. MELIK-DAVUD (fiul lui Kutalmîş): 5 iunie 1086—20 nov. 1092.
3. KÎLÎÇ-ARSLAN I (fiul lui Suleiman-Şah I): 20 nov. 1092—iul. 1107.
4. MELIK-ŞAH (fiul lui Kîlîç-Arslan I): iul. 1107—1116.
5. RUKNEDDIN MES'UD I (fiul lui Kîlîç-Arslan I): 1116—1155.
6. KÎLÎÇ-ARSLAN II (fiul lui Mes'ud I): 1155—aug. 1192.
7. GÎYASEDDIN KEYHUSREV I (fiul lui Kîlîç-Arslan II): aug. 1192—1196 (prima oară).
8. RUKNEDDIN SULEIMAN-ŞAH II (fiul lui Kîlîç-Arslan II): 1196—febr. 1204.
9. KÎLÎÇ-ARSLAN III (fiul lui Suleiman-Şah II): febr. 1204—febr. 1205.
10. GÎYASEDDIN KEYHUSREV I (fiul lui Kîlîç-Arslan II): febr. 1205—apr. 1211 (a doua oară).
11. IZZEDDIN KEYKAVUS I (fiul lui Keyhusrev I): apr. 1211—dec. 1219.
12. ALAEDDIN KEYKUBAD I (fiul lui Keyhusrev I): dec. 1219—30 mai 1237.

13. Gîyaseddin Keyhusrev II (fiul lui Alaeddin Keykubad I): 30 mai 1237—1246.
14. Izzeddin Keykavus II (fiul lui Keyhusrev II): 1246—1256. Între anii 1249—1254 au participat şi alţi doi prinţi (vezi nr. 15 şi Alaeddin Keykubad II, fiul lui Keyhusrev II).
15. Kîlîç-Arslan IV (fiul lui Keyhusrev II): 1256—1257.
16. Izzeddin Keykavus II (fiul lui *Keyhusrev II*): 1257—1261 (a doua oară).
17. Kîlîç-Arslan IV (fiul lui *Keyhusrev II*): 1261—1266 (a doua oară).
18. Gîyaseddin Keyhusrev III (fiul lui *Kîlîç-Arslan IV*): 1266—14 aug. 1281.
19. Gîyaseddin Mes'ud II (fiul lui *Keykavus II*): 14 aug. 1281—1297.
20. Alaeddin Keykubad III (nepotul lui *Keykavus II*): 1297—aug. 1302.
21. Gîyaseddin Mes'ud II (fiul lui Keykavus II): aug. 1302—1308.

Obs. După anul 1308 dominaţia mongolo-ilhanidă se întinde şi în Anatolia, simultan cu formarea unor emirate numite *Beilicuri (Beylik)*. Ele vor fi reunite sub *Dinastia otomană.*

SUVERANI ŞI MARI DREGĂTORI OTOMANI *

SULTANII OTOMANI

1. Osman I „Gazi", fiul lui Ertugrul: 1284—1326 *(683—726 H.)*; n. între 1252—1260 *(650—658 H.)*.
2. Orhan „Gazi", fiul lui Osman: 1326—1359/60 *(726—761)*; n. între 1274—1288 *(673—687 H.)*.
3. Murad I „Hudavendighiar", fiul lui Orhan: 1360—15 iunie 1389 *(761—19 Dj. 791)*; n. 1326 *(726 H.)*. Ucis în lupta de la Cossovo (1389).
4. Baiazid I Ildîrîm (*Yıldırım* = Fulgerul), fiul lui Murad I: 15 iunie 1389—28 iulie 1402 *(19 Dj. 791—27 Z. 804)*; n. 1360 *(761 H.)*. A căzut prizonier în lupta de la Ankara (28 iulie 1402).
5. *Interregn:* 28 iulie 1402—cca 30 aug. 1413. Luptele dintre fiii lui Baiazid I: Suleiman, Isa, Musa, Mehmed ş.a.
6. Mehmed I Celebi, fiul lui Baiazid I Ildîrîm: cca 30 aug. 1413 — 31 mai 1421 *(cca 2 Dj. 816—28 Dja. 824)*; n. cca 1389 *(791 H.)*.
7. Murad II, fiul lui Mehmed I Celebi: 31 mai 1421—3 febr. 1451 *(28 Dja. 824—1 M. 855)*; n. cca 1403/1404 *(806 H.)*. Între 12 iulie—1 nov. 1444 şi dec. 1444—5 mai 1446 a abdicat în favoarea fiului său Mehmed, care i-a urmat la tron, în 1451.
8. Mehmed II Fatih *(Cuceritorul)*: 18 febr. 1451—3 mai 1481 *(16 M. 855—4 Ra. 886)*; n. 29 mart. 1432 *(26 B. 835)*. A mai avut două domnii scurte între 1444—1446 (Vezi: *Murad II*). Între 4—21 mai tronul a fost ocupat de prinţul Korkud (pînă la sosirea tatălui său, Baiazid II).

* Pentru suverani şi mari dregători otomani au fost luate ca bază listele întocmite de I. H. Danişmend *(Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi)*, I. H. Uzunçarşılı *(Osmanlı Tarihi)* ş. a.

9. Baiazid II Veli, fiul lui Mehmed II Fatih: 21 mai 1481—25 apr. 1512 *(22 Ra. 886—8 S. 918);* n. 1447, 1452 sau 1453 (851; 856 sau 857 H.). Detronat (de fiul său Selim).
10. Selim I „Yavuz" (Dur), fiul lui Baiazid II; 25 apr. 1512—21 sept. 1520 *(8 S. 918—8 L. 926);* n. 1470/71 (*875* H.).
11. Suleiman (*Kanuni* = Legiuitorul sau *Muhteşem* = Magnificul; rom. Soliman), fiul lui Selim I: 30 sept. 1520—6/7 sept. 1566 *(17 L. 926—20/21 S. 974);* n. 6 nov. 1494 *(6 S. 900).*
12. Selim II, fiul lui Suleiman Kanuni: 30 sept. 1566—15 dec. 1574 *(15 Ra. 974—1 N. 982);* n. 28 mai 1524 *(24 B. 930).*
13. Murad III, fiul lui Selim II: 22 dec. 1574—17 ian. 1595 *(8 N. 982—6 Dja. 1003);* n. 4 iulie 1546 *(5 Dja. 953).*
14. Mehmed III, fiul lui Murad III: 27 ian. 1595—22 dec. 1603 *(16 Dja. 1003—18 B. 1012);* n. 26 mai 1566 *(7 Za. 973).*
15. Ahmed I, fiul lui Mehmed III: 22 dec. 1603—22 nov. 1617 *(18 B. 1012—21 Za. 1026);* n. 18 apr. 1590 *(12 Dj. 998).*
16. Mustafa I, fiul lui Mehmed III (prima domnie): 22 nov. 1617—26 febr. 1618 *(21 Za. 1026—1 Ra. 1027);* n. 1591—1592 (1000 H. sau 1001 H.) Detronat. Schimbarea succesiunii la tron de la fiu la frate.
17. Osman II, fiul lui Ahmed I: 26 febr. 1618—20 mai 1622 *(1 Ra. 1027—9 B. 1031);* n. 3 nov. 1604 *(10 Dj. 1013).* Detronat şi ucis.
18. Mustafa I, fiul lui Mehmed III (a doua domnie): 20 mai 1622 — 10 sept. 1623 *(9 B. 1031—15 Za. 1032);* n. 1591/1592 *(1000 H. sau 1001 H.).* Detronat.
19. Murad IV, fiul lui Ahmed I: 10 sept. 1623—9 febr. 1640 *(15 Za. 1032—16 L. 1049);* n. 27 iulie 1612 *(28 Dja. 1021).*
20. Ibrahim, fiul lui Ahmed I: 9 febr. 1640—8 aug. 1648 *(16 L. 1049—18 B. 1058);* n. 4 nov. 1615 *(12 L. 1024).* Detronat şi apoi ucis *(18 aug. 1648).*
21. Mehmed IV, fiul lui Ibrahim: 8 aug. 1648—8 nov. 1687 *(18 B. 1058—2 M. 1099);* n. 2 ian. 1642 (30 N. 1051). Detronat.
22. Suleiman II, fiul lui Ibrahim: 9 nov. 1687—22 iunie 1691 *(3 M. 1099—25 N. 1102);* n. 15 apr. 1642 *(15 M. 1052).*
23. Ahmed II, fiul lui Ibrahim: 22 iunie 1691—7 febr. 1695 *(25 N. 1102—22 Dj. 1106);* n. 25 febr. 1643 *(6 Z. 1052).*
24. Mustafa II, fiul lui Mehmed IV: 7 febr. 1695—23 aug. 1703 *(22 Dj. 1106—10 R. 1115);* n. 3 iunie 1664 *(9 Za. 1074).* Detronat.
25. Ahmed III, fiul lui Mehmed IV: 23 aug. 1703—1 oct. 1730 *(10 R. 1115—18 Ra. 1143).* A abdicat (forţat); n. 30 dec. 1673 *(21 N. 1084).*
26. Mahmud I, fiul lui Mustafa II: 1 oct. 1730—13 dec. 1754 *(18 Ra. 1143—27 S. 1168);* n. 2 aug. 1696 *(3 M. 1108).*

27. Osman III, fiul lui Mustafa II: 13 dec. 1754—29 oct. 1757 *(27 S. 1168—15 S. 1171);* n. 3 ian. 1699 *(29 Dj. 1110).*
28. Mustafa III, fiul lui Ahmed III: 30 oct. 1757—21 ian. 1774 *(16 S. 1171—8 Za. 1187):* n. 28 ian. 1717 *(14 S. 1129).*
29. Abdul-Hamid I, fiul lui Ahmed III: 21 ian. 1774—6 apr. 1789 *(8 Za. 1187—10 B. 1203);* n. 20 mart. 1725 *(5 B. 1137).*
30. Selim III, fiul lui Mustafa III: 7 apr. 1789—29 mai 1807 *(11 B. 1203—21 Ra. 1222).* Detronat; n. 24 dec. 1761 *(27 Dja. 1175).*
31. Mustafa IV, fiul lui Abdul-Hamid I: 29 mai 1807—28 iulie 1808 *(21 Ra. 1222—4 Dj. 1223).* Detronat; n. 8 sept. 1779 *(26 Ş. 1193).*
32. Mahmud II, fiul lui Abdul-Hamid I: 28 iulie 1808—30 iunie 1839 *(4 Dj. 1223—17 R. 1255);* n. 20 iulie 1785 *(13 N. 1199).*
33. Abdul-Medjid I, fiul lui Mahmud II: 2 iulie 1839—25 iunie 1861 *(18 R. 1255—16 Z. 1277);* n. 25 apr. 1823 *(13 Ş. 1238).*
34. Abdul-Aziz, fiul lui Mahmud II: 25 iunie 1861—30 mai 1876 *(16 Z. 1277—6 Dja. 1293).* Detronat; n. 9 febr. 1830 *(15 Ş. 1245).*
35. Murad V, fiul lui Abdul-Medjid I: 30 mai—31 aug. 1876 *(6 Dja.—10 Ş. 1293).* Detronat; n. 21 sept. 1840 *(24 B. 1256).*
36. Abdul-Hamid II, fiul lui Abdul-Medjid I: 31 aug. 1876—27 apr. 1909 *(10 Ş. 1293—6 R. 1327).* Detronat; n. 21 sept. 1842 *(15 Ş. 1258).*
37. Mehmed V (Reşad), fiul lui Abdul-Medjid I: 27 apr. 1909—3 iulie 1918 *(6 R. 1327—24 N. 1336);* n. 1 nov. 1844 *(19 L. 1260).*
38. Mehmed VI (Vahdettin), fiul lui Abdul-Medjid I: 3 iulie 1918—1 nov. 1922 *(24 N. 1336—11 Ra. 1341);* n. 2 febr. 1861 *(21 B. 1277).* A fost desfiintat *Sultanatul,* iar Mehmed VI a fugit din Turcia la 16/17 nov. 1922 *(26/27 Ra. 1341).*
39. Abdul-Medjid II, fiul lui Abdul-Aziz: 9 nov. 1923—4/5 mart. 1924 *(29 Ra. 1342—26/27 B. 1342).* A avut doar titlul de *„Calif al musulmanilor" (Halife-i Müslimin).* A fost expulzat din Turcia.
40. La *29 octombrie 1923* s-a decretat *Republica Turcia,* primul preşedinte fiind ales Mustafa Kemal *(Atatürk):* 29 oct. 1923—10 nov. 1938.

MARII VIZIRI OTOMANI

1. Alaeddin-Paşa, *turc:* Înainte de 1323 (?)—1333 (?) *(725—734* (?).
2. Ahmed-paşa (Mahmud-oglu Nizameddin), turc: cca 1334/1340 (?) — 1348 (?) *(734—741—749?).*
3. Hadji-paşa, *turc:* 1348—1360 (?) *(749—761* ?)
4. Iusuf (Sinanüddin) paşa (Muslihuddin-Musa-oglu), *turc:* 1360—1370 H.? *(761—772?).*
5. Kara-Halil (Hayreddin) paşa (Djandarlı), *turc:* 1371 (?)—dec. 1387 *(773 (?)—N. 789).*

6. ALI PAŞA (Djandarlı-zade), turc: Dec. 1387—1406 *(N. 789—809)*.
7. ŞEYH-RAMAZAN PAŞA, *turc:* 1406—(?) *(809—?)*. A fost vizirul emirului Suleiman, după Ali paşa.
8. HALIL PAŞA (Imamzade, din Osmandjik = *Osmancıklı)*, *turc:* 1406—(?) *(809—?)*.
9. KÖR-ŞAH MELEK, *turc;* 1410—1413 *(813—816)*. A fost vizirul lui Musa Celebi, fiul lui Baiazid Ildîrîm.
10. BAIAZID PAŞA (din Amasia = *Amasyalı*), *turc:* ?—30 aug. 1421 (?—1 N. 824). Ucis în luptă.
11. IBRAHIM PAŞA (Djandarlı-zade), *turc:* 30 aug. 1421—25 aug. 1429 *(1 N. 824—24 Za. 832)*.
12. KODJA *(Hodja)* — MEHMED PAŞA (Nizamüddin, Hîzîr-Danişmend—oglu), *turc:* 25 aug. 1429—1438/1439 *(24 Za 832—842)*.
13. HALÎL PAŞA (Djandarli-zade), *turc:* 1438/1439 — 30 mai 1453 *(842—20 Dja. 857);* mazilit, apoi ucis.
14. ISHAK PAŞA, *devşirme (slav):* 30 mai 1453—1455 *(20 Dja. 857—859)*. Primul vizirat.
15. MAHMUD PAŞA, *devşirme (grec* sau *croat):* 1455—1467 *(859—872)*. Primul vizirat; mazilit.
16. MEHMED PAŞA (Rum), *devşirme (grec):* 1467—1470 *(872—875);* mazilit, apoi ucis.
17. ISHAK PAŞA, *devşirme (grec* sau *croat):* 1470—1472 *(875—877)*. Al doilea vizirat; mazilit.
18. MAHMUD PAŞA, *devşirme (grec* sau *croat):* 1472—1473 *(877—878)*. Al doilea vizirat; mazilit.
19. GHEDIK-AHMED PAŞA, *devşirme (albanez* sau *grec):* 1473—1477 *(878—882);* mazilit.
20. MEHMED PAŞA (Karamani; Tevkii), *turc:* 1477—3 mai 1481 *(882—4 Ra. 886);* ucis de ieniceri.
21. ISHAK PAŞA, *devşirme (grec* sau *croat):* 4 mai 1481—18 nov. 1482 *(4 Ra. 886—6 L. 887)*. Al treilea vizirat; mazilit.
22. DAVUD PAŞA, *devşirme (albanez):* 18 nov. 1482—mart. 1497 *(6 L. 887—B. 902)*.
23. AHMED PAŞA (Hersek-zade), *devşirme (sud-slav):* mart. 1497—aug. 1498 *(B. 902—M. 904)*. Primul vizirat; mazilit.
24. IBRAHIM PAŞA (Djandarlı-zade), *turc:* aug. 1498—1499 *(M. 904—905)*.
25. MESIH PAŞA, *devşirme (grec):* 1499—1501 *(905—907)*.
26. HADÎM-ALI PAŞA, *devşirme* (?): 1501—1503 *(907—909)*. Primul vizirat; mazilit.
27. AHMED PAŞA (Hersek-zade), *devşirme (sud-slav):* 1503—1506 *(909—912)*. Al doilea vizirat: mazilit.
28. HADÎM-ALI PAŞA, *devşirme* (?): 1506—1511 *(912—917)*. Al doilea vizirat; ucis în luptă.

29. AHMED PAŞA (Hersek-zade), *devşirme (sud-slav):* 1511 *(917).* Al treilea vizirat; mazilit.
30. KODJA-MUSTAFA PAŞA, *devşirme (venețian* sau *grec):* 1511—25 apr. 1512 *(917—8 S. 918);* ucis (de Selim I).
31. AHMED PAŞA (Hersek-zade), *devşirme (sud-slav):* mai 1512—28 oct. 1514 *(Ra. 918—9 N. 920).* Al patrulea vizirat.
32. AHMED PAŞA (Dukaghin-oglu), *devşirme (albanez):* ian.—3 mart. 1515 *(Z. 920—18 M. 921);* ucis.
33. HADÎM-SINAN PAŞA, *devşirme:* iulie—8 sept. 1515 *(Dja.—29 B. 921).* Primul vizirat; mazilit.
34. AHMED PAŞA (Hersek-zade), *devşirme (sud-slav):* 8 sept. 1515—26 apr. 1516 *(29 B. 921—23 Ra. 922).* Al cincilea vizirat; mazilit.
35. HADÎM-SINAN PAŞA, *devşirme:* 26 apr. 1516—26 ian. 1517 *(23 Ra. 922—3 M. 923).* Al doilea vizirat; ucis în luptă.
36. IUNUS PAŞA, *devşirme:* 3 febr.—16 sept. 1517 *(11 M.—29 Ş. 923);* ucis.
37. PIRI-MEHMED PAŞA, *turc:* 25 ian. 1518—27 iunie 1523 *(13 M. 924—13 Ş. 929).*
38. IBRAHIM PAŞA (Maktul, Makbul, Frenk), *devşirme (frînc = venețian* sau *grec* sau *croat):* 27 iunie 1523—16 mart. 1536 *(13 Ş. 929—22 N. 942);* ucis.
39. AYAS-MEHMED PAŞA, *albanez* sau *grec:* 16 mart. 1536—13 iulie 1539 *(22 N. 942—26 S. 946).*
40. LUTFI PAŞA, *albanez:* 13 iulie 1539—9 mai 1541 *(26 S. 946—13 M. 948):* mazilit.
41. HADÎM-SULEIMAN PAŞA, *devşirme:* 9 mai 1541—28 nov. 1544 *(13 M. 948—13 N. 951);* mazilit.
42. RÜSTEM PAŞA, *croat:* 28 nov. 1544—6 oct. 1553 *(13 N. 951— 27 L. 960).* Primul vizirat; mazilit.
43. KARA-AHMED PAŞA, *albanez:* 6 oct. 1553—29 sept. 1555 *(27 L. 960—13 Za. 962);* ucis.
44. RÜSTEM PAŞA, *croat:* 29 sept. 1555—10 iulie 1561 *(13 Za. 962—26 L. 968).* Al doilea vizirat.
45. SEMIZ-ALI PAŞA, *devşirme (sud-slav, dalmatin):* 10 iulie 1561—28 iunie 1565 *(26 L. 968—29 Za. 972).*
46. MEHMED PAŞA (Sokollu), *devşirme (bosniac):* 28 iunie 1565—12 oct. 1579 *(29 Za. 972—20 S. 987);* ucis.
47. AHMED PAŞA (Semiz) *devşirme (albanez):* 13 oct. 1579—28 apr. 1580 *(21 S. 987—13 Ra. 988).*
48. LALA-MUSTAFA PAŞA, *devşirme* (bosniac): 28 apr. — 7 aug. 1580 *(13 Ra. — 25 Dj. 988).*
49. SINAN PAŞA *(Kodja), devşirme (albanez):* 25 aug. 1580—6 dec. 1582 *(14 B. 988—10 Za. 990).* Primul vizirat; mazilit.

50. Siyavuş paşa (din Kanizsa), *devşirme (croat* sau *maghiar):* 24 dec. 1582—25 iulie 1584 *(24 Za. 990—17 B. 992).* Primul vizirat; mazilit.
51. Osman paşa (Özdemir-oglu), *turc* sau *circazian:* 28 iulie 1584 — 30 oct. 1585 *(20 B. 992—6 Za. 993).*
52. Mesih paşa (Hadîm), *devşirme* (?): 1 dec. 1585—14 apr. 1586 *(8 Z. 993—24 R. 994);* s-a retras.
53. Siyavuş paşa (din Kanizsa), *devşirme (croat* sau *maghiar):* 15 apr. 1586—2 apr. 1589 *(25 R. 994—16 Dja. 997).* Al doilea vizirat; mazilit.
54. Sinan paşa (Kodja), *devşirme (albanez):* 2 apr. 1589—1 aug. 1591 *(16 Dja. 997—10 L. 999).* Al doilea vizirat; mazilit.
55. Ferhad paşa, *albanez:* 1 aug. 1591—4 apr. 1592 *(10 L. 999—21 Dj. 1000):* Primul vizirat; mazilit.
56. Siyavuş paşa (din Kanizsa), *devşirme (croat* sau *maghiar);* 4 apr. 1592—28 ian. 1593 *(21 Dj. 1000—24 R. 1001).* Al treilea vizirat; mazilit.
57. Sinan paşa (Kodja), *devşirme (albanez):* 28 ian. 1593—16 febr. 1595 *(24 R. 1001—6 Dj. 1003).* Al treilea vizirat; mazilit.
58. Ferhad paşa, *albanez:* 16 febr.—7 iulie 1595 *(6 Dj.—29 L. 1003).* Al doilea vizirat; mazilit.
59. Sinan paşa (Kodja), *devşirme (albanez):* 7 iulie—19 nov. 1595 *(29 L. 1003—16 Ra. 1004).* Al patrulea vizirat; mazilit.
60. Lala-Mehmed paşa, *turc:* 19—28 nov. 1595 *(16—25 Ra. 1004).*
61. Sinan paşa *(Kodja), devşirme (albanez):* 1 dec. 1595—3 apr. 1596 *(28 Ra.—4 Ş. 1004).* Al cincilea vizirat.
62. Ibrahim paşa (Damad), *devşirme (bosniac* sau *croat):* 4 apr.—27 oct. 1596 *(5 Ş. 1004—5 Ra. 1005).* Primul vizirat; mazilit.
63. Sinan paşa (Djigala-zade), *devşirme (italian):* 27 oct.—5 dec. 1596 *(5 Ra.—14 R. 1005);* mazilit.
64. Ibrahim paşa (Damad), *devşirme (bosniac* sau *croat):* 5 dec. 1596 — 3 nov. 1597 *(14 R. 1005—23 Ra. 1006).* Al doilea vizirat; mazilit.
65. Hasan paşa (Hadîm), *devşirme* (?): 3 nov. 1597—9 apr. 1598 *(23 Ra.—3 N. 1006);* mazilit.
66. Mehmed paşa (Djerrah), *devşirme* (?): 9 apr. 1598—6 ian. 1599 *(3 N. 1006—8 Dj. 1007);* mazilit.
67. Ibrahim paşa (Damad), *devşirme (bosniac* sau *croat):* 6 ian. 1599—10 iulie 1601 *(8 Dj. 1007—9 M. 1010).* Al treilea vizirat.
68. Hasan paşa (Yemişci), *devşirme (albanez):* 22 iulie 1601—14 nov. 1603 *(21 M. 1010—9 Dj. 1012);* mazilit.
69. Ali paşa (Yavuz, Malkoç), *devşirme (bosniac):* 15 nov. 1603—26 iulie 1604 *(10 Dj. 1012—28 S. 1013).*
70. Lala-Mehmed paşa, *bosniac:* 5 aug. 1604—21 iunie 1606 *(9 Ra. 1013—14 S. 1015).*

71. Derviş-Mehmed paşa, *bosniac:* 21 iunie —*9* dec. 1606 *(14 S.—8 Ş. 1015);* ucis.
72. Murad paşa (Kodja sau Kuyudju), *devşirme (croat):* 11 dec. 1606—5 aug. 1611 *(10 Ş. 1015—25 Dja. 1020).*
73. Nasuh paşa, *albanez:* 22 aug. 1611—17 oct. 1614 *(12 Dj. 1020—13 N. 1023);* ucis.
74. Mehmed paşa (Öküz; Kara; Damad), *turc:* 17 oct. 1614—17 nov. 1616 *(13 N. 1023—8 Za. 1025).* Primul vizirat; mazilit.
75. Halil paşa *armean:* 17 nov. 1616—18 ian. 1619 *(8 Za. 1025—1 S. 1028).* Primul vizirat; mazilit.
76. Mehmed paşa (Öküz; Kara; Damad), *turc:* 18 ian.—23 dec. 1619 *(1 S. 1028—16 M. 1029).* Al doilea vizirat; mazilit.
77. Ali paşa (Celebi, Güzelce), *turc* (?): 23 dec. 1619—8 mart. 1621 *(16 M. 1029—15 R. 1030).*
78. Husein paşa (Ohrili), *albanez:* 9 mart. — 17 sept. 1621 *(15 R.—1 Za. 1030).* Primul vizirat; mazilit.
79. Dilaver paşa, *croat:* 17 sept. 1621—19 mai 1622 *(1 Za. 1030—8 B. 1031);* ucis de ieniceri.
80. Husein paşa (Ohrili), *albanez:* 19 mai 1622 *(8 B. 1031).* Al doilea vizirat; ucis (de răsculaţi).
81. Davud paşa (Kara), *bosniac:* 20 mai—13 iunie 1622 *(9 B.—3 Ş. 1031);* mazilit.
82. Husein paşa (Merre), *albanez:* 13 iunie—3 iulie 1622 *(3 Ş.—28 Ş. 1031).* Primul vizirat; mazilit.
83. Mustafa paşa (Lefkeli), *turc:* 8 iulie—21 sept. 1622 *(28 Ş.—15 Za. 1031);* mazilit.
84. Mehmed paşa (Hadîm, Gürdjü = georgian): 21 sept. 1622—5 febr. 1623 (15 Za. 1031—4 R. 1032); s-a retras.
85. Husein paşa (Merre), *albanez:* 5 febr.—30 aug. 1623 *(4 R.—4 Za. 1032).* Al doilea vizirat; mazilit.
86. Kara-Ali paşa (Kemankeş), *turc:* 30 aug. 1623—3 apr. 1624 *(4 Za. 1032—14 Dj. 1033);* ucis.
87. Mehmed paşa (Cerkez), *circazian:* 3 apr. 1624—18 ian. 1625 *(14 Dj. 1033—18 R. 1034).*
88. Hafîz-Ahmed paşa (Müezzin-zade), *pomak:* 8 febr. 1625—1 dec. 1626 *(29 R. 1034—12 Ra. 1036).* Primul vizirat; mazilit.
89. Halil paşa, *armean:* 1 dec. 1626—6 apr. 1628 *(12 Ra. 1036—1 Ş. 1037).* Al doilea vizirat; mazilit.
90. Husrev paşa, *bosniac:* 6 apr. 1628—25 oct. 1631 *(1 Ş. 1037—29 Ra. 1041);* mazilit.
91. Hafîz-Ahmed paşa (Müezzin-zade), *pomak:* 25 oct. 1631—10 febr. 1632 *(29 Ra.—9 B. 1041).* Al doilea vizirat; ucis de ieniceri.

92. Regeb paşa (Topal = Şchiop), *bosniac:* 10 febr.—18 mai 1632 *(19 B.—28 L. 1041);* ucis.
93. Mehmed paşa (Tabanî-yassî), *albanez:* 18 mai 1632—2 febr. 1637 *(28 L. 1041—7 N. 1046);* mazilit.
94. Bayram paşa, *turc:* 2 febr. 1637—26 aug. 1638 *(7 N. 1046—15 R. 1048).*
95. Mehmed paşa (Tayyar), *turc:* 27 aug.—26 dec. 1638 *(16 R.—17 Ş. 1048);* căzut în luptă.
96. Kara-Mustafa paşa (Kemankeş), *albanez:* 26 dec. 1638—31 ian. 1644 *(19 Ş. 1048—21 Za. 1053);* ucis.
97. Mehmed paşa (Semiz), *albanez:* 31 ian. 1644—17 dec. 1645 *(21 Za. 1053—28 L. 1055);* mazilit.
98. Salih paşa *(bosniac):* 17 dec. 1645—16 sept. 1647 *(28 L. 1055—16 Ş. 1057);* ucis.
99. Kara-Musa paşa, *originea* (?): 16 sept.—21 sept. 1647 *(16 Ş.—21 Ş. 1057);* mazilit.
100. Ahmed paşa (Hezarpare), *grec* (?): 21 sept. 1647—7 aug. 1648 *(21 Ş. 1057—17 B. 1058);* ucis.
101. Mehmed paşa (Sofu); *originea* (?): 7 aug. 1648—21 mai 1649 *(17 B. 1058—9 Dja. 1059);* mazilit.
102. Kara-Murad paşa, *albanez:* 21 mai 1649—5 aug. 1650 *(9 Dja. 1059—7 Ş. 1060).* Primul vizirat; s-a retras.
103. Melek-Ahmed paşa, *abaza:* 5 aug. 1650—21 aug. 1651 *(7 Ş. 1060—4 N. 1061);* mazilit.
104. Siyavuş paşa, *abaza:* 21 aug.—30 oct. 1651 *(4 N.—15 Za. 1061).* Primul vizirat; mazilit.
105. Mehmed paşa (Gürdjü), *georgian:* 30 oct. 1651—20 iunie 1652 *(15 Za. 1061—13 B. 1062);* mazilit.
106. Ahmed paşa (Tarhondju), *albanez:* 20 iunie 1652—29 mart. 1653 *(13 B. 1062—29 R. 1063);* ucis.
107. Mehmed paşa (Derviş), *circazian:* 29 mart. 1653—28 oct. 1654 *(29 R. 1063—16 Z. 1064);* mazilit.
108. Ibşir-Mustafa paşa, *abaza:* 28 oct. 1654—11 mai 1655 *(16 Z. 1064—5 B. 1065);* ucis.
109. Kara-Murad paşa, *albanez:* 11 mai—19 aug. 1655 *(5 B.—16 L. 1065).* Al doilea vizirat; mazilit.
110. Suleiman-paşa (Ermeni), *armean:* 19 aug. 1655—27 febr. 1656 *(16 L. 1065—2 Dja. 1066);* s-a retras.
111. Deli-Husein paşa, *turc:* 27 febr.—5 mart. 1656 *(2 Dja.—9 Dja. 1066);* mazilit (înainte de a fi primit sigiliul).
112. Mustafa paşa (Surnazen), *albanez:* 5 mart. 1656 *(9 Dja. 1066);* mazilit (după 4—5 ore).

113. SIYAVUŞ PAŞA, *abaza:* 5 mart.—25 apr. 1656 *(9 Dja.—1 B. 1066).* Al doilea vizirat.

114. MEHMED PAŞA *(Boynu egri* sau *Baynu yaralı), turc:* 26 apr.—14 sept. 1656 *(2 B.—25 Za. 1066);* mazilit.

115. MEHMED PAŞA (Köprülü), *albanez:* 14 sept. 1656—31 oct. 1661 *(25 Za. 1066—7 Ra. 1072).*

116. FAZÎL-AHMED PAŞA (Köprülü-zade), *albanez:* 31 oct. 1661—3 nov. 1676 *(6 Ra. 1072—26 Ş. 1087).*

117. KARA-MUSTAFA PAŞA (Merzifonlu), *turc:* 5 nov. 1676—15 dec. 1683 *(28 Ş. 1087—25 Z. 1094);* ucis (25 dec. 1683 = *6 M. 1095).*

118. KARA-IBRAHIM PAŞA, *turc:* 16 dec. 1683—24 dec. 1685 *(26 Z. 1094—27 M. 1097);* mazilit.

119. SARÎ-SULEIMAN PAŞA, *bosniac:* 24 dec. 1685—18 sept. 1687 *(27 M. 1097—11 Za. 1098);* mazilit, apoi ucis.

120. SIYAVUŞ PAŞA, *abaza:* 23 sept. 1687—1 febr. 1688 *(16 Za 1098—28 Ra. 1099);* mazilit, apoi ucis (de ieniceri).

121. ISMAIL PAŞA (Nişandji), *turc:* 2 febr.—2 mai 1688 *(28 Ra.—1 B. 1099);* mazilit.

122. BEKRI-MUSTAFA PAŞA (Tekirdaglı), *turc* (?): 2 mai 1688—10 nov. 1689 *(1 B. 1099—27 M. 1101).*

123. FAZÎL-MUSTAFA PAŞA (Köprülü-zade), *albanez:* 10 nov. 1689—22 aug. 1691 *(27 M. 1101—26 Za. 1102);* căzut în luptă.

124. ALI PAŞA (Arabadji), *albanez:* 30 aug. 1691—25 mart. 1692 *(5 Z. 1102—7 B. 1103);* mazilit.

125. HADJI-ALI PAŞA, *turc:* 27 mart. 1692—27 mart. 1693 *(9 B. 1103—20 B. 1104);* s-a retras.

126. MUSTAFA PAŞA (Bozoklu), *turc:* 27 mart. 1693—14 mart. 1694 *(20 B. 1104—17 B. 1105);* mazilit.

127. ALI PAŞA (Sürmeli), *turc* (?): 14 mart. 1694—2 mai 1695 *(17 B. 1105—18 N. 1106);* mazilit, apoi ucis.

128. MEHMED PAŞA (Elmas), *turc:* 2 mai 1695—11 sept. 1697 *(18 N. 1106—24 S. 1109);* ucis (de ieniceri).

129. HUSEIN PAŞA (Amdja-zade), *albanez:* 17 sept. 1697—8 aug. 1702 *(1 Ra. 1109—14 Ra. 1114);* s-a retras.

130. MUSTAFA PAŞA (Daltaban), *sîrb:* 4 sept. 1702—28 ian. 1703 *(11 R.—10 N. 1114);* mazilit, apoi ucis.

131. RAMI-MEHMED PAŞA, *turc:* 28 ian.—19 aug. 1703 *(10 N. 1114—6 R. 1115);* s-a retras (în timpul răscoalei).

132. AHMED PAŞA (Kavanoz, Nişandji), *slav:* 22 aug.—17 nov. 1703 *(9 R.——8 B. 1115);* mazilit.

133. HASAN PAŞA (Damad), *grec:* 17 nov. 1703—28 sept. 1704 *(8 B. 1115—28 Dja. 1116);* mazilit.

134. AHMED PAŞA (Kalaylîkoz), *turc:* 29 sept.—25 dec. 1704 *(29 Dja.—27 Ş. 1116);* mazilit.

135. BALTADJI-MEHMED PAŞA (Teberdar), *turc:* 25 dec. 1704—3 mai 1706 *(27 Ş. 1116—19 M. 1118).* Primul vizirat; mazilit.

136. ALI PAŞA (din Ciorlu = Çorlulu), *turc:* 3 mai 1706—16 iunie 1710 *(19 M. 1118—18 R. 1122);* mazilit.

137. NUMAN PAŞA (Köprülü-zade), *albanez:* 16 iunie—18 aug. 1710 *(18 R.—22 Dj. 1122).*

138. BALTADJI-MEHMED PAŞA (Teberdar), *turc:* 18 aug. 1710—20 nov. 1711 *(22 Dj. 1122—9 L. 1123).* Al doilea vizirat; mazilit.

139. IUSUF PAŞA, *gruzin:* 20 nov. 1711—12 nov. 1712 *(9 L. 1123—12 L. 1124);* mazilit.

140. SULEIMAN PAŞA (Silahdar), *abaza:* 21 nov. 1712—4 apr. 1713 *(12 L. 1124—8 Ra. 1125);* mazilit.

141. IBRAHIM PAŞA (Hodja), *turc:* 4 apr.—27 apr. 1713 *(8 Ra. — 1 R. 1125);* mazilit şi ucis.

142. ALI PAŞA (Silahdar, Damad, Şehid), *turc:* 27 apr. 1713—5 aug. 1716 *(1 R. 1125—16 Ş. 1128);* căzut în luptă.

143. HADJI-HALIL PAŞA, *albanez:* 22 aug. 1716—26 aug. 1717 *(1 N. 1128—18 N. 1129);* mazilit.

144. MEHMED PAŞA (Nişandji, Tevkii), *turc* (?), 26 aug. 1717—10 mai 1718 *(18 N. 1129—9 Dj. 1130);* mazilit.

145. IBRAHIM PAŞA (Nevşehirli, Damad), *turc:* 10 mai 1718—30 sept. 1730 *(9 Dj. 1130—17 Ra. 1143);* mazilit şi ucis de răsculaţi.

146. MEHMED PAŞA (Silahdar), *turc* (?): 1 oct. 1730—22 ian. 1731 *(18 Ra. —13 B. 1143);* mazilit.

147. IBRAHIM PAŞA (Kabakulak), *turc:* 22 ian.—9 sept. 1731 *(13 B. 1143 —7 Ra. 1144);* mazilit.

148. OSMAN PAŞA (Topal = Cel Şchiop), *turc:* 10 sept. 1731—12 mart. 1732 *(8 Ra. — 15 N. 1144);* mazilit.

149. ALI PAŞA (Hekim-zade, Hekimoglu), *italian:* 13 mart. 1732—12 iulie 1735 *(15 N. 1144—20 S. 1148).* Primul vizirat; mazilit.

150. ISMAIL PAŞA (Gürdjü = *gruzin*): 12 iulie—25 dec. 1735 *(20 S.—9 Ş. 1148);* mazilit. Urmează 16 zile căimăcămie.

151. MEHMED PAŞA (Silahdar), *turc* (?): 9 ian. 1736—6 aug. 1737 *(24 Ş. 1148—8 R. 1150);* mazilit.

152. ABDULLAH PAŞA (Muhsin-zade), *arab* (?): 5 aug.—19 dec. 1737 *(8 R.—26 Ş. 1150);* mazilit.

153. MEHMED PAŞA (Yegen), *turc:* 19 dec. 1737—23 mart. 1739 *(26 Ş. 1150—12 Z. 1151);* mazilit.

154. MEHMED PAŞA (Hadji-Ivaz), *albanez:* 23 mart. 1739—22 iunie 1740 *(12 Z. 1151—27 Ra. 1153);* mazilit.

155. HADJI-AHMED PAŞA (Nişandji), *turc:* 22 iunie 1740—21 apr. 1742 *(27 Ra. 1153—15 S. 1155);* mazilit.

156. ALI PAŞA (Hekim-zade, Hekimoglu), *italian,* 21 apr. 1742—23 sept. 1743 *(15 S. 1155—4 Ş. 1156).* Al doilea vizirat; mazilit.

157. HASAN PAŞA (Seyyid), *turc:* 23 sept. 1743—10 aug. 1746 *(4 Ş. 1156—22 B. 1159);* mazilit.

158. MEHMED PAŞA (Tiryaki), *turc* (?): 10 aug. 1746—24 aug. 1747 *(22 B. 1159—17 Ş. 1160);* mazilit.

159. ABDULLAH PAŞA (Boynuegri), *arab* (?): 24 aug. 1747—2 ian. 1750 *(17 Ş. 1160—23 M. 1163);* mazilit.

160. MEHMED-EMIN PAŞA (Divitdar), *turc* (?): 2 ian. 1750—1 iulie 1752 *(23 M. 1163—18 Ş. 1165);* mazilit.

161. MUSTAFA PAŞA (Köse = Spînul), *turc:* 1 iulie 1752—17 febr. 1755 *(18 Ş. 1165—5 Dja. 1168).* Primul vizirat; mazilit.

162. ALI PAŞA (Hekim-zade, Hekimoglu), *italian:* 17 febr.—19 mai 1755 *(5 Dja.—7 Ş. 1168).* Al treilea vizirat; mazilit.

163. ABDULLAH PAŞA (Naili), *turc:* 19 mai—24 aug. 1755 *(7 Ş.—16 Za. 1168);* mazilit.

164. ALI PAŞA (Bıyıklı, Nişandji, Tevkii, Silahdar), *turc* (?): 24 aug.—25 oct. 1755 *(16 Za. 1168—19 M. 1169);* ucis.

165. MEHMED SAID PAŞA (Yirmisekiz Celebi-zade), *gruzin:* 25 oct. 1755—1 apr. 1756 *(19 M.—1 B. 1169);* mazilit.

166. MUSTAFA PAŞA (Köse-Spîn), *turc* (?): 1 apr. 1756—12 ian. 1757 *(1 B. 1169—20 R. 1170).* Al doilea vizirat; mazilit.

167. KODJA-RAGÎB MEHMED PAŞA, *turc:* 12 ian. 1757—7/8 apr. 1763 *(20 R. 1170—23/24 N. 1176).*

168. HAMID-HAMZA PAŞA (Tevkii, Nişandji), *turc:* 9 apr.—1 nov. 1763 *(25 N. 1176—24 R. 1177);* mazilit.

169. MUSTAFA PAŞA (Köse), *turc* (?): 1 nov. 1763—30 mart. 1765 *(24 R. 1177—7 L. 1178).* Al treilea vizirat; mazilit.

170. MEHMED PAŞA (Muhsin-zade), *arab* (?): 30 mart. 1765—6 sept. 1768 *(7 L. 1178—23 R. 1182).* Primul vizirat; mazilit.

171. HAMZA-MAHIR PAŞA (Silahdar), *turc:* 6 sept.—20 oct. 1768 *(23 R.—8 Dj. 1182);* mazilit.

172. HADJI-MEHMED EMIN PAŞA (Nişandji, Tevkii), *turc:* 20 oct. 1768—12 aug. 1769 *(8 Dj. 1182—9 R. 1183);* mazilit.

173. ALI PAŞA (Moldovani; Moldovandji), *turc:* 12 aug.—12 dec. 1769 *(9 R.—113 Ş. 1183);* mazilit.

174. HALIL PAŞA (Ivaz paşa-zade), *albanez:* 12 dec. 1769—25 oct. 1770 *(13 Ş. 1183—5 B. 1184);* mazilit.

175. MEHMED PAŞA (Silahdar), *turc* (?): 25 oct. 1770—28 nov. 1771 *(5 B. 1184—20 Ş. 1185);* mazilit.

176. Mehmed paşa (Muhsin-zade), *arab* (?): 28 nov. 1771—4 aug. 1774 *(20 Ş. 1185—26 Dja. 1188)*. Al doilea vizirat.

177. Izzet-Mehmed paşa, *grec:* 10 aug. 1774—7 iulie 1775 *(2 Dj. 1188—8 Dja. 1189)*. Primul vizirat; mazilit.

178. Derviş-Mehmed paşa, *turc:* 7 iulie 1775—5 ian. 1777 *(8 Dja. 1189—25 Za. 1190);* mazilit.

179. Mehmed paşa (Djebedji-zade, Darendeli), *turc:* 5 ian. 1777—1 sept. 1778 *(25 Za. 1190—8 Ş. 1192);* mazilit.

180. Mehmed paşa (Kalafat), *bulgar:* 1 sept. 1778—22 aug. 1779 *(8 Ş. 1192—9 Ş. 1193);* mazilit.

181. Seyyid-Mehmed paşa (Kara-Vezir Silahdar), *turc:* 22 aug. 1779—20 febr. 1781 *(9 Ş. 1193—25 S. 1195)*.

182. Izzet-Mehmed paşa, *grec:* 20 febr. 1781—25 aug. 1782 *(25 S. 1195—16 N. 1196)*. Al doilea vizirat; mazilit.

183. El-Hadj Mehmed paşa (Yegen), *turc:* 25 aug.—31 dec. 1782 *(16 N. 1196—25 M. 1197);* mazilit.

184. Halil-Hamid paşa, *turc:* 31 dec. 1782—31 mart. 1785 *(25 M. 1197 20 Dja. 1190);* mazilit.

185. Şahin-Ali paşa (Hazinedar), *gruzin:* 31 mart. 1785—25 ian. 1786 *(20 Dja. 1190—24 Ra. 1200);* mazilit.

186. Kodja-Yusuf paşa, *gruzin:* 25 ian. 1786—28 mai 1789 *(24 Ra. 1200—3 N. 1203)*. Primul vizirat; mazilit.

187. Hasan paşa (Meyyit = Cenaze, adică: Mortul = Cadavrul), *circazian:* 28 mai—3 dec. 1789 *(3 N. 1203—15 Ra. 1204);* mazilit.

188. Gazi-Hasan paşa (Din Algeria = Djezairli), *turc* (?): 3 dec. 1789—30 mart. 1790 *(15 Ra.—14 B. 1204)*.

189. Şerif-Hasan paşa (Celebi-zade), *turc* (?): 16 apr. 1790—13 febr. 1791 *(1 Ş. 1204—9 Dj. 1205);* ucis.

190. Kodja-Yusuf paşa, *gruzin:* 27 febr. 1791—4 mai 1792 *(23 Dj. 1204—12 N. 1206)*. Al doilea vizirat; mazilit.

191. Mehmed paşa (Damad, Melek), *bosniac:* 4 mai 1792—19 oct. 1794 *(12 N. 1206—24 Ra. 1209);* mazilit.

192. Izzet-Mehmed paşa, *turc:* 19 oct. 1794—30 aug. 1798 *(24 Ra. 1209—18 Ra. 1213);* mazilit.

193. Iusuf Ziya paşa (Kōr = Cel Orb), *gruzin:* 30 aug. 1798—24 apr. 1805 *(18 Ra. 1213—24 M. 1220)*. Primul vizirat; s-a retras.

194. Hafîz-Ismail paşa (Bostandjibaşi), *turc* (?): 24 apr. 1805—14 nov. 1806 *(24 M. 1220—1 B. 1221);* mazilit.

195. Ibrahim Hilmi paşa *(Aga), turc* (?): 14 nov. 1806—18 iunie 1807 *(1 B. 1221—11 R. 1222);* mazilit.

196. Celebi-Mustafa paşa, *turc* (?): 18 iunie 1807—28 iulie 1808 *(11 R. 1222—4 Dj. 1223);* mazilit.

197. MUSTAFA PAŞA (Alemdar, Bayraktar), *albanez* (?): 28 iulie—15 nov. 1808 *(4 Dj.—27 N. 1223);* s-a sinucis.
198. MEMIŞ PAŞA, *albanez:* 22 nov. 1808—1 ian. 1809 *(4 L.—14 Za. 1223);* mazilit.
199. YUSUF ZIYA PAŞA (Kör = Cel Orb), *gruzin:* 1 ian. 1809—10 apr. 1811 *(14 Za. 1223—16 Ra. 1226).* Al doilea vizirat; mazilit.
200. LAZ-AHMED PAŞA: 10 apr. 1811—5 sept. 1812 *(16 Ra. 1226—27 Ş. 1227);* mazilit.
201. HURŞID-AHMED PAŞA, *gruzin:* 5 sept. 1812—1 apr. 1815 *(27 Ş. 1227—20 R. 1230);* mazilit.
202. MEHMED-EMIN RAUF PAŞA, *turc:* 1 apr. 1815—5 ian. 1818 *(20 R. 1230—26 S. 1233).* Primul vizirat; mazilit.
203. DERVIŞ-MEHMED PAŞA, *turc* (?): 5 ian. 1818—5 ian. 1820 *(26 S. 1233—19 Ra. 1235);* mazilit.
204. SEYYID-ALI PAŞA, *turc:* 5 ian. 1820—28 mart. 1821 *(19 Ra. 1235—23 Dj. 1236);* mazilit.
205. ALI PAŞA (Din Bender = *Benderli)*, *turc* (?): 28 mart.—30 apr. 1821 *(23 Dj.—27 B. 1236);* mazilit.
206. HADJI-SALIH PAŞA, *turc* (?): 30 apr. 1821—10 nov. 1822 *(27 B. 1236—24 S. 1238);* mazilit.
207. ABDULLAH (HAMDULLAH) PAŞA (Bostandjibaşi), *turc:* 10 nov. 1822—10 mart. 1823 *(24 S.—26 Dj. 1238);* mazilit.
208. ALI PAŞA (Silahdar), *turc* (?): 10 mart.—13 dec. 1823 *(26 Dj. 1238—9 R. 1239);* mazilit.
209. MEHMED-SEID GALIB PAŞA, *turc:* 13 dec. 1823—14 sept. 1824 *(9 R. 1239—20 M. 1240);* mazilit.
210. MEHMED SELIM PAŞA (Benderli, SITTI), *turc* (?): 14 sept. 1824—24 oct. 1828 *(20 M. 1240—14 R. 1244);* mazilit.
211. IZZET-MEHMED PAŞA (Darendeli, Topal = Cel Şchiop), *turc:* 24 oct. 1828—28 ian. 1829 *(14 R.—22 B. 1244).* Primul vizirat; mazilit.
212. REŞID MEHMED PAŞA, *gruzin:* 28 ian. 1829—18 febr. 1833 *(22 B. 1244—28 N. 1248);* mazilit.
213. MEHMED-EMIN RAUF PAŞA, *turc:* 18 febr. 1833—2 iulie 1839 *(28 N. 1248—19 R. 1255).* Al doilea vizirat; mazilit.
214. MEHMED-HUSREV PAŞA (Kodja), *abaza:* 2 iulie 1839—8 iunie 1840 *(19 R. 1255—7 R. 1256);* mazilit.
215. MEHMED-EMIN RAUF PAŞA, *turc:* 8 iunie 1840—4 dec. 1841 *(7 R. 1256—19 L. 1257).* Al treilea vizirat; mazilit.
216. IZZET MEHMED PAŞA (Darendeli, Topal = Cel Şchiop), *turc:* 4 dec. 1841—30 aug. 1842 *(19 L. 1257—23 B. 1258).* Al doilea vizirat; mazilit.
217. MEHMED-EMIN RAUF PAŞA, *turc:* 30 aug. 1842—28 sept. 1846 *(23 B. 1258—7 L. 1262).* Al patrulea vizirat; mazilit.

218. Mustafa Reşid paşa, *turc:* 28 sept. 1846—28 apr. 1848 *(7 L. 1262—24 Dja. 1264)*. Primul vizirat; mazilit.

219. Ibrahim paşa (Sarim), *turc:* 29 apr.—11 aug. 1848 *(25 Dja.—11 N. 1264);* mazilit.

220. Mustafa Reşid paşa, *turc:* 12 aug. 1848—26 ian. 1852 *(12 N. 1264—3 R. 1268)*. Al doilea vizirat; mazilit.

221. Mehmed-Emin Rauf paşa, *turc:* 26 ian.—5 mart. 1852 *(3 R.—13 Dja. 1268)*. Al cincilea vizirat; mazilit.

222. Mustafa Reşid paşa, *turc:* 5 mart.—5 aug. 1852 *(13 Dja.—18 L. 1268)*. Al treilea vizirat; mazilit.

223. Ali paşa (Mehmed-Emin), *turc:* 6 aug.—3 oct. 1852 *(19 L.—18 Z. 1268)*. Primul vizirat; mazilit.

224. Mehmed-Ali paşa (Damad), *turc:* 3 oct. 1852—13 mai 1853 *(18 Z. 1268—4 Ş. 1269);* mazilit.

225. Mustafa Naili paşa (din Creta = *Giritli*), *albanez:* 14 mai—8 iulie 1853 *(5 Ş.—1 L. 1269);* Primul vizirat; mazilit (pentru două zile).

226. Mustafa Naili paşa (din Creta = *Giritli*), *albanez:* 10 iulie 1853—29 mai 1854 *(3 L. 1269—2 N. 1270)*. Al doilea vizirat; mazilit.

227. Mehmed-Emin paşa (din Cipru — Kıbrıslı), *turc:* 29 mai—23 nov. 1854 *(2 N. 1270—2 Ra. 1271)*. Primul vizirat; mazilit.

228. Mustafa Reşid paşa, *turc:* 23 nov. 1854—2 mai 1855 *(2 Ra.—14 Ş. 1271)*. Al patrulea vizirat; s-a retras.

229. Ali paşa (Mehmed-Emin), *turc:* 2 mai 1855—1 nov. 1856 *(14 Ş. 1271—3 Ra. 1273)*. Al doilea vizirat; mazilit.

230. Mustafa Reşid paşa, *turc:* 1 nov. 1856—6 aug. 1857 *(3 Ra.—10 Z. 1273)*. Al cincilea vizirat; mazilit.

231. Mustafa Naili paşa (din Creta = Giritli), *albanez:* 6 aug.—22 oct. 1857 *(10 Z. 1273—3 Ra. 1274)*. Al treilea vizirat; mazilit.

232. Mustafa Reşid paşa, *turc:* 22 oct. 1857—7 ian. 1858 *(3 Ra.—21 Dja. 1274)*. Al şaselea vizirat.

233. Ali paşa (Mehmed-Emin), *turc:* 11 ian. 1858—18 oct. 1859 *(25 Dja. 1274—21 Ra. 1276)*. Al treilea vizirat; mazilit.

234. Mehmed-Emin paşa (din Cipru = Kıbrıslı), *turc:* 18 oct.—23 dec. 1859 *(21 Ra.—28 Dja. 1276)*. Al doilea vizirat; mazilit.

235. Mehmed Ruşdi paşa (Mütercim — Traducătorul), *turc:* 24 dec. 1859—27 mai 1860 *(29 Dja.—7 Za. 1276)*. Primul vizirat; mazilit.

236. Mehmed-Emin paşa (din Cipru = Kıbrıslı), *turc:* 28 mai 1860—6 aug. 1861 *(8 Za. 1276—29 M. 1278)*. Al treilea vizirat; mazilit.

237. Ali paşa (Mehmed-Emin), *turc:* 6 aug.—22 nov. 1861 *(29 M.—19 Dja. 1278)*. Al patrulea vizirat; mazilit.

238. Fuad paşa (Keçeci-zade Mehmed), *turc:* 22 nov. 1861—2 ian. 1863 *(19 Dja. 1278—11 B. 1279)*. Primul vizirat; s-a retras.

239. YUSUF-KIAMIL PAŞA, *turc:* 5 ian.—1 iunie 1863 *(14 B.—13 Z. 1279);* mazilit.

240. FUAD PAŞA (Keçeci-zade Mehmed), *turc:* 1 iunie 1863—4 iunie 1866 *(13 Z. 1279—20 M. 1283).* Al doilea vizirat; mazilit.

241. MEHMED RUŞDI PAŞA (*Mutercim* = Traducătorul), *turc:* 5 iunie 1866—11 febr. 1867 *(21 M.—6 L. 1283).* Al doilea vizirat; s-a retras.

242. ALI PAŞA (Mehmed-Emin), *turc:* 11 febr. 1867—7 sept. 1871 *(6 L. 1283—21 Dj. 1288).* Al cincilea vizirat.

243. MAHMUD NEDIM PAŞA, *gruzin:* 8 sept. 1871—30 iulie 1872 *(22 Dj. 1288—24 Dja. 1289).* Primul vizirat; mazilit.

244. MIDHAT PAŞA (Ahmed Şefik), *turc:* 31 iulie—19 oct. 1872 *(25 Dja.—16 Ş. 1289).* Primul vizirat; mazilit.

245. MEHMED RUŞDI PAŞA (Mütercim = Traducătorul), *turc:* 19 oct. 1872—15 febr. 1873 *(16 Ş.—17 Z. 1289).* Al treilea vizirat; mazilit.

246. AHMED-ES'AD PAŞA (din Chios = Sakızlı), *turc:* 15 febr.—15 apr. 1873 *(17 Z. 1289—16 S. 1290).* Primul vizirat; mazilit.

247. MEHMED RUŞDI PAŞA (Şirvani-zade), *turc:* 15 apr. 1873—13 febr. 1874 *(16 S.—25 Z. 1290);* mazilit.

248. HUSEIN AVNI PAŞA, *turc:* 14 febr. 1874—25 apr. 1875 *(26 Z. 1290—19 Ra. 1292);* mazilit.

249. AHMED ES'AD PAŞA (din Chios = Sakızlı), *turc:* 26 apr.—25 aug. 1875 *(20 Ra.—23 B. 1292).* Al doilea vizirat; mazilit.

250. MAHMUD NEDIM PAŞA, *gruzin:* 26 aug. 1875—11 mai 1876 *(24 B. 1292—16 R. 1293).* Al doilea vizirat; mazilit.

251. MEHMED RUŞDI PAŞA (Mütercim = *Traducătorul*), *turc:* 12 mai—19 dec. 1876 *(17 R.—2 Z. 1293).* Al patrulea vizirat; s-a retras.

252. MIDHAT PAŞA (Ahmed Şefik), *turc:* 19 dec. 1876—5 febr. 1877 *(2 Z. 1293—21 M. 1294).* Al doilea vizirat; mazilit.

253. IBRAHIM EDHEM PAŞA, *grec:* 5 febr. 1877—11 iun. 1878 *(21 M. 1294—7 M. 1295);* mazilit.

254. AHMED HAMDI PAŞA, *abaza:* 11 ian.—4 febr. 1878 *(7 M.—1 S. 1295);* mazilit.

255. AHMED VEFIK PAŞA, *turc:* 4 febr.—18 apr. 1878 *(1 S.—15 R. 1295).* Primul vizirat; mazilit.

256. MEHMED SADÎK PAŞA, *turc:* 18 apr.—28 mai 1878 *(15 R.—26 Dja. 1295);* mazilit.

257. MEHMED RUŞDI PAŞA (Mütercim = Traducătorul), *turc:* 28 mai—4 iunie 1878 *(26 Dja.—3 Dj. 1295).* Al cincilea vizirat; mazilit.

258. SAFVET PAŞA (Mehmed Es'ad), *turc:* 4 iunie—4 dec. 1878 *(3 Dj.—9 Z. 1295);* mazilit.

259. HAYREDDIN PAŞA (Tunuslu), *abaza:* 4 dec. 1878—29 iulie 1879 *(9 Z. 1295—9 Ş. 1296);* mazilit.

260. AHMED ARIFI PAŞA *turc:* 29 iulie—18 oct. 1879 *(9 Ş.—2 Za. 1296);* mazilit.

Notă: Începînd cu Ahmed Arifi paşa, titlul de „mare vizir" *(Sadr-ı -a'zam)* se transformă în *Başvekil* (Prim-ministru).

261. MEHMED SAID (Küçük-Said) paşa, *turc:* 18 oct. 1879—9 iunie 1880 *(2 Za. 1296—1 B. 1297).* Primul vizirat; mazilit.

262. MEHMED KADRI PAŞA, *turc:* 9 iunie—12 sept. 1880 *(1 B.—7 L. 1297);* mazilit.

263. MEHMED SAID (Küçük-Said) paşa, *turc:* 12 sept. 1880—2 mai 1882 *(7 L. 1297—13 Dj. 1299).* Al doilea vizirat; mazilit.

264. ABDURRAHMAN PAŞA (Nureddin), *turc:* 2 mai—10 iulie 1882 *(13 Dj.—23 Ş. 1299);* s-a retras.

265. MEHMED SAID (Küçük-Said) paşa, *turc:* 11 iulie—30 nov. 1882 *(24 Ş. 1299—19 M. 1300).* Al treilea vizirat; mazilit.

266. AHMED VEFIK PAŞA, *turc:* 1 dec.—3 dec. 1882 *(20 M.—22 M. 1300).* Al doilea vizirat; mazilit.

267. MEHMED SAID (Küçük-Said) paşa, *turc:* 3 dec. 1882—24 sept. 1885 *(22 M. 1300—14 Z. 1302).* Al patrulea vizirat; mazilit.

Notă: Se revine la titlul de „Mare vizir" *(Sadr-ı-a'zam).*

268. MEHMED KIAMIL PAŞA, *turc:* 25 sept. 1885—3 sept. 1891 *(15 Z. 1302—28 M. 1309).* Primul vizirat; mazilit.

269. AHMED DJEVAD PAŞA, *turc:* 4 sept. 1891—8 iunie 1895 *(29 M. 1309—14 Z. 1312);* mazilit.

270. MEHMED SAID (Küçük-Said) paşa, *turc:* 8 iunie—1 oct. 1895 *(14 Z. 1312—11 R. 1313).* Al cincilea vizirat; mazilit.

271. MEHMED KIAMIL PAŞA, *turc:* 2 oct.—7 nov. 1895 *(12 R.—19 Dja. 1313).* Al doilea vizirat; mazilit.

272. HALIL RIFAT PAŞA, *turc:* 7 nov. 1895—9 nov. 1901 *(19 Dja. 1313—27 B. 1319).*

273. MEHMED SAID (Küçük-Said) paşa, *turc:* 18 nov. 1901—14 ian. 1903 *(6 Ş. 1319—14 L. 1320).* Al şaselea vizirat; mazilit.

274. MEHMED FERID PAŞA, *albanez:* 14 ian. 1903—22 iulie 1908 *(14 L. 1320—22 Dj. 1326);* mazilit.

275. MEHMED SAID (Küçük-Said) paşa, *turc:* 22 iulie—4 aug. 1908 *(22 Dj. —6 B. 1326).* Al şaptelea vizirat; s-a retras.

276. MEHMED KIAMIL PAŞA, *turc:* 5 aug. 1908—13 febr. 1909 *(7 B. 1326—22 M. 1327).* Al treilea vizirat; s-a retras.

277. HUSEIN HILMI PAŞA, *turc:* 14 febr.—13 apr. 1909 *(23 M.—22 Ra. 1327).* Primul vizirat; s-a retras.

278. AHMED TEVFIK PAŞA, *turc:* 14 apr.—5 mai 1909 *(23 Ra.—14 R. 1327);* Primul vizirat; s-a retras.

279. Husein Hilmi paşa, *turc:* 5 mai—28 dec. 1909 *(14 R.—15 Z. 1327).* Al doilea vizirat; s-a retras. A fost caimacam de mare vizir timp de 15 zile, după demisie.

280. Ibrahim Hakkî paşa, *turc*: 12 ian. 1910—29 sept. 1911 *(30 Z. 1327—5 L. 1329);* s-a retras.

281. Mehmed Said (Küçük-Said) paşa, *turc:* 30 sept.—30 dec. 1911 *(6 L. 1329—9 M. 1320).* Al optulea vizirat; s-a retras.

282. Mehmed Said (Küçük-Said) paşa, *turc:* 31 dec. 1911—16 iulie 1912 *(10 M.—1 Ş. 1330).* Al nouălea vizirat; s-a retras.

283. Gazi-Ahmed Muhtar paşa (Katîrdji-oglu), *turc:* 22 iulie—29 oct. 1912 *(7 Ş.—18 Za. 1330);* s-a retras.

284. Mehmed Kiamil paşa, *turc:* 29 oct. 1912—23 ian. 1913 *(18 Za. 1330—14 Ş. 1331).* Al patrulea vizirat; s-a retras (forţat).

285. Mahmud Şevket paşa, *circazian* (?): 22 ian—11 iunie 1913 *(14 S.—6 B. 1331),* ucis (de un adversar).

286. Said-Halim paşa, *albanez;* (?) 12 iunie 1913—3 febr. 1917 *(3 B. 1331—10 R. 1335);* s-a retras.

287. Mehmet Talat paşa, *turc:* 4 febr. 1917—8 oct. 1918 *(11 R. 1335—2 M. 1337);* s-a retras.

288. Ahmed Izzet paşa, *albanez:* 14 oct.—8 nov. 1918 *(8 M.—3 S. 1337);* s-a retras.

289. Ahmed Tevfik paşa, *turc:* 11 nov. 1918—12 ian. 1919 *(6 S.—9 R. 1337).* Al doilea vizirat; s-a retras.

290. Ahmed Tevfik paşa, *turc:* 13 ian.—3 mart. 1919 *(10 R.—30 Dja. 1337).* Al treilea vizirat; s-a retras.

291. Damad-Ferid paşa, *albanez:* 4 mart.—15 mai 1919 *(1 Dj—14 Ş.* 1337). Primul vizirat; s-a retras.

292. Damad-Ferid paşa, *albanez:* 19 mai—20 iulie 1919 *(18 Ş.—21 L. 1337).* Al doilea vizirat; s-a retras.

293. Damad-Ferid paşa, *albanez:* 21 iulie—30 sept. 1919 *(22 L. 1337—5 M. 1338).* Al treilea vizirat; s-a retras.

294. Ali Riza paşa, *turc:* 2 oct. 1919—3 mart. 1920 *(7 M.—12 Dj. 1338);* s-a retras.

295. Salih Hulusi paşa, *abaza:* 8 mart.—2 apr. 1920 *(17 Dja.—13 B. 1338);* s-a retras.

296. Damad-Ferid paşa, *albanez:* 5 apr.—30 iulie 1920 *(16 B.—14 Za. 1338).* Al patrulea vizirat; s-a retras.

297. Damad-Ferid paşa, *albanez:* 31 iulie—17 oct. 1920 *(15 Za. 1338—3 S. 1339).* Al cincilea vizirat; s-a retras.

298. Ahmed Tevfik paşa, *turc:* 21 oct. 1920—4 nov. 1922 *(7 S. 1339—14 Ra. 1341).* Al patrulea vizirat; s-a retras. A fost ultimul mare vizir otoman.

1. Hadji-Ghirai, din familia lui Djinghiz-Han: cca. 1420—1456 *(823—860 H.)*. Prima domnie.
2. Haydar, fiul lui Hadji-Ghirai: 1456 *(860 H.)*.
3. Hadji-Ghirai, din familia lui Djinghiz-Han: 1456—1466 *(860—870 H.)*. A doua domnie.
4. Nur-Devlet, fiul lui Hadji-Ghirai: 1466—1467 *(870—872 H.)*. Prima domnie.
5. Mengli Ghirai, fiul lui Hadji-Ghirai: 1467—1474 *(872—879 H.)*. Prima domnie.
6. Nur-Devlet, fiul lui Hadji Ghirai: 1474—1475 *(879—880 H.)*. A doua domnie.
7. Mengli Ghirai, fiul lui Hadji Ghirai: 1475—1476 *(880—881 H.)*. A doua domnie.
8. Nur-Devlet, fiul lui Hadji-Ghirai: 1476—1478 *(881—883 H.)*. A treia domnie.
9. Mengli Ghirai, fiul lui Hadji-Ghirai: 1478—1514 *(883—920 H.)*. A treia domnie.
10. Mehmed Ghirai I, fiul lui Mengli Ghirai: 1514—1523 *(920—929 H.)*.
11. Gazi Ghirai I, fiul lui Mehmed Ghirai I : 1523—1524 *(929—930 H.)*.
12. Sa'adet Ghirai I, fiul lui Mengli Ghirai: 1524—1532 *(930—939 H.)*.
13. Islam Ghirai I, fiul lui Mengli Ghirai: 1532 *(939 H.)*.
14. Sahib Ghirai I, fiul lui Mengli Ghirai: 1532—1551 *(939—958 H.)*.
15. Devlet Ghirai I, fiul lui Mubarek Ghirai şi nepotul lui Mengli Ghirai: 1551—1577 *(958—985 H.)*.
16. Mehmed Ghirai II, fiul lui Devlet Ghirai I: 1577—1584 *(985—992 H.)*.
17. Islam Ghirai II, fiul lui Devlet Ghirai I: 1584—1588 *(992—996 H.)*.
18. Gazi Ghirai II, fiul lui Devlet Ghirai I: *1588—1596 (996—1004 H.)*. Prima domnie.
19. Fetih Ghirai I, fiul lui Devlet Ghirai I: 1596 *(1005 H.)*.
20. Gazi Ghirai II, fiul lui Devlet Ghirai I: 1596—1608 *(1005—1017 H.)*. A doua domnie.
21. Toktamîş Ghirai, fiul lui Gazi Ghirai II: 1608 *(1017 H.)*.
22. Selamet Ghirai I, fiul lui Devlet Ghirai I: 1608—1610 *(1017—1019 H.)*.
23. Mehmed Ghirai III, fiul lui Sa'adet Ghirai şi nepotul lui Mehmed Ghirai II: 1610 *(1019 H.)*.
24. Djanbek Ghirai, fiul lui Mubarek Ghirai şi nepotul lui Devlet Ghirai I: 1610—1623 *(1019—1032 H.)*. Prima domnie.
25. Mehmed Ghirai III, fiul lui Sa'adet Ghirai şi nepotul lui Mehmed Ghirai II: 1623—1624 *(1032—1033 H.)*. A doua domnie.

26. Djanbek Ghirai, fiul lui Mubarek Ghirai şi nepotul lui Devlet Ghirai I: 1624 *(1033 H.)*. A doua domnie.
27. Mehmed Ghirai III, fiul lui Sa'adet Ghirai şi nepotul lui Mehmed Ghirai II: 1624—1627 *(1033—1036 H.)*. A treia domnie.
28. Djanbek Ghirai, fiul lui Mubarek Ghirai şi nepotul lui Devlet Ghirai I: 1627—1635 *(1036—1045 H.)*. A treia domnie.
29. Inaiet Ghirai, fiul lui Gazi Ghirai II: 1635—1637 *(1045—1047 H.)*.
30. Bahadîr Ghirai I, fiul lui Selamet Ghirai I: 1637—1641 *(1047—1051 H.)*.
31. Mehmed Ghirai IV (Sofu), fiul lui Selamet Ghirai I: 1641—1644 *(1051—1054 H.)*. Prima domnie.
32. Islam Ghirai III, fiul lui Selamet Ghirai I: 1644—1654 *(1054—1064 H.)*.
33. Mehmed Ghirai IV (Sofu), fiul lui Selamet Ghirai I: 1654—1666 *(1064—1076 H.)*. A doua domnie.
34. Adil Ghirai, fiul lui Devlet Ghirai *(nureddin)* şi nepotul lui Fetih Ghirai I: 1666—1671 *(1076—1082 H.)*.
35. Selim Ghirai I (Hadji), fiul lui Bahadîr Ghirai I: 1671—1678 *(1082—1089 H.)*. Prima domnie.
36. Murad Ghirai, fiul lui Mubarek Ghirai şi nepotul lui Selamet Ghirai I: 1678—1683 *(1089—1094 H.)*.
37. Hadji-Ghirai II, fiul lui Kîrîm Ghirai (calgai) şi nepotul lui Selamet Ghirai I: 1683—1684 *(1094—1095 H.)*.
38. Selim Ghirai I (Hadji), fiul lui Bahadîr Ghirai I: 1684—1691 *(1095—1102 H.)*. A doua domnie.
39. Sa'adet Ghirai II, fiul lui Kîrîm Ghirai (calgai) şi nepotul lui Selamet Ghirai I: 1691 *(1102 H.)*.
40. Safa Ghirai, fiul lui Safa Ghirai (nureddin) şi nepotul lui Selamet Ghirai I: 1691—1692 *(1102—1103 H.)*.
41. Selim Ghirai I (Hadji), fiul lui Bahadîr Ghirai I: 1692—1699 *(1103—1110 H.)*. A treia domnie.
42. Devlet Ghirai II, fiul lui Selim Ghirai I: 1699—1702 *(1110—1114 H.)*. Prima domnie.
43. Selim Ghirai I (Hadji), fiul lui Bahadîr Ghirai I: 1702—1704 *(1114—1116 H.)*. A patra domnie.
44. Gazi Ghirai III, fiul lui Selim Ghirai I: 1704—1707 *(1116—1119 H.)*.
45. Kaplan Ghirai I, fiul lui Selim Ghirai I: 1707—1708 *(1119—1120 H.)*. Prima domnie.
46. Devlet Ghirai II, fiul lui Selim Ghirai I: 1708—1713 *(1120—1125 H.)*. A doua domnie
47. Kaplan Ghirai I, fiul lui Selim Ghirai I: 1713—1716 *(1125—1128 H.)*. A doua domnie.

48. Devlet Ghirai III (Kara = Negru), fiul lui Adil Ghirai (nureddin) şi nepotul lui Selamet Ghirai I: 1716—1717 *(1128—1129 H.)*.
49. Sa'adet Ghirai III, fiul lui Selim Ghirai I: 1717—1724 *(1129—1136 H.)*.
50. Mengli Ghirai II, fiul lui Selim Ghirai I: 1724—1730 *(1136—1142 H.)*. Prima domnie.
51. Kaplan Ghirai I, fiul lui Selim Ghirai I: 1730—1736 *(1142—1149 H.)*. A treia domnie.
52. Fetih Ghirai II, fiul lui Devlet Ghirai II: 1736—1737 *(1149—1150 H.)*.
53. Mengli Ghirai II, fiul lui Selim Ghirai I: 1737—1740 *(1150—1152 H.)*. A doua domnie.
54. Selamet Ghirai II, fiul lui Selim Ghirai I: 1740—1743 *(1152—1156 H.)*.
55. Selim Ghirai II, fiul lui Kaplan Ghirai I: 1743—1748 *(1156—1161 H.)*.
56. Arslan Ghirai, fiul lui Devlet Ghirai II: 1748—1756 *(1161—1169 H.)*. Prima domnie.
57. Halim Ghirai, fiul lui Sa'adet Ghirai III: 1756—1758 *(1169—1171 H.)*.
58. Kîrîm Ghirai, fiul lui Devlet Ghirai II: 1758—1764 *(1171—1178 H.)*. Prima domnie.
59. Selim Ghirai III, fiul lui Fetih Ghirai II: 1764—1767 *(1178—1181 H.)*. Prima domnie.
60. Arslan Ghirai, fiul lui Devlet Ghirai II: 1767 *(1180—1181 H.)*. A doua domnie.
61. Maksud Ghirai, fiul lui Selamet Ghirai II: 1767—1768 *(1181—1182 H.)*. Prima domnie.
62. Kîrîm Ghirai, fiul lui Devlet Ghirai II: 1768—1769 *(1182—1183 H.)*. A doua domnie.
63. Devlet Ghirai IV, fiul lui Arslan Ghirai: 1769—1770 *(1183—1184 H.)*. Prima domnie.
64. Kaplan Ghirai II, fiul lui Selim Ghirai II: 1770 *(1184 H.)*.
65. Selim Ghirai III, fiul lui Fetih Ghirai II: 1770—1771 *(1184—1185 H.)*. A doua domnie.
66. Maksud Ghirai, fiul lui Selamet Ghirai II: 1771—1772 *(1185—1186 H.)*. A doua domnie.
67. Sahib Ghirai II, fiul lui Ahmed Ghirai şi nepotul Devlet Ghirai II: 1772—1775 *(1186—1189 H.)*.
68. Devlet Ghirai IV, fiul lui Arslan Ghirai: 1775—1777 *(1189—1191 H.)*. A doua domnie.
69. Şahin Ghirai, fiul lui Ahmed Ghirai şi nepotul lui Devlet Ghirai II: 1777—1782 *(1191—1196 H.)*. Prima domnie.

70. Bahadîr Ghirai II, fiul lui Ahmed Ghirai şi nepotul lui Devlet Ghirai II: 1782—1783 *(1196—1197 H.)*.
71. Şahin Ghirai, fiul lui Ahmed Ghirai şi nepotul lui Devlet Ghirai II: 1783? *(1197?)*. A doua domnie.
72. Şehbaz Ghirai, fiul lui Arslan Ghirai: 1787—1789 *(1202—1203 H.)*.
73. Baht Ghirai, fiul lui Kîrîm Ghirai: *1789—1792 (1203—1206 H.)*.

REIS-EFENDII (RE'IS-ÜL-KÜTTAB = MINIŞTRII DE EXTERNE OTOMANI)

FAZA I. Pînă la anul 1650 reis-efendiii au fost subordonaţi nişandjiilor *(Nişanci = Tevkii — Tugrakeş)*, care aveau atribuţiuni legislative şi externe. De aceea, pentru această perioadă au fost luaţi în considerare doar nişandjiii.

1. Mehmed Celebi (Djezeri-zade): ?—1464/65 *(?—869 H.)*.
2. Mehmed Celebi (Karamani): 1464/65—1477 *(869—882 H.)*.
3. Siradjeddin paşa (Molla): 1477—? *(882—?)*.
4. Mehmed ibni Mustafa Celebi (Leys-zade): ?—1480/81 *(?—885 H.)*.
5. Ahmed Celebi (Fenari-zade): 1480—1481 *(885—886 H.)*. Prima oară.
6. Safi Celebi (Djezeri-zade Kodja-Kasim): 1481—1482 *(886—887 H.)*.
7. Ahmed Celebi (Fenari-zade): 1482—1485 *(887—890 H.)*. A doua oară.
8. Sinan Celebi: 1485—1486 *(890—891 H.)*.
9. Ahmed Celebi (Feylosof-zade): 1486—1488 *(891—893 H.)*.
10. Davud-Celebi (Kara-Nişandji): 1488—1502/1503 *(893—908 H.)*.
11. Djafer Celebi (Tadji-zade): 1502/1503—1512 *(908—918 H.)*.
12. Isa paşa (Djandarlı): 1512—1513 *(918—919 H.)*.
13. Djafer Celebi (Tadji-zade): 1513—1514 *(919—920 H.)*. A doua oară.
14. Mehmed Celebi (Hodja-zade): 14 oct. 1514—3 febr. 1517 *(24 Ş. 920—11 M. 923)*.
15. Mehmed Celebi (Kadi-Celebi): 17 mai 1517—? (25 R. 923—?).
16. Abdi Bey: ?—1520 (?—926 H.).
17. Mehmed paşa (Amasyalı): 1520—? (926—?).
18. Firuz Bey: ?—?.
19. Seyyidi Bey: ?—10 nov. 1534 *(?—3 Dja. 941)*.
20. Djelal-zade Mustafa Celebi (Kodja-Nişandji): 5 dec. 1534—1557 *(28 Dja. 941—964 H.)*. Prima oară.
21. Mehmed Bey (Egri-Abdi-zade): Oct.-nov. 1557 *(Z. 964—S. 965)*. Prima oară.

22. MEHMED CELEBI (Küçük-Nişandji Ramazan-zade): 1557—1561 *(965—968 H.)*. Prima oară.
23. ŞABAN BEY: 1561—1562 *(968—969 H.)*.
24. MEHMED CELEBI (Küçük-Nişandji Ramazan-zade): 1562—1563 *(969—970 H.)*. A doua oară.
25. MEHMED BEY (Egri-Abdi-zade): 1563—7 sept. 1566 *(Z. 970—21 S. 974)*. A doua oară.
26. DJELAL-ZADE MUSTAFA CELEBI (Kodja-Nişandji): 28 sept. 1566—oct. 1567 *(13 Ra. 974—R. 975)*. A doua oară.
27. MEHMED CELEBI (Kara-Nişandji, Boyalı): Oct. 1567—27 dec. 1573 *(R. 975—3 N. 981)*. Prima oară.
28. FERIDUN AHMED BEY (Ruksan-zade): 27 dec. 1573—apr. 1576 *(3 N. 982—M. 985)*. Prima oară.
29. MAHMUD CELEBI (Muallim-zade): Apr. 1576—23 apr. 1577 *(M. 984—4 S. 985)*.
30. MEHMED PAŞA (Kara-Nişandji, Boyalı): 23 apr. 1577—8 aug. 1580 *(4 S. 985—26 Dj. 988)*. A doua oară.
31. HAMZA CELEBI (paşa): 8 aug. 1580—febr./mart. 1581 *(26 Dj. 988—M. 989)*. Prima oară.
32. FERIDUN AHMED BEY (Ruksan-zade): Febr./mart. 1581—16 mart. 1583 *(M. 989—21 S. 991)*. A doua oară.
33. MUHYI CELEBI (Abdülmuhyi): 16 mart. 1583—ian. 1588 *(21 S. 991—S. 996)*. Prima oară.
34. MEHMED CELEBI (Tadji-zade): Ian.—31 oct. 1588 *(S. —10 Z. 996)*.
35. MEHMED PAŞA (Kara-Nişandji, Boyalı): 31 oct. 1588—2 apr. 1589 *(10 Z. 996—16 Dja. 997)*. A treia oară.
36. MUHYI PAŞA (Abdülmuhyi): 2 apr. 1589—15 iul. 1592 *(16 Dja. 997—5 L. 1000)*. A doua oară.
37. HAMZA CELEBI (paşa): 15 iul. 1592—sept. 1596 *(5 L. 1000—S. 1005)*. A doua oară.
38. LAM-ALI CELEBI: Sept. — 27 dec. 1596 *(S. —7 Dja. 1005)*.
39. MUSA CELEBI (Bey): 27 dec. 1596—iun. 1598 *(7 Dja. 1005—Za. 1006)*.
40. HAMZA CELEBI (paşa): Iun. 1598—18 mai 1599 *(Za. 1006—22 L. 1007)*. A treia oară.
41. ŞAH-MEHMED-EFENDI (Okçu-zade): 18 mai 1599—febr. 1600 *(22 L. 1007—Ş. 1008)*. Prima oară.
42. YAHYA CELEBI (paşa): Febr. 1600—apr./mai 1601 *(Ş. 1008—L. 1009)*.
43. ŞAH-MEHMED EFENDI (Okçu-zade): Apr./mai —2 aug. 1601 *(L. 1009—2 S. 1010)*. A doua oară.
44. HAMZA CELEBI (paşa): 2 aug. 1601—1604/5 *(2 S. 1010—1013)*. A patra oară.

45. Hîzîr Efendi: 1604/5—1613 *(1013—1022 H.)*.
46. Şah-Mehmed Efendi (Okçu-zade): 1613—1614 *(1022 H.)*. A treia oară.
47. Hasan Efendi (Hükmi): 1614—8 febr. 1618 *(1022—12 S. 1027)*.
48. Ahmed paşa (Nişandji): 8 febr. 1618—aug./sept. 1621 *(12 S. 1027—L. 1030)*.
49. Şah-Mehmed Efendi (Okçu-zade): Aug./sept.—oct./nov. 1621 *(L.—Z. 1030)*. A patra oară.
50. Mustafa paşa (Hamidi): Oct./nov. 1621—13 iun. 1622 *(Z. 1030—3 Ş. 1031)*.
51. Şah-Mehmed Efendi (Okçu-zade): 13 iun. 1622—1623/24 *(3 Ş. 1031—1033)*. A cincea oară.
52. Eyyub paşa: 1623/24—1627/28 *(1033—1037 H.)*.
53. Kodja-Yusuf paşa: 1627/28—1633/34 *(1037—1043 H.)*.
54. Mustafa paşa (Mostarlı): 1633/34—1643/44 *(1043—1053 H.)*. Prima oară.
55. Ahmed Efendi (Sıdkı, paşa): 1643/44—20 dec. 1647 *(1053—23 Za. 1057)*. Prima oară.
56. Mustafa paşa (Mostarlı): 20 dec. 1647—13 sept. 1661 *(23 Za. 1057—18 M. 1072)*. A doua oară.
57. Ahmed Efendi (Sıdkı, paşa): Iul. 1648—6 aug. 1650 *(B. 1058—8 Ş. 1060)*. A doua oară.

FAZA a II-a (*Re'is-ül-küttab* = Reis-efendii). Începînd cu anul 1650, *Reis-efendiii* au preluat de la *Nişandjii* conducerea afacerilor externe ale Imperiului otoman:

58. Mehmed Efendi (Mevkufati): 6 aug. 1650—5 sept. 1651 *(8. Ş. 1060—19 N. 1061)*.
59. Mehmed Efendi (Şami-zade): 5 sept. 1651—5 mart. 1655 *(19 N. 1061—26 R. 1065)*. Prima oară.
60. Ahmed Efendi (Sıdkı, paşa): 5 mart. 1655—15 sept. 1656 *(26 R. 1065—26 Za. 1066)*. A treia oară.
61. Mehmed Efendi (Şami-zade): 15 sept. 1656—12 sept. 1663 *(26 Za. 1066—9 S. 1074)*. A doua oară.
62. Deli-Husein Efendi (Adjem-zade): 12 sept. 1663—22 iul. 1670 *(9 S. 1074—4 Ra. 1081)*.
63. Hadji-Mustafa Efendi (Hodja, Frenk): 22 iul. 1670—5 nov. 1676 *(4 Ra. 1081—28 Ş. 1087)*. Prima oară.
64. Ahmed Efendi (Köse): 5 nov. 1676—1681 *(28 Ş. 1087—1092)*.
65. Mustafa Efendi (Telhisi-zade): 1681—20 dec. 1683 *(1092—1 M. 1095)*.
66. Hadji-Mustafa Efendi (Hodja, Frenk): 20 dec. 1683—20 dec. 1685 *(1 M. 1095—23 M. 1097)*. A doua oară.

67. Mehmed Bey (Yegen, Ebu-Kavuk): 20 dec. 1685—18 sept. 1687 *(23 M. 1097—11 Za. 1098)*.
68. Ahmed Efendi (Nazmi): 19 sept. 1687—20 ian. 1688 *(12 Za. 1098—16 Ra. 1099)*.
69. Hadji-Mustafa Efendi (Hodja, Frenk): 20 ian.—26 oct. 1688 *(16 Ra. 1099—1 M. 1100)*. A treia oară.
70. Ahmed Efendi (Şemsi): 26 oct. 1688—12 ian. 1690 *(1 M. 1100—1 R. 1101)*.
71. Ebubekir Efendi (Adjem, Kara-Bekir): 12 ian. 1690—9 nov. 1694 *(1 R. 1101—21 Ra. 1106)*. Prima oară.
72. Rami-Mehmed Efendi (paşa): 9 nov. 1694—febr. 1697 *(21 Ra. 1106—B. 1108)*. Prima oară.
73. Mehmed Efendi (Küçük-Celebi): Febr-oct. 1697 *(B. 1108—Ra. 1109)*.
74. Rami-Mehmed Efendi (paşa): Oct. 1697—28 dec. 1702 *(Ra. 1109—8 Ş. 1114)*. A doua oară.
75. Abdi Efendi (Şeyh-zade): 28 dec. 1702—21 febr. 1703 *(8 Ş.—4 L. 1114)*.
76. Abdülkerim Bey: 21 febr. 1703—mart. 1704 *(4 L. 1114—Za. 1115)*. Prima oară.
77. Ebubekir Efendi (Adjem, Kara-Bekir): Mart. 1704—18 iul. 1706 *(Za. 1115—6 R. 1118)*. A doua oară.
78. Abdülkerim Bey: 18 iul. 1706—2 febr. 1711 *(6 R. 1118—13 Z. 1122)*. A doua oară.
79. Ebubekir Efendi (Adjem, Kara-Bekir): 2 febr. 1711—sept. 1712 *(13 Z. 1122—Ş. 1124)*. A treia oară.
80. Abdülkerim Bey: Sept. 1712—aug. 1713 *(Ş. 1124—Ş. 1125)*. A treia oară.
81. Ebubekir Efendi (Adjem, Kara-Bekir): Aug-oct. 1713 *(Ş. —N. 1125)*. A patra oară.
82. Suleiman Efendi: Oct. 1713—9 dec. 1714 *(N. 1125—2 Z. 1126)*. Prima oară.
83. Hadji-Mustafa Efendi: 9 dec. 1714—29 aug. 1716 *(2 Z. 1126—11 N. 1128)*.
84. Suleiman Efendi: 29 aug.—5 dec. 1716 *(11 N.—20 Z. 1128)*. A doua oară.
85. Abdülkadir Efendi (Ramazan-zade): 5 dec. 1716—26 aug. 1717 *(20 Z. 1128—18 N. 1129)*.
86. Ahmed Efendi (Arifi): 26 aug. 1717—2 aug. 1718 *(18 N. 1129—5. N. 1130)*.
87. Mehmed Efendi (Üç-Anbarlı): 2 aug. 1718—18 oct. 1730 *(5 N. 1130—5 R. 1143)*.

88. Suleiman Efendi: 18 oct.—26 dec. 1730 *(5 R.—15 Dj. 1143)*. A treia oară.
89. Ismail Efendi (Kastamoni): 26 dec. 1730—15 nov. 1736 *(15 Dj. 1143—11 B. 1149)*.
90. Hadji-Mustafa Efendi (Emar-zade): 15 nov. 1736—6 febr. 1741 *(11 B. 1149—20 Za. 1153)*. Prima oară.
91. Mehmed Efendi (Kodja-Ragîp paşa): 6 febr. 1741—24 apr. 1744 *(20 Za. 1153—11 Ra. 1157)*.
92. Hadji-Mustafa Efendi (Emar-zade): 24 apr. 1744—13 nov. 1747 *(11 Ra. 1157—10 Za. 1160)*. A doua oară.
93. Abdullah Efendi (Naili): 13 nov. 1747—29 oct. 1753 *(10 Za. 1160—1 M. 1167)*.
94. Hadji Abdi Efendi (Mühürdar): 29 oct. 1753—25 aug. 1755 *(1 M. 1167—17 Za. 1168)*. Prima oară.
95. Kiamil Ahmed Efendi (Belgradi): 25 aug.—25 oct. 1755 *(17 Za. 1168—19 M. 1169)*.
96. Hamza Hamid Efendi (Tevkii): 25 oct.—19 dec. 1755 *(19 M.—15 Ra. 1169)*.
97. Avni Mehmed Efendi: 19 dec. 1755—11 apr. 1757 *(15 Ra. 1169—21 B. 1170)*.
98. Ebubekir Rasim Efendi: 11 apr.-iun./iul. 1757 *(21 B.-L. 1170)*.
99. Hadji-Abdi Efendi (Mühürdar): Iun./iul. 1757—20 ian. 1758 *(L. 1170—10 Dja. 1171)*. A doua oară.
100. Mehmed Emin Efendi (Şatîr-zade Kiaşif): 20 ian. 1758—31 mai 1759 *(10 Dja. 1171—4 L. 1172)*. Prima oară.
101. Omer Efendi (Dilaver-agazade): 31 mai—18 iul. 1759 *(4 L.—23 Za. 1172)*.
102. Abdi Efendi (Amedci Abdullah): 18 iul. 1759—16 iun. 1760 *(23 Za. 1172—2 Za. 1173)*.
103. Mehmed Emin Efendi (Şatîr-zade Kiaşif): 16 iun. 1760—aug. 1761 *(2 Za. 1173—M. 1175)*. A doua oară.
104. Hadji-Mehmed Emin Efendi (Redja'i): Aug. 1761—8 dec. 1763 *(M. 1175—2 Dj. 1177)*. Prima oară.
105. Hadji-Abdi Efendi (Mühürdar): 8 dec. 1763—21 aug. 1764 *(2 Dj. 1177—22 S.* 1178). A treia oară.
106. Hadji-Mehmed Emin Efendi (Yaglıkçı-zade): 21 aug. 1764—27 mai 1765 *(22 S.—6 Z. 1178)*.
107. Omer Efendi (Hammami-zade): 27 mai 1765—oct./nov. 1767 *(6 Z. 1178—Dj. 1181)*.
108. Osman Efendi (Yenişehirli): Oct./nov. 1767—8 febr. 1769 *(Dj. 1181—1 L. 1182)*.
109. Hadji Mehmed Emin Efendi (Redja'i): 8 febr. 1769—21 ian. 1772 *(1 L. 1182—15 L. 1185)*. A doua oară.

110. Abdürrezak Bahir Efendi: 21 ian. 1772—25 iun. 1774 *(15 L. 1185—15 R. 1188)*. Prima oară.
111. Ibrahim Münib Efendi (Mühürdar); 25 iun.—mijl. aug. 1774 *(15 R.-încep. Dja. 1188)*.
112. Raif Ismail Bey: Mijl. aug. 1774—iul./aug. 1776 *(Dj. 1188—Dj. 1190)*.
113. Omer Vahid Efendi (Atîf-zade): Iul./aug. 1776—28 apr. 1779 *(Dj. 1190—11 R. 1193)*.
114. Abdürrezak Bahir Efendi: 28 apr.—9 dec. 1779 *(11 R.—30 Za. 1193)*. A doua oară.
115. Halil Hamid Efendi (paşa): 9 dec. 1779—2 oct. 1780 *(30 Za. 1193 3 L. 1194)*.
116. Suleiman Feyzi Efendi: 2 oct. 1780—18 nov. 1781 *(3 L. 1194—1 Z. 1195)*. Prima oară.
117. Hayri Efendi (Seyyid-Mehmed): 18 nov. 1781—17 oct. 1783 *(1 Z. 1195—20 Za. 1197)*. Prima oară
118. Hadji-Mustafa Efendi (Tevkii): 17 oct. 1783—6 apr. 1784 *(20 Za. 1197—15 Dja. 1198)*.
119. Feyzullah Efendi (Seyyid-Feyzi): 6 apr. 1784—12 ian. 1786 *(15 Dja. 1198—11 Ra. 1200)*. Prima oară.
120. Hayri Efendi (Seyyid-Mehmed): 12 ian.—18 iun. 1786 *(11 Ra.—20 Ş. 1200)*. A doua oară.
121. Mehmed Ataullah Bey (Bekir paşa-zade): 18 iun. 1786—1 febr. 1787 *(20 Ş. 1200—12 R. 1201)*.
122. Suleyman Feyzi Efendi: 1 febr.—dec. 1787 (12 R. 1201—*Ra.* 1202). A doua oară.
123. Mehmed Raşid Efendi: Dec. 1787—18 oct. 1788 (Ra. 1202—17 M. 1203). Prima oară.
124. Feyzullah Efendi (Seyyid-Feyzi): 18 oct.—27 nov. 1788 *(17 M. —27 S. 1203)*. A doua oară.
125. Hayri Efendi (Seyyid-Mehmed): 27 nov. 1788—23 sept. 1789 *(27 S. 1203—3 M. 1204)*. A treia oară.
126. Birri Efendi (Seyyid-Abdullah): 23 sept. 1789—6 sept. 1792 *(3 M. 1204—19 M. 1207)*.
127. Mehmed Raşid Efendi: 6 sept. 1792—20 aug. 1794 *(19 M. 1207—13 M. 1209)*. A doua oară.
128. Dürri-Mehmed Efendi: 20 aug. 1794—5 ian. 1795 *(23 M.—13 Dj. 1209)*.
129. Mehmed Emin Efendi (Firdevsi): 5 ian.—25 mai 1795 *(13 Dj. —6 Za. 1209)*.
130. Ebubekir Raib Efendi: 25 mai 1795—17 aug. 1796 *(6 Za. 1209—12 S. 1211)*.

131. MUSTAFA RASIH EFENDI: 17 aug. 1796—18 aug. 1797 *(12 S. 1211—24 S. 1212)*. Prima oară.

132. MEHMED RAŞID EFENDI: 18 aug. 1797—3 mart. 1798 *(24 S.—15 N. 1212)*. A treia oară.

133. AHMED ATÎF EFENDI: 5 mart. 1798—14 apr. 1799 *(17 N. 1212—9 Za. 1213)*.

134. MUSTAFA RASIH EFENDI: 14 apr. 1799—aug. 1800 *(9 Za. 1213—R. 1215)*. A doua oară.

135. MAHMUD RAIF EFENDI (Tanburi): Aug. 1800—4 aug. 1805 *(R. 1215—8 Dja. 1220)*.

136. AHMED VASÎF EFENDI (Vak'a-nüvis = Cronicar): 4 aug. 1805—oct. (mijl.) 1806 *(8 Dja. 1220—încep. Ş. 1221)*.

137. GALIB EFENDI (Seyyid-Mehmed Said): Oct. 1806—25 iul. 1807 *(Ş. 1221—19 Dja. 1222)*. Prima oară.

138. MEHMED EFENDI (Ulu-Arif): 25 iul.—25 oct. 1807 *(19 Dja.—25 Ş. 1222)*.

139. MUSA REFIK EFENDI: 28 oct. 1807—16 apr. 1808 *(25 Ş. 1222—19 S. 1223)*.

140. GALIB EFENDI (Seyyid-Mehmed Said): 16 apr. 1808—iun./iul. 1811 *(19 S. 1223—Dj. 1226)*. A doua oară.

141. MEHMED EFENDI (Küçük-Arif): Iun./iul. 1811—22 ian. 1814 *(Dja./Dj. 1226—30 M. 1229)*.

142. GALIB EFENDI (Seyyid-Mehmed Said): 22 ian.—iul. 1814 *(30 M—B. 1229)*. A treia oară.

143. MEHMED EFENDI (Seyyida): Iul. 1814—22 mart. 1817 *(B. 1229—4 Dja. 1232)*. Prima oară.

144. MEHMED SALIH EFENDI (Djanibi): 22 mart. 1817—8 mart. 1821 *(4 Dja. 1232—3 Dj. 1236)*.

145. MEHMED HAMID BEY (Doğramaci-zade): 8 mart.—1 nov. 1821 *(3 Dj. 1236—5 S. 1237)*. Prima oară.

146. MEHMED SADÎK EFENDI: 1 nov. 1821—22 dec. 1823 *(5 S. 1237—18 R. 1239)*.

147. MEHMED EFENDI (Seyyida): 22 dec. 1823—24 mart. 1827 *(18 R. 1239—25 Ş. 1242)*. A doua oară.

148. MEHMED SAID PERTEV EFENDI: 24 mart. 1827—23 febr. 1830 *(25 Ş. 1242—29 Ş. 1245)*.

149. MEHMED HAMID BEY (Doğramaci-zade): 23 febr. 1830—21 mart. 1831 *(29 Ş. 1245—7 L. 1246)*. A doua oară.

150. SULEIMAN NEDJIB BEY: 21 mart. 1831—13 apr. 1832 *(7 L. 1246—12 Za. 1247)*.

151. HADJI-MEHMED AKIF EFENDI (paşa): 13 apr. 1832—11 mart. 1836 *(12 Za. 1247—23 Za. 1251)*.

Notă. În anul 1836 s-a înființat Ministerul Afacerilor Externe *(Umur-ı Hariciyye Nezareti)* al imperiului otoman.

MARII DRAGOMANI AI PORȚII OTOMANE

1. Ali Bey: cca 1502.
2. Yunus Bey: cca 1541—1550.
3. Ahmed (Heinz Tulman): ?— ?.
4. Murad Bey: ?— ?.
5. Ibrahim Bey: 1551—1571.
6. Mahmud: m. 1571.
7. Hurrem Bey: Cca 1578.
8. Zülfikar: ?— ?.
9. Mamuca Della Torre: 1667.
10. Panaghiotis Nicusios: 1661—1673.
11. Bobowski: 1673.
12. Alexandru Mavrocordat-Exaporitul: 2 oct. 1673—nov. 1683 (Prima oară).
13. Sefer aga (Jean Antonie): Nov. 1683—nov. 1685.
14. Alexandru Mavrocordat-Exaporitul: Nov. 1685—1699 (A doua oară). Între anii 1699—1702 a fost secretar intim al sultanului.
15. Nicolae Alexandru Mavrocordat: 1699—nov. 1709.
16. Ioan Alexandru Mavrocordat: Nov. 1709—nov. 1716.
17. Grigorie Ghica: Nov. 1716—sept. 1726.
18. Alexandru Ghica: Sept. 1726—febr. 1741 (fratele lui Grigorie Ghica).
19. Ioan Teodor Callimachi: Febr. 1741—iun. 1751 (Prima oară).
20. Matei Grigorie Ghica: Iun. 1751—aug. 1752.
21. Ioan Teodor Callimachi: Aug. 1752—aug. 1758 (A doua oară).
22. Grigorie Alexandru Ghica: Aug. 1758—mart. 1764.
23. Gheorghe (Grigorie?) Scarlat Caradja: Mart. 1764—1765.
24. Scarlat Caradja: 1765—sept. 1768 (Prima oară).
25. Nicolae Suțu: Sept. 1768—aug. 1769 (Din fam. *Dracul*).
26. Mihail Racoviță: Aug. 1769—oct. 1770.
27. Scarlat Caradja: Oct. 1770—aug. 1774 (A doua oară).
28. Alexandru Ipsilanti: aug. 1774—sept. 1774.
29. Constantin Moruzi: Sept. 1774—sept. 1777.
30. Nicolae Constantin Caradja: Sept. 1777—ian. 1782.
31. Mihail Constantin Suțu: Ian. 1782—iul. 1783.
32. Alexandru Ioan Mavrocordat (Firaris): Iul. 1783—ian. 1785.
33. Alexandru Ioan Callimachi: Ian. 1785—apr. 1788 (Prima oară).
34. Constantin Ralet: Apr.—mai 1788 (Ginerele lui Alex. Ipsilanti).
35. Manuel Antioh Caradja: Mai 1788—oct. 1790.
36. Alexandru Constantin Moruzi: Oct. 1790—mart. 1792.
37. Gheorghe Constantin Moruzi: Mart. 1792—iul. 1794 (Prima oară).
38. Alexandru Ioan Callimachi: Iul. 1794—apr. 1795 (A doua oară).
39. Gheorghe Constantin Moruzi: Apr. 1795—aug. 1796 (A doua oară).

40. Constantin Alexandru Ipsilanti: Aug. 1796—mart. 1799.
41. Alexandru Nicolae Suțu: Mart. 1799—sept. 1802.
42. Alexandru Mihail Suțu: Sept. 1802—dec. 1806.
43. Ioan Gheorghe Caradja: Dec. 1806—aug. 1808 (Prima oară).
44. Ioan Nicolae Caradja: Aug.—nov. 1808.
45. Dimitrie Moruzi: Dec. 1808—iun. 1812.
46. Ioan Gheorghe Caradja: Iun.—aug. 1812 (A doua oară).
47. Iacob Arghiropol: Oct. 1812—1815.
48. Mihail Suțu (fiul lui Grigorie): 1815—iun. 1819.
49. Ioan Callimachi: Iun. 1819—febr. 1821.
50. Constantin Moruzi: febr.—apr. 1821.
51. Stavrachi Aristarchi: apr.—22 iun. 1821.

GLOSAR

ADJEMI-ODJAGÎ *(Acemi-Ocagı)*, „Vatra străinilor", categorie de oaste otomană, formată din elemente nemusulmane; corpul de rezervă pentru ienicerime.

ADJEMI-OGLAN *(Acemi-oglan)*, ostaş din corpul *Adjemi-odjagî*.

AHI, „frăţie", breaslă, categorie în organizarea socială otomană.

AHIDNAME, „carte de legământ", tratat, diplomă, capitulaţie.

AIAN *(a'yan)*, notabil, nobil; categorie socială în Imperiul otoman, având obligaţii civile şi militare, în schimbul unor avantaje; vice-guvernator.

AKÎNGI *(akıncı)*, oaste de incursiune, formată din cavalerie neregulată, mai cu seamă la periferiile Imperiului otoman.

ALTÎ-BÖLÜK, denumirea a şase categorii de cavalerie otomană.

ARAZI-I EMIRIYYE, pământul aparţinînd statului, fiscului sau suveranului (v. şi *arz-ı memleket*).

ARZ-I MEMLEKET, pământul aparţinînd statului sau fiscului (v. şi *arazi-i emiriyye*).

ASSENA *(Aşina)*, trib la popoarele turcice; lup.

ATABEGLIC *(Atabeylik)*, organisme politice apărute în Orientul musulman, pe măsura descompunerii Imperiului selciukid.

AZAPI *(azap* sau *azep)*, „celibatari", categorie de oaste otomană formată din arcaşi de elită; ostaşi din marina otomană.

BALÎK *(balık)*, aşezare urbană, oraş (v. şi *kent*).

BEG sau BEI *(bey)*, căpetenie, rang militar, guvernator, categorie socială conducătoare; domn.

BEILERBEI *(beylerbeyi)*, „beiul beilor", guvernator de provincie.

BEILIC *(Beylik)*, ceea ce aparţine statului, fiscului; ţară autonomă, titlu de nobleţe, emirat, principat.

BIMARISTAN, casă de îngrijire, spital, ospiciu.

BIRINCI MEŞRUTIYET, Primul regim parlamentar otoman, proclamat în anul 1876.

BOZKURT, „Lupul Cenuşiu", legenda creării primelor imperii de către turcii vechi, călăuziţi de un „lup cenuşiu".

BÖLÜK (rom, buluc), companie, diviziunea oastei otomane.

CADIU *(kadı)* judecător musulman, cărturar otoman cu atribuţii laice şi clericale.

CALIFAT *(Hilâfet)*, denumire dată Imperiului arab condus de urmaşii lui Mahomed (m. 632). Prerogativele califilor au fost preluate de sultanii otomani.

CIFTLIK *(çiftlik)*, moşie, teren agricol lucrat cu o pereche de vite *(= çift)*; varia după fertilitatea solului.

DAR-UL-ISLAM, „Casa Islamului", ţările musulmane, lumea islamică.

DARUŞŞIFA, casă de îngrijire, spital, ospiciu.

DEVŞIRME, „transmutaţie", instituţie otomană pentru alimentarea oastei de ieniceri, prin recrutare periodică de elemente creştine din imperiu.

DIVAN, curte, consiliu, culegere de poeme.

DIVAN EDEBIYATI, literatura otomană (clasică) de Curte, caracterizată prin anumite trăsături distinctive (sec. XV—XIX).

DIVAN-EFENDISI (sau *Divan-efendi)*, secretar de divan (imperial, viziral etc.).

DJEMAAT *(Cemaat)*, adunare, mulţime, companie (militară).

DJIHAD *(Cihad)*, „război sfînt", purtat împotriva lumii creştine, ca şi împotriva ereziilor musulmane.

DÜZME, fals, impostor, pretendent (la tron).

EIALET *(eyalet)*, provincie, împărţire administrativă otomană (v. şi *vilaiet = vilâyet*).

EYALET ASKERI, „oastea de provincie" de sub conducerea timarioţilor. zaimilor, beilerbeilor din provinciile otomane.

EMIR, şef, căpetenie, comandant, prinţ, suveran.

EMIRAT, provincie sau ţară de sub stăpînirea unui *emir*.

ERGENEKON, legendă despre formarea poporului turc.

EŞRAF (pl. din *şerif*), notabili, nobili, fruntaşi în provinciile otomane (v. şi *aian*).

FATIH, „Cuceritorul", supranume dat sultanului Mehmed al II-lea (1451—1481) după cucerirea Constantinopolului (29 mai 1453).

FETIHNAME, „Carte de cucerire", scrisori expediate de suveranii otomani în urma unor expediţii victorioase.

FETVA, sentinţă juridico-religioasă dată de căpeteniile clerului musulman.

FITRET (sau *fetret*), „interregn", perioadele de tulburări din istoria popoarelor.

GAZA, război sfînt, purtat contra lumii creştine, în numele Islamului.

GAZI, luptător pentru cauza religiei musulmane, erou, viteaz.

GIZIA *(cizye)*, „capitaţie", dare plătită de supuşii nemusulmani ai unui stat musulman (v. şi *haraci*).

GÖK-TANGRÎ, „Zeul Cerului", divinitatea popoarelor turco-mongole.

GUREBA, străini, pribegi; categorie de oaste otomană (cavalerie).

HADIS, maximă, tradiţiile şi vorbele celebre rămase de la Mahomed.

HARACI *(haradj, harac)*, tribut, dare plătită de ţările nemusulmane supuse unor state musulmane (v. şi *gizia*).

HAREM, casă, partea locuinţei rezervată femeilor; soţie; partea din Serai, rezervată cadînelor sultanillor.

HAREM AGASÎ, şeful eunucilor negri din Serai.

HASS, feudă cu peste 100 000 de aspri venit anual. Era de trei feluri: emiral, viziral şi imperial *(Hass-ı ümera, hass-ı vüzera, hass-ı hümayun)*.

HATUN *(Katun)*, denumirea soţiilor kaganilor turci de altădată; soţie.

HUDAVENDIGÂR, împărat, suveran, monarh; supranume dat sultanilor otomani începînd cu Murad I (m. 1389). Forme prescurtate: *Hundegâr* şi *Hünkâr*.

IENICER *(yeniçeri)*, „Oaste nouă", armata permanentă otomană formată din elemente creştine islamizate.

IKTA, formă de stăpînire funciară în ţările islamice; feudă condiţionată.

IL (sau *el*), ţinut, ţară, popor, neam, lume, străin, trib.

ILTIZAM, arendă, formă de posesiune (prin arendare); protecţie.

IMAMAT *(Imamet)*, vicarat în lumea musulmană; titlul unor şefi de state islamice.

KADI, V. CADIU.

KAGAN *(Hakan)*, denumire dată suveranilor turcilor vechi; împărat, monarh.

KAGANAT, denumirea formaţiunilor politice ale turcilor vechi, avînd dimensiunile unor imperii, conduse de kagani.

KAM, mag, vrăjitor, conducătorul ceremoniilor mistico-religioase la popoarele turco-mongole şamaniste (sin. cu *şaman*).

KANUN-I ESSAI „Legea de bază", Constituţie.

KANUNNAME, „Carte de lege"; denumire dată mai cu seamă legislaţiei otomane cu caracter laic.

KAPU-AGASÎ, „aga de Poartă", căpetenia eunucilor albi din Serai.

KAPU-KULU, „Oaste de Poartă"; denumirea oastei permanente otomane, aflată la dispoziţia sultanilor otomani.

KIŞI, persoană, om, individ, creatură.

KÎMÎZ *(kımız)*, lapte prins, de iapă; băutură la popoarele turco-mongole

KONCIUI *(konçuy)*, denumire dată soţiilor prinţilor turcilor vechi, numiţi *tigini* (sau *tekin*).

MAVERAUNNEHR, „dincolo de fluviu"; regiunea dintre Sir-Daria şi Amu-Daria.

MEDRESE, seminar, instituţie ecleziastică musulmană; şcoală.

MILLET, naţie, neam, naţiune.

MIRI, fisc, ceea ce aparţine statului, tezaur public.

MUKATAA, fermă, denumirea surselor de venituri ale fiscului otoman, care puteau fi arendate pe diferite termene, în numele suveranului.

MÜLK (pl. *emlâk*), proprietate personală (vandabilă, etc.).

MÜSELLEM, oaste de cavalerie cvasi-permanentă la începuturile Imperiului otoman; vice-guvernator, cel scutit de dări, corp de poliție.

MÜSELLIM-KIAFIR, „creștin privilegiat" (în Imperiul otoman).

MÜSELLIMNAME, „Carte de privilegiu" (de scutire).

NIZAM-I DJEDID, „Noua ordine", după reformele inițiate de sultanul Selim al III-lea (1789—1807).

NIZAM-I KADIM, „Vechea ordine", referindu-se la organizarea societății otomane pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

ODA, odaie, încăpere, cameră, companie, diviziunea oastei otomane.

ODJAK *(Ocak)*, vatră, cămin, denumire dată oastei de ieniceri.

ON-OK, „zece săgeți", denumirea unor triburi turcice de altădată.

ORTA, centru, mijloc, diviziunea ienicerimii otomane; regiment.

OSMANLÎ *(Osmanlı)*, dinastie turcă după numele emirului Osman, întemeietorul statului otoman; locuitor al Imperiului otoman.

OSMANLÎLÎK *(Osmanlılık)*, ideologie caracterizată prin afirmarea „otomanismului", în scopul uniformizării societății otomane sub diverse aspecte, în raport cu evoluția imperiului.

PADIȘAH, denumire dată suveranilor orientali, musulmani, inclusiv otomani.

PAȘA, titlu acordat unor demnitari militari otomani (ex. vizir, beilerbei etc.).

PAȘALÎC *(Paşalık)*, titlul de pașă, transformarea unei provincii sau țări în teritoriu cu administrație specific otomană; beilerbeilic *(Beyler-beylik)*.

PENDJIK (din cuvintele persane: *pendj* = cinci și *yek* = unu), „o cincime"; darea de o cincime din robii capturați în lupte etc.

Pendjik-oglanî, „copil de o cincime", categorie de oaste otomană formată pe baza aplicării dării de „o cincime" numită *pendjik*. Dintre ei se recrutau ieniceri, slujbași în Serai etc.

RAIA *(re'aya)*, supuși, tributari, categorie socială plătitoare de dări, țărănime (musulmană și nemusulmană); treptat s-a referit doar la supușii nemusulmani ai Imperiului otoman.

SAHIB-I ARZ, „stăpîn de pămînt", timariot.

SAHIB-I RE'AYA, „stăpîn de raia", timariot.

SANGEAC *(sandjak, sancak)*, steag, drapel, provincie de sub guvernarea unui sangeacbei.

SEGBAN *(seymen)*, seimen, corp special în oastea otomană; îngrijitori de cîini de vînătoare; jandarmerie.

SENED (rom. *sinet)*, act scris, dovadă, document.

SENED-I ITTIFAK , „Actul de alianță", încheiat între sultanul Mahmud al II-lea și feudalitatea otomană reprezentată de „aiani" în septembrie 1808, cu anumite condiții precizate în documentul respectiv.

SIPAHI, spahiu, cavaler, timariot, feudal creştin.

SUBAŞÎ *(subaşı)*, în vechime, „căpetenia oastei"; treptat şi-a pierdut din importanţă, trecînd în subordinea sangeacbeilor.

SULTAN, suveran, monarh, împărat; denumire dată şi suveranilor otomani; după numele de femei desemnează prinţese (ex. Safiye-Sultan).

SULTANAT *(Saltanat)*, demnitate de monarh, coroană, monarhie, împărăţie, domnie, principat.

SUNNA *(Sünnet)*, doctrină islamică respectînd tradiţia lui Mahomed; ortodoxia musulmană.

ŞAD, căpetenie de seamă în organizarea turcilor vechi.

ŞAHI, împărătesc, imperial, categorie de tun (mare).

ŞAMAN, mag, vrăjitor, conducătorul ceremoniilor mistico-religioase la popoarele turco-mongole de credinţe şamaniste (sin. cu *kam*).

ŞAMANISM, credinţă şi ritualuri mistico-magice mergînd pînă la extaz; unii specialişti consideră şamanismul ca o fază în evoluţia concepţiilor religioase ale popoarelor.

ŞERIAT *(Şeri'at)*, legea sacră musulmană; legislaţia islamică.

ŞIISM *(Şi'a)*, doctrină musulmană care recunoaşte pe Ali drept urmaş al lui Mahomed cu titlul de *calif;* erezie islamică. A fost adoptată mai cu seamă de perşi.

ŞÖLEN, petrecere, veselie, sărbătoare, ceremonie după un anumit ritual, ospăţuri colective anuale sau ocazionale, la popoarele turco-mongole.

TANZIMAT, „Reorganizare"; perioadă în evoluţia Imperiului otoman, caracterizată prin diferite reforme, începînd cu anul 1839.

TAMGA *(damga)*, semn, urmă, timbru; semnul făcut cu fierul înroşit pe corpul vitelor, semn distinctiv, simbol, sigiliul hanilor tătari.

TANGRÎ *(Tangrı* sau *Tanrı)*, divinitate specifică popoarelor turco-mongole înainte de islamizare. După adoptarea Islamului a devenit sinonim cu noţiunea de *Allah*.

TAPU, act de posesiune, dare de posesiune *(tapu resmi)*.

TARHAN (sau *tarkan*), nobil, căpetenie de seamă în organizarea turcilor vechi.

TIGIN (sau *tekin*), prinţ la turcii vechi; urma după kagan.

TIMAR, feudă cu venit anual pînă la 20 000 de aspri; posesiune condiţionată în Imperiul otoman.

TIMARIOT, posesor de feudă numită *timar* (v. şi *sipahi*).

TUDUN, căpetenie de seamă în organizarea turcilor vechi.

TUG (sau *tui*), smoc de coadă de cal (la început era de jac), atîrnat de vîrful unei prăjini, servind ca semn distinctiv al marilor dregători militari otomani. Sultanii aveau pînă la 7—9 tuiuri, marii viziri 5, beilerbeii de seamă 3, ş.a.m.d.

TURAN, denumire dată unui spaţiu nedefinit din Asia Centrală, reprezentînd leagănul poporului turc.

TÜRK-TANGRÎ, „Zeul Turcului", divinitate specifică aparţinînd popoarelor turcice de altădată.

UDJ *(uc)*, vîrf, margine, hotar.

UDJ-BEYLERI, „bei de margine"; căpetenii la periferiile formaţiunilor politice turceşti.

UDJ BEYLIGI, principat de margine, formaţiunile politice de la periferiile lumii turco-islamice.

ÜMMET, popor, neam, popoarele de credinţă mahomedană, musulmanii.

VAKUF *(vakf, vakıf)*, fundaţie pioasă, instituţie de binefacere publică, proprietate impersonală (rom. *vacuf*).

VALI, guvernator de provincie numită *vilaiet (vilâyet)*.

VILAIET *(vilâyet)*, provincie, împărţire administrativă otomană guvernată de un valiu (vali); vezi şi *eialet (eyalet)*.

YABGU, căpetenie de seamă la turcii vechi, acţionînd în numele suveranului numit *kagan;* uneori îşi declarau independenţa.

YAYA, oaste pedestră cvasi-permanentă, mai cu seamă la începuturile Imperiului otoman.

YENIÇERI, vezi IENICER.

YURT, cort, vatră, ţinut, ţară, patrie.

ZAVIE *(zaviye)*, colţ, încăpere, instituţie de binefacere, lăcaş pentru misticii musulmani.

ZEAMET, feudă cu venit anual între 20 000—100 000 aspri.

ZIMMI, supus nemusulman al unui stat musulman; treptat a fost înlocuit cu termenul de *raia*, desemnînd popoarele creştine din Imperiul otoman.

INDICE*

A

Abbasizii — 81, 86, 89, 95, 99, 179
Abdul-Aziz, sultan (1861—1876) — 341
Abdul-Hamid, I, sultan (1774—1789) — 293
Abdul-Hamid al II-lea, sultan (1876—1909) — 165, 319, 344, 345, 350, 351, 353, 355, 356, 357, 359, 361, 362; detronarea lui ~ (1909) de către „Junii turci" — 358; *Memoriile*, de ~ 165, 356
Abdul-Medjid, sultan (1839—1861) — 302, 328; ~ declară război Rusiei (sept. 1853) — 328
Abisinia — 191, 364; beilerbeihlicul de ~ ia ființă, în 1555 — 191; Italia ocupă ținuturile ~ (1911) — 364
Abrui — 40
Abu-Said, han — 106
Academia din Fanar — 313
Aden — 192; golful ~ 192
Adivar, Adnan A. — 159, 174, 200
„Adjemi Odjagî", corp special de oaste — 139
Adrianopol (Edirne) — 121, 122, 127, 158, 184, 189, 198, 247, 254, 307, 308, 348; armistițiul de la ~ 348; cucerirea ~ (1361) — 122; „evenimentele de la ~" (răscoala din 1703) — 247; pacea de la ~ (1829) — 307, 308
Adriatica — 152, 153
Afetinan, Dr. — 200
afgani — 74
Afgani Djemaleddin — 355
Afganistan — 73, 82, 355
Afrasiyab, căpetenie a turanilor — 59
Africa — 5, 9, 36, 38, 49, 119, 193, 194, 199, 214, 219, 220, 280, 320, 351, 361; acțiuni militare otomane în ~ 219; ~ de Nord — 95, 102, 119, 176, 361
Agra — 133, 222; imperiul turco-mongol cu capitala la ~ 133
ahi, sistem al corporațiilor la Selciukizi — 136
ahidname, capitulații, „tratate", diplome (raporturi de suzeranitate-vasalitate) — 128, 129, 163, 177, 188, 195, 271
Ahmed I sultan (1603—1618) — 213
Ahmed al III-lea, sultan (1703—1730) — 247, 298; epoca lui ~ numită și „Epoca Lalelelor" — 298
Ahmed pașa — 298

* Pentru sultanii selciukizi, sultanii otomani, marii viziri, hanii Crimeii, reis-efendi (miniștri de externe) și dragomani ai Porții otomane vezi și *anexele*.

Ahmedi, cronicar — 159
Aidîn, emirat în Anatolia — 120, 121, 125, 146; slăbirea emiratului de ~ 121
Ainalî—Kavak — 293; convenţia de la ~ (1779) — 293
Aix-la Chapelle — 274; pacea de la ~ (1748) — 274
Akbar, suveran turco-mongol — 165
Akdag, Mustafa — 136, 217
akîngi, cavalerie otomană neregulată — 130, 150, 158
Akkerman, cetatea ~ 176; turcii ocupă cetatea ~ (1484) — 176
Akkoyunlu — 168
Akşehir, loc. (în Anatolia) — 100, 133; la ~ moare sultanul Baiazid (9 martie 1403) — 133
Aktepe, Münir — 121
Al-Kaim, califul — 82
Al-i-Osman, familia domnitoare otomană — 173
albanezi — 25, 120, 138, 139, 355, 358, 362; reprimarea răscoalelor ~ 120
Albania — 124, 130, 166, 168
Albert, Ioan, rege al Poloniei — 176; bătălia de la Codrii Cosminului (1497) dintre ~ şi Ştefan cel Mare — 176
Alep, loc. — 178
Alexandria (în Egipt) — 313
Alexandru, prinţ bulgar — 352
Alexandru al II-lea, ţar al Rusiei — 329, 330
Alger — 191, 280
Algeria — 191, 308, 337, 351; intervenţia Franţei în ~ (1830) — 308, 351; în 1533 ~ intră în sfera suzeranităţii turceşti — 191
Ali (m. 661), ginerele profetului Mahomed — 68; califul ~ 68
Ali bei, conducător de răscoală (în Egipt) — 284
Ali, Mustafa (m. 1599), cronicar— 199, 218
Ali paşa, mare vizir — 124, 142, 173, 255, 330, 333, 340, 341
Ali Riza, tatăl lui Mustafa Kemal Atatürk — 366
Allah — 181
Alma — 329; luptele de la ~ 329
Almasy, G., învăţat — 22
Alp-Arslan (m. 1072), sultan, conducător al turcilor selciukizi învingător împotriva bizantinilor la Manzikert (Malargirt) (1071) — 80, 83; ~ denumit „Ebu-l-Feth" (Cuceritorul) — 83, 89, 98
Alp Tunga, erou legendar — 59
Altai, munţi — 15, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 41
America — 199; ~ de Nord — 199
Amu-Daria, fluviu — 32, 68, 105
Anadoluhisarî, fortăreaţă la Bosfor — 131
Anapa, oraş pe malul Mării Negre — 304
Anatolia — 6, 25, 37, 55, 62, 73, 76, 82, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 113, 117, 122, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 139, 140, 144, 145, 146, 148, 168, 178, 204, 221, 236, 284, 352, 356, 365, 366, 367, 368, 369; mişcări populare în ~ (1525—1529)—204; ocuparea ~ de către Timurlenk — 140; primele cuceriri otomane în ~ 117; sultanatul selciukizilor din ~ 85, 96, 102; turcizarea ~ 139; unificarea emiratelor din ~ 122
Andaluzia — 176
Andrea Doria, comandant în flota spaniolă — 191
Andreasyan, Hrand D. — 217
Andruşovo — 231; armistiţiul polono-rus (1667) de la ~ 231
Angelov, D. — 141
Anglia — 130, 227, 240, 241, 244, 251, 252, 257, 258, 259, 260, 263, 265, 266, 269, 272, 275, 279, 283, 284, 285, 286, 289, 295, 307, 309, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 339, 348, 349, 356, 357; rivalitatea dintre ~ şi Franţa — 241

Anhegger, R. — 197
Ankara — 84, 122, 131, 137, 140, 145, 367, 368, 370; bătălia (dezastrul) de la ~ — 84, 132, 133, 140, 142, 145; ocuparea oraşului ~ 122
Anna, împărătească (ţarină) — 265, 268
Antiohia — 313
arabi — 67, 68, 69, 70, 71, 82, 89, 93, 94, 95, 151, 180, 355, 362
Arabia — 46, 280; Peninsula ~ — 46
Aral, lac — 22
Aralov, S. I. — 368
Arat, Reşit R. — 57
Ardahan, provincie — 368
Argeş — 126
arieni — 7
Arif, Mehmed — 170
Aristov, N. — 22
armeni — 25, 84, 138, 312, 334, 362; „devşirme" la ~ 138
Armenia — 30, 88
Aron, Petru, domn al Moldovei (1455—1457) — 166
arta — 173, 197
Artvin, provincie în Anatolia — 368
Asia — 5, 6, 7, 8, 9, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 39, 40, 41, 49, 54, 55, 58, 62, 64, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 96, 98, 102, 105, 110, 119, 122, 134, 139, 149, 174, 194, 203, 245, 280, 320; ~ Anterioară — 31, 70, 77, 79, 92; ~ Centrală — 5, 6, 8, 9, 13, 16, 19, 24, 26, 34, 37, 40, 41, 44, 49, 54, 55, 62, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 77, 86, 90, 91, 109, 110, 135, 220; ~ Mică — 7, 23, 36, 70, 82, 85, 87, 91, 92, 98, 105, 110, 113, 114, 140, 357; întinderea imperiului otoman în ~ 194
Aşıkpaşazade, cronicar — 119, 122, 138, 140, 159, 198
Aslanapa, Oktay — 101
Assena (Aşina), trib — 27
Assena, fiul lui Kha-pan-pou — 58
Astrahan — 220
Atabeglicuri (emirate) — 103
Ataturk, Mustafa Kemal — făuritorul Turciei moderne — 5, 6, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372
Athena — 173; Acropole din ~ 173
Atilla — 19
Atlantic — 191, 193
August II — 241
Austria — 146, 185, 186, 188, 190, 193, 194, 221, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 238, 239, 241, 243, 244, 247, 248, 251, 252, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 280, 282, 284, 285, 299, 305, 314, 323, 324, 325, 329, 353; desprinderea Transilvaniei de ~ pînă la pacea de la Carlowitz (1699) — 194; războiul austro-turc (1593) — 221; războiul franco-austriac — 238; războiul pentru succesiune la tronul ~ (1741—1748) — 272
Austro-Ungaria — 347, 349, 356
autonomia ţărilor române — 187
avari — 13, 14, 27, 69
Avicenna vezi Ibn Sina
Avdiev, V. I. — 41
Ayas-paşa, beilerbei de Bagdad — 192
Ayzit, zeul frumuseţii — 63
azapi (celibatari), oaste de provincie — 167
Azerbaidjan — 76, 88, 104
Azov, cetatea ~ 239, 253, 254, 265, 267, 270, 286; Marea de ~ 250

B

Babadag — 94
Babinger, F. — 156, 170
Babur — 133; imperiul turco-mongol de sub conducerea lui ~ 133
Bagdad — 21, 81, 82, 85, 86, 89, 94, 100, 192, 356; califatul din ~ 85, 86; campania lui Murad al IV-lea la ~ (1638) — 221;

„linia celor trei B" (Berlin-Bagdad-Basora) — 356
Baiazid I Fulgerul (Yıldırım), sultan (1389—1402) — 84, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 137, 142, 145, 150, 161, 163, 197; înfrîngerea lui ~ de către Timurlenk — 132; „legămîntul" dintre ~ şi Mircea cel Bătrîn — 128
Baiazid al II-lea, sultan (1481—1512) — 175, 176, 177, 178, 188, 202, 208
Baikal, lac — 19, 20
Bairaktar, Mustafa paşa — 301, 302, 303
Baki, poet — 200
bakşis — 278
Balaklava — 329
Balasagun, capitală — 73
Balcani — 70, 83, 92, 93, 97, 120, 121, 122, 123, 130, 136, 139, 140, 141, 153, 161, 165, 167, 233, 251, 256, 270, 284, 301, 307, 320, 330, 338, 347, 352, 353; ~ „butoi de pulbere" — 352; colonizări în ~ 140; munţii ~ 125; ofensiva turcă în ~ 165, 167; primele cuceriri otomane în ~ 120
Balhaş, lac — 73
Balta Liman — 324; Convenţia ruso-turcă (1849) de la ~ 324
Baltadji-Mehmed paşa, mare vizir — 251, 252, 254
Baltaoglu, comandant turc de marină — 151
Banat — 176, 188, 244, 256, 258, 294; ~ numit şi Eialetul Timişoarei — 188; incursiuni ale lui Baiazid al II-lea dincolo de ~ 176, 189
Bang, W., autor — 62
Barbaros, Haireddin paşa (Hîzîr-Reis), corsar, amiral în flota turcă — 191, 192
Barcsai, Acaţiu — 231
Barkan, Ömer Lütfi — 90, 139, 155
Barthold, W. W., savant rus — 20, 67, 101
Bartolomeu, Sf. — 183
Basarab, Neagoe, domn al Ţării Româneşti — 178, 180; numit în documentele turceşti *Sipahioglu* (fiu de cavaler) — 178
Basarabia — 331, 348, 349
Baskakov, N. A. — 45
Basora (Basra), centru de cultură — 100, 192, 356
başmili — 52
Bathoreşti — 222
Baykal, Bekir Sıtkı — 327
Baysun, M. Cavid — 341
Bazin, Louis — 15, 19
Bălcescu, Nicolae — 321
Bedreddin, Mahmud Şeih (zis şi Simavnakadîsîoglu), cărturar — 143; conducător al marii răscoale ţărăneşti din sec. XV — 144
Beioglu (Pera) — 289
Bektaş, Hadji Veli — 157
Belgia — 130
Belgrad — 128, 147, 184, 185, 189, 239, 255, 256, 258, 264, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 287, 296; asedierea şi ocuparea ~ de Imperiul otoman (aug. 1521) — 184, 185; pacea de la ~ (1739) — 255, 273
Belh, oraş — 52, 70, 86, 100
Belini — 173
Benda, K. — 248
Bender, cetatea ~ 188; ~ devine raia otomană — 188
Berkyaruk — 85
Berlin — 333, 349, 350, 351; Congresul de la ~ (1878) — 333, 349, 351
Bernştam, A. N. 16, 19, 24, 27
Bertels, E. E. — 96
Beşir Celebi, vezi Celebi Beşir
Bethleem — 327; bisericile din ~ 327
Bethlen, Gabriel, principe al Transilvaniei şi rege al Ungariei — 221, 222
beylerbeylik (paşalîc turcesc), formă de anexiune — 166, 190

Biblioteca Moscheei Nuruosmaniye din Istanbul — 126
Biledjik, cetate-oraş — 116
Bilge-Kagan (m. 734) — 24, 46, 51, 52, 53, 54, 55
„Birinci Meşrutiyet" („Primul regim constituţional") — 334
Bitlisi, Idris, cronicar — 198
bizantini — 23, 30, 31, 81, 82, 86, 87, 91, 92, 94, 96, 97, 114, 116, 117, 120, 121, 124, 131; arta ~ — 101; înfrîngerea ~ 83, 84; relaţiile turco ~ — 96
Bizanţ — 17, 32, 40, 83, 92, 97, 128, 129, 131, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 161; embargoul asupra ~ 129; ocuparea ~ (1453) — 17
Bîrseni — 252
Blochet, E., autor — 62
Blowitz, De ~ — 350
Bocscai, Ştefan — 221, 222; tratatul dintre ~ şi împăratul Austriei — 221
Bonaparte, Napoleon — 295, 303, 304
Bonnac, De ~, marchiz — 262
Bonneval, De ~, devenit Ahmed paşa — 266, 298
Börceghin, trib mongol — 20
Bosfor — 31, 85, 120, 121, 131, 150, 151, 176, 228, 309, 348
Bosnia — 130, 166, 167, 169, 222, 256, 265, 346, 347, 349, 351; anexarea ~ la Imperiul otoman — 167; paşalîcul din ~ 222
bosnieci — 25, 138, 139
Boucicaut, mareşal — 130
Bourgeois, Emile — 228, 272
Bozkurt (legenda *Lupului Cenuşiu*) — 60
Brancovici, Gheorghe, despot sîrb — 148
Braşoveanu, L. — 369
Brăila — 189, 329
Bréhier, Louis — 97
Brest-Litovsk — 364; tratatul de la ~ (mart. 1918) — 364
Brîncoveanu, Constantin, domn al Ţării Româneşti — 236
Brue, Benjamin — 255
Brusa, vezi Bursa
Bucovina — 290; ocuparea ~ de către Austria — 290
Bucsacs (Budzanov) — 232; pacea turco-polonă de la ~ (1672) — 232
Bucureşti — 256, 257, 287, 303, 314, 324, 347; Convenţia de la ~ de trecere a trupelor ruse prin România — 347; pacea de la ~ (mai 1812) — 303, 314
Buda — 184, 188, 189, 192, 222, 235; ocuparea ~ şi desfiinţarea regatului Ungariei (11 sept. 1526) — 184; paşalîcul de la ~ (1541) — 189, 192, 222
budism — 104
Bugeac — 270
Buhara, oraş — 7, 70, 100
bulgari — 138, 334, 358, 364; recrutarea de copii (devşirme) de către statul otoman, dintre ~ 138
Bulgaria — 120, 121, 124, 125, 158, 288, 346, 349, 351, 352; ocuparea unei părţi a ~ 124
Bumin, căpetenie a turcilor — 27, 49, 50
Bursa (Brusa) — 7, 116, 117, 118, 123, 127, 158, 163, 198; cucerirea ~ de către turci (1326) — 117, 163; Moscheia Mare (Ulu Cami) din ~ — 158
Büyüktugrul, Aş. — 186
buyuzi — 82; dinastia ~ 82

C

Caferoglu, A. — 16, 40, 45, 46, 48, 57
Cahen, Claude, savant — 8, 87, 104, 105, 179
Cahun, Leon, orientalist — 66
Cairo — 179
Çaka-Bey, fondatorul emiratului de la Smirna (Izmir) — 92
Calafat — 329; luptele de la ~ 329
Çaldîran — 178; victoria Sultanului Selim I asupra şahului Ismail al Iranului (aug. 1514) — 178

Califatul arab (570—1258) — 71, 180, 181, 192
Cameniţa — 232, 243; ocuparea ~ 232
Canalul de Suez — 339
Canare, insule — 220
Candia, cetate în Creta — 231, 232
Cantacuzinii — 122; concurenţa dintre ~ şi Paleologi pentru ocuparea tronului bizantin — 122
Cantacuzino, Ioan VI — 121
Cantacuzino, Şerban — 236
Cantemir, Dimitrie, domn al Moldovei, savant român — 8, 42, 218, 233, 239, 252, 253
Capitulaţiile (tratatele vechi) dintre ţările române şi Poartă — 128, 129, 163, 181, 187, 189, 195, 214, 215, 227, 258, 271, 279, 289, 314, 368, 369; abolirea ~ 368; ~ şi efectele lor — 214
Caprara, conte — 235
Capul Bunei Speranţe — 193, 214
Carlowitz — 194, 212, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 255, 261, 266, 270, 298; pacea de la ~ (1699) — 194, 212, 237, 241
Carol al VI-lea, împărat — 269, 272
Carol al XII-lea, rege al Suediei — 249, 250
Carol Quintul, împărat al „Sfîntului imperiu roman" — 186, 187, 194
Carpaţii Meridionali — 147; expansiunea otomană (1442) dincolo de ~ 147
Carpini, Plano — 105
Cartea vizirului (Asafname), operă a lui Lufti paşa — 207
Casa de Habsburg — 185
Castren, A., savant — 22
Castriotul, Gheorghe — 166
Cataluccio, Francesco — 268
Catolicismul — 247; în Moldova — 247
Caucaz — 28, 30, 98, 103, 167, 307
Călăraşi — 329
Ceagrî-beg *(Çagrı)*, fratele lui Tugrulbeg şi nepot al lui Selciuk — 81
Celebi, Beşir — 118, 119, 138, 140
Celebi, Mehmed, sultan (1413—1421) — 137, 143, 144, 145; se impune ca sultan unic în 1413 — 137
Celebi, Musa, fiu al lui Baiazid — 132, 137, 143, 144; ajutorul dat lui ~ de către Mircea cel Bătrîn — 144; instalarea lui ~ în Rumelia (1411) — 143
Celebi, Mustafa, fiu al lui Baiazid — 145, 146
CENTO, pact militar — 372
Cerchez, colonel — 348
Cernomen (Cirmen) — 123; înfrîngerea creştinilor (1371) la ~ — 123
Cernovodeanu, Paul — 228
Ceşme — 284; înfrîngerea flotei turceşti la ~ (1770) — 284
Cevdet Ahmed — 293
Chalcocondil — 148
Chateauneuf, ambasador al Franţei la Constantinopol — 245
Chavannes, Edouard — 57
chinezi (denumiţi şi tabgadji) — 25, 30, 43, 51, 54, 61, 69, 70
Chertier, Edmond — 334
„Chestiunea orientală" („Problema orientală") — 223, 224, 225, 226, 227, 246, 282, 289, 292, 293, 295, 305, 307, 314, 324, 326, 329, 340, 345; geneza ~ 224; particularităţile ~ 229
Chevalier, Dominique — 154
Chilia (Kili) — 121, 176; ocuparea cetăţii ~ (1484) — 176
China — 18, 19, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 40, 45, 46, 47, 51, 52, 64, 73; ~ sau Kitai, denumire, dată de popoarele slave — 73
Cilicia (Kilikya) — 365; francezii pătrund în ~ (1918) — 365

Cimpe, vezi Tzympe
Cipru — 219, 313, 348, 349, 351; anexarea ~ la Turcia — 219; obținerea ~ de către Anglia — 349
circazieni (çerkez) — 25, 139
Cîmpul Pîinii — 169; înfrîngerea (1479) de la ~ 169
cîpceaci — 79
Cladova — 257
Codrii Cosminului — 176; bătălia de la ~ (1497) dintre Ștefan cel Mare și Ioan Albert, rege al Poloniei — 176
Coles, Paul — 160, 225
colonizări — 139, 140
Columb, Cristofor — 199, 200
„Comitetul pentru Uniune și Progres" — 360, 363
Comnena, Anna — 85, 92
Conciliul de la Florența (1439), coaliție antiotomană — 148, 149
Congresul de la Berlin (1878) — 333, 349, 350, 351
Congresul de la Paris (1856) — 229, 330, 331, 332, 333, 334, 337
Congresul de la Londra (1870) — 339
Congresul de la Verona (1822) — 308
Constantin al XII-lea, Paleologul — 150
Constantin, Gh. I. — 47
Constantiniu, Fl. — 122
Constantinopol — 83, 96, 117, 120, 123, 131, 141, 142, 143, 144, 146, 150, 151, 152, 153, 156, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 174, 176, 180, 220, 228, 240, 242, 245, 249, 250, 251, 254, 260, 261, 268, 273, 275, 283, 284, 289, 292, 293, 297, 301, 303, 304, 311, 313, 316, 325, 337, 345, 346, 348, 352, 357, 362; cauzele și căderea ~ 152, 166, 169, 170, 195, 197; cucerirea ~ (1453) — 123, 142, 150, 151, 161, 166, 170, 176, 311; odată cu cucerirea sa ~ devine Istanbul — 152; patriarhul din ~ 162, 164 (vezi și Poarta otomană, Istanbul)
Constituția din 1876 — 320, 341, 343, 345, 354, 358; ~ numită Kanun-i Esasi — 320, 345
Convenția anglo-turcă din 1838 — 309
Convenția de la Ainalî-Kavak, între Poartă și Rusia (1779) — 293
Convenția de la Londra — 309, 349
Convenția de la Moscova (mart. 1921) — 368
Coran (Kur'an), cartea sfîntă a musulmanilor — 46, 371
Coreea — 23, 28
Cornul de Aur — 151, 152
Corvin, Matei, rege al Ungariei — 169, 177
Corydalée, Théophile, filozof — 313
Cossovo — 124, 125, 141, 149, 150, 161, 230; bătălia de la ~ iun. (1389) — 124, 125, 141; înfrîngerea la ~ a coaliției creștine (1448) — 149, 230
Cour, La ~, ambasador francez — 328
Craiova — 126
creștinismul — 104, 123, 134, 170, 225, 227
Creta — 231, 339, 348, 351, 352; asediul cetății Candia din ~ 231
Crimeea — 132, 166, 167, 189, 195, 222, 235, 250, 275, 286, 287, 288, 293, 294, 326, 327, 328, 329, 347, 375; Hanatul — 166, 167, 189, 195, 222, 235, 275; războiul ~ (1853—1856) — 326, 327, 328, 329
Cristiani, Mgr. — 170
Crișurile — 169; incursiunea otomană atinge ~ 169
Critobul din Imbros, cronicar — 162, 173
Croația — 185
Cruciadele — 98, 103, 123, 179
Cuban, rîu — 270
cultura — 173, 197
cumani — 13, 14, 70, 72, 82, 90, 92
Curcio, Carlo — 142
Cusa — 170; Nicolau din ~ 170

Cyriaco d'Ancona, cărturar — 173
Cyrus, regele perşilor — 58, 59

Dabinovitch, Antoine — 168
Dalmaţia — 258
Damasc — 204; rebeliunile viziri-lor din ~ (1520) — 204
Dandanakan — 75, 81; victoria de la ~ (1099) — 75, 81
Danemarca — 283
Danişmend, Ismail Hami — 231
Dar-ul-Islam, zonă — 181, 182
Dardanele — 85, 120, 124, 176
Daşcov — 260
Davud-Paşa — 232
Debets, G.F. — 24
Decei, A. — 128
Dede Korkut, povestiri din Anatolia — 101
Deguignes, I., învăţat francez — 5
Deli-Hasan, conducător de răscoală — 217
Delhi — 7, 133; imperiul turco-mongol cu capitala la ~ 133
Delta Dunării — 145
Demény, Lidia — 305
Demény, Ludovic — 222
Demir—Kapu, Porţile de Fier (ale Orientului) — 52
Dersca, Maria-Matilda Alexandrescu — 121, 132
Derya Hanlari, supranume dat kaganilor turci — 40
Devşirme, sistem de recrutare a copiilor creştini — 138, 157
Diaconu, Petre — 35
Diehl, Charles, autor — 81, 83, 84
Dimitrov, S.A. — 279
Dinastia Omeiazilor (661—750) — 71
Dinastia otomană — 113, 159, 181
Diogen Roman, împărat bizantin — 83
„Divan-*i Lugat-ût-Türk*", operă de Mahmud Kaşgari (sec. XI) — 101, 118
Djanpulatzade, conducător de răscoală — 216
Djavid — 254
Djelaleddin Mevlana, cărturar (1207—1273) — 102
djelali — 214, 221; răsc ala ~ 214, 221
Djelalzade Mustafa — 198
Djem, prinţ, pretendent la tron — 175
Djevad Ahmed, istoric turc — 138, 203
djihad („război sfînt") — 69, 134, 178
Djinghiz-Han — 73
Djunaidibn Abdurrahman (m. 733), guvernator — 44
Djuzdjani, cărturar — 80
Dobrogea — 70, 94, 120, 121, 125, 130, 132, 145, 204, 329, 348, 358; acordul privind ~ (1878) — 348; anexarea ~ de către Imperiul otoman (1417) — 145; aşezarea în ~ a lui Sarî-Saltuk-Baba — 120; extinderea stăpînirii lui Mircea cel Bătrîn în ~ 125; mişcarea din ~ condusă de Mustafa (1555) — 204
Dobrotici — 125
Dodecaneze, insule — 364
Doja, Gheorghe, conducător al răscoalei ţărăneşti din Transilvania (1514) — 185
Dokuz-Oguz, triburi de oguzi — 52
Dolfino, cărturar — 173
Domniile fanariote — 190
Don, fluviu — 220, 270
Doroşenco, hatman cazac — 232, 307
Driault, Eduard — 228
Drujinina, E. I. — 247, 280, 286, 287
Ducas, cronicar bizantin — 131, 138, 144, 150, 163
Dunărea — 94, 121, 125, 126, 127, 130, 144, 145, 284, 286, 288, 300, 301, 304, 329, 331, 347; extinderea stăpînirii otomane la gurile ~ 145; expediţia lui Mezidbei (1442) în N. Dunării — 147; incursiunea lui Mircea cel Bătrîn în sudul ~ 126
Dündar bei, unchiul lui Osman Bei — 114
Duşan, Ştefan, despot al Serbiei — 120

Düzme (Falsul), (impostorul Mustafa) — 204; mişcarea lui din Dobrogea (1555) — 204

E

Ebu-Hanife (699—769) — 81, 311
Ecaterina I, ţarină — 262
Ecaterina a II-a, ţarină a Rusiei — 281, 283, 287, 294, 295
Eckhardt, A. — 17
Edessa — 80
Egee, vezi Marea Egee
Egipt — 82, 98, 179, 180, 191, 195, 204, 280, 284, 295, 296, 306, 308, 309, 347, 348, 351; căderea ~ (1517) sub Selim I — 179, 191; autonomia ~ 308; sultanatul din ~ 98; rebeliunile vizirilor din ~ (1523) — 204; Anglia pune stăpînire pe ~ (1882) — 351
Eisenburg (Vaşvar) — 231; pacea de la ~ 231
Ekrem, Mehmet Ali — 366
Elbilge-Hatun — 39, 51
El-Djahiz, cărturar musulman (m. 869) — 42, 44, 54, 71
Eliade, Mircea — 62
Elian, Alexandru — 152, 162
Eminescu, Mihail, cel mai mare poet român — 173
Emiratul lui Osman Bei — 113
emlâk, vezi *mülk*
Engelhardt, Ed. — 323
Engels, Fr. 7, 91, 92, 152, 154, 155, 164, 205, 215, 225, 258, 265, 289, 291, 303, 307, 327, 330, 349
Enisala (Yeni-Sale) — 145; devine cetate turcească (1517) — 145
Enveri, cronicar — 121
Epirul — 147, 313; ocuparea ~ 147
„Epoca Lalelelor" (Lâle Devri), epoca domniei lui Ahmed al III-lea (1703—1730) — 298
Erdélyi, Iştvan, A. — 29
Erevan — 221; campania lui Murad al IV-lea la ~ (1635) — 221
Erfurt — 303
Ergin, Muharrem — 45, 48
Erik-Han, zeul iadului — 58
Erimer, Kayahan — 33, 48
Ertugrul, emir — 114
Erzincan — 364; armistiţiul de la ~ 364
Erzurum — 367; Congresul de la ~ (1919) — 367
Eşref — 113
Eteria — 304
Eufrat — 164
Eurasia — 14
Europa — 5, 6, 7, 9, 14, 18, 30, 36, 38, 45, 69, 70, 72, 73, 75, 79, 84, 90, 96, 103, 104, 117, 119, 120, 122, 123, 126, 134, 137, 140, 141, 142, 147, 148, 149, 150, 153, 155, 161, 167, 168, 169, 173, 174, 177, 179, 180, 183, 184, 186, 187, 188, 193, 194, 199, 203, 205, 213, 218, 221, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 237, 238, 239, 241, 244, 245, 248, 249, 250, 252, 254, 256, 257, 262, 263, 264, 265, 268, 270, 272, 273, 274, 276, 280, 281, 284, 286, 287, 289, 293, 297, 298, 299, 300, 303, 307, 310, 315, 317, 318, 323, 324, 331, 333, 338, 339, 344, 345, 348, 350, 353, 356, 357, 360, 361; sud-estul ~ 135, 168; ~ orientală — 72; ~ răsăriteană — 6, 103; ~ centrală — 104, 110, 183, 193; expansiunea turcilor în ~ 117; ~ occidentală — 103; retragerea turcă din ~ 205
Evrenos, căpetenie — 177, 123
Evrenosoglu, căpetenie de akîngii — 158
Extremul Orient — 5, 22, 73
Eyalet askeri, armata de provincie — 157
Ezûl, zeul păsărilor — 63

F

Fadeev, A. V. — 281
Fakih, Yahşi, cronicar — 159

Famin, César — 255, 261, 270
Fanar — 313; Academia din ~ 313
fanarioți — 190; domniile ~ 190
Fatih, moschee în Constantinopol — 174; ~ construită de Mehmed al II-lea — 174
Feighina, A. S. — 231
Feizullah Efendi — 247
Ferdinand de Habsburg — 185, 188, 190; înțelegerea dintre ~ și Ioan Zápolya la Oradea (1538) — 188
Fergana, loc. — 70
Fetihname-i Kara-Bogdan, cronică — 188
fetva, sentință religioasă; ~ prin care Selim I masacrează 40 000 șiiți (din ritul schismatic) — 183
feudalizarea proprietății funciare — 207, 208
Filibe, Filipopol (azi Plovdiv), în Bulgaria — 123, 158; Moscheea lui Șehabeddin pașa din ~ 158
finlandezi — 14
fino-ugrieni — 14
Firdusi (Firdevsi), scriitor persan — 58, 59, 74
Firmanul din 1856 — 333, 334, 335
Fischer — Galați, A. Stephan — 186
Firuz bei — 125, 126; incursiunea lui ~ în Țara Românească — 126
Flassan, De ~ 274
Florența — 148; conciliul de la ~ (1439) — 148
Fluviul Galben — 54
Focșani — 287; Congresul de la ~ (1772) — 287
francezi — 225
Francisc I, rege al Franței — 180, 186, 187, 192; alianța cu Imperiul otoman prin Tratatul din 1535 — 187
Frangrasyan, zeul războiului — 59
Franța — 169, 175, 186, 187, 192, 227, 233, 238, 239, 240, 241, 242, 249, 251, 258, 259, 260, 262, 264, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 275, 279, 282, 285, 286, 289, 292, 294, 295, 296, 307, 308, 309, 314, 316, 323, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 339, 348, 351, 354, 356, 357, 358, 364, 369; tratatul dintre ~ și Imperiul otoman (1535) — 187, 284; revoluția burgheză din ~ (1789) — 294, 329
Frederic al II-lea, rege al Prusiei — 228, 275, 285
Fuad pașa, mare vizir — 206, 324, 333, 337, 338, 339
Fuzuli, poet — 200, 206; ~ adresează marelui vizir Ibrahim pașa scrisoarea *Șikâyetname* — 206

G

Galipole, strîmtoare — 121, 122, 127, 146, 348; stăpînirea turcească asupra ~ 146
Ganshof, L. François — 19
Gardizi, autor musulman — 20
Gazi Ghirai, han — 222
Gazna, oraș din Afganistan — 73, 74; ~ centru important al culturii și civilizației turco-islamice — 74
gaznavid, stat musulman din sec. X—XI — 80, 81
gaznavizi — 73, 75; statul gaznavid (962—1187) — 73
Gaznevi, Mahmud — 73, 74
Gemil, Tahsin — 358
Genceli, Ali — 99
genovezi — 120, 122, 141, 151, 152, 153; conflictul ~ cu venețienii — 122
Georgia — 282
Germania — 339, 355, 356, 357, 364; „Drang nach Osten", politică a ~ 355; înfrîngerea Franței de către ~ (1870) — 339
Ghedik-Ahmed pașa — 169
Ghermian, emirat — 125
Ghiață, Anca — 145
Ghica, Grigore, domn al Moldovei — 269, 287
Ghica, Ion — 321

Gibbons, H. A., istoric — 110, 135
Gibraltar — 183
Ginghiz-Han — 20, 21, 24, 49, 70, 91, 132; imperiul mongol al lui ~ 70, 104
Giurescu, Constantin C., istoric român — 126
Giurgiu — 145, 189, 287, 303; armistiţiul de la ~ 287, 303
Glagoleva, A. P. — 248
Glebov, Anatoli — 368
Gluck, Heinrich — 101
Gobi, deşert — 22
Gök-Tangrî (Tanrı) în sensul de „Devus Celsus" (Cultul Cerului) — 50, 63, 64, 65
Gök-Türk (sau Tu-kiu), imperiu — 56, 62, 73, 76, 98
Gökbilgin, M. Tayyib — 152, 172, 194, 197, 207, 222, 324, 337, 346
Göllner, Carl — 224
Gordlevski, V. A. — 136
greci — 25, 91, 135, 173, 312, 334, 358, 362, 364; islamizarea ~ 135
Grecia — 12, 307, 352
Grecov, B. D. — 90
Grecu, V. — 144
Grigorescu, N. — 369
Grousset, René — 18, 27, 30, 62, 64, 203
gruzini — 25, 138
Guboglu, M. — 128
Gudjarat, provincie în India — 200
Gülhane — 316, 318, 319; Proclamaţia de la ~ (3 nov. 1839) — 316, 318
Gumilev, L. N. — 28
guzi, vezi oguzi

H

habsburgi — 193, 222, 239, 257
Hadji-Ilbeyi — 123
Haireddin Barbaros paşa — 191, 192
Halecki, O. — 238
Halévy, J. — 57
Halil, mare vizir — 151
Halphen, Louis — 14, 31, 32, 71
Hamid, emirat — 113, 125
Hammer, Joseph von — 3, 17, 205, 241
Hamza paşa — 283
Hanatul Crimeii — 286, 293
Hanatul ilhanizilor — 106
haraci (harac), gizia, tribut — 166, 187, 318
Harem — 116, 201, 202, 203
Harrington, general englez — 369
Has-Hadjib, vezi Yusuf Has Hadjib
hassuri, categorie de feude — 153
Haussig, H. W. — 15
hazari — 69, 90
Henri, Lapeyre — 194
Heraclios (610—641), împărat bizantin — 30
Herat, oraş — 69
Herodot — 17
Herzegovina — 329, 340, 346, 347; răscoala din ~ (1875) — 340, 349, 351
Hess, Andrew C. — 176
Hezarfen, Husein, cărturar — 218
Hippocrat — 350
Hîzîr Reis, vezi Barbaros
Hoarda de Aur — 57, 94, 103, 131
Horezm, regiune — 73, 74, 81, 90, 104
Hotin — 222, 284, 297; expediţia otomană de la ~ (1621) — 222, 297
Hulagu, han mongol — 98
huni — 18, 19, 20, 31, 69; ~ albi (eftaliţi) — 31

Hunkiar-Iskelesi — 308, 309; tratatul de la ~ (1833) între Rusia şi Turcia — 308, 309
Hurewitz, I.C. — 229
Hurmuzaki — 238, 241, 242, 243, 245, 247, 249, 250, 256, 257, 265, 269, 282, 284, 287, 292
Huseynov, A. Rauf — 99

I

Iakobovski, A. I. — 90
Iakub, frate al lui Baiazid — 124
Ialomiţa — 126
Iancu de Hunedoara — 147, 149, 187; înfrînge pe Mezid bei (1442) la Porţile de fier şi pe Şehabeddin paşa (1443) — 147
Ianina, reşedinţă a Epirului — 147
Iaşi — 294; pacea de la ~ (1792) — 294
Ibn-Sina (Avicenna), cărturar — 103
Ibni-Bibi, cronicar musulman — 102
Ibni-Kemal (Kemal-paşazade), cronicar — 126, 127, 198; „Tevarih-i Al-i Osman" (Istoria dinastiei otomane), operă a lui ~ 126, 198
Ibrahim bei, principe de Karaman — 168, 197, 198, 206
Iconium, vezi Konya
Iemen — 219
ieniceri (oaste nouă) — 119, 137, 279; crearea oastei de ~ 137; lichidarea oastei de ~ (1826) — 306
Ienisei — 46, 47, 48
Ierusalim — 249, 258, 314, 327
ikta, feudă funciară — 105
Ikinci Meşrutiyet — 358
ilhanizi — 103, 110; stabilirea ~ în Caucaz — 103; suzeranitatea ~ 110
Iliescu, Octavian — 129
Ilteriş (sau Elteriş), Kagan kaganul care a reunit ţinuturi — 29, 40, 51, 52
iltizam, sistem de arendare — 209
Imbros — 162, 173; Critobul din ~, cronicar — 162
Imperiul arab — 68
Imperiul bizantin — 32, 72, 77, 82, 84, 87, 92, 97, 120, 135, 147, 150, 152, 153, 165, 305; decăderea Imperiului bizantin în anul 1071 — 82, 135, 147; ~ de Trebizonda, desfiinţarea lui — 168
Imperiul Gök-Turk — 72
Imperiul habsburgic — 272; dezmembrarea — 272
Imperiul otoman — 6, 8, 16, 25, 38, 42, 88, 95, 100, 106, 109, 110, 113, 115, 116, 123, 127, 133, 135, 140, 141, 143, 144, 146, 149, 152, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 170, 171, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 209, 211, 214, 216, 219, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 232, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 246, 247, 248, 249, 250, 254, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 270, 271, 273, 274, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 324, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 361, 363, 364, 367, 369, 376; declinul ~ 205, 206, 213, 214, 217, 218, 222, 277, 308; problema naţională în ~ 311 (vezi şi Turcia, Poarta otomană)
Imperiul Roman de Apus — 91
Imperiul selciukid — 103, 113, 118
Inalcik, Halil — 7, 136, 137, 139, 148, 149, 155, 158, 162, 166, 172, 184, 191, 210, 212, 227, 297, 302, 317, 323, 335, 337, 341

India — 31, 63, 74, 132, 192, 200, 219, 220, 361; ~ de Nord-Vest — 31
indieni — 69
indo-europeni — 24
Indonezia — 192; incursiuni ale corsarilor turci în apele ~ 192
Inegöl, cetate — 116
Inkerman — 329
Inönü — 369; victoria de la ~ (ian. 1921) — 369
Inostrantev, K.A. — 63
interregn, perioadă de criză, lupta pentru tron în imperiul otoman (între 1402—1413) — 133, 143
Ioan al VI-lea Paleologul, împărat bizantin — 163
Ioan Vodă cel viteaz — 217
Iorga Nicolae, mare istoric român — 8, 35, 36, 91, 110, 112, 122, 141, 142, 292, 293, 294, 296, 299, 300, 303, 304, 308, 330, 337, 338, 358, 362
Irak — 105, 337
Iran — 7, 79, 80, 82, 87, 98, 103, 177, 178; statul Safavizilor din ~ 177
iranieni — 88
Isa, fiul lui Baiazid I, pretendent — 137
Isaccea — 145; ~ devine cetate turcească — 145
Islamul — 60, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 82, 89, 94, 95, 102, 104, 117, 126, 132, 134, 142, 151, 165, 167, 170, 180, 183, 225, 227, 228, 311, 312, 313, 314, 315, 319, 335, 339, 341, 359
Islanda — 220
Ismail — 329
Ismail, şah al Iranului — 178; victoria lui Selim I asupra lui ~ (aug. 1514) — 178
Isphahan, centru de cultură — 100
Istanbul — 152, 209, 250, 365, 367, 368, 369 (vezi şi Constantinopol, Poarta otomană)
Istemi-Kagan (553—576) — 27, 29 32, 49, 50
Italia — 103, 169, 192, 356, 357, 364, 369
italieni — 173
Iusuf paşa, vizir de Oceacov — 249
Izabela, soţia lui Ioan Zápolya — 190
Izmir — 92, 120, 365, 368, 369
Izmirli, Hakki Ismail — 23, 46
Iznik — 158, 198; Moscheea de la ~ 158
Izzi, cronicar — 273, 274
„Împărăţia Cadînelor", vezi Kadınlar Saltanatı

J

Jan Huan (605—616) — 28
Japonia — 31
Jáschke Gotthard — 20
Josef, Franz, împărat al Austriei — 329
Julien, Stanislas — 15, 28, 32, 41, 42, 54, 59, 64
Junii turci — 345, 357, 358, 359, 361, 362, 367, 371
Juravnia — 232; pacea de la ~ 232
Justinian al II-lea, împărat bizantin — 31

K

Kabakci-Mustafa — 301; răscoala condusă de ~ (1807) — 301
Kabul — 7
Kadınlar Saltanatı („Împărăţia Cadînelor"), perioadă în Imperiul otoman — 203
Kaegi, Emil Walter — 83
Kafesoglu, Ibrahim — 14, 16, 17, 21, 59, 61, 65, 76
Kaganat — 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 43; ~ de Apus — 29; ~ de Răsărit — 29, 30

Kalenderoglu, conducător de răscoală — 217
Kameneț (Kamenka), cetate — 250
Kansu, regiune din China — 35
Kanun-i Esâsi — 345
Kanunname, legislație otomană — 114, 158, 170, 172, 196, 212
Kao-tsu, împărat chinez — 51
Kapagan-Kagan, numit și Mocio (691—716) — 29, 30, 51
Kapu-Kulu (oastea de Poartă) — 157
Kara-Han (Stăpînul Cerului) — 57, 58, 60; legenda lui ~ — 57
Kara-Mustafa paşa, mare vizir — 233, 235
Karahan, împărat — 72
Karahanizi — 72, 73, 76, 77, 80, 89; statul ~ (940—1040) — 72, 89
Karaiazîdjî, fraţii ~, conducători ai maselor populare din Anatolia — 216
karakitai (kitaii negri), trib turco-mongol — 73, 79
Karakorum — 28
Karakoyunlu, principatul ~ 168
Karal, Enver Ziya — 308, 341, 342, 353
Karaman, emirat — 102, 113, 125, 131, 148, 149, 168; în iul. 1444 ~ încheie un tratat de pace cu Murad II — 148
Karamanoglu — 148
Karasu, loc. în Crimeea — 286
Karesi, ţinut — 117, 140; emiratul de la ~ 117
Karînovasî (Karînabad, azi Karnobat) — 125, 127; acţiunea oştilor lui Mircea cel Bătrîn la ~ 125
Karluci — 72, 90
Karnobad, vezi *Karînovasî*
Karpat, Kemal H. — 25, 212, 297, 310, 317
Kars — 331, 368; tratatul de la ~ (oct. 1921) — 368
Kastomonu, ţinut — 127
Kaşgar — 7, 70, 73
Kaşgari, Mahmud, învăţat — 16, 20, 101; *Divanul*, operă de ~ 101
Kaunitz, conte — 292
Kayi, trib al oguzilor — 113
Kaykavuz I Izzeddin — 86, 94
Kazahi — 37, 75
Kazahstan — 23
Kazan — 220
Kazanlîc — 348
Kazvini, cărturar musulman — 104
Kemal-paşazade, vezi Ibn-i Kemal.
Kemal, Mustafa vezi Atatürk.
Kemal, Namîk, poet — 342, 345
Kemal, Reis, corsar — 176, 200
Kemény, Ioan (1661—1662) — 231
Keralio, De ~ — 282
Keyhusrev, I. Giyaseddin — 86
Keykubad I, Alaeddin (m. 1241) — 86
Kha-pan-pou — 58
Khorasan — 44, 68, 71, 73, 75, 77, 79, 80, 81
Kiafi, Hasan (m. 1616) — 218
Kiatip Celebi (Hadji Halife), cărturar — 199, 218
Kilic, Altemir — 344
Kin-Chan (Altai), munţi — 15, 28
Kingan, vezi Kin-Chan
Kirghizi — 14, 35, 51, 52
Kitai, vezi China
Kîlîc, Arslan I (1092—1107), sultan — 86, 92, 97
Kîlîç, Arslan III — 86
Kocatürk, V.M. — 56
Koci-Bei — 218
Kogălniceanu, Mihail — 321
Konciui (Konçuy) — denumirea soţiilor prinţilor moştenitori turci (Tekin-Tigin) — 39
Konya (Iconium), oraş din Anatolia — 7, 97, 100, 365
Köprülü, dinastia vizirilor — 203, 230, 232, 297
Köprülü-Mehmed paşa, mare vizir — 223, 230
Köprülüzade-Ahmed paşa, mare vizir (1661—1676) — 225, 231
Köprülüzade Mehmed Fuad, istoric turc — 34, 40, 41, 48, 55, 58, 60, 62, 101, 109, 110

Köprülüzade, Mustafa paşa, mare vizir — 238
Köse-Mihail, căpetenie islamizată — 117
Kősedag — 87, 103; bătălia de la ~ (1243) dintre turcii selciukizi şi mongolo-tătari — 87, 103
Köymen, Altay Mehmed, autor — 76, 77, 80
Kraelitz, Fr. — 172
Krîlova, T. K. — 246, 247, 248, 250, 252
Küciük-Kainargi — 128, 277, 288, 289, 291, 293, 294; pacea ruso-turcă (1774) de la ~ 128, 277, 288, 289, 293, 294
Kül-Tigin (m. 732), fiul lui Ilteriş Kagan — 24, 30, 46, 51, 53
Kuran, Ahmed Bedevi — 173, 298, 300, 324
Kurat, Nimet Akdes — 92, 248, 249, 250, 251, 252, 253
Kurultay, sfat cu vîrfurile aristocraţiei turce — 39
Kurzi — 25
Kuşcu, Ali, cărturar — 173
Kutadgu — Bilig (ştiinţa despre fericire), operă din veacul al XI-lea a cărturarului Yusuf Has-Hadjib — 101
Kuteiba Ibn-i Muslim, comandant arab, guvernator de Khorasan — 54
Kutlug-Kagan, vezi Ilteriş-Kagan.
Kutulmuş, tatăl lui Suleiman Şah — 86

L

Lala, Şahin, beilerbei — 123
Lami'i Celebi, cărturar — 207
Laroche, J. — 162, 192
Laşuk, L. P. — 21
Laufer, B. — 62
Laugier, A. — 267, 268
Lausanne — 369, 370; pacea de la ~ (iul. 1923) — 369, 370
Lavallée, Theophile — 232, 245, 275
Lazăr, cneaz al Serbiei — 125
Lemerle, Paul — 121
Lenin, V. I. — 353, 367
Leonard, G. Emile — 18, 27
Leopold I. — 239
Lepanto — 219; bătălia navală de la ~ (7 oct. 1571) — 219
Levant — 285
Lewis, Bernard — 213, 220, 297, 316, 322
Li-Uan (618—626), întemeietorul dinastiei chineze Tan — 29
Liban — 337; mişcările din ~ (1861) — 337
Libia — 183
„Liga sfîntă" — 238, 240, 248
Lipova — 239
Lokman, Seyyid — 94
Londra — 309, 347; convenţia de la ~ (1841) — 309; protocolul de la ~ (31 mart. 1877) — 347
Longworth, Dames — 193
Ludovic al XIV-lea — 233, 245
Ludovic al XV-lea, rege — 271
Lufti paşa, mare vizir — 207; opera lui ~ Asafname (Cartea vizirului) — 207
Lugoj — 239
Luther — 186

M

Macedon, Alexandru — 203
Macedonia — 123, 124, 313, 351, 352, 353
Mahmud al II-lea, sultan (1808—1839) — 301, 302, 304, 306, 307, 308, 310; ~ poreclit „Petru cel Mare" al turcilor — 301
Mahomed, profet (570—632) — 16, 22, 49, 66, 67, 68, 69, 70, 81, 160, 375
Mahomed, vezi Mehmed al II-lea, sultan (1451—1481)
Malazgirt, vezi Manzikert
malikiane (malikâne), feudă pe viaţă — 208
Malkocioglu, căpetenie — 158
Malov, S. E. — 47
manciuri — 21, 23
Manciuria — 22
Mantran, Robert — 216
Manuil, fiul lui Ioan al VI-lea Paleologul — 124, 144
Manzarov — 62

Manzikert (Malargirt), loc. — 80, 82, 83, 84; bătălia de la ~ — 82, 83, 84; înfrîngerea bizantinilor la ~ — 80, 84
Marçais, Georges — 81, 83, 84
Mardin, Şerif — 363
Marea Adriatică — 152
Marea Baltică — 228
Marea Caspică — 30, 76, 262
Marea de Azov — 152, 250, 270, 286
Marea de Marmara — 116, 117, 176, 280
Marea Egee — 85, 92, 120, 132, 349
Marea Galbenă — 28
Marea Mediterană — 120, 169, 176, 191, 193, 199, 219, 220, 244, 284, 286, 287, 288, 289, 303, 330; acţiuni militare în ~ 219
Marea Neagră — 70, 72, 85, 141, 146, 166, 176, 220, 242, 244, 246, 249, 251, 252, 254, 259, 262, 264, 267, 270, 271, 281, 287, 288, 304, 328, 329, 330, 331, 339, 365; expansiunea otomană între ~ şi Marea Mediterană — 141; procesul transformării ~ într-un „lac turcesc" — 176
Marea Roşie — 179, 192, 193
Marele Turc vezi Soliman Magnificul
Marele Vizirat — 207
Mariţa, rîu — 92, 123
Marmara, vezi Marea de Marmara
Maroc — 219, 355
Marsigli, conte de — 218, 228
Marsilia — 192
Marx, K. — 7, 152, 154, 155, 156, 164, 205, 215, 243, 258, 265, 289, 327, 349
Massé, Henri — 96
Matrakci (Matraki) Nasuh, cronicar — 188
Matthieu, cronicar din Edessa — 80, 93
Maveraunnehr (ţinutul de dincolo de fluviu) — 32, 68, 72, 73, 79, 80, 81
Mavrocordat, Alexandru, dragoman — 242, 256
Mavrocordat, Ioan — 257
Meca (Mekke) — 179, 219
Medgidia — 358
Medina — 180
Mediterana, vezi Marea Mediterană.
Medrese — 159, 174
Mehmed, Abaza — 216
Mehmed al II-lea, sultan — 102, 114, 128, 142, 145, 150, 151, 152, 153, 158, 161, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 181, 188, 196, 197, 201, 208, 311; trece în 1476 în nordul Dunării spre Moldova — 145
Mehmed al III-lea, sultan (1595 — 1603) — 204
Mehmed al V-lea, sultan — 365
Mehmed (Mehmet) Ali Mustafa — 114, 122, 128, 129, 143, 144, 157, 166, 167, 171, 178, 222, 247, 305
Mehmed paşa, mare vizir — 257, 267, 306, 308, 309, 339
Mehmed Rami, ministru de externe — 242
Mehmed-Said — 273
Melikşah (m. 1092), sultan selciukid — 85, 89, 98
Menghin Ostwald — 7
Menşikov, trimis al ţarului — 327
Menteşe-oglu, emirat în Anatolia — 113, 146
Meram, Ali Kemal — 25, 48, 50, 51, 52, 54, 55
Merv, centru de cultură — 100
Mesopotamia — 82, 95
Mes'ud I (1116—1155), sultan — 86
Messerschmidt, Daniel, învăţat german — 47
Metternich, şeful diplomaţiei austriace — 229, 323
Mevlevi, sectă — 102
Mezid bei — 147; înfrîngerea lui ~ de Iancu de Hunedoara — 147
Midhat paşa, mare vizir — 346, 353
Mihai Viteazul — 190, 217, 220, 221, 222
Mihail al VII-lea, împărat — 84, 93
Mihaloglu, Mehmed bei, paşă de Nicopole — 158, 180

Mihordea, V. — 256
Miquel, André — 67
Milescu, Nicolae, om de cultură din Moldova — 47
Millet — 165, 181
Mircea cel Bătrîn, domn al Ţării Româneşti (1386—1418) — 125, 126, 127, 128, 143, 144, 146, 147, 187; sprijină pe Musa Celebi la instalarea sa în Rumelia (1411) şi în lupta pentru tron — 143, 144
Moga, Ioan — 238
Moghilian, Kagan — 30
Mogulistan, vezi Mongolia — 75
Mohács — 184, 186; bătălia de la ~ din 29 aug. 1526—184, 186
Mohamed I, vezi Celebi Mehmed — 142
Moldova — 42, 47, 128, 129, 145, 155, 163, 166, 167, 168, 169, 176, 177, 187, 188, 189, 190, 194, 195, 203, 217, 220, 243, 247, 252, 256, 269, 270, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 304, 305, 307, 308, 313, 324, 328, 329, 331, 338; expediţia lui Sinan paşa(1595)în ~ 190; încheierea primului legămînt (9 iulie 1456) turco-moldovean— 166; ocuparea ~ de către trupele ruseşti (1853)
mongoli — 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 35, 37, 49, 57, 58, 67, 90, 103, 104, 105, 114; dominaţia ~ şi consecinţele ei — 103; fuziunea turco-mongolă — 104; ~ ilhanizi — 114, 117; invazia mongolă — 103; islamizarea ~ 104; suzeranitatea mongolă — 105
Mongolia — 18, 22, 29, 31, 35, 46, 75
mongolo-tătari — 14, 86, 87, 101, 103, 105; epoca dominaţiei mongolo-tătare — 103
Montesquieu — 226
Morava, rîu — 257
Moravcsik, Gyula — 17
Moreea — 120, 131, 150, 165, 168, 238, 244, 255, 256, 284, 306, 308; expansiunea otomană în ~ 131; ~ cedată veneţienilor în 1699 — 255
Moscheea lui Şehabeddin paşa — 158
Moscheea Mare (Ulu Camil) — 158
Moscheea Süleymaniye, capodoperă a arhitecturii otomane — 197
Moscheea Verde (Yeşil Cami) — 158
Moscova — 250, 304, 368; campania lui Napoleon asupra ~ (1812) — 304
Mudanya — 369; armistiţiul de la ~ (oct. 1922) — 369
Mudros (Mondros) — 364; armistiţiul de la ~ de capitulare a Turciei (1918) — 364
Muhamed al II-lea, vezi Mehmed al II-lea
Muhsinzade, Mehmed paşa, mare vizir — 283
mukataa, proprietate a fiscului — 208
Muktedi, calif — 89
mülk (emlâk), formă a fondului funciar (proprietate particulară) — 105, 136, 154, 156, 171, 208, 210, 277
Muntele Alb (Ak-Dag) — 31
Muntenegru — 348, 349, 351
Murad I (m. 1389), sultan — 119, 122, 124, 137, 142, 163; iniţiază oastea de ieniceri — 137
Murad al II-lea (1421—1451) — 146, 147, 148, 149; expediţia lui ~ în Transilvania (1437) — 147
Murad al III-lea, sultan (1574 — 1595) — 204
Murad al IV-lea, sultan (1633—1640)—217, 221; ~ organizează expediţii speciale pentru masacrarea djeelaliilor — 217
Murad, Mehmed — 232
Murad Reis, corsar — 220
Mureşan, Camil, istoric român — 148
Musa, vezi Celebi Musa
Mustafa Celebi, vezi Celebi Mustafa
Musul, oraş — 100
müsellem, călăreţi — 119
müsellim kiafir, creştin privilegiat — 156
Musset, Lucien — 6

Mustafa, impostor, numit de cronicari Düzme (Falsul) — 129, 203, 204; mişcarea din Dobrogea (1523) condusă de ~ 204
Mustafa al II-lea, sultan (1695 — 1703) — 239, 247
Mustafa al III-lea, sultan (1757— 1774) — 278, 283
Mustafa, Reşid paşa — 333
Mutavakkil — 180

N

Nahimov, amiral rus — 328
Naima Mustafa (m. 1716), istoriograf — 209
Napoleon al III-lea — 327
NATO — 372
Navarino — 307; nimicirea flotei turce la ~ 307
Neapole — 169, 175; regatul ~ 169, 175
Németh Gyula (Iulius) — 22, 62
Nemirov — 265, 266; congresul de la ~ (1737) — 265, 266
Neschri (Neşri), Mehmed, cronicar (m. 1520) — 117, 118, 119, 124, 131, 140, 142, 198
Neveres, conte de ~ 130; participă la coaliţia antiotomană — 130
Niceea — 90, 92, 96, 97, 116, 117, 119, 163; cucerirea ~ 117; ~ reşedinţa Sultanatului Selciukid (1075) — 96 (vezi şi Iznik)
Nicolae I, ţar al Rusiei — 327, 328, 329
Nicolae al II-lea, ţar al Rusiei — 353
Nicolau, umanist din Cusa (1401 — 1464) — 170
Nicopole — 127, 129, 130, 131, 141, 153, 161, 180, 227, 230, 347; bătălia de la ~ (25 sept. 1396) — 129, 130, 131, 141, 227, 230
Nikiforov, L. A. — 260
Nilul — 179, 203
Niprul — 250, 254
Nisa — 192
Nistru — 304
Niş — 189
Nişapur, centru de cultură — 100
„Nizam-ı Djedid" (Noua ordine, decretată în 1793) — 184, 300, 301
„Nizam-i Kadim" (Vechea ordine) — 184, 300
Nizam-ül-Mülk (m. 1092), vizir — 98, 100
Nizamuri, firmane de regulamente — 129
Nogai, prinţ — 95
„Noii otomani" (Yeni Osmanlılar) — 342, 343, 345
Nolde, Boris — 238, 244, 254
Notaras Lucas, duce bizantin — 150
„Noua Ordine"; vezi Nizam-ı Djedid.
Novicev, A. D. — 300
Noyan, Bedri — 62
Nystadt — 260 pacea de la ~ (în 1721) — 260

O

Obilici, Miloş, sîrb — 124
Obreşcov, ambasador rus — 283
Occident — 6, 49, 96, 100, 136, 148, 150, 165, 180, 181, 192, 202, 214, 230, 233, 240, 272, 303, 309, 315, 322; ~ catolic — 148, 165; ~ creştin — 181
Oceacov, cetatea ~ 249, 265, 268, 288
Oceanul Atlantic — 5, 199, 220
Oceanul Indian — 179, 193, 220
Ögel Bahaeddin — 34
Oguz (Ogur, Yugur, Uigur) — 33, 34, 35, 36
Oguz, Han — 59, 60
oguzi, populaţie nomadă turcă — 13, 51, 52, 53, 54, 61, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 84, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 101, 102, 104, 105, 110, 113, 114, 115
Okiç, Tayyib M. — 94
Olanda — 30, 240, 241, 252, 257, 260, 266; participarea ~ la coaliţia antiotomană — 130
Oltenia — 258, 284
Olteniţa — 329
Omar, calif (634—644) — 68
omeiazii — 95
Opanez — 348

Oradea — 188; înţelegerea de la ~ dintre Ioan Zapolya şi Ferdinand — 188
Orban — 150, 151
Orhan, emir (1326—1360) — 117, 121
Orhon, fluviu — 28, 30, 33, 40, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 55, 63; inscripţiile de pe fluviul ~ 46, 52, 53, 54
Orhonlu, Cengiz — 191, 192, 239
Orient — 6, 31, 32, 39, 52, 69, 79, 83, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 98, 99, 100, 102, 103, 115, 122, 131, 132, 136, 145, 148, 149, 154, 155, 158, 168, 170, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 192, 193, 200, 202, 214, 220, 221, 227, 230, 241, 259, 261, 262, 268, 273, 281, 295, 296, 306, 307, 326, 331, 338, 339, 341, 351, 353, 355, 356, 364; ~ arab — 180; ~ Apropiat — 36, 79, 85, 90, 91, 92, 93, 99, 103, 106, 168, 179, 259, 308; diplomaţia păcii în ~ 83, 110, 135; ~ îndepărtat — 73; ~ islamic — 158, 159, 181; ~ Mijlociu — 6, 75; ~ musulman — 80, 93, 98, 99; Porţile de Fier ale ~ 52; ~ Ortodox — 148; acţiuni militare în ~ 219; Supremaţia turcă în ~ 179; consecinţele hegemoniei otomane în ~ 180
Orkun, Huseyin N. — 48
Ormuz — 192
Orudj, cronicar — 127
Orudj Reis, corsar — 191
Osman al II-lea, sultan — 297
Osman al III-lea, sultan (1754 — 1757) — 278
Osman Bei (1281—1326) — 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 136; Emiratul lui ~ 113, 114, 119, 120
Osman — oglii — 113
Osman paşa — 347, 348; ~ se predă colonelului român Cerchez — 348
Otluk-Beli — 168; bătălia de la ~ (11 aug. 1473) — 168
Otranto, fortăreaţă — 169, 175
Ötüken, muntele ~ 54, 62
Oţetea Andrei, istoric român — 224, 243, 304, 321
ozani, rapsozi populari — 101
Özbaran, Salih — 192
Öztuna, Yilmaz T. — 20, 72, 203, 220

P

pacea de la Adrianopol (1829) — 307, 308
pacea de la Bucureşti (mai 1812) — 303
Pacific, Oceanul ~ 5, 104
Pais, D. — 33
paleolitic — 8
Paleologi — 122; concurenţa dintre Cantacuzini şi ~ 122
Paleologul, Constantin al XII-lea — 150
Paleologul, Ioan al VI-lea — 124, 163
Paleologul, Ioan al V-lea — 121
Palestina — 82
Pall, Francisc — 130
Pamir — 26, 203
Panin, N. I., şef al Cabinetului rus — 285
Pantazopoulos N., — 163
Papa — 168
Paris — 62, 258, 273, 330, 331, 332, 333, 334, 337, 340; Congresul de la ~ din 1856 — 229, 330, 331, 333, 334, 337
Parker, E. H. — 7, 22
Passarowitz — 257, 258, 270, 286, 298, 299; pacea de la ~ (1718) — 257, 259, 286, 298; tratatul de la ~ 258, 270
Paşalîcul de la Buda — 189
paşalîc turcesc (Beylerbeylik) — 166, 187, 189
Patriarhia din Constantinopol — 162
Patrona Halil — 298
„Pax Ottomanica", zonă — 137, 182, 194, 222, 291, 316, 321
Pazvantoglu Osman, paşa de Vidin — 330
pecenegi — 13, 14, 70, 72, 74, 82, 83, 84, 90, 92
Pecevi, Ibrahim — 199
Pekin — 73

Pendjik-oglani, oaste — 138
Peninsula Arabiei — 22, 180, 357
Petrosian, I. A. — 342, 359
Peninsula Balcanică — 72, 94, 117, 121, 122, 140, 149, 176, 237, 264, 282, 313, 329; consolidarea dominației otomane în ~ 140; penetrația otomană în ~ 122
Pera — 151, 152
Perel, I. G. — 102
persani — 74, 82, 89, 93
Persia — 32, 40, 76, 77, 93, 220, 221, 241, 259, 355; conflictul Porții cu ~ 220; războiul început cu ~ în 1578 — 221
perșii — 23, 31, 47, 58, 59, 68, 94
Petrowaradin — 256; înfrîngerea turcilor la ~ (la 5 august 1716) — 256
Petru cel Mare, țar al Rusiei — 239, 249, 250, 251, 252, 254, 261, 262; victoria de la Poltava a țarului ~ asupra regelui Suediei, Carol al XII-lea — 249
Piri Reis corsar — 199
Pitt, William — 285
Pius al II-lea, papă — 170
Plevna — 347; căderea ~ 348
Pliniu cel Bătrîn (27—79) — 17
Pločnik — 124; înfrîngerea turcilor la ~ în 1387 — 124
Plovdiv — 158
Poarta otomană — 128, 129, 139, 163, 185, 186, 188, 189, 190, 196, 221, 222, 224, 227, 229, 232, 233, 234, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 257, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 274, 275, 276, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 296, 299, 300, 305, 307, 309, 320, 325, 327, 328, 332, 334, 338, 339, 340, 346, 347, 375; raporturile țărilor române cu ~ 187, (vezi și Constantinopol, Istanbul)
Podolia — 243
Podul-Înalt (Vaslui) — 166; victoria lui Ștefan cel Mare la ~ (ian. 1475) — 166
Polar, Zeki — 279
Politica externă otomană — 247
polonezi — 229, 243, 307
Polonia — 132, 167, 176, 177, 183, 190, 230, 231, 232, 233, 235, 238, 241, 243, 244, 249, 250, 252, 254, 260, 261, 262, 263, 264, 273, 281, 282, 283; pacea turco-poloneză (1676) — 233; războiul dintre ~ și Suedia — 249
Poltava — 47, 249, 250; bătălia de la ~ (1709) — 47, 249
Pont — 93
portughezi — 179, 192, 219, 220
Porțile de Fier — 52, 147; ~ ale Orientului — 52; înfrîngerea lui Mezid bei la ~ (1442) de Iancu de Hunedoara — 147
Posch, Udo — 22
Potopov, L. P. — 37
Pozsony, cetate — 234
Prenosilova, Vesela Zdenka — 234
Priest, Saint — 225, 266, 283
Prima Constituție otomană, vezi Kanun-i Esâsi
Primul război mondial — 6, 357, 363, 364, 366
Primul regim constituțional vezi Birinci Meșrutiyet
Primul tratat dintre Moldova și Poarta otomană — 128
Principatele române — 187, 189, 217, 222, 232, 238, 257, 265, 282, 287, 294, 295, 304, 306, 307, 308, 313, 319, 320, 330, 338, 340; independența ~ 265; raporturile ~ cu Poarta — 340
„Problema orientală" vezi „Chestiunea orientală"
Procesul de unificare a emiratelor din Anatolia — 117
Proclamația de la Gülhane (3 nov. 1839) — 316
Prusia — 228, 246, 261, 263, 272, 281, 283, 285, 286, 292, 331
Prut — 251, 252, 253, 254, 255, 256, 260, 287, 304; campania de la ~ (1711) — 251, 287; pacea de la ~ (Vadul Hușilor — 253; tratatul de la ~ din 1711 — 260
Psellos, autor — 84
Purgstall, vezi Hammer (Joseph von)
Putna, loc. — 290

R

Raab — 236
Racoviță, Mihai — 256
Radlov, W. W., savant rus — 47
Radu cel Mare — 129
Radzieiowsky, cardinal — 241
raguzani — 141
„Raiale", turcești — 129
Rákóczi al II-lea, Francisc — 248; răscoala antihabsburgică din 1703 sub conducerea lui ~ 248
Rákóczi, Gheorghe al II-lea (1648—1660), principe — 231
Rákóczi Gh., principe și rege al Ungariei — 221
Ramsted, G. J. — 22
Rareș, Petru — 187, 188, 189
Rastadt — 255; pacea de la ~ (1715) — 255
Rașid Mehmed, cronicar — 208, 209, 244, 249, 259, 252, 253, 254, 256
Rădăuți — 290
răscoala condusă de Patrona Halil (1730) — 298
răscoala din 1702 — 249
răscoala din 1804 a sîrbilor — 301
răscoala țărănească condusă de Gheorghe Doja (1514) — 184
răscoalele Djelaliilor — 216
războaiele balcanice (1912—1913) — 363
Războieni — 167; marea bătălie de la ~ din 1476 — 167
războiul anglo-francez — 329
războiul Crimeii (1853—1856) — 325, 326, 329
războiul de 30 de ani (1618—1648) — 221, 222
războiul de șapte ani (1756—1762) — 272, 274, 275, 281
războiul nordic și moștenirea spaniolă — 251
războiul pentru succesiunea la tronul Austriei (1741—1748) — 272, 281
războiul ruso-austro-turc (1735 — 1739) — 264, 266, 293, 295, 296
războiul ruso-româno-turc (1877 — 1878) — 345, 347, 348
războiul ruso-turc (1768 — 1774) — 277, 283, 291, 299, 303; ~ (1806 — 1812) — 299; ~ (1828 — 1829) — 307
„războiul sfînt" vezi djihad
războiul turco-austriac (1593—1606) — 220
războiul turco-venețian și turco-austro-venețian (1715—1718) — 255
reforme — 211; ~ Kemaliste — 370
regimul proprietății funciare otomane — 207
Reid, A. — 193
Reis Kemal, vezi Kemal Reis
Reis Murad, vezi Murad Reis
Reis Orudj, vezi Orudj Reis
religia musulmană — 104
Remus — 58
Renașterea — 103, 174; ~ italiană — 174
Renouvin, Pierre — 352
revoluția condusă de Tudor Vladimirescu (1821) — 304
revoluția burgheză din Franța (1789) — 294, 297, 299, 315, 316
Rhodos, insulă — 130, 175, 184; cavalerii din ~ participă la coaliția antiotomană — 130; ocuparea insulei ~ 184
Ricaut, istoric englez — 212
Rifaat, A. Abou-El-Haj — 245
Roma — 58, 141, 168, 175
romani — 23
români — 138
România — 346, 347, 349, 351, 358; la 9 mai 1877 ~ se declară independentă — 347
Romulus — 58
Roux, Jean-Paul — 40, 65
Rovine — 125, 126; bătălia de la ~ 125, 126
Roxalana (Hürrem-Sultan), prima cadînă, mama lui Selim II — 202

Rubruck — 105
Ruksanzade, Feridum Ahmed — 186
Rum, vezi Anatolia, Rumelia
Rumeli (Rumelia) (regiune în Balcani), „ţara romanilor" sau „ţara grecilor" — 123, 124, 125, 132, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 209, 222, 236, 351, 352; colonizarea ~ cu populaţie turco-islamică — 140
instalarea (1411) lui Musa
Celbi în ~ 143, 146; paşalîcul din ~ 222; Serhaturile ~ 209
Rumelihisarî, fortăreaţă la Bosfor — 150
Runciman, Steven — 103, 124, 152, 162, 164
Rusciuc — 301
Rusia — 47, 227, 231, 232, 233, 235, 237, 238, 239, 242, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 279, 281, 282, 283, 285, 286, 289, 293, 294, 299, 301, 303, 304, 305, 307, 309, 314, 323, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 338, 339, 347, 353, 368; pacea ruso-turcă (1682) — 233; „pacea veşnică" între ~ şi Polonia — 238
Rustov, A. Dankwart — 206
Ryswick — 240; tratatul de la ~ 240

S

Saab, Hassan — 181, 354, 361, 362
Sa'adeddin, — Hodja Efendi — 199
Safavizi, statul ~ 177
Sahib Ghirai, han — 188
Sahn-i-Seman, seminarii (Medrese) — 174
Saitta, Armando — 229
Sakarya, rîu — 365, 369
Saladin, general — 98
Salisbury, conte — 346
Salonic — 121, 147, 366; ocuparea ~ de către turci (1430) — 147
Samarkand — 7, 52, 70
Samsun — 367
San-Stefano — 348, 349, 353; pacea de la ~ din 1878 — 348; tratatul de la ~ 349, 353
Sancţiunea Pragmatică — 268, 272
Sandjar, sultan (1118—1157) — 86; înfrîngerea sultanului ~ la 10 septembrie 1141 lîngă oraşul Belh — 86
Şapolyo, B. Enver — 63
Sardinia — 331; regatul ~ 331
Sarî-Saltuk-Baba, căpetenie a comunităţilor turco-selciukide aşezate în nordul Dobrogei (1262—1264) de unde numele oraşului Babadag — 94, 120
Saruhan — oglii — 113, 125; emiratul ~ 125
sasanizii — 30, 31, 68, 74, 76, 77; dinastia ~ 68
Satawagan — 58
Satîk-Bugra-Han (m. 955), împărat karahanid — 72
Savci, Bahri — 298
Sayar, Iréne Melikoff — 121
Skanderbeg, comandant albanez de oşti — 148, 149, 166
Schefer, Charles — 258
Schiltberger — 130
Schlitter, Hanns — 274
Scholarios George, învăţat, devenit Ghenadios — 162; înscăunarea lui ~ la Patriarhia din Constantinopol — 162
Schott, W., savant — 22, 62
Secuiul, Moise — 222
Seghedin — 148; convenţia (iul. 1444) de la ~ 148
Selaniki, Mustafa (m. 1600) — 211, 218
Selçukname — 114, 115
Selciuk — 77, 80, 81, 86; urmaşii lui ~ 80, 81
selciukizi — 6, 9, 13, 21, 23, 36, 37, 53, 67, 70, 72, 73, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103,

104, 105, 109, 110, 117, 120, 136; dinastia selciukidă — 75, 87, 103; Imperiul ~ 72, 75, 77, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 113, 115, 117, 118; ~ de Irak (1118—1194) — 377; mari (1040—1157) — 377; ~ de Kirman (1141—1187) — 378; statul ~ 81, 106, 113; destrămarea ~ 113; Sultanatul ~ de Anatolia sau de Rum — 84, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 98, 99, 103; ~ mari (1040 — 1157) — 85, 86, 89, 102; ~ de Rum (sau Anatolia — 1077—1308) — 85, 86, 87, 89, 106; ~ de Irak (1118—1194) — 85; ~ de Siria (1078—1114) — 85, 378; ~ de Anatolia sau de Rum (1077—1308) — 378; istoria ~ mari — 85, 86, 87, 109; înfrîngerea turcilor ~ de către mongolo-tătari — 103; „marele Selciukid" — 103, 106, 114
Selim I, prinţ, sultan (1512—1520) — 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 191, 203, 293, 313; anexarea principalelor centre din Siria (1516) de către ~ 179
Selim al II-lea, sultan (1566 — 1574) — 203, 204, 220
Selim al III-lea, sultan (1789—1807) — 299, 302; reformele sultanului ~ 299
semiţi — 7
Sencer, Muammer — 142
Serai — 115, 116, 139, 201, 208, 212, 303; ~ sultanilor — 212
Serbia — 120, 124, 125, 147, 165, 168, 265, 304, 308, 329, 331, 337, 338, 349, 351; anexarea ~ 165; luptele interne din ~ 147; transformarea unei părţi a ~ în paşalîc turcesc — 147
Sevastopol — 329; asediul ~ 329
Sevgendname, pacea dintre Murad II şi principele de Karaman — 148
Sèvres — 364, 365, 368; tratatul de la ~ (10 august 1920) — 364, 365, 368
Seydi-Ali Reis, corsar — 200
Seyfullah efendi — 252
„Sfînta alianţă" — 255, 305
„Sfîntul imperiu roman" — 181, 186
Siberia — 19, 23
Sibiu (Zibin) — 147, 257
Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei — 130, 146, 147, 190; participarea la coaliţia antiotomană — 130
Silahdar Fîndîklîlî, cronicar — 31, 232, 235, 236, 237
Silberschmidt, Max — 153
Silistra (Tristri) — 125
Simavnakadîsîoglu, vezi Bedreddin Mahmud, Seih
Sinan Celebi, arhitect — 197
Sinan paşa — 190; expediţia lui ~ (1595) în Ţara Românească — 190
Sing-Baba — 58
Sinope, golf — 328; bătălia de la ~ 328
Siret — 304
Siria — 82, 85, 98, 105, 179, 289, 337; anexarea principalelor centre din ~ 179; Sultanatul din ~ 98
Sirianul Mihail, cronicar — 79, 93
sistemul timariot otoman — 137, 155, 156, 159
Sivan, Emmanuel — 67
Sivas — 3, 6, 7; Congresele de la ~ (iunie 1919) — 367
Sir-Daria — 32, 68, 74, 76, 77, 89, 105
sîrbi — 124, 307, 364
Skylitzes-Cedrenus, cronicar — 93
slavi — 25
Smirna, vezi Izmir
Smirnov, N. A. — 231
Sobiesky Ioan — 232, 234, 235, 238, 241; moartea lui ~ (1696) — 241
„Societatea noilor otomani", asociaţie constituită în 1865 — 342
Societatea pentru Uniune şi Progres — 357, 359, 360, 363
Sofia — 189, 348
Sogdiana — 52, 90
Sögüt, loc. — 114, 116
Soliman Magnificul, sultan (1520 — 1566) — 129, 182, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 195,

196, 197, 199, 200, 202 (vezi şi Suleiman Magnificul)
Sorel, A. — 285, 286
Sourdel, J. — 99, 104
Soysal, Ismail — 215, 315
Spania — 95, 169, 176, 199, 247 248, 257, 272; războiul de succesiune la tronul ~ 247
Spanioli — 191
Spuler, Bertold — 19, 105
St. Gothard — 229, 231
Stahiev, ambasador — 293
Statul otoman — 143, 144; restabilirea unităţii politice a ~ 143, 144
Stănileşti — 252
Stebleva I. V. — 46
Strahlemberg, ofiţer suedez — 47
Stratford Redcliff, ambasador englez — 328
Strîmtorile — 309, 328, 339, 340, 364, 369 (vezi şi Bosfor, Dardanele)
Sturdza, D. A. — 270
Suceava — 290
Sudan — 191
Suedia — 227, 230, 247, 249, 250, 254, 259, 260, 281, 283, 296
Suez — 220, 339; Canalul de ~ 339
Sugar, F. Peter — 296
Suleiman (Soliman) Magnificul, numit şi Suleiman Kanuni — 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 219, 222, 226, 233, 234, 300, 315; Epoca sultanului ~ (1520 — 1566) — 183, 233; ~ poreclit şi „Marele Turc" — 183
Suleiman, pretendent — 137
Suleiman paşa, fiul lui Orhan — 121, 166
Suleiman, Rukneddin — 86
Suleiman Şah (m. 1086), fiul lui Kutulmuş şi nepotul lui Selciuk întemeietorul Sultanatului selciukizilor de Anatolia (sau de Rum) — 85, 86, 90
Sultanat — 103, 180
Sultanatul de Rum — 90, 94, 98
Sumatra — 183, 193; expediţiile otomane care ajungeau pînă la ~ 193
Suryal, Aziz Atiya — 130
Szigetvár, cetate — 193, 194; expediţia de la ~ (1566) — 193

Ş

Şahabeddin (Şehabeddin) paşa (Kula-Şahin), beilerbei al Rumeliei — 147
Şahname (Cartea Şahului) (epopee) — 58, 59
Şamsuddinov, A. M. — 368
Şapte Ape (Vedi-Su), ţinut din Asia — 90
Şapte Turnuri (Vedi-Kule), închisoare — 297
Şe-tu, Kagan, turc — 51
Şehabeddin paşa — 158; Moscheea lui ~ 158 (vezi şi Şahabeddin)
Şeref, Abdurrahmann — 206
Şinasi, Ibrahim — 342
Şeriat, legea musulmană — 114, 303
Şeşen, Ramazan — 68, 71
Şişman, ţar bulgar — 124, 129, 142; anexarea ţaratului lui ~ la provinciile turceşti — 129; ţaratul bulgar al lui ~ 124, 129
Şiştov — 294, 299; pacea de la ~ 294, 299
Ştefan cel Mare — 128, 145, 166, 167, 168, 176, 187; tratatul de pace al lui ~ cu Mehmed al II-lea denumit Sulhname — 167
Ştefănescu, Ştefan, istoric — 35, 36, 128
Ştefăniţă, domn al Moldovei (1517—1527) — 129, 187

T

Tahmasp, şah — 262
Taksim — 151
Talas — 70; victoria de la ~ din 751—70
Talay (Umay), zeiţa copiilor şi părinţilor — 63
Tamerlan, vezi Timurlenk
Tan, dinastie chineză — 29

Tansel, Selahattin — 150
Tanzimat, epocă a reformelor — 211, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 334, 335, 336
Tapar, Mehmed — 85
Tardou, vezi Tardu
Tardu, fiul lui Istemi-Kagan — 29
Tarim, provincie — 32
Tarlé, A. V. — 326, 327, 329
Taşköprüzade Ahmed, cărturar — 198
tătarii — 20, 24, 37, 49, 52, 70, 77; cuceririle mongolo ~ 101
Tekindag, M. C. Şehabeddin — 178
Temir, Taner — 309, 318, 344, 363
temlik, vezi mülk — 210
Temo, Ibrahim — 357, 358
Teodora, fiica lui Ioan Cantacuzino — soţia lui Orhana bei — 121
Tevarih-i Al-i Osman, cronica lui Kemalpaşazade (vezi Ibn Kemal)
Thereza, Maria, fiica împăratului Carol al VI-lea — 272, 274, 286
Thesalia — 46, 352
Thököly Emeric, rege al Ungariei — 233, 234, 238, 239
Thomaschek — 17, 22
Thomsen, Wilhelm (1842—1927) — 47
Tian-Şan, munţi — 22, 26, 31
Tibet — 19, 23
Tigin sau Tekin, denumirea prinţilor moştenitori turci — 39, 40
Tihomirov, M. N. — 57
Tilsit — 303
timar, feudă, gen de stăpînire funciară — 136, 137, 144, 153, 195, 208, 209, 213, 279; sistemul timariot otoman — 137, 208
Timişoara — 188, 222, 244, 256, 258
Timurlenk (Timur, Tamerlan) — 21, 131, 132, 140; confruntarea cu Baiazid — 131, 132, 133; ocuparea Anatoliei de către ~ 140
„Tinerii otomani" — 345
Tîrnovo — 129; ţaratul bulgar de la ~ al lui Şisman — 59
Togan, Zeki Velidi — 8, 17, 21, 22, 41, 50, 61
Toharistan — 71
Tolstov, S. P. — 74
Tomaschek, vezi Thomaschek
Tonyukuk, căpetenie turcă — 46, 52; inscripţia lui ~ 52
Toscana, duce de ~ 274
Tott, baron de ~ 284, 299
Toulon — 192
Toynbee, A. — 137, 343, 362
Tracia — 122, 364, 368; ~ Orientală — 364
Transbaikal — 23
Transcaucazia — 203, 304
Transilvania — 129, 147, 150, 155, 163, 169, 177, 185, 188, 189, 190, 193, 194, 195, 217, 221, 222, 231, 234, 238, 239, 243, 244, 248, 249, 258, 266, 313; expediţia Sultanului Murad II în ~ 147; ~ trece în sfera stăpînirii otomane — 189; tratatul de la Viena privind ~ 221
Transoxiana — 131
Trapezundiar, cărturar — 173
Tratatele vechi sau Capitulaţiile dintre ţările române şi Poarta otomană — 128, 129, 163, 187, 189
Tratatul de la Brest-Litovsk (3 martie 1918) — 364
Tratatul de la Hunkiar Iskelesi — 308
Tratatul de la Paris (1856) — 339, 347, 349
Tratatul de la Sèvres (1920) — 364
Tratatul turco-francez din (1535) — 187
Trebizonda (Trabzon) — 97, 146, 168; imperiul bizantin de ~ 168; imperiul grec de ~ 146
Tripla Alianţă (Germania, Austro-Ungaria şi Italia) — 357
Tripla Antantă (Anglia, Franţa şi Rusia) — 357, 364
Tripolitania — 191
Troia — 17
Tshang Hiuen, pelerin chinez — 31
Tschudi, Rudolf — 207
Tsourkas, Cleobule — 313
Tu-kiu, denumire a turcilor vechi — 14, 33

Tug, Salih — 359
Tugrul-beg, fratele lui Ceagrî-beg — 81, 82, 83, 96, 99
Tunguzi — 23
Tunis — 191, 219, 280, 337
Tunisia — 351, 354, 356; ~anexată (1881) de Franța — 351, 354
Turan, Osman — 7, 21, 24, 32, 57, 65, 79, 80, 81, 82, 89, 91, 92, 93, 96, 100, 103, 104
turanieni — 7
Turchestan — 19, 31, 32, 35, 72, 80, 89, 104
Turcia — 6, 13, 47, 243, 253, 259, 260, 282, 286, 298, 307, 327, 330, 331, 345, 349, 353, 362, 364, 366, 368, 369, 370; Republica ~ 345
Turfan — 56
Turgant Reis, corsar — 192
türkeşi — 51, 52, 76, 90
Türkgeldi, Ali Fuat — 328, 330, 338, 340, 346, 347
Turnu — 145, 189, 329
Tveritinova, A. S. — 216
Tzympe (Cimpe), loc. — 121, 122; întemeierea primei colonii turceşti la ~ 122

Ţ

Ţara Românească — 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 143, 144, 145, 146, 147, 155, 163, 166, 177, 178, 180, 187, 189, 190, 194, 195, 217, 220, 234, 256, 257, 265, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 294, 300, 303, 304, 305, 307, 308, 313, 324, 328, 329, 331, 338; expediția Sultanului Baiazid I în ~ 125; expediția lui Sinan paşa (1595) în ~ 190; incursiunea lui Firuz bei în ~ prin Vidin — 126; participarea unor contingente din ~ pentru stăvilirea expansiunii otomane — 124, 130, 132; ~ numită şi Eflak — 145; supusă la plata haraciului în 1415 — 145; stăpînirea turcească asupra ~ 147; statutul de condominium turco-maghiar asupra Ţării Româneşti — 148
Ţările de Jos — 186
Ţările române — 128, 189, 195, 221, 234, 256, 265, 286, 287, 325, 329, 337; autonomia ~ 128; raportul ţărilor române cu Poarta — 187; unirea ~ 337

U

Ucraina — 232, 243, 244, 251, 254, 282
Udj-Beyligi, emirat otoman — 136
uiguri — 14, 56, 72, 73, 105
Uluçay, Çagatay — 202
Umur, Bei — 120, 121
Ungaria — 123, 129, 130, 131, 141, 146, 147, 148, 149, 153, 169, 177, 180, 184, 185, 186, 188, 190, 221, 231, 233, 238, 239, 244, 248, 258, 266, 285, 325; desfiinţarea politică a ~ prin bătălia de la Mohács (1526) — 186; participarea la coaliția antiotomană — 130; tendința de expansiune a ~ în Sud-estul Europei — 141
unguri — 14, 138
Urali, munți — 21, 22
Urcan, vezi Orhan, emir
uzbeci — 74
uzi, vezi oguzi
Uzun Hasan, principe de Akkoyanlu — 168
Uzunçarşılı, Hakki Ismail — 100, 105, 113, 114, 115, 138, 167, 169, 176, 197, 219, 220, 231, 252, 265, 268, 280, 284, 288, 295, 299, 356
Ünal, Tahsin — 279
Ünver, Süheyl A. — 67
Üngürüs, vezi Ankara

V

Vadul Huşilor — 253, 254; tratatul de la ~ 254 (vezi şi Prat)
Vahdettin, sultan — 365
vakuf, proprietate impersonală — 154, 171, 208, 210
Vambery, W. H., savant — 22
Vandal, A. — 262, 263, 268, 271

Varna — 146, 148, 149, 150, 161, 227, 230, 307; bătălia de la ~ (10 nov. 1444) — 146, 149, 227; victoria otomană de la ~ (1444) — 230
Vasilescu, A., — 255
Vasîf, Ahmed — 278, 283
Vaslui — 166, 169; bătălia de la ~ (1475) — 169
Vaşvar (Eisenburg) — 231; pacea de la ~ 231
Vehbi — 165
Veneţia — 168, 194, 243, 244, 257
Veneţieni — 122, 141, 152, 153, 191
Verona — 308; Congresul de la ~ (1822) — 308
Vianu, Al. — 289
Vidin — 125, 126, 300
Viena — 185, 203, 205, 221, 223, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 244, 248, 252, 256, 262, 265, 266, 267, 274, 277, 329; armatele turceşti la porţile ~ (1529) — 185; asediul ~ (1683) — 229, 230, 233, 236, 237, 238, 248, 277; dezastrul de la ~ (1683) —205, 234, 236; tratatul de la ~ dintre Ştefan Bocscai şi împăratul Austriei cu privire la viitorul Transilvaniei — 221
Villeneuve, marchiz De—267, 268, 269
Vîlkoglu, despot al Serbiei — 148
Vlad Ţepeş (1456—1462), domn al Ţării Româneşti — 138, 166, 187
Vladimirescu, Tudor — 304, 306; revoluţia condusă de ~ (1821) — 304
Vladislav, rege al Ungariei — 149
Volga, fluviu — 220
Vukovici, Brancovici Gheorghe, despot sîrb — 148

W

Werner, Ernst — 116
Wiedemann — 22; ipoteza ~ 22
Wittek, Paul, turcolog — 109, 110, 116, 140

Y

Yahya paşa — 268
Yarhisar, cetate — 116
Yatuk, populaţie oguză sedentară — 74
Yaya, oaste pedestră cu caracter semipermanent — 119
Yenghi-Kent (Oraşul-Nou) — 74
Yenişehir, cetate — 116
Yer-Su, zeul pămîntului şi apei — 63
Yeşil Cami, vezi Moscheea Verde
Yildiz, Dursun Hakkı — 71
Yücel, Yaşar — 210
Yusuf Has Hadjib, cărturar — 101

Z

Zaborowschi, Virgil — 235, 236
Zagora — 123
Zamarkhos, sol bizantin — 31
Zápolya, Ioan — 185, 188, 190
Zaviye, cămine pentru ospăţuri publice — 159
Zărneşti — 239; bătălia de la ~ (1690) — 239
Zbigniew, Wojcik — 232
Zeamet, feudă — 153, 209, 213, 279
Zeine, Zeine Z. — 162, 179, 295
Zeller, Gaston — 187, 233, 266
Zenta — 240
Zinkeisen — 8
Ziya Paşa, personalitate literară şi politică — 342
Zlatiţa — 148
Zsidvatorok — 221; pacea de la ~ (1606) — 221
Zübeyde, mama lui Mustafa Kemal Atatürk — 336

TABLA DE MATERII

Considerațiuni generale 5

PARTEA ÎNTÎI

Turcii, din cele mai vechi timpuri pînă la turcii-otomani

CAPITOLUL I. *Despre etnogeneza poporului turc* 13
Denumirea de *Türk* (14)
Primele menționi despre turci (17)
Ipoteze privind etnogeneza poporului turc (17)
Concluzii (23)

CAPITOLUL II. *Formațiunile politice ale turcilor vechi și evoluția lor* 27
Primii turci independenți (27)
Turcii orientali și turcii occidentali (29)
Elementele constitutive ale Kaganatelor turcilor vechi (33)
Alte formațiuni politice ale turcilor vechi (34)

CAPITOLUL III. *Organizarea turcilor vechi și modul lor de viață* 37
Unele caracteristici generale (37)
Formele de organizare (38)
Modul de viață a turcilor vechi (40)
Obiceiurile turcilor vechi (41)

CAPITOLUL IV. *Limba și cultura turcilor vechi* 45
Limba turcă și primele creații literare (45)
Inscripțiile de pe Orhon (46)
Despre conținutul inscripțiilor de pe Orhon (49)
Perioada uigură (55)
Calendarul la turcii vechi (57)
Mitologia la turcii vechi (57)

CAPITOLUL V. *Turcii și religiile* 61
Turcii vechi și credințele preislamice (61)
Turcii și lumea islamică (65)
CAPITOLUL VI. *Imperiul turcilor selciukizi* 76
Primii selciukizi (76)
Urmașii lui Selciuk *(Selçuk)* (80)
Bătălia de la Malazgirt — 1071 (82)
Divizarea selciukizilor (85)
Perioada selciukidă în istoria poporului turc (88)
Dominația mongolă și consecințele ei (103)

PARTEA A DOUA

Imperiul otoman

A. *Fondarea Imperiului otoman*

CAPITOLUL I. *Emiratul lui Osman bei* 113
Primele cuceriri (116)
Primele măsuri de organizare (118)
CAPITOLUL II. *Turcii în fața Europei* 120
Primele cuceriri în Balcani (120)
Primii sultani (122)
Expediția sultanului Baiazid I în Țara Românească (125)
Despre „Tratatele vechi" sau „Capitulațiile" țărilor române cu Poarta (128)
Bătălia de la Nicopole — 1396 (129)
Baiazid și Timurlenk (131)
CAPITOLUL III. *Factorii expansiunii otomane (sec. XIV)* 134
Considerațiuni generale (134)
Factori social-economici (135)
Factorul militar (137)
Metoda colonizării (139)
Situația din Balcani (140)
Politica otomană de cuceriri (141)
CAPITOLUL IV. *Drumul spre Constantinopol* 143
Restabilirea unității politice a statului otoman — 1413 (143)
Reluarea ofensivei turcești (145)
Bătălia de la Varna — 1444 (146)
Cucerirea Constantinopolului — 29 mai 1453 (150)
Despre cauzele căderii Constantinopolului (152)

B. *Evoluția Imperiului otoman*

CAPITOLUL I. *Domnia sultanului Mehmed al II-lea (1451—1481)*.... 161
Supușii creștini ai Imperiului otoman (161)
Ofensiva turcă în Balcani (165)
Supremația otomană în Anatolia (168)
Alte incursiuni în Europa (169)
Consecințele acțiunilor politice și militare otomane (169)
Activitatea legiuitoare (170)
Știința, arta și cultura (173)
CAPITOLUL II. *Drumul spre Califat*..... 175
Domnia sultanului Baiazid al II-lea (1481—1512) (175)
Selim I (1512—1520) (178)
Supremația turcă în Orient (179)
Consecințele hegemoniei otomane în Orient (180)
CAPITOLUL III. *Epoca sultanului Soliman Magnificul (1520—1566)* 183
Politica europeană a Imperiului otoman (184)
Politica orientală a Imperiului otoman (191)
Expediția de la Szigetvar — 1566 (193)
Activitatea legislativă (195)
Știința, arta și cultura (197)
Haremul (201)

C. *Declinul Imperiului otoman*

CAPITOLUL I. *Criza sistemului otoman*..... 205
Primele simptome (205)
Regimul proprietății funciare otomane (207)
Sistemul administrativ-fiscal (212)
Dezorganizarea oastei (213)
Deplasarea căilor comerciale (214)
Capitulațiile și efectele lor (214)
Mișcările sociale (216)
Lupta de eliberare a popoarelor de sub dominația otomană (217)
Primele reacții față de simptomele de criză (218)
CAPITOLUL II. *Politica otomană după Soliman Magnificul*..... 219
Acțiuni militare în Mediterană, Africa și Orient (219)
Conflictul cu Persia: 1578—1639. Războiul turco-austriac: 1593—1606. Mișcarea condusă de Mihai Viteazul (220)
Poarta otomană și Războiul de 30 de ani (221)
CAPITOLUL III. *Imperiul otoman și „Chestiunea orientală"*..... 224
Geneza Chestiunii orientale (224)
Particularitățile evoluției Chestiunii orientale (227)

CAPITOLUL IV. *Asediul Vienei și urmările sale* 230
Conflictele turco-europene pînă la asediul Vienei — 1683 (230)
Cauzele asediului Vienei — 1683 (232)
Dezastrul din fața Vienei — 1683 (234)
Urmările dezastrului de la Viena (236)

CAPITOLUL V. *Pacea de la Carlowitz* (1699)..... 241
Condițiile generale (241)
Desfășurarea convorbirilor (242)
Importanța tratatului de la Carlowitz (244)

CAPITOLUL VI. *Politica otomană pentru abolirea condițiilor păcii de la Carlowitz* 246
Unele măsuri interne (246)
Politica externă otomană (247)
Campania de la Prut (1711) (251)
Pacea de la Prut (Vadul Huşilor) (253)
Urmările păcii de la Prut (253)
Războiul turco-venețian și turco-austro-venețian (1715—1718) (255)
Pacea de la Passarowitz (1718) (257)

CAPITOLUL VII. *Evoluția raporturilor turco-ruse (1720—1735)*.... 260
„Pacea veşnică" din 1720 și Polonia (260)
Moştenirea persană (261)
Regruparea statelor europene (262)

CAPITOLUL VIII. *Războiul ruso-austro-turc (1735—1739). Pacea de la Belgrad — 1739* 264
Cauzele conflictului (264)
Desfășurarea războiului (265)
Pacea de la Belgrad (268)

CAPITOLUL IX. *Politica otomană în perioada războiului pentru succesiune la tronul Austriei (1741—1748) și a războiului de șapte ani (1756—1762)* 272
Poarta otomană și războiul de succesiune la tronul Austriei (272)
Războiul de șapte ani și Poarta otomană (274)

CAPITOLUL X. *Criza Imperiului otoman din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Războiul ruso-turc dintre anii 1768—1774. Pacea de la Küciük-Kainargi — 1774*..... 277
Situația internă a Imperiului otoman (277)
Situația internațională (281)
Particularitățile războiului ruso-turc (1768—1774) (283)
Pacea de la Küciük-Kainargi — 21 iulie 1774 (288)

CAPITOLUL I. *Imperiul otoman în pragul epocii moderne*..... 291
Considerațiuni generale (291)
Războiul ruso-austro-turc (1787—1792) (293)
Raporturile turco-arabe (295)
Primele încercări de reforme (296)
Reformele sultanului Selim III (1789—1807) și războiul ruso-turc (1806—1812) (299)
CAPITOLUL II. *Domnia sultanului Mahmud al II-lea (1808—1839)* 302
Actul de convenție (Sened-i-İttifak) (302)
Pacea de la București — 28 mai 1812 (303)
Eteria. Revoluția din 1821 (Tudor Vladimirescu) (304)
Lichidarea oastei de ieniceri (1826) (306)
Războiul ruso-turc (1828—1829) și pacea de la Adrianopol — 1829 (307)
Problema egipteană (Mehmed-Ali pașa) (308)
Aplicarea unor reforme (309)
CAPITOLUL III. *Despre problema națională în Imperiul otoman*.... 311
Lumea nemusulmană din imperiu (311)
Raporturile inter-islamice (314)
Conștiința națională a popoarelor din Imperiul otoman (315)
CAPITOLUL IV. *Tanzimatul în istoria Imperiului otoman*..... 317
Condițiile instaurării Tanzimatului (317)
Principiile Tanzimatului (318)
Măsurile practice și consecințele lor (321)
Mentalități față de Tanzimat (323)
Anul revoluționar 1848 și Imperiul otoman (324)
CAPITOLUL V. *Războiul Crimeii și consecințele sale (1853—1856)*.... 326
Despre cauzele războiului (326)
Diplomația otomană (326)
Desfășurarea operațiunilor militare (328)
Sensul războiului Crimeii (329)
Congresul de la Paris — 1856 (330)
CAPITOLUL VI. *Imperiul otoman de la Congresul de la Paris (1856) la Congresul de la Berlin (1878)*..... 333
Echilibrul european după 1856 (333)
Situația Imperiului otoman. Firmanul din 1856 (333)
Zdruncinarea echilibrului politic european (338)
Curentele ideologice din societatea otomană (340)
Războiul ruso-româno-turc (1877—1878) (345)
Pacea de la San-Stefano (348)
Congresul de la Berlin — 1878 (349)

CAPITOLUL VII. *Domnia sultanului Abdul-Hamid al II-lea (1876—1909)* 351
Intervenţiile marilor puteri (351)
Domnia personală a sultanului Abdul-Hamid al II-lea (353)
Concurenţa marilor puteri în Orientul otoman (355)
Revoluţia Junilor turci (1908—1909) (357)

CAPITOLUL VIII. *Sfîrşitul Imperiului otoman* 361

Epilog. Renaşterea unui popor (366)

Anexe 373
Sultanii selciukizi (377)
Suverani şi mari dregători otomani (380)
Sultanii otomani (380)
Marii viziri otomani (382)
Hanii Crimeii (397)
Reis-efendii (*Re'is-ul-küttab* = Miniştrii de externe otomani) (400)
Marii dragomani ai Porţii otomane (407)

Glosar 409
Indice 415

Tehnoredactor: MIRCEA NASTA

Coli de tipar: 28. Pag. planșe: 32 alb-negru, 8 color, 1 planșă pliată
Tirajul: 9 800 + 27.400 ex.
Bun de tipar 13.IX.1976.

Tiparul executat sub comanda nr. 593 la
Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918"
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
București,
Republica Socialistă România